

આબિદા

૨૦૪૨

કિમત ચમી રૂપીઆ

૨-૮-૦

નિઝામુદ્દીન કુરેશી.

સંસ્કૃત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ : ૧૯૨૪

[ગુજરાતી વાર્તા]

અનંતમાત્રક ૨૪૪૧૧ તિમનર ૮

મ' નામ આનિદા

લગીત દેહદત્ત ૩

આબિદા

અનુવાદક અને પ્રકાશક
નિઝામુદ્દીન એ. કુરેશી
પાંચપટ્ટી-અહમદાબાદ.

(સર્વ હકક સ્વાધીન)

પહેલી આવૃત્તિ
કોપી ૧૦૦૦

સને ૧૯૪૫ ઈસ્વી
સને ૧૩૬૪ હિજરી

કિંમત અઢી રૂપીઆ.

આ પુસ્તક ધી દીન ઇલેક્ટ્રીક પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ પાંચપટ્ટી અહમદાબાદ
માં મી. નિઝામુદ્દીન એ. કુરેશીએ પોતાને માટે છાપ્યું.

સને ૧૯૧૫ માં હું રંગુનમાં હતો ત્યારે રંગુન સમાચાર પત્ર માં આ વાર્તાના થોડાક ભાગ પ્રગટ થયો હતો જે પાછળથી આખિદા ભાગ ૧ ના નામથી પુસ્તક રૂપે પણ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો.

પહેલો ભાગ એકદમ પસંદ પડવાથી વાંચકોની માંગણી થવા લાગી એટલે મેં આ વાર્તા 'દીન' માં પ્રગટ કરવા માંડી, જે સંપૂર્ણ થતાં વાંચકોને પસંદ પડી એટલે એને પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવાનું દયાણ થયું. પણ સંગ્રહો એવા આવ્યા કે હું એને પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવામાં સફળ ન થયો.

આ વાર્તામાં ઇસ્લામી આજ્ઞાઓની ફિલસુફીને વાતોરૂપે ગુથી લીધેલી હોવાથી જે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય તો મુસલમાનોને લાભ પહોંચે એ હેતુ લક્ષમાં હોવાથી મેં આજની સખ્ત મોંઘવારીમાં વાંચકોના દયાણથી પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું પરંતુ કાગળો મેળવવાની હાડમારી સામે હતી છતાં તે પણ મારા પીરો મુન્શદ હજરત ખવાઝ હસન નિઝામી સાહેબના પ્રયત્નથી દુર થઈ ગઈ એટલે એમના પ્રતાપે મને 'ન્યુઝ પ્રીન્ટ' કાગળો પર છાપવાની પરમીટ મળતાં મેં પુસ્તક રૂપે તૈયાર કરી લીધી અને તે આજે વાંચકોના હાથમાં છે.

મુસ્લિમ વાંચક વર્ગ જેટલા પ્રમાણમાં વધી રહ્યો છે, તેટલા પ્રમાણમાં ખાસ ઇસ્લામી ગુજરાતી સાહિત્ય બહાર પડતું નથી જેથી તેમને ન છુટકે વાંચન શોખ ગેર ઇસ્લામી સાહિત્ય વડે પુરો પાડવો પડે છે એટલા માટે જે મારા મુસ્લિમ લેખક બંધુઓ આ વાત પર લક્ષ આપી ઇસ્લામી સાહિત્યના પ્રકાશન તરફ લક્ષ આપે તો તે ઇસ્લામની મોટી સેવાની ગણતરીમાં ગણાશે. જે એના પ્રકાશન માટે મારી સેવાની જરૂર જણાય તો હું તે માટે તૈયાર છું.

આબિદા.

બાબ પહેલો

મારે અસલ વતન આગ્રા ન હોતું પણ મારું જન્મ આગ્રામાં થયેલું હોવાથી હું તેને મારા વતન તરીકેજ ઓળખાતું છું. મારા અગ્ગા અસલમાં દીલ્લીના રહીશ હતા. અને પારેહા સાદાત (સર્ધયદ) ના કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલા હતા. દીલ્લીના બાદશાહોના આખરી સમયમાં એટલે મોહમ્મદ શાહ રંગીલા બાદશાહના રાજ્ય અમલ દરમીયાન મારા દાદા એક સારા માનવંતા હોદ્દા ઉપર હતા. પણ જ્યારે મુગલ શહેનશાહતના પડતીના દીવસો આવ્યા અને મોહમ્મદ શાહ રંગીલાના દરબારમાં આખી દુન્યાની બેહુદી વાતો થવા લાગી ત્યારે તેઓએ દરબારી હોદ્દાથી અલગ થઈ જવાનું મુનાસખ જાણ્યું. તે સમય પારેહા સાદાતોના કુટુંબો માટે ભારે ખરાબ હતો. મજકુર સાદાતોના કુટુંબની બરબાદીની સાથે દીલ્લીની શહેનશાહતની પણ પડતી શરૂ થઈ ચુકી હતી. મારા દાદાએ દરબારી સંબંધથી અલગ થઈને ગોશ્તાનશીની અખતીયાર કરી લીધી. એમની પાસે માલ મીલકત અને પરસા ટકાની કાંઈ ખોટ નહોતી, જમીન જગીર પણ બેધંધે તેટલી હતી. એટલે તેઓ પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન સારી પેઠે ચલાવતા હતા. સખી દિલના હતા. ગરીબ ગુરબાની ખાતર બરદાશ રાખતા હતા. એમ કરતાં ઘણા વરસ વીતી ગયા. દીલ્લીના તખત ઉપર શાહ

આલમ બાદશાહ બેઠા, મારા દાદા એક અનુભવી અને રાજ્યના પુરાણા અમલદાર હોવાથી શાહ આલમ બાદશાહે તેમને પાછો દર-બારી હોદ્દો કબુલ કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ મારા દાદાએ સ્વીકાર્યો નહીં જેથી બાદશાહ સલામતે પોતાના માનવંતા અમીરોને બોલાવી દાદાને સમજાવવા મોકલ્યા પણ તેમની જીભે ના નીકળેલું હોવાથી હા નીકળ્યું નહીં. બાદશાહ તેથી ભારે ચીડાયા દાદા પ્રત્યે જે માન હતું તે તિરસ્કારમાં ફેરવાઈ ગયું અને હવે દાદાને પોતાના વિરોધી ગણવા લાગ્યા. બાદશાહની નજર ફરેલી જેઈ સરકાર દરબારના બધા લોકો પણ ફરી બેઠા. આજે ઘરમાં ચોરી થઈ અને તેનો પતો ન લાગ્યો તો કાલે જમીન ખગીર ખીજ દબાવી બેઠા. એવી રીતે જે કંઈ માલ મીલકત હતી તે બોત બોતામાં હાથમાંથી નીકળી ગઈ અને મારા દાદા કંઈ ફરી-યાદ કરવા જતા તો પણ તે સાંભળતું કાણ ?

બાદશાહ અને તેના બધા અમીર ઉમરાવો તથા નાનાથી લઈને મોટા અમલદારો સુધ્ધાં દાદાની વિરુદ્ધમાં હતા. પણ દાદાએ સખર અને ખીરજથી તે દુઃખના દીવસો કાપ્યા. દાદાજન કહેતાં હતાં કે કોઈ દિવસ પણ તે અલ્લાહના નેક બંદાએ અધિરાષ્ટ્ર કે બેસબરીના શબ્દો જીભથી કાઢ્યા નહિ. આવી રીતે દુઃખમાં દિવસો પસાર થઈ ગયા, અને જ્યારે દાદાજન આ દુનિયાથી કુચ કરી ગયાં ત્યારે તેમની પાછળ રહેલાઓ ધણીજ ગરીબ અવસ્થામાં આવી પડ્યા. તે વખત મારા અબ્બા દસ વર્ષની વયના હતા. દુઃખના દિવસો આવતાંજ તેઓ આગરે ચાલ્યા આવ્યા. આઝામાં મારા નાના (મમાવા) સદર દીવાની અદાલતના મુદતી હતા. મારા દાદાજનની ચઢતીના દિવસોમાં તેઓ દિલ્લી આવ્યા હતા. અને મારા દાદા જાને તેમના ઉપર અનેક આભારો કરેલા હતા, તેથી મારા નાનાએ તે આભારનો બદલો એવી રીતે વાળ્યો

કે, મારા અબ્બાને દિલ્લીથી આગરે બોલાવી પોતાની દીકરી સાથે લગ્ન કરી આપ્યાં. તે બાદ એક કપતાનને સીધારથ કરી, મારા અબ્બાને ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના લશ્કરી ખાતામાં રીસાલદારની જગ્યા અપાવી. મારી અંમા પોતાના આપના લાડકવાયાં દીકરી હતાં, નાનાની પાસે માથ મિલકત ઠીક હતી, અને તેઓ પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન બધી સારી રીતે કરતા હતા. તેમને સંતાનમાં મારી અંમા તથા બીજી એક દીકરી સિવાય બીજું કંઈ ન હોતું. મારા અબ્બા સસરાના આશરે રહેવાનું પસંદ ન કરતા હોવાથી રીસાલદારની જગ્યા કબુલ કરી લીધી.

તા. ૩ જી જાનેવારી સને ૧૮૫૯ ની સાલ માં હું આઠ વર્ષની વયે પહોંચી હતી કે મારી અંમાનો ઇતેકાલ થઈ ગયો. મારી અંમાના ઇતેકાલનો ખતાવ પણ જાણવા જોગ હોવાથી હું તેમનો કેટલોક ભાગ અત્રે ડિંતારી લઉં છું.

હું દરરોજના નિયમ પ્રમાણે રાતે ખાધા વગર સુઈ ગઈ. અંમાએ ખાણા વખતે મને જગાડી, બાળ વયની હિંમત પણ અજબ હોય છે. તેઓ મને ઉઠાડતા અને હું પાછી સુઈ જતી, એમ કરતા મહા મહેનતે હું જાગી. અંમાએ મારા કપાળ અને ગાલ ઉપર ચુંબન કર્યાં, અને હાથ મોઢું ઘોવડાવ્યું, જેથી હું હુશીયાર થઈ બેઠી, એટલે મારી અંમા બોલ્યા.

“આખિદા ! હવે તારી વય કાંઈ નાની નથી. માશા અલ્લાહ બે દિવસ પછી આઠ વર્ષની થશે. સારા નરસાને પારખી શકે છે. ખાણું ખાધા પહેલાં અમે સુઈએ છીએ કે, તું સુઈ જાય છે. અમારી સાથે તારે પણ જાગવું જોઈએ. જીંદગીનો કાંઈ ભરસો નથી. આજે હું જીવતી છું પણ જો કાલે હું નહિં હોઉં તો તને કાણુ સાચવશે. તારી કાણુ ખબર લેશે. જો તારી આવીજ ટેવ

રહેશે તો ભવિષ્યમાં તને બારે દુઃખો ઉઠાવવા પડશે. લગાર વિચાર કર, તારી મામા (દાસી) ને મરવાને બે મહીના થયા છે. તેની દીકરી નસીબન તારાથી નાની છે. હજુ પુરા પાંચ વર્ષની પણ થઈ નથી. છતાં અમે બધાની સાથે રાતના દસ વાગ્યા સુધી જાગે છે. અને બધાની સાથે ખાણું ખાઈને સુએ છે. તું અત્યારે એક ઉંઘ લઈને ઉઠી અને તે બિચારી હજુ સુધી એમને એમજ બેસી રહી છે. ”

અમ્મા અને મારી વચ્ચે, જે લંબાણુ વાતચિત થઈ, તે મને પુરે પુરી રીતે યાદ નથી, તે વખતે મારી વય કાંઈ એટલી મોઢટી નહોતી કે, યાદ રહી શકે તો પણ મને જે કાંઈ યાદ રહ્યું છે તે હું લખું છું. આ વાતચિત લખવાથી મને એક ખાસ ખુશી થાય છે, તે વખતનો દેખાવ મારી નજરે. આગળ ઉભો થઈ મારી વહાલી અંમાને મારી સાથે વાતચિત કરતી જોઉં છું. આહ ! તે દીવસો કેવા સારા હતા, એક બાળકના માટે તેની માનું હોવું અમૃત સમાન છે. બાળક પોતાની માની ગોદને અને માતા પોતાનાં બાળકને છાતી સરસો ચાંપી પોતાની નજરો આગળ રાખવાને બાદશાહત કરતાં પણ વધુ કીમતી સમજે છે.

મારી અંમાએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાનો કહી એટલે મેં તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે:—“ નસીબન વગર માંની છે તેથી તે સારી પેઠે સમજે છે કે જો હું સુઈ જઈશ તો મારી કોઈ ખબર લેશે નહીં. પણ ખુદાના ફઝલથી આપ મારા માથા ઉપર હયાત છો એટલા માટે હું નસીબનની પેઠે અરધી રાત સુધી જાગીને મારી અંબો શા માટે ફોડું ? ”

“ એમાં કાંઈ શક નથી કે હું તારી સંભાળ લેવા માટે

હાજર છું ” અંમાએ નિશ્વાસ નાંખતાં કહ્યું “ પરંતુ હું આવી રીતે હર હંમેશ જીવતી રહીશ તેનો શો ભરોસો ? મોતનો વખત મુકરર નથી, તે અણધારી ધરાવે છે . તેના માટે હાંખી બીમારી બોગવવી જરૂરી નથી. તે કાઢતો ખખર આપીને આવતી નથી. જે લોકો હમણાં છે, તેઓ એક મીનીટ પછી રહેશે તેના લગારે ભરોસો ન કરવો જોઈએ, માટે આખિદા ! અગર આજે હું જીવતી છું અને કાલે મરી જાઉં તો તેમાં કંઈ અગત્યનું થવા જેવું નથી. માટે તારે તારી ટેવ ને સુધારવી જોઈએ. એવું ન થાય કે મારા મરવા પછી તને નવી નવી મુસીબતોમાં ફસાવું પડે ? ”

“ હાય અંમા ! ” મેં રડતાં ચહેરે કહ્યું “ આવી વાતો ન કરો, મને રડવું આવે છે. આપની ભુદાઈમાં એક મીનીટ પણ થું હું જીવતી રહી શકીશ ? ”

આટલું બોલતાં જ હું રડી પડી, એટલે મારી અંમાએ મને છાતી સંરસી ચાંપીને ચુંબનો ઉપર ચુંબનો કર્યા અને મને છાના રહેવા માટે સમજાવવા લાગ્યા, પણ મારે રડવું બંધ થયું નહીં એટલે મારી અંમાની પણ છાતી ભરાઈ આવી અને તેઓ ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા. અમો મા દીકરીને આવી રીતે રડતાં જોઈ અમારી અન્ના પણ અમારી સાથે રડવા લાગી. આવી રીતે અમે રડી રહ્યા હતા કે અબ્બા જન ખાવા માટે ઘરમાં આવ્યા એટલે અબ્બા જનના ખાણુનો બંદોબસ્ત કરવા માટે અંમા જનને મારી પાસેથી ઉઠવું પડ્યું અને હું પણ મારા અબ્બાનો ચહેરો જોતાં જ ચુપ થઈ ગઈ, આવી રીતે બધે ચુપાચુપ થઈ ગયું પરંતુ મારી અંમાના આ શબ્દો “ આજે હું જીવતી છું અને કાલે મરી જાઉં ” મારા મગજમાંથી નીકળ્યા નહીં. બધાં સુધી મારા અબ્બા ખાણું ખાતા રહ્યા ત્યાં સુધી હું આ વિષય ઉપર વિચાર કરતી રહી. મોત થું છે ? અને તેનો સંબંધ દરેક

માણસની સાથે કેમ છે ? અને તેનો આવવાનો દીવસ મુકરર કેમ નથી ? હું આવાજ વિચારમાં લીન હતી કે અંમાજન આવ્યા અને મારી આંખો ઉપર હાથ રાખીને બેયું કે તે અંજલિ છે કે કેમ. મારી આંખના આંસુઓ સુકાઈ ગયા હતા પરંતુ હું બીલકુલ ચુપચાપ બેસી વિચારમાં લીન હતી એટલે અંમાજે કહ્યું.

“ દીકરી ! આજે તારી ઉંઘને શું થઈ મયું છે ? ”

“ આપ મારી પાસે સુઈ રહો તો હું કંઈ કહું ”

આ સાંભળી અંમાજન મારી પાસે સુતા. હું તેમને મોતના સંબંધમાં સવાલો કરવા લાગી. મારી વયના પ્રમાણમાં મારા સવાલો હોવાથી અંમાજે તે ઉપર પુરતું ધ્યાન આપ્યું નહીં. પરંતુ જેવા મારા સવાલો હતા તેવા તેઓ જવાબ આપતા ગયા. મારી અંમાજે નાનપણથી મજબૂત અને નીતીની તાલીમ સારી પેઠે મેળવેલી હોવાથી તેઓ ગમે તેવી સાધારણ વાતમાં પણ નસીહતોની વાતો કરતા હતા. જે કે વાતો તો તેજ કરતા પણ તેમના કહેવાની ઢબ જુદી હતી. દરેક વાતમાં દાખલા દલીલો સાથે ઉપયોગી નસીહતો કરતા હતા. અત્યારે તેઓએ જે જે વાતો કરી તેને હું બાળવય હોવાના સંજ્ઞાએ પુરતી રીતે સમજી શકી નહીં પણ જેટલી સમજમાં આવી તેને આજ સુધી યાદ રાખી તે ઉપર અમલ કરતી રહેવાથી મારા ગયેલા સુખી દીવસો પાછા આવવા પામ્યા છે. જે બાળકોને દીનદાર અને બલી તથા સુધારેલા વિચાર ધરાવનારી કેળવાયેલી માતાઓ મળે છે તેઓ ખરેખર ભાગ્યશાળી છે. અને જેઓ અબણ માતાના ખોળામાં પોષણ પામે છે તેઓ પુરેપુરા અભાગી છે. જે છોકરાને પોતાની માની રાસ્તબાજી અને નીતીનું ખરું શિક્ષણ મળ્યું નથી તે છોકરો બહેને દુનીયાની સુધરેલી સોસાયટીમાં રહે અને જુનીવર્સિટીની ઉંચામાં ઉચી ડીગ્રી મેળવે પરંતુ તેના આચાર વિચાર નીતીના બાળમાં વખાણવા લાયક તો નહીં જ હોય.

મને સારી પેઠે માદ છે કે લગભગ બાર વાગ્યા સુધી મારી અંમા મને નસીદતો કરી રહ્યા હતા અને હું ચુપચાપ સાંભળી રહી હતી. પરંતુ તેઓ ક્યારે ચુપ થયા અને હું ક્યારે સુઈ ગઈ તે કાંઈ માદ રહ્યું નથી. સવારમાં વહેલા ઉઠવાની અંમાજનની સખત તાકીદના લીધે મને આફતાબ ઉદય થવાના અરધા કલાક પહેલાં ઉઠવાની ટેવ હતી. અંમાજન મારાં ઉઠવા પહેલાં જરૂરી વાતો તથા નમાઝથી પરવારી કુરઆને મજીદની તીલાવત કરતા હતા. આવી રીતે દરરોજનું નીયમ હતું તેમાં કાંઈ દીવસે ફેર પડતો નહોતો. દરરોજ ઉઠીને હું મારી અંમાને નમાઝ પઢવાના મુસલા ઉપર જોતી તો તેઓ ત્યાં બેઠેલા જણાતા હતા. તે રાતે હું ધણી મોડી સુતેલી હોવાથી મારે તેટલો વખત વધારે સુવામાં ગાળવો જોઈતો હતો પરંતુ વહેલા ઉઠવાની ટેવ હોવાથી દરરોજના વખત ઉપર મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. આંખો ઉઘાડીને બેઠેલા થોડાં યોગતાં મેં મુસલમાની તરફ જોયું તો ત્યાં અંમાજન નજરે પડ્યા નહીં, એટલે મેં પાસું ફેરવીને તેમની પથારી ઉપર નજર નાખી તો તેઓ હજી સુઈ સુઈ રહ્યા હતા. આ જોઈને હું સમજી કે રાતે વધુવાર સુઈ જાગેલા હોવાથી સુઈ રહ્યા હશે. સવારમાં વહેલાં ઉઠવાના જે અથાગ ફાયદાઓ છે તેથી હું અંજાણ હતી. ફક્ત અંમાની બીકના લીધે વહેલી ઉઠતી હતી. તેથી અત્યારે જે કાંઈ આરામ મળ્યો તે ખરું, એ વીચારી ને અંમાને સુતેલા જોઈ મેં પણ આંખો બંદ કરી ઘોરવા માંડયું. પણ ઉંઘ આવી નહીં. ફક્ત પંદર મીનીટ સુઈ એમને એમ પડી રહેવા પછી હું પથારીમાંથી ઉઠી અને જોયું તો પહેલાંની પેઠે અંમા સુતેલાં છે. એટલે મનમાં વિચાર્યું કે જો તેઓ એમને એમ સુઈ રહેશે તો નમાઝનો વખત હાથમાંથી નીકળી જશે અને તેમને રંજ થશે માટે તેમને જગાડવાને મેં મોહાં ઉપરથી ચાદર ખસેડી. અને ફરી ધીમે ધીમે હાથ પગ દખાવવા માંડ્યા અને જ્યારે તેઓ આવી રીતે ઉઠ્યા નહીં

ત્યારે મેં તેમના પગોને હલાવવા માંડ્યા પણ કંઈ અસર થઈ નહીં.

હું મારી અંમાને જગાવવાની કોશીશ કરી રહી છું અને તેઓ જગતા નથી એવી સ્થિતિ જોઈને મારી અન્ના દોડી આવી, તેણીએ બેગમ સાહેબ બેગમ સાહેબ કહીને ઉઠાડવાની કોશીશ કરી પણ બેસુદ, એટલે મોઢાં ઉપર પાણી છાંટ્યું પણ તેનીએ કંઈ અસર થઈ નહીં, થોડીવારમાં આખા ઘરના લોકો ભેગા થઈ ગયા અને કોઈ કહેવા લાગ્યું કે મુર્છા આવી છે, તો કોઈ કહે કે પરીનો અથવા જીનનો સાથો પડી ગયો છે, કોઈ બોલ્યું, ખબ્બીસના ઝપેટામાં આવી લાગ્યા છે. ટુંકમાં એટલું જ કે જોટલા મોઢાં તેટલી વાતો થવા લાગી. આવી રીતે અંદર ગરબડ થતી જોઈ મારા અબ્બા બહારથી અંદર આવ્યા અને જ્યારે તેઓએ આવી સ્થિતિ જોઈ એટલે સીધા લશ્કરના ડોક્ટરને બોલાવવા દોડ્યા. ડોક્ટર આવ્યા તો અહીં આ વાતની ચર્ચા ઉઠી કે એક નામેહરમ પરદેશીન બાનુને પારકો પુરૂષ કેવી રીતે જોઈ શકે ? છેવટે ઘણીવાર સુધી ચર્ચા થયા બાદ એવો ઠરાવ થયો કે પરદાની બહાર ઉભો રહીને ડોક્ટર નાડ ઉપર પોતાનો હાથ રાખીને જોશે અને બીજી જરૂરી બાબતો તે બહારથી પુછે અને અબ્બાજીન અંદર જોઈને ડોક્ટરને કહેશે. આ પ્રમાણે ડોક્ટરે તપાસ ચલાવી અને જ્યારે તે પુરી રીતે તપાસ કરી રહ્યો ત્યારે તેણે મારા અબ્બાને કહ્યું:-

“ જો તમે મુર્છા કહેતા હોવ તો અત્યારે મારી તપાસમાં મુર્છા સાબીત થતી નથી. ”

તે બાદ તે ચાલ્યો ગયો. અને અબ્બાને સાથે લઈ ગયો થોડીવાર પછી મારા અબ્બા એક યુરેઝીયન લેડીની સાથે આવ્યા અમો લોકો આવી મડમો (લેડીઓ)થી પરદો કરતા હતા. જે

શ્રીઓ પરદા વગર બહાર દરે ફરે છે અને તેમાં પણ જે લણેલી બાનુઓ પુરૂષોની મંડલીમાં બેલાઈને છુટથી વાતો કરે છે તેવી બાનુઓ અમારા જેવી સાત પરદામાં બેસનારીઓની નજરમાં સારી ચાલ ચલણની ગણાતી નહોતી. જેથી દરેક ખાનદાની કુટુંબમાં તેમનાથી પરદો કરવામાં આવતો હતો. શરીર અત અથવા મજહબમાં પરદા વીશે જે ફરમાનો છે તે ફરમાનોને વિસારી મુઠી અમેએ પોતાની અજ્ઞાનતાના સબબે કેદખાનું કાચમ કરી લીધું છે. આવી રીતે શ્રીઓથી શ્રીઓનો પરદો ભાગ્યેજ બીજા કોઈ દેશમાં હશે, પણ અમારા ખાનદાનમાં તો તે હસ્તી ધરાવતું હતું. આવા નકામા પરદાથી અમેને ભારે નુકશાન પહોંચી ચુક્યા છે અને હજી પહોંચી રહ્યા છે. પણ તેને અમે સખતાઈથી વળગી રહ્યા છીએ. કદાચ કોઈ બીજા અવસરે મજકુર લેડી ડોક્ટર અમારે ત્યાં આવતી તો અમે તેને ભાગ્યેજ જ્ઞાન ખાનામાં આવવા દેવાનું પસંદ કરતાં, પરંતુ અત્યારે વખત જીદોજ હતો. અખ્યાનન તે લેડીને લઈને અંદર ચાલ્યા આવ્યા પણ કોઈએ ચુંકે ચાં કરી નહીં. લેડીએ અંદર આવ્યા માદ મારી અમ્માને જોઈને કહ્યું કે—“તેઓ જીવતા નથી” અંમાનન મરી ગયા એ વાત તો જાહેર થઈ પણ મરણ શા કારણથી નીપજ્યું તે કોઈ ખતાવી શક્યું નહીં. આવા સમયે ખુદાની કુદરત જણાઈ આવે છે. આજે પણ એ મોત બાબે ચર્ચા કરવામાં આવે છે અને સાંભળનારા અજ્ઞયબીમાં ગરકાવ થાય છે. મેં અનેક ડોક્ટરોથી પુછ્યું કોઈની સમજમાં મોતનું કારણ આવી શક્યું નહીં. અલખતાં એટલું કહી શક્યા કે હૃદયનો ધબકારો બંધ થઈ જવાથી મોત નીપજ્યું. તે વખતે મારી વય એવી નહોતી કે હું મા વિના એક ઘડી પણ રહી શકું.

જ્યારે મારી માનું મરણ સાબિત થઈ ગયું; ત્યારે કુટુંબ કબીલાની બધી શ્રીઓ એકઠી થઈ, ને ગુસલ કરાવી કફન પહે-

રાવ્યું અને જનાઓ બહાર કાઢ્યો. મારી વય જોકે નાની હતી. પરંતુ મારી અંમાએ દીનદારીની અનેક વાતો બતાવેલી હતી. તેમાં આ વાત પણ ખાસ કરીને કહી હતી કે પોતાના અતલગના ખેશી કે કોઇ ખીજના મરણ ઉપર રડવું કુટવું કે એવી જ રીતે એસબરી બતાવવી ઇસલામમાં દુસ્ત નથી પણ સખર કરવું ધણું જ ઉત્તમ છે. અહાહ તઆલા તે સખરનો બદલો આપે છે. હું આ બાબત સમજીને એ વખતે મારા દિલ ઉપર કાણુ રાખવા ચાહતી હતી છતાં કાણુ રાખી શકી નહીં. ચોધાર આંસુએ રડવું શરૂ કર્યું. અત્યાર સુધી અબ્બાજન દીલ ઉપર કાણુ રાખીને મંબીરતાથી બેઠા હતા પણ મારા રડવાના સાદે તેમને બેચેન કરી દીધા. તેઓ અંદર મને સમજાવવાને માટે આવ્યા પરંતુ મારી બેચેની જોઈને પોતે રડી પડ્યા. બસ પછી શું પુછવું ? આખા ઘરમાં કાગરોલ મચી ગઈ. જે લેડી ડોક્ટર અંમાને જોવા આવી હતી તેનું નામ મીસીસ હેરીયટ હતું. મારા અજાની સાથે સારી ઓળખાણ હોવાથી તેણી પોતાને ઘેર પાછી ગઈ નહોતી. ખાનદાની મુસલમાનોમાં કફન દફનની કીચા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તે ખાસ જોવા માટે રોકાઈ હોય અથવા તો ખાનદાની બાનુઓના દુઃખમાં ભાગ લેવાથી તેમના ઉપર સારી અસર થવા પામે. આ કારણો સર તેણી રોકાઈ હતી. બ્યારે તેણીએ મને રૂદન કરતી જોઈ ત્યારે મને પોતાની બાથમાં દાખી લીધી અને બ્યારે બધા લોકો મારી માને દફનાવવા લઈ ગયા ત્યારે તેણી પોતાની ગાડીમાં બેસાડીને મને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ.

મીસીસ હેરીયટના ઘરની સુધડતા, શણગારેલા ઓરડા, અંદર બહારની સફાઈ, તેમના નાના નાના સફેદ દુધ જેવાં બાળકો, સફેદ સુધડતા ભરેલી આયા, મામા, નોકર ચાકરો જોઈને મને ખુશી થઈ, પહેલાં તો હું એમ સમજતી કે આખી જીંદગી સુધી માના મરણનો રંજ જીલીશ નહીં. જે બાળકોના માબાપ ગુજરી ગયા છે તેઓ

કેવી રીતે જીવી શકે છે અને દુનિયાનો કાર્યખાર કરી શકે છે એ વિચાર મને અન્યથાથી ત્યાજ્ય હતો. મેં મીસીસ હેરીયટને પણ એજ સવાલ કર્યો જેના જવાબમાં તે બધી બાબતોએ હસ્તા ચહેરે કહ્યું:—“દીકરી ! જ્યાં માણસને માટે રંજ પેદા કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં રંજને વીસરી જવાનું પણ સાથે રાખ્યું છે. એ ચાર દીવસમાંજ તમે જેઈ લેશો કે તમે પણ તમારી અંમાના મરણનો રંજ ભુલતા જશો.” આ સાંભળી મારા મનને ખાતરી થઈ નહીં. હું પોતાના મનમાં કહી રહી હતી કે બીજા લોકોના દીલની બનાવટ જુદી હશે. માફ દીલ જુદીજ જાતનું છે મારી માનું મરણ થતાંજ હું ન મરી ગઈ એ અન્યથા જેવી વાત છે મને મીસીસ હેરીયટ કહે છે કે હું બેચાર દીવસમાં આ રંજ ભુલી જઈશ. તદ્દન ન બનવા જોગ અને મારા માટે ન માનવામાં આવે એવી વાત છે મને ખાતરી હતી કે બેચાર દીવસમાં હું પણ મરી જઈશ અને બહીષ્તમાં પહોંચી તે મારો અંમાથી મળીશ, પરંતુ માફ સમજવું ભુલ બરેલું નીકળ્યું અને મીસીસ હેરીયટનું કહેવું સાચું કયું. જેમ દીવસો પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ મારા દીલ ઉપરથી રંજનો બોજો હલકો થતો ગયો.

મીસીસ હેરીયટને જ્યારે જણાયું કે મારા મન ઉપરથી રંજ દૂર થવા માંડ્યો છે ત્યારે તેઓ મને ઘેર લાવ્યા પણ ઘેર ઉપર આવતાં જ મારો જીવ ધબકાર્યો એટલે મેં મીસીસ હેરીયટની સાથે રહેવાની ઇચ્છા જાહેર કરી. તે બધી બાબતોએ મારી ઇચ્છાનો સ્વીકાર કર્યો. લગભગ બે વરસ સુધી હું મીસીસ હેરીયટને ત્યાં રહી. થોડા દીવસ હું મારે ઘેર આવતી અને થોડા દીવસ મીસીસ હેરીયટને ત્યાં રહેતી. આટલી મુદતમાં તે બધી બાબતોએ મને ઘણી વાતોનું શિક્ષણ આપ્યું, મઝહબી વાતોનું શિક્ષણ તો ઘણું ખરું હું મારી અંમા પાસે મેળવી ચુકી હતી. તેમજ ઉર્દુ લખી વાંચી શકતી હતી મીસીસ હેરીયટની મહેરબાનીથી ઇતિહાસ, ભુગોળ હિસાબ તથા

લુગડા કાતરવા, સીવવા રાંધવા, વિગેરેનું શિક્ષણ લીધું.

અંમા જાનના મરણ પછી મારા અબ્બાએ પેનશન લીધું. જો કે તેમની વય નોકરી કરવા જેવી હતી અને પેનશન લેવા જોગ નહોતી છતાં તેમની સારી કામગીરીના બદલામાં ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ તેમને પેનશનની સારી રકમ બાંધી આપી. અંમાજાનના મરણનો એમને એટલો બધો રંજ થયો હતો કે તેઓ એક તારેકદ દુનિયા ફકીરની પેઠે એકાંત સ્થળમાં જીવન ગુજારવા લાગ્યા. થોડાજ દીવસમાં તેઓ મોટા આબિદ અને ખુદા પરસ્ત બની ગયા અને આવીજ હાલતમાં તેઓએ દુનીયાથી કુચ કરી. એમના મરણ પહેલાં દાદીજાન પણ ગુજરી ચુક્યા હતા એટલે હવે મારા નજીકના સગામાં માત્ર એક ફોઈ અને એક માસી બાકી રહ્યાં હતાં. જ્યારે મારા અબ્બા દીલ્હી મુકીને આગરામાં આવ્યા ત્યારે મારી ફોઈ દીલ્હીમાં રહી ગયા હતા કેમકે તેમનું લગ્ન ત્યાંના એક ઉંચા કુટુંબમાં થયું હતું. અત્યારે તેઓ પૈસા ટકામાં સારી સ્થિતિ ભોગવતા હતા. મારાથી બે વરસ પહેલાં મારી ફોઈને એક છોકરો જન્મ્યો હતો જેનું નામ ઈલીયાસ રાખ્યું હતું. જ્યારે મારા ફોઈને મારા જન્મની ખબર પડી ત્યારે તેઓ ખુશી થતાં આગરે આવ્યા અને પોતાના દીકરા ઈલીયાસની સાથે મારી સગાઈ કરી નાંખી. હાલમાં મારા અબ્બાના મરણની ખબર પડતાં તેઓ આગરે આવ્યા અને મને પોતાની સાથે દીલ્હી લઈ ગયાં. મને આગરાથી દીલ્હી જવું બહુજ વસ્તુ લાગ્યું કેમકે માતા મરણ પછી મીસીસ હેરીયટને હું મારી માની પેઠે સમજતી હતી અને ફોઈથી હું તદ્દન અંગણ હતી પરંતુ મારામાં મારી મરણ અનુસાર વરતવાની લગારે હીમ્મત નહોતી તેથી ફોઈએ દીલ્હી ચાલવાનું કહેતાંજ હું તેમની સાથે દીલ્હી પહોંચીને મેં ઈલયાસને પહેલી વખતે જોયો. મારી વય દસ વરસની હતી. રાત અને દીવસ અમે બંને જણાં સાથે રમતા હતા. ઈલયાસ ખુબસુરત ચહેરાનો અને મળતાવડા સ્વભાવનો હસમુખ નવ-

જવાન હતો. નાનપણથીજ તે મહા ચતુર, ઉદાર, દયાવાન અને બોબો હતો. સાથે રહેવાથી મારા મનમાં તેના તરફની લાગણી જન્મ પામી. એ વરસનો સમય ભારે આનંદમાં પસાર થઈ ગયો. જેવા તે એ વરસ મારી જીંદગીમાં આનંદ દાયક ગુજર્યા છે તેવા આખી જીંદગીમાં ભાગ્યેજ ખીજ ગુજરવા પામ્યા હશે.

જ્યારે મારી વય બાર વરસની થઈ ત્યારે મારી ફાઈએ મારા લગ્ન કરી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાં મારી માસીએ મને આગ્રે બોલાવી લીધી. મારી અંમાથી મારી માસી વયમાં નાના હતા. જ્યારે મારા નાના ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની સદર દિવાનીની મુફતીની જગ્યા ઉપર મારા માસાની નીમણુંક થઈ હતી. તેઓ પૈસા ટકામાં સારી સ્થિતિ ભોગવતા હતા, જેવી રીતે મારા નાનાની મુફતીની જગ્યા ઉપર મારા માસાએ કાણુ મેળવ્યો હતો, તેવીજ રીતે તેઓએ મારા નાનાની બધી માલ મિલકત પણુ દયાવી લીધી હતી. મારા અબ્બા એવા ઉદાર મનના હતા કે તેઓએ મરતાં સુધી સસરાના વારસા બાબત એક શબ્દ પણુ કહ્યો નહિ, પણુ મારી અંમાને તે બાબે ભારે રંજ હતો. આ કારણસર મારી અંમા અને મારી માસી વચ્ચે ખટપટ રહેતી હતી. આ ખટપટના સળખેજ મને મારી માસીના સાથે લગાર પણુ મહોબ્બત ન હોતી. તેઓએ મારા લગ્નનું સાંભળી મને એટલા સારૂ આગરે બોલાવી લીધી કે માઈ લગ્ન ધામધુમથી કરી પાછલી વાતોનો કંઈક બદલો વાળવામાં આવે. મારી ફાઈએ મને એટલા માટે આગરે મોકલી દીધી કે તેઓ ઈસીયાસના લગ્ન ધામ ધુમથી કરીને લઢાવો લેવા ચાહતા હતા. દીલ્લીથી જન [ખરાત] આગરે જશે, અને મારા મનની હોંસ પુરી થશે. એ વિચારથી તેઓએ મને મહાન દુઃખોમાં સપડાવી.

અત્યાર સુધી તો મેં તેજ વાતો જણાવી છે કે જે દરેક ખાનદાની આળાઓને અનેક વખતે અનુભવવી પડે છે. પરંતુ તે પછી મારા ઉપર ગુજરેલો સમય તદ્દન ભુલોજ હતો. મારા ઉપર જે જે દુઃખો પડ્યા છે અને સંકટોનો મને મુકાબલો કરવો પડ્યો છે તે જાગ્યેજ હીંદુસ્થાનની કાઠ ખીજી સ્ત્રી જાતીને અનુભવમાં આવ્યો હશે. હું મારા કરમની કહાણી સંભળાવવામાં મારી પોતાની ફજોતી સમજી છું, પણ તે સાથેજ મેં ન સહન થનારા દુઃખોનો કેવી રીતે મુકાબલો કરી મારા શીયળ અને પવિત્રતાને કાયમ રાખ્યા છે તે ખાસ તારીફને લામક હોવાથી બતાવવા માગું છું. વળી તે ઉપરથી મારા જીવનનો સાર પણ નીકળી શકે છે એટલા માટે મેં મારી જીંદગીમાં બનેલા બનાવોને વાંચકો સનમુખ રજુ કરવાની હિમ્મત કરી છે.

આગ્રા પહોંચવા પછી મને કયા ધરમાં રાખવી એવો સલાહ ઉભો થયો. હું મારા પોતાના ધરમાં રહું કે માસીના, આ સલાહના નીવેડા માટે મારી અંનાને બોલાવવામાં આવી. મારી અંનાનું નામ રશીદા હતુ તેણીએ મારી અંમા તથા માશીને દુધ પાચું હતું એટલે તે દુધમાં હતી. બંને બહેનો તેણીને સગી મા કરતાં વધારે ચાહતી હતી. મારા નાનાની જીંદગીમાં તેણી આખા ધરનો કારભાર ચલાવતી હતી. જ્યારે બંને બહેનોના લગ્ન થયા ત્યારે તેણીને મારી અંમાએ મારી સાથે રાખી, જેથી તેણી મારા ધરમાં ધરના માલેકની પેઠે રહેતી હતી અને દરેક જણ તેણીનું માન રાખતાં હતાં. ઈસ્લામ મઝહબમાં દુધમાનો દરજ્જો સગી માના જેટલોજ માનવતો સમજવામાં આવે છે. લગ્ન ઈત્યાદી મામલામાં તે સગી માના દરજ્જાની પેઠે સમજાય છે. જુઓ ઈસ્લામે પોતા ઉપર આભાર કરનારાના માનની જલવણી કરવા માટે કેવા હુકમ આપ્યા છે. આ ઠેકાણે આ વાત પણ જણાવી જરૂરી છે કે એકજ

દુધથી જ્યારે બે બાળકોનું પોષણ કરવામાં આવે તો ઘણી વાતોમાં તેમના આચાર વિચાર મલતાંજ જણાશે. ઈસ્લામમાં દુધભાઈ અને બહેન વચ્ચે લગ્ન કરવાની સખત મનાઈ છે.

મારી અન્નાએ મારાં લગ્ન એક લાવારસ છોકરીની પેઠે, મારી માસીના ઘેર થાય તે પસંદ કર્યું નહીં એટલે તેણે મારા બાપીકા ઘરમાં પોતાની સાથે રાખવાની માંગણી કરી અને તેજ ઘરમાં મારા લગ્ન થાય એવી વાત ઉપાડી જે મારી માસીને પસંદ પડી. મારી માસી એ સખત ભુલ કરી કે ઊંચર લાયક થએલી એક બાળાને ઘરડી અન્ના ની દેખરેખમાં બીજા ઘરમાં રહેવાની રજા આપી. જે ઘરડી વયના સખએ પોતાની અક્કલ અને સમજ શક્તિનો મોટો ભાગ ગુમાવી ચુકી હતી. પણ પહેલી ભુલ તો મહારી ફાઈની સમજવી નેહએ કે જેણે મને આગરે મોકલી દીધી અને બીજી ભુલ મારી માસીની થઈ જેઓએ મારી સંભાળ રાખવાના કામને એક ઘરડી ડોસીના આધારે મુકી દીધો.

દીલ્લીથી હું રવાના થઈ તે વખતે હું તથા બીજા બધા એમજ સમજતાં હતાં કે બે ત્રણ મહીનામાં હું પાછી વહુ બનીને આવીશ પરંતુ સમય બળવાન છે. ભાગ્યમાં લખેલું મટતું નથી. જગતના ફેરફારો ફરતાજ રહે છે. એકજ સ્થિતી ઉપર ફાઈની પણ હાલત રહેવા પામતી નથી. હું આગરે આવી તેના થોડાજ દીવસ પછી ભોફા એ ઇલીયાસની બાપતમાં બુદ્ધોજ વિચાર કર્યો. તે એક ચંચળ, હુશીયાર, ચતુર અને સારી મગજ શક્તિ ધરાવનાર વિદ્યાર્થી હતો. માત્ર ચઉદ વરસની નાનીજ વયમાં તેણે ઇન્ટરન્સની પરીક્ષા પાસ કરી લીધી હતી. જે કે યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં તે બેસી શક્યો નહોતો. કેમકે યુનીવર્સિટીની ઇન્ટરન્સની પરીક્ષામાં બેસવા માટે સોલ વરસ ઉપરની વય હોવીજરૂરી છે. તેથી ઇલીયાસની

પરીક્ષા પ્રીનસીપલે ખાનગી રીતે લીધી હતી, જ્યારે તેને ઇન્ટરન્સમાં પસાર થયેલો જોયો ત્યારે તેના વડીલોએ તેને વીલાયત મોકલી બેરીસ્ટર બનાવવાનો ઇરાદો કર્યો. એકાએક તઈયારી થઈ અને ઈલીયાસ ત્રણ વરસના માટે વીલાયત રવાના થઈ ગયો. આ અણુધારી અડચણ આવી પડવાના લીધે મારા લગ્નની વાત ત્રણ વરસ માટે મુલતવી રહી. જ્યારે લગ્ન ત્રણ વરસ માટે મુલતવી રહ્યું તો મારા ફોઈની ફરજ હતી કે તેઓ મને પોતાની પાસે દીલ્લી બોલાવી લેતા અગર તેઓએ મને પોતાની પાસે ન બોલાવી લીધી તો મારી માસીએ મને પોતાના ઘરમાં પોતાની દેખરેખ તળે રાખવાની જરૂર હતી. પરંતુ તેઓ શું કરી શકે ? મારી કીસમતમા ભટકવાનું લખેલું હતું તે કાણ મીચ્યા કરી શકે ? લગભગ એક વરસ મુધી હું આગરામાં રહી. મારા જેવી લાચાર અને નિરાધાર બાળાની જીવાનીનો બગીચો ખીલતો જોઈને મહેલ્લા વાળાની દાનતોએ જનત જનતના રંગ બદલ્યા, જો આ સ્થળે હું મારા મહેલ્લાના બધા લુચ્ચા લકડંગા લોકોનું દાસ્તાન કહેવા બેસું તો વાંચકો ગભરાઈ ઉઠશે અને કોઈ કામની વાત તેમાં જણાશે નહીં, એટલા માટે હું તે બધા દાસ્તાનો માંડીવાળું છું. અને આગરાને છોડવાનું કારણ જણાવું છું.

મારા જેવી અનાથ બાળકીને પ્રદેશ કાઢનાર અને અનેક સંકટોમાં સપડાવનાર મીરઝા મકસુદ નામનો એક માણસ હતો, જો કે એમ તો સંકટો બદમાશી પોતાની બદમાશી ભરેલી ચાલ બાઝી ચલાવવા ચુકતા નહોતા પણ મીરઝા મકસુદ બધામાં પહેલા નંબરનો હતો અને તેના લીધેજ મેં મારું ઘર મુક્યું.

બાબ ૨

જ્યારે મેં જોયું કે એક તરફ આગરામાં મારી સગી માસી વસે છે અને તેણીએજ મને આગરામાં બોલાવી છે છતાં હવે મારી લગારે ખબર લેતી નથી તથા બીજી તરફ દીલ્લીમાં મારી ફાઈ રહે છે અને તેણીએજ મને લગ્ન માટે મોકલી છે પરંતુ લગ્ન અટકી જવા છતાં તેણી મને બોલાવવાની તજવીજ કરતી નથી તથા એક કામળનો કટકો લખીને પણ ખેરીયતના ખબર મંગાવતી નથી ત્યારે મારા દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. મારા ઉપર મહેલવાવાળા બદ-માશીના કેવા દાંત છે અને તેઓ મારી કેવી વલે કરવા માગે છે તે શરમના લીધે હું કાંઈને કહી શકતી પણ ન હોતી.

મારી સ્થિતિ ધણીજ નાજુક થઈ રહી હતી. બે ચાર વખત માસીની પાસે જઈને બધી હકીકત કહેવાનો વિચાર કર્યો પણ આવી હકીકત કહેતાં એક કુંવારી કન્યાની જીભ કેવી રીતે ઉપડી શકે ? અને ધારો કે મારા જેવી મજબુત દીલની છોકરી હીમત કરીને કહી દે પરંતુ માસી મારા માટે શું વિચાર કરે ? તેણી તરત જ દીદા દલેર, નફ્ટ, બે શરમ અને ઉછાછળીના ઈલકાઓ આપીને કાઢી મુકે. કેમકે આગરદાર કુટુંબની કુંવારી કન્યાઓ પોતાના વડીલોની સામે આવી વાતોની ફરીયાદ કરી શકતી નહીં આ બધા કારણોના લીધે મેં માસીને તેમજ ફાઈને આ બધું કાંઈ પણ કહેવાનું કે લખવાનું માંડી વાળ્યું પણ પાક પરવર દીગારની જનાબમાં નમાઝ ગુઝારી અરજ કરવાનું અને તેની મદદ માંગવાનું નક્કી કર્યું. મને નાનપણથી મારી અંમાએ નમાઝ પઢવાનું શીક્ષણ આપ્યું હતું અને તેઓએ મને નમાઝ રોઝાની પાખંદ બનાવી દીધી હતી તેથી હું નમાઝ રોઝાની ધણીજ

સખ્તીથી પાખંદ હતી. વળી મારી અંમાએ મને ધણી વખતે કહ્યું હતું કે ગમે તેવા સંકટના સમયે અને ગમે તેવા દુઃખની વખતે માણસની મદદ માંગવા કરતાં ખુદની મદદ માંગવાથી કામ જલદી સફળ થાય છે. બસ આ યાદ આવતાંજ મેં માસીને કહેવાનું કોઈને લખવાનું અને બીજા કોઈની મદદ માંગવાનું માંડી વાળીને તે પાક પરવર દીગારની જનાબમાં અરજ ગુજરી તેની મદદ માંગવાનું શરૂ કર્યું.

આવી રીતે ધણી દીવસ પસાર થયા. મહેલ્લા વાળાઓની બદ-માશીમાં વધારો થતો ગયો અને સગાઓની બે પરવાઈ તેવીને તેવીજ રહી. આટલા દીવસમાં મેં મારી આખર બચાવવાની શીયળ સાચવવાની અનેક તજવીજો ઉપર વિચાર ચલાવ્યા અને જ્યારે મેં પોતાને જોખમમાં જોઈ ત્યારે આગ્રા શહેરને તજવાનો પાકો ધરાદો કરી લીધો. પરદેશમાં જઈને ગુમનામીમાં જીંદગી ગાળવી અને મહેનત મજુરી કરી પેટપાળવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ આવી રીતે આગરામાંથી પ્રદેશ જતાં બાપદાદાની આખર ઉપર પાણી ફરશે, મારા શીયળ બાબે લોકો શંકા લાવશે, જુવાન છોકરો પોતાની જુવાનીનો જમાનો સાચવી શકી નહીં તો કોઈને લઈને નહાસી મઈ એવા ગામ ગપાટા ચાલશે અને દુનિયા ભરતી ખુરાઈઓ મારા માથા ઉપર મુકવામાં આવશે એમ હું સારી પેઠે સમજતી હતી, છતાં પણ હું મારા વિચારમાં ડગી નહીં મહેલ્લાના બદમાશોમાં મીરઝા મકસુદ મારી આખર ઉપર પાણી ફેરવવા કમર કસીને બહાર પડ્યો હતો તેથી મને વિચાર આવ્યો કે જો તે કોઈ વખતે વેળા સવેળાએ લાગ જોઈને ધરમાં પેસી જઈ મારી આખર રેડવા તૈયાર થઈ જશે તે વખતે હું મારો પ્રાણ આપવામાં પાછી પાની નહિ કરું. પરંતુ આવી રીતે પ્રાણ આપવા તે આપઘાતમાં ગણાશે અને ઈસ્લામ મઝહબમાં આપઘાત કરવું મહા મોટું પાપ છે તેથી

હવે મારે આ ઘર સદાના માટે તજવું જરૂરી છે, પરંતુ હું આગ્રા મુકીને બીજા શહેરમાં ગઈ, અન્ના સાથે હશે એટલે તેણી સીવવા ભરવા કે ગુંથવાનું કામ લાવી આપશે અને હું જીંદગીના દીવસો ગાળીશ પણ તે ક્યાં મુઠી ? હું ઉમર લાયક થઈ ચુકી છું. આજે નહીં તો કાલે, વરસે નહીં તો પાંચ વરસે મારે મારી જીંદગીનો સાથી શોધવો પડશે. કેમકે ખુદા તઆલાએ સ્ત્રી અને પુરુષનો જોડો બનાવ્યો છે સ્ત્રી વિના પુરુષ અને પુરુષ વિના સ્ત્રી રહી શકતાં નથી. તે સમયે મને મારા કુટુંબ કબીલામાં કોઈ સામેલ કરે એ બનવા બેગ નથી. મારા અહીંથી જતાંજ તેઓ મારા માટે હજારો શંકાઓ કરશે અને તોહમતો મુકી મને નિર્લજ બે શરમ, કુળને કલંકિત કરનાર વિગેરે નામોથી ઓળખશે એટલે હું મારા કુટુંબમાં સામેલ થઈ શકીશ નહીં. ત્યારે ફરી તે સમયે કરવું

? અત્યારે મારી આંખો આગળ એવી અનેક સ્ત્રીઓની જીંદગી ના ફેરફાર પસાર થવા લાગ્યા જેઓ પોતાના મા બાપના ઘેર કે સાસરામાંથી નહાસીને અવળે રસ્તે ચઢી ચુકી હતી. તેણીઓનું જે પરિણામ આવેલું જોયું હતું તેથી મારા શરીરમાં કંપારી, છુટી જતાં મેં મજબુત મનથી દુનીયાની દરેક મુસીબતો ઊઠાવી, જાત જાતની બદનામીઓની શીકાર બની, મારી પરહેઝમારી અથવા શીયળને સાચવી રાખવાનો પોકો મનસુબો કર્યો અને સદાના માટે પોતાની જન્મજુમી તજવાનો ઇરાદો કરી લીધો.

હું એક અબળા અને સાત પરદામાં બેસનારી ખાનદાની બાળા આવા વિચાર અને આવા ઇરાદાથી ડગી જઈને તો તેમાં કોઈ નવાઈ નહીં પણ મેં જે ઇરાદો કર્યો તે મજબુત હતો. દુનીયાની બદનામીના વિચારને મેં દીલમાં જગ્યા આપી નહી, લોકોની ચર્ચાના ખ્યાલને બીલકુલ મનમાંથી કાઢી નાંખ્યો. સગાં-વહાલાનાં મેણાં અને ભવિષ્યની જીંદગીમાં શું થશે એ વિચારને હસી કાઢ્યો.

એક દીવસે હું સવારની નમાઝ અદા કરી ને વઝીરમાં મશગુલ હતી. મારી ઉપર પડેલી મુસીબત દુર થવા માટે મેં એકચિલ્લો કર્યો હતો. નમાઝ બાદ તસખીહ વડે હું અલ્લાહની યાદ કરી રહી હતી કે મને મારી નાણુક સ્થિતિનું જ્ઞાન આવી ગયું. ચારે બાજુથી જ્ઞાત જ્ઞાતના વિચારોએ મને ઘેરી લીધી, તસખીહ મારા હાથમાંથી પડી ગઈ અને મારી લાચારી નિરાધારી તથા અનાથ હાલત ઉપર હું ચોધાર આંસુએ રડી પડી. આવી હાલતમાં લગભગ એક કલાક પસાર થઈ ગયો એટલે મારી અંનાએ મને જોઈ લીધી. તેને મારી, મુસીબતની થોડી ઘણી ખબર પડી ચુકી હતી અને તે મને દીવાસો દેવાના લાગમાજ હતી કે આ સમય તેને મળી ગયો તે મારી પાસે આવી અને દીવાસાના શબ્દો કહી મને સમજાવવા બેઠી પહેલાં તો દીવાસો આપનાર મળવાથી હું વધારે રડી પણ ફરી ધીમે ધીમે મેં મારી તખીયત ઉપર કાબુ મેળવ્યો. અંનાએ વાતચીત શરૂ કરતાં કહ્યું.

“ બેટા ! સખર કરો. સમય ધણોજ નાણુક છે. આ સમયમાં જે ન થાય તે ખરું ”

“ પણ અંના હવે હું શું કરું ? અત્યારે તમારા અને ખુદા વિના મારું કોઈ નથી અંમાની યાદ આવતાંજ હું મોટેથી રડી પડી એટલે અંનાએ મને બાથમાં લેતાં કહ્યું “ બેટા સખરમા શકર છે આમ આકુળ બ્યાકુળ થવાથી કાંઈ થવાનું નથી. આ સમયની બલીહારી છે. લોકોની આંખોમાંથી શરમ નાણુક થઈ ગઈ છે, સારા અને નરસા કામોની સમજ શક્તિ નાશ પામી છે. કામના જુવાની-આઓ બદમસ્ત હાથી બનીને ફરી રહ્યા છે, તેઓની આંખો ઉપર જહાલતના પરદા પડ્યા છે. માટે બેટા સખર કર અલ્લાહ તે બદ-માશોને જોઈ લેશે અને સખરનો બદલો આપશે. ”

“ ખરેખર અંના ! એમજ છે. જમાનો ધણોજ બારીક છે, ખુદા દરેકની શરમ આબરૂ રાખે ”

“ મોટા આ જમાના બાળે તો કાંઈ બોલવા જેવું છે જ નહિં મારી આ આખિયા જે કાંઈ બોલેલું છે તે સ્વપના સમાન થઈ ગયું. પહેલાંના લોકોની લાજ, મર્યાદા, નેકી, બલમનસાઈ, વિદ્વતા, વિવેક, સદાચાર વિચારનો દેખાવ નજરે પડતો નથી, હવે તો ન્યાં જુઓ ત્યાં ચારે બાજુએ કોમના નાના મોટા બધા ઉપર સરખી રીતે જહાલતે પોતાનો અમલ બેસાડી લીધો છે. નાના મોટાની શરમ, લાજ કે અદ્ય આદાબમાંનું કાંઈ પણ બાકી રહ્યું નથી, મારી આખિયા મેં જોયું છે કે શહેરની દરેક મસ્જિદ અને દરેક મહેલ્લાના અનેક ઘરોમાં નાના બચ્ચાઓને સદાચાર વિચારનું શિક્ષણ અપાતું હતું, મઝહબી તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. હાલમાં સેંકડો સ્કુલો અનેક મદરેસાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ તે વખતનું શિક્ષણ જે અસરકારક નીવડતું હતું તેવું હાલમાં બા કાયદા અપાતું શિક્ષણ અસર કરતું નથી. હલકામાં હલકી કારીગર કોમોથી લઈને તો મોટા અમીરો જુની રીઠીથી તાલીમ પામેલા હતા પણ તે તાલીમની સારી અસર આખી જીંદગી સુધી રહેતી હતી. સુતાર લોહાર, ખેડુત, કડીયા, મણીઆર, પીંજરા શેખ, સઈયદ, મુગલ, પઠાણ, સીપાઈ કે, હરકરી લોકો વેપારીઓ, જાગીરદારો વિગેરે વિગેરે બધી કોમોમાં મોટા મોટા આલેમો, ફાઝેલો વિદ્વાનો અને ફિલસૂફો મળી આવતા હતા. આજના સમયમાં આલેમો ની જે ખોટ પડી છે, તેવી ખોટ તે વખતમાં નહોતી. ઘેર ઘેર કુરઆને મજીદ ના હાફેઝો, મઝહબી મસઅલાઓના જવાબ આપનાર ફકીહો, ખુદા અને તેના રસુલની વાતો કહેનાર વાઝેઓ, સેંકડોની સંખ્યામાં મજકુર કોમોમાંથી પણ મળી આવતા હતા પણ ચાલુ જમાનામાં તેમાંનું કાંઈએ નથી. એક કારીગર કોમના માણસે દીન દુનિયાની ઉંચી કેળવણી મહા મહેનતે મેળવી તો, પોતાને ઉંચા ખાનદાનમાં ખપાવતા લોકો, તે હલકી જાતનો હોવાના સખએ તેણે મેળતેલા જ્ઞાનથી લાલ ઉઠાવતા નથી, તેઓ

એમ સમજે છે કે જે નીચ કામો છે તેમને ઉંચી ફળવણી પામવાનો અધીકારજ નથી પણ આમ સમજવામાં તેઓ ખુદા અને તેના બરહક રસુલ સલ્વના ઈલમ વિષેના હુકમનો અનાદર કરવાના મહા પાપમાં પડે છે. બેટા ! આગલા જમાનાના લોકોની હું શું વાત કરું ? બધા લોકો ફિરતાઈ અસલતના હતા. મને સારી પેટે યાદ છે કે દર જુમાના દીવસે નમાઝ થતા પછી મસ્જિદોમાં આલિમ લોકો અસરકારક વાએઝો કરતા હતા કેવી અસરકારક આહા ! તેમની વાએઝો હતી ? આજ કાલની પેટે હોંસાતોસી કે સાધારણ મસલા ઉપર લડાઈ ઝઘડા થતા નહોતા, તેઓ ખુદા રસુલની વાતો કરી દીને ઈસ્લામના સાચા ફરમાનોનું શિક્ષણ આપતા હતા અને એમના એજ શિક્ષણના પ્રતાપે નાના બાળકથી લઈને તો ઘરડા સુધીના બધાના આચાર વિચાર અને રહેણી કરણી ઉપર સારી અસર થતી હતી. પરંતુ હવે એમાંનું બાકી રહ્યું નથી. દીકરી ! આ દાસ્તાન ધણી લાંબી છે પણ હું તેને ટુંકમાં પતાવતાં એટલુંજ કહું છું કે અગર એક બાળકને શરૂઆતથી જ મઝહબી તાલીમ આપવામાં આવે તો તે આગળ જતાં ગમે તેવી દુન્યાની તાલીમ પામવા છતાં પણ સદગુણો તજશે નહીં. આપણા મહેલ્લાના જે બદમાશોએ આપણને પજવવા માંડયા છે તેઓ મઝહબી તાલીમથી બીલકુલજ કારા જણાય છે નહીં તો તેઓ આવી રીતે બે ધડક પારકી વહુ કે દીકરી ઉપર દાનત બગાડે નહીં. ચાલુ જમાનામાં તો જ્યાં જોશે ત્યાં એવો જ અંધેર ચાલી રહ્યો છે. મઝહબી તાલીમ માત્ર નામની ખાતર આપવામાં આવે છે, દીકરો મોટો થઈને બી. એ. એમ એ. કે. બેરીસ્ટર બની જાય એવીજ બધા મા બાપો ઈચ્છા ધરાવે છે પરંતુ દીકરો પહેલાં મુસલમાન બનીને પછી ઉંચામાં ઉંચી ડીગ્રી મેળવે એમ એક પણ માબાપ ચાહતા નથી. તેનાજ પરીણામે કામના નવજવાનેના આચાર વીચાર બગડેલા છે. ”

અંના જાણે આ વખતે વાઅઝ કહેવાને બેઠી હોય એવી રીતે બોલી રહી હતી અને હું તેના દરેક શબ્દે શબ્દ ઉપર ધ્યાન આપી રહી હતી. મને અત્યાર સુધી અંના આવી વિદવાન છે એની ખબર નહોતી. મને અત્યારે તેના વીવેચનથી ઘણો ફાયદો થયો. હું તેના વીવેચનને હજુ સાંભળવા ચાહતી હતી પણ અત્યારે મને બીજાજ લાગણી પજવી રહેલી હોવાથી મેં વાત ફેરવતાં કહ્યું.

“અંના ! આપના વિચારો આવા ઉમદા છે તેની મને અત્યાર સુધી ખબર નહોતી. ચાલો આજે બીજા વાતો દરમીયાન તમારી બાહોશીની પણ ખબર પડી ગઈ. ”

“બેટા ! એમાં બાહોશી શાની ? મેં તો અનુભવની વાતો કહી છે. ”

“અત્યારે તમારા જેવી અનુભવી અને બાહોશ અંનાની સરપરસ્તીમાં હું મને પોતાને જોઈને ખુશી થાઉં છું અને પુરેપુરી આશા રાખું છું કે મેં મારા મનમાં જે યોજના ધડી રાખી છે તેના ઉપર અમલ કરવા માટે તમે તમારા ખરા અંતઃકરણથી મને મદદ કરી મારો સાથ આપશો. ”

“દીકરી તોં કેવી યોજના પડી છે તે તો કહી સંભળાવ. ”

“તે યોજના સાંભળીને હવે તેમાં વધ ઘટ કે સુધારો વધારો કરવાનું નથી. માત્ર સાંભળીને અમલ કરવાનું છે. ”

“હા, હા, અમલ કરવાનું પણ સાંભળ્યાં પહેલાં કે પછી ? ”

“ના, સાંભળ્યા પછી ’ મેં અંનાને પોતાની પાસે બેસાડતાં કહ્યું. “મેં ઘણાં દીવસના વિચારોના પરિણામે અને આગળ પાછળની દરેક ઉંચ નીચ ઉપર પુરતી નજર નાખ્યા પછી આ શહેર તજીને લખનઉ જવાનો ધરદો કરી લીધો છે. ”

“શું આ શહેર તજવાનો અને લખનઉ જવાનો ધરદો કરી લીધો ? ”

“ હા, કરી લીધો ”

“ પણ ત્યાં જઈને શું કરશું ? ”

“ એ ત્યાં પહોંચવા પછી વીચારીશું, જે માલિકે જન્મ પહેલાં પોપણ કરવાનો વાયદો કરેલો છે તેજ માલિક લખનઉ પહોંચવા ઉપર પોપણ કરશે, જેવી રીતે તે માલિક અહિં સંભાળ લે છે તેવી જ રીતે ત્યાં પણ સંભાળ લેશે ”

“ પણ એક તારા જેવી પરદા નશીન બાળાના ચુપકીથી નહાસવાના બાળમાં લોકો શું કહેશે ? સમા સંબંધીઓ શું વિચારશે ? ”

“ એના ઉપર મેં પુરતો વિચાર કરી લીધો એટલા માટે તો મેં પહેલાં જ કહ્યું છે કે મેં યોજના ઘડી રાખી છે. માત્ર તેના ઉપર અમલ કરવાનું બાકી છે. ”

“ એ તો ખરું પરંતુ કોઈ પણ કામ કરવા પહેલાં વિચાર કરી લેવું જરૂરી છે. અને એક બીજાની સલાહથી દરેક પગલું ભરવું જોઈએ. ”

“ હવે એમાં વિચારવા જેવું કંઈ નથી. આપના કહેવા મુજબ અલખતાં એક પરદેશીન બાળાનું પોતાના ઘેરથી નીકળીને અખબ્યા શહેરમાં છુપી રીતે જવું આપણી ગહેણી કરણીને જોતાં તથા દેશમાં પ્રચલીત રસમ રીવાજ ઉપર નજર નાખતાં નામોશી લડવું ગણાય પરંતુ પહેલાં તો આપણાં દેશમાં પરદાની જે સખતાઈની સાથે પાખંદી કરવામાં આવે છે તેવી સખતાઈના હુકમ આપણા પાક મઝહબે આપેલો નથી. અરબસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ ભુરકો પહેરીને બહાર દૂરી દૂરી શકે છે અને પોતાના દરેક જરૂરી કામકાજ કરે છે. શરીર ભુરકામાં ઢંકાએલું હોવાથી ભુરકાની અંદર એક ભુવાન બાળા છે કે ઘરડી ડોશી છે તેની પુરૂષોને ખબર પડતી નથી, ભુરકાની અંદર ભુવાન છે કે ઘરડી એ બાણ્યું જ પુરૂષોના

મનમાં ધુરી નિષ્ઠા જન્મ પામવાનું મુખ્ય કારણ હોય છે. પણ જ્યારે તે જાણી ન શકે તો તેમના મનમાં એવી ધ્રુવિયો જન્મ થશે જ નહીં. સ્ત્રીઓને પરદામાં રાખવાનું પણ મુખ્ય કારણ એજ છે. આપણાં દેશમાં તો સ્ત્રીઓને કેદમાં એધી રાખે છે. માટે જે જરૂરના સમયે અરબસ્તાનના પરદા ઉપર અમલ કરવામાં આવે તો મારા ધારવા મુજબ પાઠ મઝહબના ફરમાન વિરૂદ્ધ વર્તન કરેલું નહીં ગણાય. અહીંયા રહેવાથી જે ધુરાઈઓનો જન્મ થવાનો સંભવ રહે છે તેના કરતાં ગમે તેવી બદનામી કે કલંક મળે તે હજાર દરજ્જા વધારે સારું છે. મારી માસી તથા ફાઈએ મારા માટે જે બે પરવાઈ વાપરી છે તેને જોતાં તેમની મદદ માંગવી નકામી છે. અને હું એમની પાસે જાઉં તો કહું શું? બસ એટલાજ માટે મેં આગરા મુકવાનો પાકો ધરાદો કીધો છે. હવે પારકા શહેરમાં જઈને લીબાસ શું ધારણ કરવો એ સવાલ છે તેના માટે મેં વીચાર કર્યો છે કે તમો જુરકો ઓઢીને હજાણીમાં બનીને ચાલો અને મારા માટે મેં બે વાતનો વિચાર કર્યો છે. જુરકો પહેરી તમારો સાથ આપું અથવા મરદાના લીબાસમાં થોડાક વર્ષો ગાળું. મારી વયને જોતાં મને પરદાની જરૂર નથી માટે મેં મરદાના લીબાસમાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું છે, લગભગ બે ત્રણ વરસ સુધી હું મને પોતાને બરદાના લીબાસમાં છુપાવી શકું છું, મેં અત્યાર આગમચ મુસાફરી માટે મરદાના તથા સ્ત્રીના લીબાસોનો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો છે. પંજાબીઓની પેઠે મોટી પાઘડી પહેરવાથી હું મારા વાળોને તથા મોટી હજર અને ઢીલું પહેરણ પહેરવાથી મારા શરીરને સારી પેઠે છુપાવી શકીશ.”

આ સાંભળી અંના થોડીવાર સુધી બીલકુલ ચુપકીદીથી બેસી રહી અને ફરી લાંબો વિચાર કર્યા બાદ બોલી:-

“ બેટા ! તેં જે યોજના ધડી છે તે કેટલેક અંશે તો મને

બાળખી જણાય છે અને જે થોડી ઘણી થંકા રહે છે તે તારા પ્રતેના હેતને જોતાં દુર થઈ જાય છે. માટે હું તારા દરેક બોલવા ઉપર અમલ કરવાને તૈયાર છું. પણ બેટા ! તારી વયને જોતાં આવી દુર અદેશીની વાતો ભારે અજ્ઞયખીમાં નાખી રહી છે. ”

“ અજ્ઞયખીમાં પછી પડજો પણ હાલ તો મુસાફરીની તૈયારી કરવા માંડો. ”

અંનાને આવી રીતે મારી મદદમાં તર્ક્યાર થએલી જોઈ મારી ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં. સાંજ થતાં પહેલાં સફરની તર્ક્યારી કરી રાખી. અંનાએ આગરાના સ્ટેશનથી રવાના થવાનું મુનાસખ ન જાણ્યું તેથી અમે ટુંડલા સુધી પગ રસ્તે પાલખીમાં જવાનું નક્કી કર્યું; અંના પાલખીવાળાને બોલાવી લાવી અને અમે બંને જણાં ખુદાના ભરૂંસે રાત થતાંજ પાલખીમાં સવાર થઈ ગયા. હું પંજખી તાલિખ ઇદિમ (વિધારથી) ના લિખાસમાં અને અંના હજાણીના લીખાસમાં હતી. ચાલતા ચાલતાં સવાર થઈ એટલે અમે એક ખીજના લીખાસને જોઈ હસ્યાં તે બાદ અંનાએ મને માથાથી તે પગ સુધી જોઈને કહ્યું.

“ બેટા તેં વેષ બદલ્યો અને મારાથી હામી પણ ભરાવી લીધી પરંતુ મારા મનમાં ખીક રહે છે. કેમકે એક તો મઝહબની રૂએ સ્ત્રીને પુરૂષના વેષમાં કે સ્ત્રીના વેષમાં બહાર નીકળવું દુરસ્ત નથી. ખીજું મરદનો લિખાસ પહેરવાથી તારા રૂપની સાદગી વધારે દીપી નીકળી છે તેથી આપણાં દેશમાં ફેલાયલી બદ્દકારીને જોતાં હજુ તું બયમાંથી મોકળી થઈ નથી. તારો બેદ અંધારામાં રહે તેમ જણાતું નથી. પણ ખેર હાલ તરત ગમે તેમ નભાવી લઈશું ”

“ મરદાના લિખાસના માટે તો હું પોતેજ કહી ચુકી છું કે જરૂરતના સમયે દુરસ્ત થઈ જાય છે. અગર એક સ્ત્રી પોતાની આબરૂના રક્ષણ માટે મરદાના લિખાસ ધારણ કરે તો કાંઈ હરકત

જેવું નહીં ગણાય. વળી હું પોતે ઉમર લાયક લાયક નથી. હાલ તરત તો એમજ સાલવા દેા આગળ જતાં જોઈ લઈશું. જેવા સમય તેવો વેશ ધારણ કરીશું. ”

આવી રીતે વાતો કરતાં અમે ટુંડલે પહોંચ્યા. અને ત્યાંથી રાતની ગાડીમાં કાનપુર જવાને ઉપડ્યા. કાનપુરમાં પહોંચીને લખનઉની ગાડીમાં બેઠાં. અંના ઘણી વખતે હજ કરવા મએલી હોવાથી અને આ દેશમાં પણ ઘણી જગ્યાએ મુસાફરી કરેલી હોવાથી અંજણ્યા માણસને રેલવેમાં વેઠવી પડતી હાડમારીઓ મને ઉઠાવવી પડી નહીં. અલખતા અંનાની સાથે રહીને દરેક વાતો ઉપર નજર રાખતી હતી. કેમકે મને એકલી સફર કરતી વખતે કામમાં આવે.

આખ ૩

દીવસના બાર વાગે અમારી ગાડી લખનઉ સ્ટેશને પહોંચી. મુસાફરો ગાડીમાંથી ઉતરવા લાગ્યા. અંના સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેઠી અને હું પુરૂષોના ડબ્બામાં, એટલે મેં બહાર નીકળીને જોયું તો ડેટલીક સ્ત્રીઓના ટોળા વચ્ચે અંના ઉભેલી છે. હું થોડીવાર સુધી અંનાથી દુર ઉભી રહી. અંનાએ તે પછી એક ગાડી બાંડે કરી અને મને બોલાવી એટલે હું ગાડીમાં જઈ બેઠી. અંના જે સ્ત્રીઓની સાથે ડબ્બામાં બેઠી હતી તેમની ગાડીઓ આગળ હતી અને અમારી ગાડી બધાથી પાછળ હતી. લખનઉના સ્ટેશન ઉપર રેલ્વેના ડબ્બામાંથી ઉતરતાંજ મારી સાથે બેઠેલા શેખ રઝીડદીને મને પોતાને ઘેર લઈ જવાની બોહોંસ કરી હતી. પરંતુ મેં લાચારી બતાવી હતી. તેઓ સ્ટેશનની બહાર કાઢની વાટ જોતા હતા.

જ્યારે તેઓએ મને અંનાની સાથે ગાડીમાં બેઠેલો જોયો ત્યારે તેઓ સમજ્યા કે મેં અંનાના સળખે ઓમને ત્યાં જવાની ના પાડી હશે એટલે તેઓ ગાડીની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા:—

“ અમા ! સલામ ”

“ છવતા રહો, દીકરા ! તમારું શું નામ છે ? ક્યાં રહો છો ? ક્યાંથી આવો છો ? અમે પરદેશીને શું કહેવા ચાહો છો ? ” અંનાએ એકી વેળાએ સવાલો કર્યા જેના જવાબમાં નીચી નજરોએ શેષ રચીઉઠીન બોલ્યા.

“ હું કાનપુરનો રહીશ છું, અહીં મારો દુકાન છે. તેથી કોઈ વખતે કામકાજ જોવાને આવી જાઉં છું, રસ્તામાં તમારા નવાસાની મુલાકાત થઈ. તેમની વાતોથી જણાયું કે આપ અહીં ખંધો રોજગારના માટે આવેલા છો. એમના ચહેરા ઉપરથી જણાય છે કે આપ કોઈ ખાનદાની કુટુંબના વખાના માર્યા દેશ મુકીને આવ્યા છો, માટે મારા ગરીબખાના ઉપર ચાલો જ્યાં સુધી કોઈ સારો ખંધો મળે નહીં ત્યાં સુધી રહેજો. હું પોતે પણ અહીં મુસાફરની પેઠે છું મેં આપના નવાસાને ગાડીમાંજ એ બાબે કહ્યું હતું પણ તેઓએ મારી વાતનો કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં. ”

“ દીકરા ! તમારી અમે મુસાફરો ઉપરની આ અનુપમ મહે-રબાનીનો ખુદા તમને બદલો આપે ખરેખર દરેક માણસે એક બીજાની આવી જ રીતે કંઈ પણ ગરજ રાખ્યા વિના મદદ કરવી જોઈએ. કોઈ આપણી સામે સલાહ કરવા પામે તે પહેલાં તેને ફામદો પહોંચાડવાની કોશીશ કરવામાં આવે એ ધણુંજ ઉત્તમ છે, મને આપની આ મહેરબાનીનો લાજ લેવામાં કંઈ હરકત નથી કેમકે અમે જે વાતની ઈચ્છા ધરાવીએ છીએ તેજ આપવાની આપ માંગણી કરો છો. પરંતુ હું દીલગીર છું કે મારા ડબ્બામાં અત્રે

વાળા નવાળ ચાકુળ સાહેબના ધરની બાનુઓ બેઠી હતી. રસ્તામાં વાતચીત થતાં તેઓએ મને પોતાના ઘેર લઈ જવાની હામી ભરી દીધી. તેથી દીકરા ! અત્યારે તો હું મારા નવાસાની સાથે એમને ત્યાં જઈ છું અગર ત્યાં મને ઠીક નહીં પડે તો હું આપને ખબર આપીશ. ”

આટલી વાતચીત થયા બાદ રઝીઉદ્દીન વિદાય થયા અને અમારી ગાડી ચાલી, એટલે મેં અંનાથી પુછ્યું ? ”

“ હવે શા વિચાર છે ? ”

“ હાલ તો કાંઈ વિચાર્યું નથી, જે પાક પરવર દિગારે એક મુઝીને એએ ટેકાણાં ઉતરવા માટે તૈયાર કરી આપ્યા તેજ પરવર દિગાર બધી મુસીબતોને દુર કરી દેશે. જેવી રીતે શેખ રઝીઉદ્દીનની સાથે તારી મુલાકાત થતાં તેઓ તારા ઉપર કાંઈ પણ કારણ વિના મહેરબાન થઈ ગયા તેવીજ રીતે મારા ડાખામાં બેઠેલી નવાળ યુસુફની બાનુઓ પણ મારા ઉપર મહેરબાન થઈ છે. એટલે હાલ તરત તો એમને ત્યાં જઈએ છીએ. આગળ જે થશે તે જોઈ લઈશું. ”

“ વાઈ વાતચીત દરમ્યાન મારી વાત નીકળી હતી ? ”

“ ના ” અંના બોલી “ હું પોતે જ કહેવાનો ઇરાદો કરતી હતી કે મારી સાથે મારો એક નવાસો અથવા નવાસી છે, પરંતુ ત્યાં નવાસો કહીને પછી તેને નવાસી કેવી રીતે કહી શકતી. અગર તેજ વખતે હું નવાસી કહેતી તો દીકરી જતને પુરુષોના ડાખામાં કેમ બેસાડી ? આ બધા વિચારોના કારણે તારા વીશે કાંઈ પણ વાત કરી નહીં. હવે આ ગાડીમાં ઘેર પહોંચતાં સુધીનો વખત છે તે દરમ્યાન જે કાંઈ વીચારવું હોય તે વીચારી લો. ”

અંના અને હું બંને જણાં વિચારોમાં લીન થયા અને મારા માટે શું કહેવું તેનો વિચાર કરતાજ હતા કે ગાડી થોભી અને

ચોડીવારમાં એક મોટા ખારણામાં દાખલ થઈ. નવાખનું ઘર આવી પહોંચ્યું અને અમે કોઈ પરિણામે ન પહોંચ્યા તેથી ભારે ચીંતા થઈ પણ અંનાએ ગાડીમાંથી ઉતરતાં મારો હાલ દબાવ્યો અને કહ્યું.

બેટા ચિંતા ન કર. અહીં તઆલા ઉપર ભરસો રાખ કેમકે “ ધન્નદલાહા અલા કુદલે શયર્ધન કદીર.

એટલું કહીને અંના ગાડીમાંથી ઉતરી અંદર મહેલમાં ચાલી ગઈ અને હું બહાર મરદાનામાં રહી. મને તે વખતે ચારે બાજુ-એથી ચીંતાઓએ ઘેરી હતી. મેં વિચાર્યું કે હું પોતાને અંનાનો શું સગો બતાવું ? નોકર કહું કે નવાસો ? જો મેં નોકર કહ્યો અને અંનાએ નવાસો બતાવ્યો તોએ પીડા. પહેલી જ વખતે માટે જુદા ઉધાડું પડી જતાં અહીંના લોકો મારા માટે કેવા વિચાર કરશે. આ ચિંતાના સમયે હું ભારે વમાસણમાં પડી હતી કે તરત જ મને શેખ સાદી શીરાઝી રહેવો આ શેર યાદ આવી ગયો.

રાસ્તી મુજબે રાઝાએ ખુદાસ્ત,
ઉસ ન દીદમ કે ગુમ શુદઝરહે રાસ્ત.

બસ તેજ વખતે મેં મનમાં નકી કરી રાખ્યું કે જો કોઈ મને પુછશે કે ડોશીથી તમારો શો સંબંધ છે તો હું કહી દઈશ કે તેઓ મારી માના દુદ્ધમા છે. અને મારા ધારવા મુજબ અંનાને પણ જુદું બોલવાનું કોઈ કારણ નથી તે પણ જરૂર સાચું બોલશે અને જો કદાચ ધારો કે તેણીએ મસલેહતના સમયે ખોટું કહ્યું તો તેનો બોળે તેના માથા ઉપર છે. સાચું બોલતાં કોઈ વાતનું નુકશાન પણ થઈ જાય તો હરકત નહી. આ વિચાર કરીને મેં નજર ઉપાડી તો એક ખુબસુરત નવજવાન છોકરાને મારી પાસે આવતો જોયો. પંદર સોલ વરસની વય હશે, લીલાસ અને ચહેરા

ઉપરથી તે આ ધરના માલિકનો છોકરો હશે એમ જણાયું. તેણે મારી પાસે આવતાં જ “અસ્સલામો અલયકુમ” કહ્યું. મેં સલામનો જવાબ ધણાંજ ધીમા સાદે આપ્યો. એક નવજવાનની સાથે રૂબરૂમાં વાતચીત કરવાનો પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી મને એમ જણાતું હતું કે જાણે અવાજ મારા ગલામાં ફંસાઈ પડશે, અને હું ખુશ્ખા દીલથી વાત કરી શકીશ નહિં.

“તમે દેખાવ ઉપરથી તો ગામડીયા જણાતા નથી, ફરી સલામનો જવાબ આપવામાં શરમની વાત કેવી ?” નવજવાનને મારી પાસે આવીને મારા ચહેરાને ટીકતાં કહ્યું—“જ્યારે એક મુસલમાન બીજા મુસલમાનથી મળેતો મઝહબે મુકરર કરેલી, “અસ્સલામો અલયકુમ” ની રસમ ખુશ્ખા દીલે અદા કરવી જોઈએ “અસ્સલામો અલયકુમ” નો અર્થ તમે પર અણાહની રહેમત થાજો.” નો થાય છે. એટલે જે માણસ તમોને આવી ઉત્તમ બખ્શિશના માટે આશીર્વાદ આપે, તેનો બદલો “વઅલયકુમુસ્સલામ” કહીને તમારા તરફથી વાળવો જોઈએ છે, છતાં પણ જે તમે એમાં કંજુસાઇ કરો તો હસ્તા ચહેરે તેણે જે શબ્દો કહ્યા છે, તેજ તમે પણ કહી દો. અત્યારે મને જણાય છે કે તમને મારા સલામથી કાંઈ પણ દુઃખ ઉપજ્યું નથી.”

મને આ નવજવાનની વાતચીત પસંદ આવી, અને જ્યારે તેની વાતચીત ઉપરથી જણાયું કે આ નવજવાન મઝહબની માહિતી ધરાવનાર છે, ત્યારે મને મારા મનમાં આશા બંધાઈ કે તેના તરફથી કોઈ પણ જાતની છુરાઈ જન્મ પામશે નહિં, એટલે મેં ધરજતા સાદે અચકાતાં અચકાતાં જવાબ આપ્યો—

“આપના ફરમાવ્યા મુજબ હું ગામડીઓ નહીં પણ આપના શહેરનો રહીશ છું. હાલમાંજ રેલ્વેની લાંબી મુસાફરી કરીને પારકા

શહેરમાં આવેલો છું તેથી થાક તથા નવા ઉતારાની ચિંતાના સમયે જીવ ઠેકાણે નથી, એટલે જો મેં આપનામ સલા જવાબમાં માણસાઈનો પુરેપુરો વર્તાવ કર્યો ન હોય તો આપ મને માફ કરજો તે સાથેજ આપ આપના મુખ્યારક નામથી બાણીતા કરશો તો હું ઘણોજ આભારી થઈશ. ”

“ માફ નામ યુક્ત છે. અને મારા પિતાનું નામ યાકુબ ”

“ તો શું આપ મકાનના માલેક નવાબ યાકુબ સાહબના દીકરા છો ? ”

“ જ હા. ”

“ હું આપને જોઈને ઘણોજ ખુશી થયો, આપ માફ નામ હામ દર્શાવત કરો, તે પહેલાં હું પોતેજ કહેવાની રગ્ત લઉં છું કે મારી અન્ના આપની અંમા સાહિબાની સાથે રેલ્વેમાં સ્ત્રીઓના ડાખામાં બેઠેલી હતી. વાતચિત દરમિયાન એમને અંનાની વાતો પસંદ આવી એટલે તેઓ તેને પોતાની સાથે અહીં લાવ્યા છે. જ્યાં સુધી અંના અંદર જનાનખાનામાં છે, ત્યાં સુધી હું અહીં બહાર ઉભો છું મને આપ પોતાનો સેવક તાબેદાર, દાસ વગર આમંત્રણ કરેલો પડેલો સમજો, અને ચાહે તે નામથી પોકારો. જ્યારે મારા આટલા બધા નામ છે, તો ફરી આપને મારા અસલી નામની જરૂરત રહેશે નહીં ”

મારી આ વાતચિતની એટલી બધી અસર થઈ કે તે ત્યાંના રીવાજ પ્રમાણે મારાથી મુઆનેકા (ગલે લાગવાને) કરવા આગળ વધ્યો પણ મેં માત્ર હાથ મેળવીનેજ પતાવી દીધો. મને તેનાથી મુઆનેકા કરતાં ઘણુંજ ખરાબ જણાયું. અંગણા પુરૂષના શરીરની સાથે પોતાનું શરીર અડકાવવું એક સ્ત્રીના માટે બારે શરમ ભરેલું છે. બીજું યુક્તનો સુંદર ચહેરો, તેની બોલી વાતો મારા મન ઉપર

અસર કરી રહી હતી. એટલે મને વિચાર આવ્યો કે કદાચ આ મુઆનેકો મારી ગુમરાહીનો દીખાવો ન બની જાય એટલા માટે મેં હાથ મેળવીને શેક હેન્ડ કરવામાંજ પતાવી દીધું. જો કે એમ કરવાથી યુસુફને ખરાબ જણાયું પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહીં. આ કાંઈ સલામ ન હોતું કે તે મને ગામડીઓ બનાવતો. તે પોતે મજદૂગી બાબતો જાણતો હોવાથી સારી પેઠે સમજતો હતો કે મુઆનેકો કરતાં હાથ મેળવવો અફઝલ છે અને વગર દાદી મુછવાળા હોકરાથી તો મુઆનેકો કરવો દરેક રીતે જોતાં મફરૂદ છે. યુસુફ મારી સાથે પાતચીત કરીને ઘરની અંદર ચાલ્યો ગયો અને કોણ જાણે ત્યાં શું વાતો થઈ કે તે થોડી વારમાં એક મીઠાઈ ભરેલી થાળી લઈને બહાર આવ્યો. હું તેના આ રિવેકથી લગાર અચકાઈ મેં મનમાં વિચાર્યું કે કદાચ અહીં મારું રહેવાનું થયું અને યુસુફની સાથે વધુ છુટથી મેલ મેલાપ રાખ્યો તો મારો બેદ ખુલ્લો થયા વિના રહેશે નહીં, અને તેવી હાલત થતાં ભારે પીડામાં પડવું પડશે. યુસુફ મીઠાઈની થાળી અને પાણીનો ગલાસ લઈને બહાર આવ્યો અને મને જબરાઈથી તે મીઠાઈ ખવાડી. હું તો કહેતી જ રહી પણ તે મને ખવાડતો ગયો. તે બાદ આખો દીવસ આમ તેમની વાતોમાં પસાર થઈ ગયો અને રાત પડી એટલે મારી ચીંતામાં વંચારો થયો. ખુદાના હઝાર શુકરાના કે ઈશાની નમઃઝ પહેલાં મારા કાનમાં આ અવાજ આવ્યો કે મારા માટે જનાનખાનાની દેવડીની મેડી ઉપર સુવાનો બંદોબસ્ત કર્યો છે, મજકૂર મેડી ઉપર જવા માટે એક જનાનખાનામાં અને એક બહારમાં સીડી હતી. નોકરે મને ત્યાં પહોંચાડી દીધી અને હજુ દસ ન હોતા વાગ્યા કે અન્ના ત્યાં આવી પહોંચી. અંનાની સાથે વણી વાર સુધી વાતો થઈ તે વાતો શું હતી ? ગુજરેલા સમયની યાદ, ભવિષ્ય અને ચાલુ સમયની ચિંતા, એ વિના અમારા જેવા દુઃખી માણસોની પાસે બીજી કંઈ વાતો હોય ? વાતો કરતાં

કરતા થકના સખખે અમો બંને ઉઠી ગયા. આખી રાત વિચિત્ર ચીંતા ઉપજવનાર સ્વપનાઓ જોવામાં પસાર થઈ, નમાઝના વખતે આંખ ઉઘડી અંના અંદર જનાનખાનામાં મઈ અને હું મેડી ઉપર જ રહી. અંનાએ જનાનખાનામાં અને મેં ત્યાંજ નમાઝ અદા કરી. નમાઝ અદા કરવા પછી સુરજ ઉદય થવાને એક કલાક વીત્યો ત્યાં સુધી કુરઆને મજાની તીલાવતમાં મશગુલ રહી. નવાખ સાહેબના ઘેરના બધા જોઈ અચંબામાં પડ્યા. તે વખતે મારી અને યુસુફની વચ્ચે જે વાતચીત થઈ તે અત્રે લખું છું તે ઉપરથી વાચકો નવાખ સાહેબના ઘેરના માણસોના વિચારથી જાણીતા થઈ શકશે.

હું કુરઆને મજાની તીલાવત કરી રહી હતી કે એટલામાં યુસુફ આંખો યોળતાં આવ્યો અને મારી પાસે બેસીને વુઝૂ કરી સવારની નમાઝ કઝા પઢી તે બાદ ધરની દાસી નાશતો લાવી, યુસુફ નાશતાને દાથ ન લગાડતાં યુપચુપ બેસીને કુરઆન સાંભળી રહ્યો હતો. આ જોઈને હું સમજી ગઈ કે તે મારી ઈન્તેજારી કરે છે. તેનું મારી સામે ટીકી ટીકીને જોવું અને બારે શાખની સાથે કુરઆન સાંભળવું મને સાઈ લાગ્યું નહીં, પારકા પુરૂષની આગળ મેં કદી આવી રીતે બે ધડક બેસીને કુરઆન ભણેલું ન હોય ત્યાં મારા ચહેરા ઉપર શરમના ચીન્હ જણાવા લાગ્યા પણ ફરી મેં મારા મનને સમજાવ્યો કે યુસુફ મને પુરૂષ સમજે છે અને તે સ્ત્રી સમજીને મને જોતો નથી તેથી લગભગ શરમ દુર થઈ તો પણ મારા મનમાં ચોર હોવાથી યુસુફનું જોવું સાઈ લાગ્યું નહિં, એટલામાં જનાનખાનાની સીડી પાસે મને કોઈના આવીને ઢિલા રહેવાનો સંશય જણાયો, જેથી હું સમજી ગઈ કે, જનાનખાનાની ખાનુઓ મારા જેવા પરદેશીને જોઈ, અને તેની વાતો સાંભળીને તેના ચાલ ચલણ કેવા છે, તેનો અંદાજો કરવાને, અને કુરાન સાંભળવાને આવી હશે મેં થોડીવાર સુધી કુઆનની

તિલાવત જરી રાખી, અને તે પછી યુસુફ મને કહેવા પામે, તે પહેલાં હું નારતો કરવાને તેની સાથે બેસી ગઈ. નારતો કરતી વખત મેં જોયું કે યુસુફ મારી સાથે વાત કરવા આહે છે, તેથી મેં પણ તેની સાથે વાતચિત કરી, તે કેવા વિચાર ધરાવનારો માણસ છે, તે તપાસવાનું નક્કી કર્યું. તેમજ સીડી ઉપર ઉભેલી બાનુઓ, હું કેવી છું તે જાણે એટલા માટે, મેં વાતો કરવા માંડી. વાતોના પ્રસંગમાં યુસુફ મને પુછ્યું.

“ આપને મુસાફરીની થાક હતી, અને રાતે મોડા સુતા હતા, છતાં આપ વહેલા કેવી રીતે ઉઠી ગયા ? ”

“ મને સવારમાં વહેલા ઉઠવાની ટેવ છે, એટલે હું ગમે તેટલો મોડો પથારી ઉપર જઈ, પરંતુ જે ટેવ પડી છે તેના નિયમમાં ફેર પડશે નહિ. ”

“ સવારમાં વહેલા ઉઠવાની ટેવ કેવી રીતે પડી ? ” આ સવાલથી મને લગાર હસવું આવ્યું એટલે મેં હસતાં હસતાં જ કહ્યું.

“ મારી અંમાજન મઝહબના ધણાજ પાબંદ હતાં. સવારની નમાઝ સુરજ ઉદય થવા પહેલાં પઢવી જોઈએ. પથારીમાંથી ઉઠ્યા બાદ જરૂરી વાતોથી પરનારી, હાથ મોઢું ધોવામાં વખત જાય છે, તેથી મારી અંમાનો ધણાજ વહેલાં ઉઠવાનો નિયમ હતો, જેમ દરેક મઝહબી વિચાર ધરાવનાર માણસોનો અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો દરેક સાચા મુસલમાનનો નિયમ હોવો જોઈએ. દરેક મા બાપ ઉપર પોતાની ઓલાદને મઝહબી બાબતોનું શિક્ષણ આપવાની ફરજ રહેલી છે. મારી અંમાએ મને નાનપણથી જ મઝહબી વાતોનું શિક્ષણ આપેલું હોવાથી મને પણ મારી અંમાની સાથે વહેલા ઉઠવાની ટેવ પડેલી હતી, અને આ ટેવ હંમેશા સુધી રહેશે, જેવી રીતે આપને સુરજ ઉદય થયાં પછી

ઉઠવાની ટેવ છે, તેવીજ રીતે મને સુરજ ઉદય થયા પહેલાં ઉઠવાની ટેવ પડેલી છે. ”

“ તો શું આપને સવારમાં વહેલા ઉઠવામાં તકલીફ નથી થતી ? ”

“ લગારે નહીં, હું આપને પહેલાં જ કહી ચુક્યો છું કે વહેલા ઉઠવાની મને ટેવ પડેલી છે. તેથી કોઈ વખતે અગર હું નિયમ કરતાં મોડો ઉઠું તો તબીબત ઘણીજ સુસ્ત રહે છે. ”

“ ત્યાહ આ તો તદ્દન ઉલટું છે. ”

“ આપને ઉલટું લાગતું હશે. ” મેં હસ્તા હસ્તા કહ્યું “ જેવી રીતે આપને વહેલા ઉઠવાથી ઉલટું જણાય છે તેવી જ રીતે મને મોડા ઉઠવા પર અળયજી થાય છે, હું પોતે વહેલો ઉઠું છું એટલે વહેલા ઉઠવાની હું તરફેણમાં છું તેથી જાણી જોઈને તેને ઉત્તમ સાબિત કરું એમ કાંઈ સમજવાનું નથી. બલકે વહેલા ઉઠવાના બાબમાં હું દાખલા દલીલો તથા સાબીતી ધરાવું છું. ”

“ વળી વહેલા ઉઠવાના બાબમાં તો દાખલા દલીલો અને સાબીતીઓ કેવી ? ”

“ જુઓ સાંભળો ” મેં યુસુફને સવારે વહેલા ઉઠવાના દાખલાઓની સમજ પાડતાં કહ્યું:—“આપણા મઝહબમાં સવારની નમાઝ અદા કરવાનો વખત સુરજ ઉદય થયા પહેલાંનો રાખેલો છે તેથી વહેલાં ઉઠ્યા વિના નમાઝ વખતસર અદા થઈ શકતી નથી. આપ પોતે મુસલમાન છો એટલે આ વાતથી તો ધનદાર કરી શકતા નથી. અલબત્ત આપના ઈમાનમાં કમજોરી હોય તો તે જુદી વાત છે. પરંતુ એક મુસલમાનના ધરમાં જન્મ લીધેલો હોવાથી સવારની નમાઝના વખતના મસઅ-

લાનો ઇનકાર કરી શકશેજ નહીં. કદાચ સવારમાં વહેલા ઉઠવાના કાયદા વિષે વિવાદ થઈ બેસે અને આપ પોતાના વિચારોના લીધે હઠ પકડીને બેસોને કહો કે હું મુસલમાન નથી તો તે બુદ્ધિ જ વાત છે. પણ હું આપને એક અકલી દલીલથી સમજાવું છું. અલ્લાહ તઆલાએ દીવસ કામકાજ કરવાને અને રાત આરામના માટે બનાવી છે. આ વાતને બધા જણાં સ્વીકારે છે. તેથી જો કોઈ માણસ દીવસે ઉઠી જાય તો તેની તખીયત સુસ્ત રહે છે અને જો રાતે ઉઝગરો કરે તો તેથી પણ તખીયત ખરાબ થાય છે. આ ઉપરથી સ્વભાવીક રીતે રાતે આરામ કરવાનું અને દીવસે જાગતા રહી કામ ધંધો કરવાનું સાબીત થઈ રહ્યું છે. વળી પાક પરવર દિગરે પણ પોતાના કલામે પાકમાં એને મળતું જ કરમાવેલું છે કે:-
“રાત આરામના માટે અને દીવસ ધંધો રોજગારના માટે” આ ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે રાત પુરી થાય અને સવારનો વખત આવ્યો તો આરામ પણ વિદાય થઈ ગયો.”

મુમુક્ષે મારી વાતો તરફ પોતાના કાન અને એહેરા તરફ આંખો લગાવી રાખી હતી, તે મારી વાત ધણાંજ ખ્યાન પુર્વક સાંભળી રહ્યો હતો. તેને આમ ખ્યાન પુર્વક સાંભળતો જોઈ મેં મારી વાતને આગળ લંબાવતાં કહ્યું:-

“ઉપરાંત બધી વાતોને જાણુએ મુકતાં સવારના વહેલાં ઉઠવા માટે આખી દુનીઆના ડાકટરો, હકીમો, વધદો, વિદ્વાનો, શીલમુકે શું કહી રહ્યા છે તે જોવું જોઈએ. આજ સુધી મારી નજરમાં આ લોકોમાંથી એકે પણ સવારમાં વહેલાં ઉઠવાની વિરુદ્ધ કહ્યું હોય એમ જાણવામાં આવ્યું નથી. તંદુરસ્તીના માટે સવારની તાજી દવાને બધાએ વખાણી છે અને જે લોકો સવારમાં વહેલાં ઉઠતાં નથી તેઓમાં હીનમત, દ્રઢતા, ચપળતા, વિગેરે જોવામાં આવતાં નથી. ઇતીહાસના પાનાઓ તપાસશો તો જણાઈ આવશે

કે ફતેહમંદ પ્રજાઓ સવારમાં વહેલાં ઉઠવાની સખતાઈની સાથે પાખંદ હતી. અરબ પ્રજામાં આ ગુણ હોવાના સખબેજ તે વિનયી નીવડી હતી. અરબ કવીઓનાં કાબ્યો જુઓ ! જ્યાં તે લોકો બહાદુરીનું વર્ણન લખે છે ત્યાં તેઓ સવારનાં વહેલાં ઉઠવાના ગુણને પણ વખાણે છે. આપનાજ બાપદાદાની સ્થિતિ ઉપર નજર નાંખશો તો જણાઈ આવશે કે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પહેલાં સવારે વહેલાં ઉઠવાની બાબતમાં તેઓ બારે મગરૂરી ધરાવતા હતા. પણ હવે આપની હાલતને જોતાં જણાય છે કે આપને સવારમાં મોડા ઉઠવા ઉપર મગરૂરી છે અને જોયો વહેલાં ઉઠે છે તેઓને નિરધન સમજવામાં આવે છે. ”

અહીં સુધી પહોંચીને મેં યુસુફને યુપચાપ જેટલો જોઈ પુછ્યું:-

“ હું અત્યારે જે કાંઈ બોલી રહ્યો છું તે આપને પસંદ પડ્યું નહીં. આપના યુપચાપ રહેવાથી હું સમજું છું કે મારી વાત આપને ગળે ઉતરી નથી. ”

“ નહીં એમ નથી. ”

“ અને જો કદાચ ગળે નહિં ઉતરી હોય તો કાલે હું ઉતારી દઈશ. ”

“ એટલે ? ”

“ તે કાલે કહેવામાં આવશે, પણ વાડ, એ તો કહો કે આપે નમાઝનું શિક્ષણ કોની પાસેથી લીધું છે ? ”

“ વાહજ, વાહ ! ” યુસુફ હસ્તા ચહેરે બોલ્યો “ બોલો ભટાક બનીને આપની વાતો સાંભળી રહ્યો છું, તે પરથી આપ મને ખીલકુલ બેવકૂફ સમજી બેઠેલા છો. જણ્યમાં કાલે મેં

સલામતા જવાયતો જે મસખલો આપને ખતાવ્યો હતો, તે જુલો ગયેલા છે ? મુસલમાન ગમે તેવો દીની બાબતોથી અંજાણ હશે, તો પણ તેનાથી નમાઝના બાબમાં આવી રીતે સવાલ કરવો બ્યાબ્ખી નહિં ગણાય. એમાં લગારે શક નથી કે મારા ઘરમાં દીની બાબતોની ચર્ચા ઘણી જ ઓછી છે, પણ તે ઉપરથી એમ સમજવું ન જોઈએ કે કોઈને નમાઝ પણ પઢતાં નથી આવડતી. અલબત્ત હું દીની બાબતોનું કેટલુંક જ્ઞાન ધરાવું છું તે આપ પુછી શકો છો. જે આપ એવા સવાલ કરો તો હું જવાબમાં જણાવીશ કે મારા મોહમ્મદમાં એક હાફેઝજી રહે છે, જેઓ મોટા પરહેઝગાર અને નમાઝ રોઝાના પામંદ છે. મારી સાથે તેમનો સારો મંત્રંધ છે. હું દીવસનો મોટો ભાગ તેમની સાથે ગુળફેં છું; અને જુમાની નમાઝ તેમની સાથે જુમા મસ્જિદમાં જઈને અદા કરું છું. આ શહેરના નામાંકિત મોલવી અબ્દુલહદી સાહેબ જુમાની નમાઝ પછી વાએઝ કરે છે; તેમાં હું દર અઠવાડીએ ભાગ લઉં છું. દિની પુસ્તકોનું શિક્ષણ લેવાનું મારાથી બની શક્યું નથી, પણ લગભગ દીનની સલ્કળી ખાતેખાથી હું માહીનગાર છું. મઝહબી બાબતો જાણવા માટે કાંઈ મઝહબી પુસ્તકો જેવા જરૂરી નથી. મોલવી સાહેબ ઘણી વખતે વાઅઝમાં ફરમાવે છે કે હઝરત મોહમ્મદ સલ. ના સમયમાં કેટલાક અસહાઓ બિલકુલ લખી વાંચી શકતા નહોતા. પણ હઝરત મોહમ્મદ સલ. ની મુબારક જીભથી, જે કાંઈ સાંભળતા તેને યાદ રાખતા હતા, અને તેના ઉપર અમલ કરતા હતા; તેથી આજકાલના વિદ્વાનો કરતાં તેઓ હઝરત દરજ્જે વધારે સારા હતા, જે માણસ મઝહબી બાબતોનું જ્ઞાન મેળવે, તે આલિમ કહેવાય છે, અને તે જ્ઞાન પ્રમાણે અમલ કરે તો તે હઝરત કિતાબો ભણેલા મુક્લાઓ કરતાં સારો છે, પણ મઝહબી બાબતો ધ્યાન પુર્વક સાંભળવી, વાંચવી તેના ઉપર લાંબો વિચાર કરવો, અને અમલ કરવો જરૂરી છે. હું મઝહબી બાબતો જાણું છું, પણ તેના ઉપર અમલ

કરવામાં પજાત છું એ કબુલ કરૂં છું. મારા ઘરમાં સવારમાં વહેલા ઉઠવાની ટેવ નથી. જયપણથી આ ટેવ પડેલી હોયથી, તે છૂટી શકતી નથી. મેં આ બાબતમાં મોલવી સાહેબથી પુછ્યું હતું તો તેઓએ જણાવ્યું હતું કે, “જો તમે ધારણા, તો વહેલા ઊઠી શકશો પણ પહેલાં એવો નિયમ રાખો કે, સવારમાં ઉઠતાં વેંત નમાઝ અદા કરી લો, અને એમ ન સમજો કે વખત ગુજરી ગયેલો હોવાથી કોણ પડે” તેથી હવે હું તેજ વાત પર અમલ કરું છું, જો મોડા ઉઠવાની ટેવ દૂર થઈ જાય તો ધણું જ સાફ.”

જો મુસીબતના સપાળે મેં માફ ધરવાર તબક્કું હતું, તે હું જીલવા પામી ન હોતી. દુધનો બળેલો ઝાશ પણ પુકી પુકીને પાએ છે. મારી રિયતિ એવી હતી કે, હું મારા પોતાના પગલાયાથી નહાસું તેમાં કાંઈ અજળ થતા જેવું નથી, પુરૂષના લીલાસમાં હોવાથી મારા જીવને લગાર નીરાંત હતી પરંતુ ઘણી વખતે અનેક વીચારો આવીને મને ખદાવરી બનાવી મુકતા હતા. મને કેટલીક વખતે એવો વિચાર આવતો કે જો મારો પરદો ઉઘડી ગયો અને હું પુરૂષના વેશમાં આ છું એમ જાહેર થઈ ગયું તો આ શહેરમાં મારી આખરે ખયાવનો મુશ્કેલ થઈ પડશે. મારા દીલમાં ચોર હોવાથી ઘણી વખતે વાતચીતમાં નરજતી બોલવાના બદલામાં હું મારી ટેવ પ્રમાણે નારી જતી બોલી જતી તો શરીર કંપી ઉઠતું પણ ન્યારે હું જોતી કે કોઈએ તે ઉપર ધ્યાન આપ્યું નથી ત્યારે મારા મનને નિરાંત વળતી, ટુંકમાં એટલું જ કે નવાજ યાકુબના ઘરમાં મેં એક દિવસ અને એક રાત મહા વેદના વચ્ચે ગુજરી. પહેલીજ મુલાકાતમાં યુસુફે “અરસલામો અલયકુમ”ના મસઅલા ઉપર વાતચીત કરતાં પોતાના મઝહબી જ્ઞાન વીધે જે ચર્ચા ચલાવી હતી તેથી આગળ જતાં એનાથી કોઈ જાતની ખરાબી નહીં નીવડે એવી ખાત્રી થતા પામી હતી. છતાં તેના ઘરમાં મઝહબી પાખંદીની ચરચા

ન હોવા ના સખમે મને એચેની પેદા થતી હતી. યુસુફે હારીઝીની સંજતમાં પોતાનું રહેલું, વાઝમાં જતું એ બધાનું વર્ણન કર્યું તો મને તેના તરફથી કાંઈ પણ ભુરાઈ જન્મવા નહિ પામે એવો ભરસો પેદા થયો. કેમકે મને નહાનપણથી જ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું તેનો હેતુ એજ હતો કે મઝહબી પાખંદીના માણસ અથવા જે માણસ ખુદાનો ડર રાખે છે તે વગર કારણે કાંઈને પણ દુઃખ આપી શકતો નથી. મારે યુસુફ કેરા પ્રકારનો માણસ છે તેજ તપાસવાનું હતું અને તેના વીવેચનથી મને જણાયું કે તે એક મઝહબની પાખંદી ધરાવનારો માણસ છે.

મેં તે આખો દીવસ ખુશીમાં પસાર કર્યો પરંતુ મેડી ઉપરથી નીચે ઉતરી નહીં. યુસુફે બપોરનું તથા રાતનું ખાણું મારી સાથે ખાધું. મારી સાથે હળી મળીને ખુશ્તા દિલે વાત કરવા આહતો હતો પણ મેં તેની સાથે વાત કરવાના અખાડા કર્યા અને આખો દીવસ કુરઆને મજહૂનો તરજુમો વાંચવામાં પસાર કરી દીધો.

બીજે દીવસે હું નમાઝને વખતે ઉઠી અને હું નમાઝથી પરવારી મેડી ઉપરથી નીચે ઉતરી તો જોયું કે યુસુફ પોતાના ઓરડામાં ભારે ઉંઘમાં પડેલો છે. મેં તેના મોઢા ઉપરથી ચાદર દુર કરી તો તેનો બોલો ચહેરો નજરે પડ્યો. અત્યારે મારા મનમાં આવ્યું કે રૂમાલ પાણીમાં પલાડીને તેના ચહેરા ઉપર ફેરવું પણ મઝહબી કેદે મને તેમ કરતાં અટકાવી એટલે મેં રૂમાલને પાણીમાં તર કરીને તેના ચહેરા ઉપર દુરથી મુકી દીધો, તેણે તરતજ આખો ઉધાડીને જોયું અને કાંઈ બોલવા આહતો જ હતો કે નીંદના સખમે તેણે પાછી આંખો બંધ કરી લીધી. લખનઉવાલા લોકો ઘણાં તકદ્દુસ વાલા હોય છે અને તકદ્દુસ બનાવટની હદ સુધી પહોંચેલું હોય છે એમ મેં સાંભળેલું તથા આ બે ત્રણ દીવસમાં જોએલું હોવાથી મેં યુસુફને જગાડવાની બીજી યુક્તિ કરી. એટલે

ફરી બીજી વાર રૂમાલ તેનાં ચહેરા ઉપર મુકી દીધો અને જ્યારે તેની ઠંડકથી તેણે આખો ઉઘાડીને જોયું કે તરતજ તેનો અંગરખો ખીંટીમાંથી લઈને તેની આગળ ધર્યો એટલે તે તકસ્તુકની ટેવના સમયે પલંગ ઉપરથી ઉઠીને બેઠો અને અંગરખો મારા હાથમાંથી લઈ લીધો. મારી યુક્તી કારગર નીવડેલી જોઈ મેં તેના જોડા સીધા કરીને પલંગ પાસે મુકી દીધા એટલે તે અંગરખાને મુકી મારા હાથમાંથી પગરખા લઈ લેવા માટે આવ્યો, હવે તેની આંખોમાં નીંદ રહી ન હોતી. જો હું આવી રીતે કામ ન લેત તો તેનું ઉંઘમાંથી બેદાર થવું મુશ્કેલ હતું આગલે દિવસે મેં જોયું હતું કે સુરજ ઉદય થઈ જવાના એક કલાક પછી એક નોકરે યુમુકને જગાડવાની કોશીશ કરી અને જ્યારે તે પંદરવીસ મીનીટ સુધી ત્યાં ઉભો રહી જગાવતો ન રહ્યો ત્યાં સુધી યુમુકે આંખ ઉઘાડી ન હોતી, હુંકમાં એટલું જ કે યુમુકે તરતજ વઝૂ કરીને નમાઝ પઢી. તે મારી સાથે નમાઝ પઢવા ચાહતો હતો પણ હું નમાઝથી પરવારી ચુકી હતી. મને ખાતરી હતી કે તે મારી સાથે નમાઝ પઢવાની ઇચ્છા કરશે કેમકે જમાઅતની સાથે નમાઝ પઢવના સવાળને તે જાણતો હતો પણ માફ શરીર તેના શરીરને અડકે તે મને બીવકૂલ પસંદ નહોતું. જ્યારે યુમુક નમાઝ અદા કરી ચુક્યો ત્યારે હું તેને સાથે લઈને મેડી ઉપર ગયો. મેડીની ઓરડીની આગળ એક મોટી અગાસી હતી. ત્યાં અમો બને જણાં સવારની ડંડી પવનની લહેકીઓનો આનંદ ભોગવવા લાગ્યા. હજુ આકાશ ઉપર કોઈ કોઈ જગ્યાએ તારાઓ મોજુદ હતા. તેથી તેઓનો ઓછો થતો પ્રકાશ બારે આનંદ આપી રહ્યો હતો. યુમુકને આવા ખુશનુમા સમયે બાગ્યેજ ઉઠવાનો સમય મળેલો હેવાથી તે આવા આનંદી સમયને નિહાળી ખુશી થતો બોલ્યો.

“ આહ ! કેવો ખુશનુમા સમય છે. આવો સમય મેં કદી જોયો નહોતો હું ધાંડું હું કે અત્યારે જે બહાર મારા કુપડામાં છે તે બાગ્યે જ કોઈ મોટા બગીચામાં હશે. ”

“ તમારા કુંપડામાં માત્ર અત્યારે જ આ બહાર હોય એમ નથી બદલે તે દરરોજ હોય છે પરંતુ તેનો આનંદ મેળવવા માટે સવારે વહેલું ઉઠવું જરૂરી છે. ”

“ ખરેખર ! ” ચુસુક આનંદથી મલકાતો બોલ્યો. “ રાત દીવસમાં માત્ર આ એકજ એવો વખત છે. આ વખતે જે માણસ સુઈ રહે છે તે ખુદાની બહુ મોહટી બખ્શીશથી બે નસીબ રહેવા પામે છે. અત્યારે માફ શરીર હલકું પુલ જેવું જણાય છે. ઠંડી પવનની લહેકીઓના સખબે રૂઢમાં તાજગી માલમ પડે છે આ વખતનો પવન તંદુરસ્તી માટે અકસીરની ગરજ સારે તો તેમાં નવાઈ નથી. અત્યાર સુધી હું એમજ સમજતો હતો કે સવારની ઉંઘમાં ધણીજ લજ્જત મળે છે પરંતુ આજે ખબર પડી કે જાગવામાં તેના કરતાં હજાર દરજ્જા વધારે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સવારની પહોરમાં ચારભેલું કામ સીદ થવુંજ જોઈએ. જ્યારે સવારના સુતાથી આનંદ થાય છે તો તેના જાગવામાં કેટલો બધો આનંદ મળવો જોઈએ. ખરેખર જે લોકો આવા ખુશનુમા સમયને ઉધવામાં પસાર કરી દે છે તેઓ મોટા કમનસીબ છે. ”

“ મુસલમાનોના માટે તો ખુદા તઆલાએ સવારની નમાઝ ફરજ કરેલી હોવાથી તેઓ આવા ખુશનુમા સમયનો લહાવો લઈ શકે છે, પણ તેઓમાં આજકાલ નમાઝની ચર્ચા જોઈએ તેની ન હોવાથી તેઓ બેનસીબ રહી ખુદાની ઉત્તમ બખ્શીશનો લાભ મેળવી શકતા નથી. ”

“ હા, એમજ છે. મનેજ જુઓને ? જો કે હું તો નમાઝનો પાબંદ છું છતાં કોઈ દીવસે પણ વખત ઉપર નમાઝ અદા કરી શક્યો નથી જેથી આરા ખુશનુમા વખતથી બેનસીબ રહ્યો છું. ”

“ મુસલમાન મને તેવો માલદાર કે એશ પસંદ હોય છતાં તે

મુસલમાન છે તો તેના ઉપર સવારનું વહેલું ઉઠવું અને નમાઝના વખત ઉપર નમાઝને અદા કરવી ફરજ છે. હાલન રશીદ જેવો એક પરસ્ત શહેનશાહ પણ સવારની નમાઝ તેના વખત ઉપર જ અદા કરતો હતો. ખીજા ધર્મ વાળાઓમાં કદાચ મઝહબી ફરજ અદા કરવાનો સવારનો સમય ન હોવાના સખએ તેઓ આ ખુશનુમા સમયનો લાભ લઈ ન શકે પણ એક મુસલમાનના માટે જેમ જીક બોલવું, વ્યભીચાર કરવું, ચોરી કરવી અને એવી જ રીતે બીજી ખરાબ આખતો મોટા ગુનાહ છે તેમ સવારમાં મોડું ઉઠવું પણ ગુનાહના લગભગ છે. જેવી રીતે ચોરી વ્યભીચાર જીક વિગેરે તેની સચ્ચાઈ અને હિમાનદારીનો નાશ કરે છે તેવી જ રીતે મોડા ઉઠવાથી તેની હીમ્મત અને ચપળતામાં પણ ફેર પડી જાય છે.”

અમે આ વાતો કરી રહ્યા જ હતા કે બહાર રસ્તામાં એક હીંદુ ભયરવી ગામણીમાં ભજન ગાતો ગાતો પસાર થયો. યુસુફ આ આ સાંભળતાં જ એએન થતાં બોલ્યો:—

“અહા કેવું સરસ ગાય છે ? ગલામાં લયક કેવી છે ? એમને ત્યાં ભજન ગાવું પણ એક ઈબાદત છે ચાલતો જાય છે અને ભયરવીની તાનો ઉડાવી ઈબાદત કરી રહ્યો છે. સુઈ રહેવા કરતાં તો આવી રીતે ઉઠીને ગાવું લાખ ફરજન વધારે સારું છે. અગર ખુદાની તરફ ધ્યાન લગાવીને ગાવામાં આવે તો તે પણ એક ઈબાદત છે. ઈબાદતનું મુળ ખુદાની તરફ ધ્યાન લગાવવાનું છે.”

“ખુદા તઆલાએ ઈબાદત કરવાનો જે ઉત્તમ રસ્તો જોયો તેમાં ઈબાદત કરવાનું ફર્જ કરી દીધું. જેમકે નમાઝ, નમાઝ અદા કરવામાં જે આનંદ મળે છે તેનાથી માણસ વાકેફ થઈ જાય તો ભયરવીની તાનો કરતાં તેને નમાઝમાં વધુ મઝા મળે છે. પણ ખાસ આનની સાથે નમાઝમાંજ લીન થઈ જાય તો. નહીં તો કાંઈ પણ મઝા મળતી નથી. કેટલાકને તો એવો મત છે કે જે ખાસ ધ્યાન

લગાવીને નમાઝ પઢવામાં ન આવે તો તેની ગણતરી નમાઝમાં થતીજ નથી. ખાલી ઉઠવા એસવાથી શો લાભ ? ઉપરાંત નમાઝ સિવાયના વખતમાં પણ અક્ષાહમાં ખ્યાન લગાવવું અને તેનીજ યાદમાં રહેવું ખાસ ઈસલામની શાન છે. માત્ર હીન્દુઓ તો શું પણ જો કદાચ કેઈ મુસલમાન પણ પોતાના માલિકની યાદમાં ખ્યાન લગાવીને ભજનની તાનો ઉડાવે તે અદલાદનું ખ્યાન ન લગાવવા કરતા હજાર દરજ્જા વધારે સાફ ગણાવું જોઈએ છે. ”

હું અહીં સુધી પહોંચીને ચુપ થઈ રસ્તામાં જનાર હીંદુએ એવા દરદ ભર્યા દિવથી ભયરવીની તાન ઉડાવી હતી કે માફ દિલ પણ એવેન થઈ નહું હતું તેજ વખતે મેં કુરઆને મજીદ ખોલીને એક રૂકની ખિલકુલ અરબી લેહજામાં તીલાવત કરી. મારા અબ્બાએ કુરઆને મજીદના એક સારા કારીને રાખી મને કુરઆને શરીફની તાલીમ અપાવી હતી જેથી મને પોતાને મારા કુરઆન ભણવા ઉપર ભારે ગર્વ હતો. અત્યારે સવારના શાન્ત સમયમાં એવા અસરકારક લેહજામાં મેં કુરઆને મજીદની તીલાવત કરી કે યુસુફ એતાબ થઈ ગયો, રસ્તામાં જનાર હીંદુના ભજનથી તે એવેન થઈજ રહ્યો હતો પણ મારા કુરઆન પઢવાથી તો તેની એવેનીનો પાર રહ્યો નહીં. આવી રીતે યુસુફને એવેન અનેલો જોઈ મને તેની ભલમનસાઈ અને અહસ્થાઈની ખાત્રી થતી ચાલી કેમકે જેના દીલમાં દરદ હોય છે, જેનું દિલ નરમ હોય છે તે કદી પણ દગાયાજ હોતો નથી. તેથી મને યુસુફના તરફથી જે થોડી ધણી ભુરાઈ જન્મવાની ધારતી હતી તે દુર થઈ ગઈ. મને અત્યાર સુધી યુસુફ એક સારો સુરીલો કંઠ ધરાવનાર અને સંગીત શાસ્ત્ર એટલે ગાયન કળાથી જાણીતો છે તેની ખબરજ ન હોતી. મેં કુરઆનનો રૂક પુરો કર્યો એટલે તરતજ તેણે ભયરવીમાં એક તાન લગાવી. યુસુફે એવી સરસ રીતે તાન પઢતાની સાથે ગાયન લલકાર્યું કે મને મારા શરીરનું લગારે ભાન નહું નહીં. ધણી વખત મારા મનમાં આવ્યું કે હું એને જઈને

આઝી પકું, તે વખતે હું બીલકુલ એલાન અવસ્થામાં હતી. મારા મગજમાં જે શરીરતના વિચારો ભરેલા હતા તે એક પછી એક દુર થવા લાગ્યા. પણ મેં તરતજ મારી સ્થિતી પારખી લીધી. નિષ્ક્રિય શક્તિએ મદદ કરી અને હું જ્ઞાનમાં આવી ગઈ. ખરેખર જે લોકો ગાયન કળાને જાણુની ઉપમા આપે છે તેઓ પોતાની માન્યતામાં ખરા છે. સંગીત એક જાદુ છે અને જે માણસ જાતી ઉપરાંત જનાવરોના મન ઉપર પણ અસર કરી શકે છે, ખુદાને શુકર કે યુસુફે આદતાબના સોનેરી કીરણો અગાસી ઉપર પથરાતાંજ ગાણું બંદ થયું. ગાણું બંદ થતાં મને મારી સ્થિતીનું જ્ઞાન થયું એટલે મારા પસતાવાનો પાર રહ્યો નહીં. યુસુફ ખુબ સુરત જુવાન હતો. પહેલાંજ દીવસે તેની વાતોએ મારા દિલ ઉપર અસર કરી હતી. અને આ એક બે દીવસની મુલાકાતથી તે અસરમાં વધારો થયો હતો. અત્યારના ગાયને તો જાણે બળતા ઉપર તેલનું કામ થયું હતું. જેવી રીતે યુસુફ જુવાન હતો તેવી રીતે હું પણ સમજમાં આવી ચુકી હતી. યુસુફનાં ગાયને મારા મન ઉપર મજબુત અસર કરી અને યુસુફની તરફ મારી લાગણી ઉશ્કેરાઈ પણ જમારે મને મારી સ્થિતીનું જ્ઞાન થયું ત્યારે ભારે પરતાવો થયો. મેં પાક પરવર દીગારની જનાબમાં તવળા કરી અને પાક પરવર દિગારે મને કાંઈ પણ સાહસ કરતાં બચાવી લીધી તે માટે લાખો શુકરાના અદા કર્યા. એક જુવાન પુરૂષની સાથે એકાંતમાં એક જુવાન બાળાનું બેસવું અને હળી મળીને રહેવું કેટલીક વખતે કેવા પરિણામ ઉપર પહોંચાડે છે તે મને મારા અનુભવ ઉપરથી સહેજમાં જણાઈ આવ્યું. જો કે અત્યારે યુસુફ મને પુરૂષ સમજી રહ્યો હતો તેથી તેના તરફથી લગારે છઠ્ઠા કરવામાં આવી નહોતી પણ જો તેણે મને પારખી લીધી હોત અને મારા મનમાં રહેલી વાતોની જાણ તેને થઈ હોત તો તેવા સમયે તેના પોતાના વિચારો કેવા પરિણામ ઉપર પહોંચતાં તે

સહેજમાં સમજી શકાય છે. હુંકમાંએટલુંજ કે મેં આપંદા કેહપિણુ પુરૂષની એકાંતમાં મુલાકાત નહીં લેવાનો ઠરાવ કર્યો.

યુસુફ અને હું અગાસી ઉપરથી મેડીમાં આબ્યા એટલે મેં મારા મનને શાન્ત કરવા સારૂ કુરઆને મજીદની તીલાવત શરૂ કરી દીધી. યુસુફ મારી સામે બેસીને સાંભળવા લાગ્યો આ જોઈને હું મોઢેથી પઢવું મુકી માત્ર મનમાં પઢવા લાગી. યુસુફ મારા આમ કરવાથી તે જગ્યાએથી ઉડીને ચાદ્યા જવાના બદલામાં મારા ચહેરા સામે ટીકીને જોવાથી મને ધભરાટ થવા લાગ્યો, મેં મારા ગભરાટને રોકવાની કોશીશ કરી પણ જ્યારે હું રોકી નહીં શકી ત્યારે મેં યુસુફને ત્યાંથી ઉડી જવાનો ઈશારો કર્યો. તે બીચારો મારા ઈશારાથી ઉડીતો ગયો પણ તેનું ઉઠવું મને ભારેજ લાગ્યારી વાળું જણાયું તેથી મને પોતાના અવીવેકી પણા ઉપર અફસોસ થયો.

યુસુફના જવા બાદ જે બનાવ બન્યો તે ખાસ સાંભળવા લાયક છે.

અંતમાં મારા માટે નારતો લઈને આવી અને જ્યારે તેણીએ મારા ચહેરા ઉપર ગભરાટના નીશાન જોયા તારે અધીરાઈથી ગભરામણનું કારણ પુછ્યું જેના જવાબમાં મેં આજે વીતેલી બધી હકીકત કહી સંભળાવી અને છેવટમાં જણાવ્યું કે:—

“ હવે હું પરદામાં રહીશ કેમકે પુરૂષને સ્ત્રીની તરફ અને સ્ત્રીને પુરૂષની તરફ એક કુદરતી રીતે ખેંચાણુ છે. અને આ કુદરતી ખેંચાણુ ભારે શક્તિ ધરાવે છે. જેણે લોહચુંબક અને લોખંડ કટકાની ખેંચાણુ શક્તિને જોઈ છે અથવા જોએને આ બાબતનો અનુભવ થએલો છે તેઓ સારી પેઠે મારા મતલબને સમજી શકે છે. જે બાળાઓ આજે માની ગોદમાં છે તેઓ કાલે બાર વરસની વયે પહોંચતા પુરો જીવાનીમાં પણ આવી નહિ કે શવહરની સોડમાં જોવામાં આવી છે, અને હમેશાં મુઘી ત્યાંજ તેઓ મુખ

દુઃખની જાણી ગાળે છે. કુદરતી રીતે આ વયે જે વિચારો જન્મે છે તેમનો તેઓને અનુભવ થઈ શકતો નથી. જે કે મોટી વયે પહોંચતા કુદરતી ખેંચાણ શક્તિમાં ઘટાડો થઈ જાય છે. પણ એક સ્ત્રીના જીવનમાં પંદર વરસથી પચીસ ત્રીસ વરસની વયનો સમય ઘણો જ નાણુક પસાર થાય છે. ખુદાવંદે કરીમ દરેક સ્ત્રી પુરુષને આ વયની અંદર આવતા પ્રકાર પ્રકારના વિચારોથી બચાવે. હું મારી આ વય દરમીયાન યુસુફની સાથે હળી મળીને રહેવાને બહુજ નુકસાન-કારક લેખું છું. એમાં યુસુફનો કાંઈ વાક નથી તે બીયારો તો મને પોતાના એક નાના ભાઈ સમાન સમજે છે. પણ મારી વય મને બતાવી રહી છે કે મારે યુસુફની સંગતથી બચવું જોઈએ. દરેક વખતે મનની હાલત એક સરખી રહેતી નથી. કાણ જાણે કેવો પ્રસંગ બની જાય અને શુંનું શું થઈ જાય તે વખતે વગર મોતે મરવું પડે. ઝંતો ! દુનિયાનું ગમે તેવું અઘરું કામ હું કરી શકું છું. એક મોટી સંખ્યાના લશ્કરની કમાન્ડ આપવામાં આવે તો હું તે કામના માટે ઇનકાર કરું નહીં પણ એક નવજુવાનની આંખો સાથે આંખો મેળવવી કે તેની સામે જોવાને કહેવામાં આવે તો તે મારાથી કદી પણ થઈ શકશે નહિં. માત્ર મારાથી જ ન થઈ શકે એમ નથી પરંતુ આ વય એવી જ છે, આ વયમાં જે ન થાય તે ઓછું, માટે મારી વયે પહોંચેલી દરેક બાળાઓએ આ સમયને મારે સંભાળથી પસાર કરવો જોઈએ. હું એમ કાંઈ નથી કહેતી કે મારી વય વાળી બધી બાળાઓ પોતાના દીલ ઉપર કાણુ ધરાવી શકશે નહીં, પણ મોટી સંખ્યામાં નરમ દીલ વાલીઓજ નીકળશે. જે બાળાઓને નાનપણથી મઝહબી કેળવણી આપવામાં આવી છે, અને નીતીનું શિક્ષણ આપેલું છે તેણીઓ ભાગ્યે જ જુવાનીના મદની શિકાર બની શકે છે પણ જે બાળાઓ માત્ર દુનિયાની કેળવણી પામી છે તેઓનું બચવું મુશ્કેલ જણાય છે. ઇસ્લામમાં પંદાનો રીવાજ ઘણોજ ઉત્તમ છે માત્ર પરદાને સખમેજ બાળાઓના

શીયળનો ઘણો બચાવ થઈ શકે છે. વળી જે માંખાપો પોતાની વયે પહેંચેલી બાળાઓનું શિક્ષણ જીવન શિક્ષકના હાથમાં મુકે છે, અથવા અબણ સ્ત્રીઓને તેમના રક્ષણનું કામ સોંપે છે તેઓ બહુ મોટી ભુલમાં પડેલા છે. જાણ્યામાં તેઓને આ વયમાં જન્મ પામતા વિચારોની જાણ નથી અથવા તો અનેક જગ્યાઓએ આવી બાબતોના આવેલા પરીણામોથી તેઓ ખીલકુલ અગ્નણા જણાય છે. અંના ! આ બાબત ઘણીજ લંબાણ થતી જાય છે અને તે ઉપર પુરતું વિવેચન કરવા જેટલો વખત નથી. માટે હું તેને ટુંકમાંજ પતાવતાં કહું છું કે મેં ગમે તેમ કરીને મરદાના લીબાસમાં પોતાનું રક્ષણ કયું પણ હવે તેમ કરી શકતી નથી. હમણાં એક કલાક પહેલાં મારી કેવી સ્થિતિ થઈ હતી તે માટે મન સારી પેઠે સમજી શકે છે. અને તેણે સાબેત કરી આપ્યું કે એક સ્ત્રી પુરૂષના વેશને કદી પણ લાંબા સમય સુધી નભાવી શકતી નથી.

“ બેટા ચીંતા ન કર, અલ્લાહ ઉપર ધ્યાન રાખ. તેજ મુસાબતોને ટાળનાર છે. અત્યારે તારા જેવી સમજી દીકરીની જીભથી આવી વાતો સાંભળવાથી મારી ધભરામણનો પણ પાર રહ્યો નથી.”

“ મારી વાતો ગેર બ્યાજખી નથી. આજે મારા દિલ ઉપર જે અસર થઈ છે તેજ અસરના પરિણામે આવી વાતો નીકળી રહી છે. માટે અંના ! ઉઠો જવ અને મને મારા જનાના લુગડા લાવી આપો. મરદાના લિબાસ અલ્લાહ મરદોનેજ મુબારક કરે, એમાં લગારે શક નથી કે એક સ્ત્રીને મરદાના લિબાસ મરદો ના વારથી બચાવી શકે છે પણ આ લુગડાની અંદરવાળું દિલ મારા પોતા ઉપર જે વાર કરે છે તેનો શો ઈલાજ ? ”

“ મેં તો પહેલાંજ આ વાતના માટે ના કહી હતી પણ તારા મજાનુ વિચારોના લીધે કહી શકી ન હોતી. ”

“ ખેર, મધ યુજરી વાતોને યાદ કરવાથી થું કાપદો ? હવે કહો કે થું કરવું જોઈએ ? અહીં રહીને સ્ત્રીમાંથી મરદ બનવું મુનાસબ નથી અને પેલા સ્ટેશન ઉપર મળેલા રશ્મીકેશનને ત્યાં સ્ત્રીના લિપ્પાસમાં જવું એ પણ ઠીક નથી માટે હવે થું કરવું ? ”

“ અહીં રહેવું મુનાસબ નથી અને ત્યાં જવું પણ ઠીક નથી એટલે ફરી કરવું થું ? મારો પણ એજ સવાલ છે. ”

“ ઠીક ત્યારે ખુદા ઉપર ભરસો કરો. આવા મુશ્કેલીના સમ-યમાંજ તે મદદ કરે છે મેં મરદાના લિપ્પાસથી તવળા ફરી અને સ્ત્રીનો લિપ્પાસ પહેરવાને તમો મનાઈ કરો છો એટલે ફરી થું થશે ? તેજ માલીકે હકીકી કાઢી ત્રીજો રસ્તો કાઢ્યા વિના નહિ રહે જુઓ તો ખરા થું થાય છે. ”

હું આટલું બોલીને ચુપ થઈજ હતી કે તે પાક પરવર દિગાર મારી મુશ્કેલીનો અંત લાવ્યો. જનતાખાનામાં જવાના બારણા આગળ ખડખડાટ થયો અને તેના બંને દરવાજા ચોપટ ઉઘડી ગયા જેમાંથી યુસુફની માસી હમીદા બેગમ આમો બંને વાતો કરતા હતા ત્યાં આવી પહોંચી અને મને બાઝી પડતા બોલી.

“ બહેન ! તમને પહેલી વખતે જોયા તે વખતથીજ મને શક હતો પણ કહેવાની હીમ્મત થતી નહોતી. ”

હમીદા બેગમના બે ઘડક અંદર ચાલ્યા આવ્યાથી મને બારે અચંબો થયો પણ ફરી તેમની વાતચીતથી જણાયું કે તેઓએ મારી અને અંતાની વાતચીત સાંભળી લીધી છે. મને અચંબામાં પડેલી જોઈ હમીદા બેગમ બોલ્યા—

“ જો તમારા મનમાં આ વાત આવી હોય કે મેં દરવાજાની

પછવારે ઉભા રહીને તમારી ખાનગી વાતો સાંભળી છે તો તેને હું દુર કરવા માગું છું. ”

“ નારે તે વાતનો લગારે ખ્યાલ નથી, અગર આપે સાંભળી હોયતો એ શું ? આપ અમારા જેવા પરદેશીઓના સરપરસ્ત અને આશરો આપનારા છો તેથી આપથી છાની રાખવામાં આવે એવી વાતો છે જ નહીં. ”

અંનાએ કહ્યું એટલે મેં સવાલ કર્યો “ શું બેગમ સાહેબે ગુપચુપ વાતો સાંભળી છે એમાં તમને કંઈ શક છે. ” મારા આ સવાલના જવાબમાં હમીદા બેગમે કહ્યું.

“ હું એમ નથી કહેતી કે મેં તમારી વાતો સાંભળી નથી પણ ખાસ કરીને માત્ર વાતો સાંભળવા માટેજ હું ઉભી રહી હોંઉ એમ નથી. કેમકે આવી રીતે ચુપકીદીથી કાઢની ખાનગી વાતો સાંભળવી ઈસ્લામની રૂએ દુરસ્ત નથી. અસલમાં વાત એ છે કે હું નહાણીમાં નાહી રહી હતી. ત્યાં તમારી વાતો સાફ સંભળાતી હતી. આ ઓરડા પાસેજ નહાણી છે. તેથી અહીં જે વાત કરવામાં આવે તે ચોખ્ખી રીતે ત્યાં સંભળાય છે. મેં નહાવાનું શરૂ કરતાં જ તમારી વાત મારા કાનમાં પડી હવે હું તમારી વાતોના માર્ટે નહાવાનું મુકીને જઈ શકતી નહોતી તેથી લાચારીએ વાતો સાંભળી લીધી, ”

“ તો તેમાં થયું શું ? ” અંના બોલી “ અમે લોકોના સારા નસીબે અટલાક તઆલાએ આપને આ વાતથી વાકેફ કરી દીધા. ”

આટલી વાતચીત પછી હમીદા બેગમ અંદર જનાનખાનામાં પોતાની બહેન તે મુમુક્ષી મા રહીમા બેગમની પાસે અંનાને લઈ ગયા.

ન્યાં અંનાએ મારી બધી હકીકત કહી સંભળાવી. જેમ જેમ અંના વાતો કરતી હતી તેમ તેમ બધાના મન ઉપર ભારે અસર થતી હતી. છેવટે હમીદા બેગમ, રહીમા બેગમ અને ખીજા નોકર ચાકરો ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા અને બધા મારા હમદર્દ બની ગયા. જ્યારે અન્ના બધી હકીકત કહી રહી ત્યારે રહીમા બેગમ મારા ઓરડામાં આવ્યા તેમની પછવાડે ધરની બધી બાનુઓ હતી. શરમના સબબે મારો ચહેરો જોવા લાયક થઈ ગયો હતો. શરીર ધરૂં રહ્યું હતું. અને આંખો ઊંચી થઈ શકતી નહોતી. રહીમા બેગમે ખ્યારની સાથે મારો હાથ પકડ્યો અને મને જ્ઞાનખાનામાં લઈ ગયા. અત્યારે જે કાંઈ થઈ રહ્યું હતું તે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ થયું હતું. છતાં શરમના સબબે મારૂં આંખું શરીર પરસેવામાં તરબોળ થઈ ગયું હતું.

મારા અંદર પહોંચતાં હમીદા બેગમની બાળ વિધવા દીકરી રશીદા પણ પોતાની મેડી ઉપરથી નીચે ઉતરી આવી. મા અને દીકરી બંને વિધવા હતા. રશીદાની વય બાળ્યેજ ચૌદ વરસની હશે તે એક બહી અને ભોળી બાળા હતી. જ્યારે તેણીએ મને એક બાળા તરીકે જાણી ત્યારે તેની અભ્યયબીનો પાર રહ્યો નહીં, મને અકળાયલી ગભરાયલી જોઈને તેણીએ બધાની વચમાં મારો હાથ પકડ્યો અને પોતાની સાથે મેડી ઉપર લઈ ગઈ ન્યાં મેં પુરૂષનો વેશ ઉતારીને મારો સ્ત્રીનો લીબાસ પહેર્યો તે પછી મેં મારો ચહેરો આઈનામાં જોયો અને ખીજાઓને હરતાં જોઈ હું પણ હસવા લાગી. પરંતુ મારૂં દીલ અંદરથી રડી રહ્યું હતું. ગુજરેલી મુસીબતોના સબબે તે રડતું પણ આચંદા કેવા કેવા સંકરોમાં ફસાવું પડશે અને કાણ જાણે મારા કરમમાં શું લખેલું હશે તેની યાદ મને અત્યારે બહાવરી બનાવી મુકી હતી છતાં રશીદા જેવી બહી સાહેલીની સંગતમાં ધીમે ધીમે હું મારું દુઃખ વીસરવા લાગી અને

એ દીવસની અંદર તો રશીદા તથા મારા વચ્ચે સગી બહેનો કરતાં પણ વધારે હેતની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ.

જ્યારે મારી અસહીયતની યુક્તિને ખબર થઈ ત્યારે તેની અભયબીનો પાર રહ્યો નહીં. તેણે ધરની દાસીઓથી પુછ્યું કે “શું આબેદા ! મારાથી પરદો કરશે ?” તેણીઓએ જવાબમાં જણાવ્યું કે “આ સવાલ તમારે આબિદાથી કરવો જોઈએ” એટલે તે મેડી ઉપર આવવાને વચ્ચે પણ જ્યારે બારણા આગળ પહોંચ્યો ત્યારે મેં બારણા બંદ કરી લીધા જેથી બહાર ઉભા રહીને બોલ્યો.

“શું હું આપથી મળી શકું છું ?”

“આ સવાલ મારાથી કરવો બાજબી નથી, મોલવીઓથી જઈને પુછો.” મેં જવાબમાં કહ્યું:—“આ શરીઅતનો મસઅલો હોવાથી આપણે એક બીજા આ સવાલનો નીવેડો લાવી શકતા નથી, અગર એક યુવાન સ્ત્રીની પાસે વગર કારણે આવવા જવાની વાતચીત કરવાની એક જુવાન પુરૂષને શરીઅતે છુટ આપી હોય તો વગર અચકાચે ચાલ્યા આવો, નહીં તો ફરી સવાલ કરવાની જરૂર નથી, આપ મુસલમાન હોવ તો મુસલમાનોના માટે શરીઅતે જે કાયદા કાનુન બાંધ્યા છે તેની પચરવી કરો.”

“શરીઅત કોઈ કાળે રાખી આપે જ નહીં.”

“તો ફરી આપ આપનો સવાલ પાછો ખેંચીલો.”

“પાછો ખેંચેલોજ સમજીને”

ન તુમ બરમેં ન દિલ પેહલુમેં ગયેં હાથ કિસકિસકે।
મકામે શુક હે દેખેં ખુદા કયા કયા દિખાતા હે

આ શેર પઢતો પઢતો યુસુફ નીચે ઉતરી ગયો.

અત્યારે મને યુસુફનાં વિચારોનો રંગ ખીલકુલ બદલેલો જણાતો હતો. તેથી મને ખાત્રી થઈ ગઈ કે તે મને હૃદયથી વધારે ચાહે છે. પણ હું લાચાર હતી. યુસુફ તે દીવસનો મયો ચોથે દીવસે બહારથી ધરમાં આવ્યો. તેના ગુમ થવાથી આખા ધરમાં બારે ગરબડ મચી રહી હતી અને જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે ખીલકુલ ઉતરેલે ચહેરે અને ગુમસુમ બનેલો આવ્યો. ધરની દાસીઓ તેની સ્થિતિનું વરણન મારી આગળ કરતી તો મને જણાતું કે હમણાં તે ખ્યારની પહેલી સીડી ઉપર છે. આખો દીવસ તે ગુપચુપ અને વગર વાત કરે પસાર કરતો હતો. આવનાર જનારની સાથે બોલવું ચાલવું, બંદ હતું ખાવા પીવાનું ઠેકાણું નહોતું, આની હકીકત સાંભળીને મારા હોશ ઉડી ગયા. આ વળી નવી આફત માથે આવી પડેલી હોવાથી મારી ચિંતાનો પાર રહ્યો નહી, ભાગ્યમાં શું લખેલું છે અને તે શું શું દેખાડે છે તેનાજ વિચારોએ મારા મન ઉપર કબજો કરી લીધો.

એક દીવસે યુસુફની અંમાની બેહદ તાકીદના લીધે યુસુફ જનનખાનામાં આવ્યો, મને લણી જ ખીક લાગી કે રખેને યુસુફ કાંઈ બબડી નાખે પણ તેની ચુપકીદીએ અમે બંનેની વાત રાખી લીધી. તે દીવસે હું સમજી કે આમાં યુસુફનો કાંઈ વાંક નથી. તે આપડો જીજીથી એક શબ્દ પણ બોલતો નથી અને પોતાના મનમાં કાંઈ પણ તરેહની ખરાબ ઇચ્છા રાખતો નથી માત્ર કુદરતી ખેંચાણના સબબે લાચાર બનેલો છે. અલબત્ત તે આવી હાલતમાં કાંઈ ન કરવા ભેગ કામ કરી બેરતો કે એવી ઇચ્છા જાહેર કરતો તો તે એક જુદી વાત હતી. અથવા મારે તેનાથી ખીક રાખવી જોઈતી હતી. ખરી રીતે જેતાં તેનો લગારે કસુર નથી. અસલમાં પુરેપુરો વાંક મારો જ છે કે મેં બે ચાર દીવસ સુધી તેની સાથે મેલ મેલાપ રાખીને ફરી આમ એકાએક હું પરદામાં બેસી ગઈ.

અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે તેના મળામાં ફાસો નાંખીને હું અલગ જઈને બેઠી.

અત્યારે વાંચકોને હું યુસુફની વધુ હકીકત ન સંજળાવનાં મારી વહાલી સાહેલી રશીદાનું વરણન કરું છું,

આખ ૪

રશીદાની વય બાગ્યેજ ચઉદ વરસની હશે, તે લગભગ મારા જેટલીજ વયની હતી. જીવાનીની બહાર શરૂ થઈ ચુકી હતી, તેનો મહેરો ભોળો અને જોનારને પોતાની તરફ ખેંચનાર હતો. નમ્રતા, લાવણ્યતા, બલમનસાઈમાં તે પહેલે દરજ્જે હતી. ટુંકમાં તે સદ્યુષ્ણોની દેવી હતી અને એક ખાનદાની કુટુંબની આળા જેવી હોવી જોઈએ તેવીજ હતી. રશીદા ચૌદ વરસની વયે પહોંચવા પહેલાં લગ્ન અને રંડાપાના સુખ દુઃખના દીવસો જોઈ ચુકી હતી તેનું લગ્ન તેના મામાના દીકરા નુસરત બેગથી થયું હતું. આ ખંતેના વીવાહ બે બે વરસની વયમાંજ થઈ ચુક્યા હતા. યુસુફની મા પોતાના યુસુફ જોડે રશીદાનું લગ્ન કરવા ચાહતી હતી પણ પોતાના બાઈના દીકરાની વાત અંધ બેસતાં તેણીએ વયમાં કુદી પડવાનું યોગ્ય ન ધાવું. યુસુફની મા રહીમા બેગમને એક ભાઈ અહેમદબેગ અને એક બહેન હમીદા બેગમ હતી. બંને બહેનો અને બાઈમાં ભારે હેત હતો. બધામાં રહીમા બેગમ પઈસાવાળી અને અમીરોની ગણતરીમાં ગણાતી હતી. તેથી પોતાની વિધવા બહેન હમીદા બેગમને પોતાની સાથેજ રાખતી હતી. હમીદા બેગમ અને રહીમા બેગમ

બંનેની હઝા રશીદાનું લક્ષ યુસુફની સાથે કરવાની હતી અને જો એમ થતું તો બંને ભારે આનંદની જીંદગીની ગુજરતા પરંતુ એહમદખેગે પોતાના દીકરાની સાથે લક્ષ કરવાની વાત કરેલી હોવાથી આ બંને બહેનોએ પોતાના એકના એક ગરીબ ભાઈનું માન રાખવા માટે હંકાર કર્યો નહીં, જે વખતે રશીદા પોતાની માતા પેટમાં હતી ત્યારે જ જો દીકરી અવતરે તો તેના વીવાહની વાત એહમદખેગે નક્કી કરી લીધી હતી. જાણે રશીદાની કીસ્મત જન્મ પહેલાંજ તેના બુઝુર્ગોએ નક્કી કરી રાખી હતી. આ રીવાજ કેટલો બધો ખરાબ અને નુકશાન કર્તા છે તે દરેક સમજી માણસ સારી પેઢે સમજી શકે છે. કેટલાક કુટુંબોમાં હજી પણ આવી રીતે લક્ષની વાતચીત નક્કી કરવાના રીવાજ છે. અત્યારે મને આ નુકસાનકારક રીવાજના સંબંધમાં વધુ વિવેચન કરવાનું ન હોવાથી હું મારી વાતને આગળ લંબાઉં છું.

રશીદાના લગ્ન અને રંડાપાની ટુંક હકીકત એવી રીતે છે કે રશીદા અગીયાર વરસની થઈ ત્યારે તેના લગ્ન નુસરત ખેગથી કરવામાં આવ્યા. નુસરત ખેગને લગ્નની પહેલાંથી જ ખહીનો જીવ લેણુ રોગ લાગુ પડી ચુક્યો હતો પણ લગ્નનો લઢાવો લેવાની હોશમાં છોકરાવાલાઓએ કાંઈ ખ્યાલ ન કર્યો તો છોકરીવાલાની તરફથી પણ તે ધુરા રોગ વિષે કાંઈ વિચાર કરવામાં આવ્યો નહીં. નાનપણથી રશીદા અને યુસુફમાં ભારે મોહબ્બત હતી તેથી આગળ જતાં તે પ્યારનું રૂપ ન પકડે અને તેથી આગળ ઉપર લક્ષમાં વધિા ઉઠે અને વધિા ઉઠતાં પોતાના ગરીબ ભાઈ એહમદ-ખેગને દુખ પહોંચે એવા નકામા વીચારે રશીદાને ધગધગતા ખાડામાં હોમી દીધી, ટુંકમાં એટલુંજ કે રશીદાનું લક્ષ થયું અને લક્ષના છ મહીના પછી નુસરત ખેગ ખહીના ધુરા રોગનો ભોગ બની આ દુનિયા જહાનથી કુચ કરી ગયો અને રશીદાને બાળ વયમાંજ વિધવા બનાવી ગયો.

લખનવમાં હું જુન મહીનામાં આવી હતી પુરે એક મહીનો વીતતાં બધા ધરવાણથી હું હળી મળી ગઈ હતી અને જાણે તેમના કુટુંબનીજ ન હોઈ એમ જણાતું હતું. રશીદા અને મારા વચ્ચે સગી બહેનો કરતાં વધારે હેતની ગાંઠ બંધાઈ હતી અને રાત દીવસમાં એક પળના માટે પણ અમે એક બીજાથી જુદાં થતાં નહોતાં.

એક દીવસે સારી પેટે વરસાદ પડ્યો. સવારથી શરૂ થયો તો બીજ દીવસે બપોર સુધી પડતો રહ્યો, જાણે આસમાનમાં કાણા થઈ ગયા હતા કે થમવાનું નામજ લેતો નહોતો. રાત અંધારી ઘોર અને ગાજવીજના સખમે ભારે ભથંકર બની હતી. રાતનું ખાણું ખાઈને હું મેડી પર આવી. રશીદા પણ મારી સાથેજ હતી. ઠંડી પવનની લહેકીઓ આવી રહેલી હોવાથી હું તો મારા પલંગ ઉપર પડતાંજ નિંદરાવશ થઈ ગઈ, આશરે સાડા અગીયાર બાર વાગે કાઈના પોકારવાનો અવાજ આવવાથી જાગીને જોઈ છું તો રશીદા દીવાસલીથી દીવો સળગાવી રહી છે. વરસાદના દીવસો હોવાથી સાંપ વીંછીના સખમે રશીદા દીવો સળગાવતી હશે એમ સમજી ગાભરી બનીને હું મારા પલંગ ઉપર ઉડીને બેઠી, વળી રશીદાનો અવાજ પણ તદન બદલાયલો હતો અને તેનું શરીર ધ્રુજ રહ્યું હતું, આ જોઈને મેં પુછ્યું.

“કેમ બેન શું છે ?”

મને ગાભરી જોવાથી હસ્તે ચહેરે પોતાના મનની ચીંતાને દૂર કરતાં રશીદા બોલી “કાંઈ નહીં જીવ ગભરાય છે, ઉંધ આવતી નથી એટલે ઉડી છું. અંધારૂં હોવાથી દીવો સળગાવ્યો અને તમે જાગતા હશો એમ જાણીને તમને કાચી ઉંધમાંથી ઉઠાવ્યા. હું તો મુસીબતના માટે જ પેદા થઈ છું તેથી આખી રાત

જામવામાં અને આખો દીવસ વિચાર કરવામાં પસાર કરી દઈશ. પરંતુ મારી સાથે તમને દુખી કરવાનો મને કાંઈ હક નથી.”

“એ તો હું સમજી પણ શું કાંઈ ખરાબ સ્વપનું જોયું કે આવી વાતો કરો છો. જેન આવો મારી સાથે મારા પલંગ ઉપરજ સુઈ રહો. તમોને એકલાં સુઈ રહેતાં ધબરામણ થતી હશે.”

“ધબરામણ અને અકલામણ તો અંત સુધી છે તમે તેને કેવી રીતે દુર કરી શકશો ? બહેન આજે મારા મનની હાલત અજબ જેવી થઈ રહી છે. બીકના સળભે દિલ ધ્રુજી રહ્યું છે અને મારો પલંગ તો મને ખાવાને ધાઈ રહ્યો છે.”

“એટલા માટેજ હું કહું છું કે મારી પાસે આવીને સુઈ રહો. જુઓ કેવી અંધારી ઘોર રાત છે.”

“રાત તો શું મને તો દીવસે પણ અંધારૂં ઘોર જણાય છે. અત્યારે મને એટલી બધી બીક લાગી કે હું મને પોતાને સંભાળી શકી નહીં”

રશીદાની મુંઝવણ અને અકળામણને હું અત્યારે સારી પેઠે સમજી ચુકી હતી પણ જાણી જોઈને પુછવા લાગી કે ‘બીક, શાની બીક ? શું તમે જીત પહોંદને માનો છો કે બીક લાગી ?’

આ સાંભળી રશીદા હસી પડી અને શરમાતાં શરમાતાં મારા પલંગ પાસે આવી ગલે બાઝી પડી, અમે બંને જણાં એક બીજાને બારે હેત સાથે મનના ઉભરા સંભળાવવાને તર્કધાર હતા પણ દસ મીનીટ સુધી એવી ચુપકાદી પથરાઈ કે વાત કરવાનું એકને પણ ભાન રહ્યું નહીં એવટે રશીદા બોલી:—

“બહેન કાંઈ વાતો કરો, જીવ બહુજ ગભરાય છે.”

“હા જીવ તો મારો પણ ગભરાય છે, ખાસ કરીને વરસાદની મોસમમાં એવું જ થાય છે, જીવની ધબરામણ વધી પડે છે.”

“ તમારા જીવની ધભરામણુ માત્ર થોડીજ વારની હશે પણ બહેન ! મારા જીવની સ્થિતી તદ્દન જીદાજ પ્રકારની છે. જાણે ધભરામણુ અને અકલામણુ મારા જન્મની સાથેજ મારા માટે જન્મી ન હોય ? ”

“ બહેન આ બાબમાં હું ધણી વખતે વાતચીત કરવા ચાહતી હતી પણ તે વીધે સમય મળ્યો નહીં, ભોગજોજે આજનો સમય સારો છે, કોઈના આવવા જવાથી વાતમાં ભંગાણુ પડે તેવું પણ નથી માટે હરકત ન હોયતો તમારી હકીકત સંભળાવો. ”

“ કયા બાબમાં તમે હકીકત કહેવાનું કહો છો ? ” રશીદા જાણી છુઝીને અંગણુ બનતાં બોલી એટલે મેં કહ્યું,

“ મેં સંભળ્યું છે કે તમે વિધવા છો, તમારી આ વય અને રંડાપાનું સંભળી મને ભારે દીલગીરી થઈ રહી છે અને મને તમારી સાથે હેત છે તેના સખખે તમારી હકીકત સંભળવાને મન ચાહે છે. બીજાના મોહડે સંભળવા ચાહતી ન હોવાથી મેં આજ સુધી આ બાબમાં કોઈની સાથે વાતચીત કરી નથી. તમારા પોતાના મુખે સંભળવા ચાહું છું અને તે પણ માત્ર કહાણી નહીં બલકે આ અણુધારી આકૃતથી તમારા મન ઉપર કેવી અસર થઈ છે તે જાણવા માંગું છું. ”

આ સંભળી રશીદા ભારે વિચારમાં પડીને ચુપ થઈ ગઈ અને ધણીવાર સુધી નીચી નજરો એ ચુપકીદી ધારણુ કરીને બેઠી જ્યારે તેને બીજી વખતે કહ્યું ત્યારે તે બોલી.

“ બહેન ! મારી દુઃખ ભરી હકીકત સંભળી તમારી ઉંઘ ઉડી જશે. મને સંભળાવવામાં કોઈ હરકત નથી પણ તમને ભારે દુઃખ ઉપજશે. ”

આટલું કહ્યા બાદ રશીદાએ પોતાની હકીકત સંભળાવતાં બળ્યબુ.

“ મારી માની સગી બહેન યુસુફની મા અને એકના એક સગા ભાઈ એહમદ બેગ છે. પહેલા તેમની સ્થિતી ધણીજ સારી હતી. પણ ગદર (સન ૧૮૫૭ ના બળવા) પછી તે પડતીમાં આવી પડી. તે વખતે મારા પીતા અંગ્રેજી પલટણમાં કોમીસેરીયટ ખાતાના કન્ટ્રોક્ટર હતા, દર વરસે હઝારો રૂપીઆની આવક હતી પણ પોતે ધણીજ ઉદાર તથા ખરચાણ હોવાથી પાછળ એક પાઈ પણ રાખીને ગયા નહીં. જ્યાં સુધી તેઓ જીવતા રહ્યા ત્યાં સુધી મારા મામાનો બધો ખરચો એમના માથે રહ્યો, પણ તેમના ગુજરવા પછી આખા કુટુંબમાં યુસુફની મા સીવાય બીજા કોઈ પૈસા ટકાના સંબંધમાં સારી રચીતી ધરાવતું ન હોવાથી આખા કુટુંબનું ભરણ પોષણ એમના માથે આવી પડ્યું, હું અને મારી મા તો મારા પીતાના મરણ પછી એમની સાથેજ આવીને રહ્યા અને મારા મામા પોતાના ધરમાં રહેતા હતા છતાં બધી જાતનું ખરચ યુસુફની માની તરફથી આપવામાં આવતું હતું, નાનપણથી જ હું મારી માસીના ઘેર આવેલી હોવાથી એકના એક દીકરા યુસુફ અને મારી વચ્ચે ભારે હેત બંધાયો અને જેમ જેમ દીવસો વીતતાં ગયા તેમ તેમ તે હેતમાં વધારો થતો ગયો. મારા મામાના પેટે ઘણા બચ્ચાં થયા પણ તે બધા નાનપણમાંજ ગુજરી ગયા, પરંતુ નુસરત બેગ નામનો એક દીકરો મોટી ઉંમરનો થયો. તે અમારી સાથે રહેતો હતો, કોણ જાણે મારી અંમા માસી તથા મામા વચ્ચે મારા જન્મની વખતે જ શું વાતચીત થઈ હતી કે મારા લગ્ન નુસરત બેગની સાથે કર્યા, તે બીચારો જન્મનો રોગી હતો અને તેર ચઉદ વરસની વયે ખહીના છુરા રોગમાં સપડાઈ ગયો. મારા અને યુસુફના વચ્ચે નહાનપણથી હેતની ગાંઠ બંધાએલી જોઈ ઉપર વાલા લોકોને ચીંતા પેઠી અને તેઓ સમજ્યા કે જો આ હેત વધતો

ગયો તો આખો ઉપર સાઈ પરીણામ નહીં આવે તેથી એકદમ મારા લગ્ન નક્કી કરી નાંખ્યા,

ખીયારો નુસરતબેગ મરણ પથારીએ પડ્યો હતો. અને તેના તથા મારાં વડીલાને લગ્નનો લઢાવો લેવાનો જીવડો ચવડી આવ્યો. યુસુફની મા યુસુફના લગ્ન મારી સાથે થાય એવું ખરા દીલથી ચાહતાં હતાં પણ ગરીબ લાઈનું દિલ તોડવા ચાહતાં ન હોવાથી ચુપ થઈ ગયા. ઝટ પટ મારાં લગ્ન થયા અને હું સાસરે ગઈ અને માત્ર છ મહીનાની અંદરજ નુસરતબેગનું મરણ થવાથી આખી જીંદગીના માટે રંડાયેો લઈને પાછી આવી. ”

આ દરદ લરી કહાણી જો કે હું ખીમ્મોના મુખે સાંભળી ચુકી હતી પણ અત્યારે રશીદાના મુખે સાંભળી મારા મન ઉપર ભારે અસર થઈ. જ્યારે રશીદાને પોતાના ખાવીંદ નુસરતબેગનું નામ લેતાં સાંભળી ત્યારે મેં અજ્ઞયખીથી પુછ્યું—

“ બહેન ! નુસરતબેગ તમારા ખાવીંદ હતા છતાં તેમનું નામ કેમ લ્યો છો ? ”

“ શું ખાવીંદનું નામ લેવાની શરીઅતમાં મનાઈ છે ? ”

“ શરીઅતમાં તો મનાઈ નથી પણ આપણા દેશમાં એવો રીવાજ પડેલો છે કે સ્ત્રી પોતાના ખાવીંદનું અને ખાવીંદ પોતાની સ્ત્રીનું નામ લઈ શકતા નથી, ”

“ ધુળમાં મળો એવો રીવાજ અને પથર પડો એવા રીવાજને માનનારાઓની અઠલ પર. આ નકામા અને નુકસાનકારક રીવાજના સખબેજ મારા જેવી સગીર વયની છોકરીના લગ્ન નુસરતબેગ જેવા સગીર છોકરાની સાથે વગર જરૂરતે કરી નાંખ્યા અને હું ખાવીંદનું મોહકું પણ જેવા પામી નહીં અને વિધવા બની ગઈ અને હવે

એ રીવાજના પ્રતાપેજ હું આખી જીંદગી સુધી સોઢાગણ બની શકતી નથી. કોણ જણે ક્યા ગુનાહના સળખે આ લોકાએ મને માણસ જાતીમાંથી બાતલ કરી દીધી શું આ રીવાજ સારો છે ? ”

“ વારં બહેન કહેજો કે યુસુફ તમને ચાહતા હતા. ? ”

“ જુઓ બહેન હું મારી કરમની કઢાણી સંભળાવી રહી છું અને તમે મશકરી કરો છો ”

“ બહેન હું તમારી મશકરી માટે પુછતી નથી પણ ગંભીર પણે પુછું છું. ”

“ ત્યારે સાંભળો કે યુસુફ મને ખરા દીલથી ચાહતો હતો અને એ કારણથી જ માર લગ્ન જવદી કરી નાંખવામાં આવ્યું. ”

“ એટલે ? ”

“ લોકો અમે બંનેના પ્યારને જાણી ચુક્યા હતા તેથી કદાચ મેં/ડી ઉંમરે પહોંચતાં આ પ્યાર મજબુત રૂપ ધારણ કરે તો ફરી નુસરત બેગમની સાથે લગ્ન થવામાં દીલ પડી જાય આ સળખે મને નાનપણમાંજ એક મહદાનિ સોંપી દેવામાં આવી. ”

“ વારં જેવી રીતે યુસુફ તમને પ્યાર કરતો હતો તેવી રીતે તમે પણ તેને પ્યાર કરતાં હતાં ? ”

“ જુઓ તમે ફરી રમુજ કરવા માંડી ? ”

“ નહીં રે બહેન રમુજ નથી બલકે હું પહેલાં કહી ચુકી છું તેમ ખરા દીલથી પુછું છું. ”

“ જુઓ તમે તો વાળની ખાળ કાઢવા બેઠાં છો. યુસુફ મારો સગો ભાઈ તો છેજ નહીં, માસીનો દીકરો છે, અમે બંને લાંબા સમય સુધી એક ખીજા સાથે રહ્યાં છીએ તેથી તે મને ચાહે છે અને જ્યારે તે મને ચાહે છે ત્યારે શું હું તેનાથી દુશ્મની રાખું ? ”

“હું એમ નથી પુછતી કે તમે તેની સાથે દુશમની રાખો છો કે નહીં બલકે તમે તેને પ્યાર કરો છો કે નહીં. એ પુછવા માગું છું.”

“હા, ચાહું છું ફરી કાંઈ કહેવું છે.”

“એટલે શું ચાહો છો ?”

“આજે તમને શું થઈ ગયું છે ?”

“કાંઈ પણ થયું નથી બસ હું પુછું છું તેનો જવાબ આપો.”

“ઠીક ત્યારે તમારા શબ્દોમાં કહું તો હું યુસુફને પ્યાર કરતી હતી.”

“તમારા શબ્દોમાં કહેવાનું કાંઈ કારણ ?”

“કારણ એટલુંજ કે યુસુફના ચહેરા ઉપર તમને જે મોહ છે તેવોજ મોહ મને પણ છે.”

“મને મોહ શા માટે હોય ?”

“જુઓ તમે આમ કહેશો તો ફરી હું સાફ કહી દઉં કે હું યુસુફને જાણતી પણ નથી.”

“બહેન ! યુસુફ જેવા ભલા જુવાનના મન હરણુ ચહેરા પ્રત્યે ફાને મોહ ન હોય ? મને તે મનહરણુ લાગે છે. પરંતુ તેની સાથેજ તે મારી સામે આવે એ હું ચાહતી નથી.”

“બસ મારા મનની સ્થિતિ પણ તમારા જેવી જ છે.”

“તેનું કારણ એજ છે કે આપણે બંનેનો ચહેરા ઘણોજ મળતો છે. કાલે મોટા આયનામાં આપણે બંને ઉભા હતા ત્યારે મેં તમારો અને મારો ચહેરા જોયો તો બંનેમાં ઘણુંજ મળતાપણું જણાયું હતું.”

“તમને તો કાલે જણાયું પણ અહીં મારા ઘરમાં તો આપણાં બંનેના ચહેરા મલતા હોવાની ચરચા તેજ દીવસે ચાલી હતી કે જ્યારે પહેલ વહેલા તમે આ ઘરમાં મરદાના લિખાસમાં આવ્યા હતા.”

“ ઓહો, ત્યારે હવે મને સમજ પડી કે મારા અને તમારા ચહેરામાં મલતાપણું હોવાથી યુસુફ મારી સાથે મોહોળ્યત કરતો હતો. ”

“ હા એમજ હતું. ”

“ ઠીક ત્યારે આગળ ચલાવો. ”

“ હું જ્યારે મારા સાસરેથી વિધવા બનીને પાછી આવી ત્યારે મેં યુસુફથી પરદો કર્યો. યુસુફને મારા વિધવા થવાથી ભારે દુઃખ ઉપજ્યું. એક વરસ થયાં હું અહીં છું પણ યુસુફે આ એક વરસની મુદતમાં કોઈ પણ જાતની ખુશાલી જાહેર કરી નથી. તે આખો દીવસ દીલગીરીમાં પસાર કરે છે અને હવે જનાનખાનામાં પણ દસમે પંદરમે દીવસે આવે છે, હમણા તમારા આવવાથી યુસુફના ચહેરા ઉપરથી લગભગ દીલગીરી ઓછી થઈ હતી તેથી બધા ચેરવાલાં તમારા આવવાને યુસુફના માટે સુખ આપનાર સમજ્યાં છે. અને જ્યારથી તમે મરદાના લિખાસ ઉતારી આ તરીકે જાહેર થયાં છો ત્યારથી બધા ધરવાલાના મનમાં જીદાજ વિચાર બંધાયા છે. મારી માશી તમારી સાથે યુસુફના લગ્ન કરવા ચાહે છે અને તે પણ રાજ જણાયો છે. ”

“ એના રાજ હોવામાં પણ કોઈ શક હતો ? ”

“ શકતો નહોતો, પરંતુ તેની મરજી પુછવી જરૂરી હતી. ”

“ ફરી તેણે શું જવાબ આપ્યો ? ”

“ ઓહો, હવે તમને પણ આ વાતોમાં રસ પડવા લાગ્યો. ” રશીદાએ ટકોર કરતાં કહ્યું જેનો મેં જવાબ આપતાં મરકરી કરી.

“ વાફ તમે એમજ સમજો, પણ રખેને શરમના સબબે તમારો સાદ બારે ન થઈ જાય, ”

“ હા, કેમ ન થાય ? તમે મારી શોક બનવાનાં છોને ? ”

“ ખુદા ન કરે ”

“ કેમ કાંઈ ખોટું છે ? ”

“ ખોટું તો કાંઈ નથી, પણ મારો વિવાહ મારી ફાઈના દીકરાથી થઈ ચુક્યો છે, તે હાલમાં બેરીસ્ટરની પરિક્ષા આપવા વિલાયત ગયો છે. જોઈએ ત્યાંથી આવ્યા બાદ તેના કેવા વિચારો રહે છે. ”

“ ત્યારે શું તમારી અંનાની પાસે તમારાં લગ્નની માંગણી કરવામાં આવશે તો તે ઈનકાર કરશે ? ”

“ બેશક ઈનકાર કરશે, મારો વિવાહ થઈ ચુક્યો છે અને જો ન થયો હોત તોએ બીજા ખાનદાનમાં લગ્ન થાય તે કદી પસંદ કરે નહીં. આ મારી કમનસીબીનો પ્રતાપ છે કે જ્યાં જઈ છું ત્યાં નવી આફતમાં ફસાઈ પડું છું. કોણ જાણે આગળ ઉપર મારી કીસમતમાં શું લખેલું છે. અહીં પણ મારા ચાહનારા નીકળી આવ્યા. ”

“ સાં રૂ થયું કે તમારી સાથે સાતમીત થઈ ગઈ, નહીં તો મારાં માસી તમારી અંનાથી વાત કરવાને તકયાર થઈ ગયા હતા. પણ મારી અંમાએ તેમને તમારો વિચાર જાણી લેવાની સુચના કરી હતી. ”

“ બહેન ! તમે તમારી અંમા તથા માસીને મારા વિચારોથી જાણીતા કરી દેજો. ”

“ પણ બહેન તમોએ આ શા ઉપરથી કહ્યું કે અહીં પણ મારાં ચાહનારા નીકળી આવ્યા. ”

“ બહેન ! તમારાથી કોઈ વાતનો પરદો રાખ્યો નથી અને તમને સગી બહેન કરતાં વધારે સમજ્યાં છે તેથી હું મારી હકીકત કહું છું તે ઉપરથી તમે સમજી લેશો કે હું કેટલે દરજે કમનસીબ છું. ”

આટલું બોલીને મેં મારી બધી હકીકત કહી સંભળાવી.
એટલે રશીદા બોલી.

“ બહેન, ખરેખર તમારું વૃત્તાંત અને કહાણી ભારે દીલગીર
કરનારી છે. આટલી નાની વયમાં કાંઈ પણ ખાનદાની કુટુંબની
બાળાને દુઃખના સાગરમાં પડવું પડ્યું હોય તો તે તમેજ છો. ”

તે બાદ અરધો કલાક ભારે ચુપકીદીમાં પસાર થઈ ગયો.
અને જોત જોતામાં સવારની નમાઝની અઝાનનો સાદ સંભળાયો.
જેથી અમે બંનેએ વજ્ર કરીને નમાઝ અદા કરી, નમાઝ અદા
કરવા બાદ મેં અને રશીદાએ ભારે દર્દ ભરેલા સાદમાં મુનાઝત
ભણી. રશીદાનો સાદ મારા સાદ કરતાં કાંઈ ઉતરે તેવો નહોતો.
મુનાઝત ભણવા પછી કુરઆને મજીદની તીલાવત કરવામાં બંને
જણા સાત વાગ્યા સુધી મશગુલ રહ્યાં. એટલે ઘરના બધા નાના
મોટા જાગ્યા. આખો દીવસ એવીજ રીતે પસાર થઈ ગયો. રશીદાની
સાથે એકાંતમાં મળી વાતો કરવા માટે હું તલ્લખી રહેલી હોવાથી
દીવસ જલદીથી પસાર થાય અને રાત આવે તે માટે હું ભારે
ભેયન રહી, છેવટે રાત થઈ અમે બંને જણાં મેડી ઉપર પહોંચીને
વાતોમાં લીન થયાં. આગલા દીવસની પેઠે આજે રશીદા શરમાળ
રહી નહોતી. તેણે ખુદ્દા દીલે વાતો કરી, પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને
પોતાના બેદ છુપાવવાની શક્તિ વધારે મળેલી છે અને તેણીઓ
પોતાના મનમાં બેદ છુપાવવા ઉપર પુરતી રીતે કાણુ ધરાવે છે.
રશીદાએ પોતાના અંતરની વાત જાહેર ન થાય તે માટે ઘણાં ફાંફાં
માર્ગાં પણ મેં તેની એકે ચાલવા દીધી નહી, જેવી રીતે યુસુફ
રશીદાને ચાહતો હતો તેવીજ રીતે રશીદાના મનમાં પણ યુસુફની
મોહોબ્બત હતી.

યુસુફ જાહેરમાં જેવી રીતે ખુબસુરત હતો તેવીજ રીતે તેનું
અંતર પણ દરેક જાતના સદગુણોથી ભરપુર હતું એટલે કુદરતી

રીતે માંડે મન તેની તરફ ખેંચાય તો તેમાં નવાઈ નહોતી. પણ માંડે બધું ધક્ક્યાન મારી ફોર્મના દીકરા ઈલીયાસમાં રોકાયેલું હતું અને મેં મારી બધી આશા તેના ઉપર ખાંધી હતી, તેથી મેં યુસુફ અને રશીદાને એક કરવાના વિચારો ચલાવ્યા, યુસુફ જેવી રીતે સદગુણ અને નીતીથી ભરેલો હતો તેવીજ રીતે રશીદા પણ તેનાથી જા્ય તેવી નહોતી, એટલે તેઓ બંને વચ્ચે આડો વહેવાર જન્મ પામે એ કદી બનવા જોગ ન હોતું અને જાહેર રીતે તેઓ બંનેમાં લગ્ન થાય એ પણ ખાનદાની રીવાજોને જોતાં સખતમાં સખત અસંભવીત અને મુશ્કેલ હતું, એક બાળા પછી તે બહેને ઉમરમાં આવવા પહેલાંજ વિધવા બની હોય છતાં ખાનદાની રીવાજોને જોતાં વીધવાનું લગ્ન કરવું સખત શરમ ભરેલું અને સાત પેઢી ને નામોશીમાં નાખનારું હતું. પરંતુ મેં આ બંને સાચા પ્રેમીઓને એક કરવાની કોશીશ ચલાવી, અને કેવી રીતે આ વાત ઉપાડવી તે વિષે વિચારવા લાગી.

એટલામાં યુસુફની માને મારા સંબંધમાં રશીદાએ બધી વાતો સમજાવી દીધી. હું અહીં કોઈની સાથે પરણી શકતી નથી. અને મારો ભવિષ્યનો શોહર વીલાયતમાં અબ્બાસ કરે છે તથા મારી ખાનદાનની બધી હકીકત, મારા ઉપર પડેલું દુઃખ વિગેરે રશીદાએ એવી રીતે કહી સંભળાવ્યું કે જે સાંભળવા પામ્યો તે મારો હૃદય બંધી ગયો. અને ધીમે ધીમે શહેરના આગેવાન ગણાતાં ઘરોમાં બેગમોમાં મારી પરહેઝગારી, નેકી અને નાની વય હોવા છતાં મજાબી માલુમાત વીગેરેની કહાણીઓ મશહૂર થવા લાગી. એટલે બેગમો તથા બીજા ઉંચ કુલના બઘરાઓ તથા સામાન્ય સ્થિતી ધરાવનારી સ્ત્રીઓ મને જોવાને અને વાતચીત કરવાને મારે ત્યાં આવવા લાગી અથવા મને પોતાને ત્યાં બોલાવવા લાગી, આમ થવાથી હવે મને લખનઉ પ્રદેશ જેવું જણાયું નહીં, પણ પોતાની જન્મભુમી આગરા જેવું લાગતું હતું.

યુસુફની મા તથા બીજાઓએ યુસુફના લગ્ન મારી સાથે કરવાની વાત માંડી વાંધી પણ યુસુફના મનની રચીતીમાં ફેર પડ્યો નહીં. જે કે તે નાનપણથી રશીદાને ચાહતો હતો અને તેની તે ચાહના રશીદાના વિધવા થઈ જવા છતાં હજી સુધી તેવીને તેવીજ હતી. પણ તેના વિધવા થવાથી દુનીયા અને પોતાના ખાનદાની રીવાજથી ચુપ હતો. જ્યારે તેણે મારો ચહેરો જોયો અને તેમાં રશીદાના ચહેરાનો પડખા નજરે પડ્યો ત્યારે તે મને મેળવવાની આશા માટે કાશીશ કરવા લાગ્યો, તે પોતાના મનમાં મને પોતાની થઈ ચુકેલી પ્રેમદા સમજતો હતો. બીચારાને ખબર ન હતી કે તે જે કાંઈ સમજી રહ્યો હતો તે કેટલું બધું ભુલ ભરેલું હતું પણ તેની ભુલ ભાંગે કાણ ? તે મને મેળવવાની ખાતર રાત દીવસ મારા નામની માળા જપતો હતો અને પોતાના ઓરડામાં બેસી મારી સાથે તેના લગ્ન થઈ જાય તે માટે દેવતાઓ માંગતો હતો.

હું આગળ કહી ચુકી તેમ શહેરની બેગમો અને બીજા કુટુંબોમાં મારી સારી નામના થઈ ચુકી હતી એટલે વખત મળેથી એ બાઈઓ મારી પાસે આવવા લાગી અને દર વખતે મારી પાસે પાંચ દશ બાઈઓ રહેવા લાગી. મે નાનપણથી દીની બાબતોનું શિક્ષણ મેળવેલું અને કુરઆને મજાદનો તરજુમો એક મોટા આલિમની પાસે શીખેલું હતું. વળી મારી ફાઇના ધરની પાસેજ મોલવી નઝીર એહમદ સાહેબ મોહમ્મદીસે દેહેલવીનું મકાન હોવાથી તેઓ જે ઓરડામાં બેસીને તાલેબ ઈલ્મોને હદીસની તાલીમ આપતા હતા તેની નજીકમાં મારા ઓરડાની બારી હતી એટલે હું દરરોજ તે બારીમાં બેસીને મોલવી સાહેબની હદીસની તાલીમ સાંભળતી હતી. હું અઢી વરસ સુધી દીલ્હીમાં રહી અને તે દરમિયાન મેં આવી રીતે હદીસનું શિક્ષણ કાઢીને પણ ખબર પડ્યા વિના હાંસીક કરી લીધું હતું આ ઉપરથી મારી દીની માલુમાત કેટલી હતી તેનો

અંદાજો વાંચકો કરી શકશે. જ્યારે મારી પાસે ઝીઝો ભેગી થતી ત્યારે હું તેમને દીની બાબતેનો વાચક સાંભળાવતી હતી. આવી રીતે માત્ર થોડાજ દીવસોમાં મારા વાચકની ધુમ મચી ગઈ અને ઝીઝો ઉપરાંત કેટલાંક પુરૂષો પણ છાના માના બહાર આવીને બિભા રહેતા અને હું દીની બાબતે વિષે કેવું વિવેચન કરું છું તે સાંભળતા હતા. મારો અવાજ પારકા પુરૂષો સાંભળે એ હું પસંદ કરતી ન હોતી પણ ઘણા દીવસ સુધી મને આ વાતની ખબર પડી નહોતી.

ઘણા દીવસો વાચક કહેતા ગુજરવાથી લખનઉમાં હું સાધારણ રીતે વાચકીના નામથી મશહૂર થઈ અને મને જણાયું કે મારા વાચકે સામાન્ય રીતે લોકોના મન ઉપર સારી અસર કરી છે. અને તેઓ દરેક રીતે પસંદ કરે છે, એટલે મારા ઉત્સાહમાં વધારો થયો. એક દીવસે નવાબ યાકુબ સાહેબ પાસેના ઓરડામાં જમવા બેઠા હતા. મહીનાઓની મુસાફરી પછી તેઓ આવેલા હોવાથી યુસુફ પણ આપની સાથે જમવાને આવ્યો હતો. મને અથવા બીજા કોઈને નવાબ સાહેબ પાસેનાજ દીવાનખાનામાં જમવા બેઠાં છે તેની ખબર ન હોતી. રાતના સાડા આઠ વાગતામાં તો મારા વાચકને શાખ ધરાવનાર બાનુઓના ટોળા આવવા લાગ્યાં અને જોત જોતામાં જનાન ખાનાનો વચલો હોલ ભરાઈ ગયો. તે દિવસે મેં વિધવાના બીજા વખતે લગ્ન કરવાના વિષય ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું. નવાબ સાહેબ પાસેના જ ઓરડામાં બેસેલા છે અને મારો શબ્દશબ્દ તેઓ સાંભળી રહ્યા છે એ વાતની મને ખબર નહોતી નહીં તો હું વધારે છુટેથી બોલી શકતી નહીં. પણ સાડા થયું કે મેં જે હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને વિધવા લગ્ન વિષે વાચક કહ્યો તે નવાબ સાહેબે પોતાના કાનોથી સાંભળ્યો. કેમકે પોતાને કાને સાંભળવા અને કાઠના કહેવામાં મોટો ફેર છે.

મારો વાચક આજકાલના ધંધાદારી વાચ્છેઝીઝોની પેઠે માત્ર હસાવવા અને રડાવવાનો નહોતો કે જેથી લોકોને આવી રીતે કહેવું પડતું કે:—

અજીબ એ સરોપા હે કલામ વાચકકા

ન ઈતિહાસ કોઈ સમજે ન ઈતિહાસ સમજે

જે ધંધાદારી વાચ્છેઝો છે. તેઓ જ્યાં સુધી જીવ અને સચ્ચાઈની મેળવણી કરી, હસી અને રડીને વાચક ના કહે ત્યાં સુધી તેમના પેટનું પુરેપુરું પોષણ થાય નહીં, પરંતુ મારા વાચક સાંભળનારો આદ્યઓના ભેગાં થતાં જ હું સીધી અને સરલ ભાષામાં શરીરતત્ત્વની જરૂરી બાબતો કહી સંભળાવતી, જે દીવસે નવાબ યાકુબ સાહેબ મારો વાચક સાંભળતા હતા તે દીવસે મેં નીચે પ્રમાણે વાચક ક્યો હતો. જે ઉપરથી વાંચકો મારો વાચક કેવા પ્રકારનો થતો હતો તે રહેજમાં સમજી શકશે.

મેં મારો વાચક શરૂ કરતાં કહ્યું કે—“જેહનો અમો લોકોમાં સહિથી મોટી ખરાબી એ છે કે આખી દુનિયાની જુરાઈઓ ઝીઝોના માથા ઉપર નાંખવામાં આવે છે, મરદો ગમે તે કરે પણ બાપડી ઝીઝો બદનામ થાય છે, મરદો અગર ચાહે કે ઝીઝો શરે શરીરની વીરૂદ્ધ એક પગલું ન ભરે તો શું તેણીઓ તેમ કરી શકે છે? કદી નહીં પરંતુ અસલમાં મરદો પોતે જ તેવું ચલાતા ન હોવાથી ઝીઝો રીત રીવાજની સખતીથી પાબંદી કરે છે, પણ વિચાર પુરવક જેવામાં આવે તો ઝીઝો કરતાં મરદો વધારે પાબંદી કરતાં જણાય છે. બાપડી ઝીઝો ગમે તેવા વિચારો ધરાવતી હોય પરંતુ તેણીઓ દરેક રીતે મરદોની તાબેદારી અને હરમાં બરદારી કરવાને બંધાયેલી છે. મરદો જે ચાહે તે કરી શકે છે, અને કરે છે પણ વચમાં નકામી ઝીઝો બદનામ થાય છે. હિંદુસ્તાનની ઝીઝોના માથા ઉપર એક આ તોહમત પણ મુકવામાં આવે છે કે તેમની

મારફતે હિંદુસ્તાનમાં રીત રીવાજો મરદોમાં ફેલાયા છે. જે આપણે તકરારની ખાતર એમ માની પણ લઈએ તો આ મરદો ઉપર મુકવામાં આવતું તોહમન દુર થઈ શકતું નથી. સ્ત્રીઓનો મોટે ભાગ અસલમાં હિંદુસ્તાનનોજ છે. મરદો ઇરાન, તુરાન, ઇરાક અરબ ઇત્યાદી ઇસ્લામી દેશોથી લાંબી લાંબી દાદીઓ અને મોટા માનવંતા ખેતાઓ સાથે આ દેશમાં આવ્યા પણ તેઓએ પોતાના ઇસ્લામની લગારે કદર કરી નહી. બલકે ‘મુસલમાનાન દર ગોર અને મુસલમાની દર કીતાબ’ ની કહેવત પ્રમાણે પોતાના ચાલ ચલણથી સાબિત કરી આપ્યું કે હિંદુસ્તાનના હવા પાણી ઇસલામના બગીચા માટે રાસ ન હોતાં અને તે સાથે કેટલીક બાબતો એવી પણ હતી કે ‘હર કે દર કાને નમક ફત નમક શુદ’ એટલે જે મીઠાની ખાણમાં પહોંચ્યા તે પણ મીઠું થઈ ગયા. પહેલાં તો અહીં હિંદમાં જેઓ આવ્યા તેઓ પાકા મુસલમાન ન હોતા અને તેઓમાં જે કાંઈ પાકા ઇસલામી હતા તેઓ સીંધુની પેલી પારથી આવતા તેમની જુઝુરગી ધોવાઈ ગઈ. મરદો ઉપર મુકેલો આ આરોપ સાંભળીને તમને નવાઈ લાગશે. પરંતુ હું જે કાંઈ કહી રહી છું તેમાં લગારે ખોટું નથી. તમે દર વખત જે મુસલમાનોને હાથમાં તસખીહ અને જીભ વડે અક્ષાહ અક્ષાહ કહેતાં સાંભળો છો તેમાં ધણાજ થોડા એવા છે કે જેમને તમે મુસલમાન કહી શકો, બહુફીની પેડે વેશ બદલી લેવાને મુસલમાન કહેવામાં નથી આવતા, રૂપ બદલવા યા ઇસ્લામી નામથી અથવા તો મુસલમાનોના ધરતાં જન્મ લેવાથી કોઈને મુસલમાન કહી શકતા નથી, પરંતુ મુસલમાન હોવું આસ્થા અને એતેકાદ ઉપર આધાર રાખે છે.

ખુદા તઆલાને બધી સીક્ષાતો ધરાવનાર માનવો અને તેના ફરમાનો હઝરત મોહમ્મદ સલ્વન્ની રીસાલત વડે બંદાઓ પાસે પહોંચ્યા એ બંને વાતો ઉપર આસ્થા રાખવાથી ઇસ્લામી થવાય છે.

માત્ર ઉપલક્ષ્ય ખ્યાન વડે ખુદાને એક માનવો અને તેની બધી સીકોતોને સાચી જાણવાથી મુસલમાન થવાનું નથી, અલગતાં મવાહેદ થઇ શકાય છે, મુસલમાન તો ત્યારે થવાય છે કે જ્યારે ખુદાવદ્ કરીમના કલામે પાક કુરઆને મજીદને સાચું સમજે, સાચું સમજવાની મતલબ આ નથી કે તે ખુદા તઆલાએ મોકલેલું કાયદાનું એક પુસ્તક છે બલકે કુરઆને મજીદના માટે એમ સમજવું જોઈએ કે તે કરતાં સારું કાયદાનું પુસ્તક બંદાઓના માટે બન્યું નથી અને બની શકતું જ નથી અને ઈસ્લામ મઝહબ કરતાં બીજો કોઈ મઝહબ બંદાઓના માટે ઉત્તમ થઈ શકતું નથી. કોઈ અમુક માણસ આખી જીંદગી સુધી સીજદામાં પડ્યો રહે, ગેશાની ઉપર સિજદાનો પડેલો ડાઘ નાક કરતાં પણ ઉંચો થઈ જાય, રડતાં રડતાં આંધળો બને, કાયમુલ લયલ અને સાયમુદ દહેર બનીને શરીરનું લોહી સુકાવી દે આ બધી ખુબીઓ તે માણસમાં હોય છતાં તેના મનમાં એવો વિચાર જન્મ પામે કે ઈસ્લામ મઝહબ ફલાણી વાતમાં અધુરો છે કે તેમાં ફલાણી ખોટ છે અથવા તે બંદાઓને માટે બંધ બેસતો નથી તો ફરી ઈસ્લામ તેનાથી કાસો દુર થઈ ગયેલો સમજવો જોઈએ, બલે ને કોઈ મવાહેદ હોય, સુરી, મોલવી, દુરવેશ કે ફકીર હોય, હવામાં અધર ઉડતો હોય, સમુદ્રની સપાટી ઉપર મુસલ્લો પાથરીને નમાઝ પઢતો હોય, હીંદુસ્તાનમાં રહીને પાંચે વખતની નમાઝ મરજીદે નબવીની પહેલી સફમાં પઢતો હોય, એ તો શું પણ એ કરતાંયે વધારે કરામતો ધરાવતો હોય તો તે બધું અમે માનવાને તઇયાર છીએ પરંતુ તે ઈસ્લામ મઝહબને અધુરો સમજે અધુરો માને તો તે મુસલમાન કહેવાશે નહીં અને તેનો ઈસ્લામી મઝહબમાં હોવાનો દાવો જીઠો ગણાશે. અલ્લાહના ફરમાનો માનનારા તો દરેક દેશમાં છે અને દરેક સમયમાં પેદા થાય છે, હઝરત પયગમ્બર સલ્વના સમયમાં પણ એવા ધણા મુસલમાનો હતા જેઓ શરે શરીરફના ફરમાનોની પાળાંદી કરતા ન હોતા,

પરંતુ તે સાથે જ તેઓ ઇસ્લામને બધા ધર્મો કરતાં ઉત્તમ સમજી પુરેપુરી આરથા રાખતા હતા અને એટલા માટેજ તેઓ મુસલમાન કહેવાતા હતા. ચાલુ સમયમાં અને ખાસ કરી આપણા દેશમાં તો ખાપ દાદાથી ઉતરી આવેલા એવા બહુ મુસલમાનો છે કે જેઓએ મુસલમાનોના ધરમાં જન્મ લીધો છે. એટલેજ માત્ર ઇસ્લામથી સંબંધ ધરાવે છે નહીં તો તેઓ શરે શરીફના ફરમાનોને દીલથી પસંદ કરતા નથી અને તેમાં સુધારા વધારા થઈ શકે છે એમ માને છે.”

હું અહીં સુધી પહોંચવા પામી હતી કે યુસુફની અંમા નવાખ યાકુબને ખાણું ખવડાવ્યા બાદ મારી પાસે આવ્યા અને બોલ્યા.

“ આજે તમે પુરૂષોની પછવાડે કેમ પડ્યા છો ? સારા નરસા બધામાં હોય છે, માટે લગાર બુઝુર્ગોનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. આજે હિન્દુસ્તાનમાં એક કરતાં એક વધુ ચઢીયાતા આલેમ, સુરી અને વલી અક્ષાહ મોબુદ છે. ચાલુ જહાલતના જમાનામાં પણ જેવા મહાન બુઝુર્ગો આપણા દેશમાં નીકળશે તેવા ભાગ્યેજ દુનિયાના પરદા ઉપર ખીજી જગ્યાએ હશે. ”

યુસુફની મા પૌતાની વાત લંબાણ કરવા ચાહતાં હતાં અને તેમ થવાથી આજે હું જે કહેવા માગતી હતી તે રહી જતું હતું તેથી મેં તેમને બોલતાં અટકાવીને કહ્યું.

“ આપ કહો તો લલા પણ મેં તો આજ સુધી કાંઈ પણ બુઝુર્ગને જોયો નથી. અલબત્ત યોડીક કીતાબો લણી લેનારને આલીમ અને જોગીઓની પેઠે જટા વધારનારાઓને સુરી કહેવામાં આવે છે. પણ હું તો સો વાતની એક વાત કહું છું કે જે ધરમાં કુરઆને મજહૂના ફરમાનો ઉપર અમલ ન થતો હોય તે ધર મુસલમાનનું નથી અને જે કુરઆની ફરમાન પ્રમાણે ચાલતો ન હોય તે મુસલમાન નથી. ”

“ તો શું કાઈ ધર એવું પણ છે કે જ્યાં કુરઆની ફરમાનનો અમલ થતો નથી ? ”

“ એમ ન ફરમાવો બલકે એમ કહો કે શું કાઈ પણ ધર એવું છે કે જ્યાં કુરઆની ફરમાન પ્રમાણે અમલ થાય છે ? જો આપ એમ કહેશે તો હું જવાબ આપીશ કે નહીં. ”

“ આજે તમને શું થયું છે કે આવી ઉલટી સીધી વાતો કરો છો ? ખરેખર વધારે લાણવાથી પણ માણસના વિચારો બદલાઈ જાય છે તમારી વાતો સાંભળીને બારે અચંબો થાય છે. જણ્યામાં પાદરીઓ અને મડખેની સંગતમાં રહેલાં છો તેથી આવી દીલને દુઃખી કરનાર વાતો કરી રહ્યાં છો. ”

“ બેગમ સાહેબા, હું અત્યારે છુટથી જે વાત કંઈ છું તેની માફી ચાહું છું. આપ મારા મુરખી છો તેથી આપની દરેક વાત સાંભળીને મારે ચુપકીદી ધારણ કરવી જોઈએ પરંતુ મજહબી બાબતોમાં હું એમ કરી શકતી નથી. માટે હું આપને પુછું છું કે ખીજા શહેરોની વાત હાલ બાબુએ મુકીને માત્ર આપણાંજ શહેરની કહો કે અહીં એવો કયો ધર છે કે જ્યાં શરીઅત પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે છે ? ”

“ એક ધર હોય તો નામ બતાવું. લગભગ બધા ધરોમાં શરીઅત પ્રમાણેજ અમલ થાય છે. ”

“ નહીં, એમ નહીં. કાઈ પણ એક મોલવી મુસ્લામા ધરનું નામ દો, તો હું આપની વાતનો જવાબ આપું. ”

“ વાઝ જે તમે ખાસ કરીને પુછવા માંગતા હો તો જણાવીશ કે આપણી સામેવાલા ધરમાં જે મોલવી સાહેબ રહે છે તે ધરને દાખલા રૂપે રજુ કરું છું. ”

બેગમ સાહેબે જે ધરને દાખલા રૂપે રજુ કર્યું તે ધર મોલવી બરકતઅલીનું હતું, જેઓ બરલીના રહીશ હતા. પણ થોડો સમય થયાં તેઓ પોતાના બાલ્યવય્યા સહીત લખનઉમાં આવીને રહ્યા હતા. ધણી આ પુરૂષો તેમનાં મુરીદ હતા. મોલવી સાહેબ પોતાની જાતે મોટા પરહેઝગાર અને બહા માણસ હતા. બેગમ સાહેબા પણ તેમનાં મુરીદ હતાં. જ્યારે તેઓએ દાખલામાં મોલવી સાહેબનું ધર રજુ કર્યું એટલે મેં જવાબમાં જણાવ્યું.

“ આપે એવા ધરને દાખલા રૂપે રજુ કર્યું કે હું તે બાબે મારો મત જાહેર કરું તો પીડા થાય અને ન કહું તો મારી વાતમાં ફેર પડે છે. આપ તેમનાં મુરીદ હોવાથી મારી વાતથી આપને દુઃખ ઉપજશે માટે એ ધરને મુકી બીજું કોઈ ધર બતાવો. ”

“ તો શું તમે મોલવી સાહેબની પરહેઝગારીમાં પણ કોઈ જાતનો એવ બતાવવા માંગો છો. ”

“ બેગમ સાહેબ ! બે એવ તો ખુદાની જાત છે તો ફરી માણસની શું તાકાત કે તેમાં એવ ન હોવાનો કોઈ દાવો કરી શકે. ”

“ બસ એટલા માટે તો હું કહું છું કે પહેલાં માણસોએ પોતાનો એવ જોવો જોઈએ. ”

“ બહુજ ઠીક ફરમાવ્યું. ” મન અરફા નફસહુ ફકદ અરફા રખાહુ ” માણસ પોતાની બહાઈ અને ધુરાઈને સમજતો રહે તો તે કરતાં બીજી કોઈ વાત સારી નથી. પણ ખરી રીતે જોતાં માણસને પોતાની ધુરાઈઓ નજરે પડતી નથી, અને બીજામાં એવ કાઢવાનું સાફ લાગે છે પરંતુ હું અત્યારે બીજામાં એવ કાઢવાના માટે નથી બેઠી પણ જે ખરી વાત છે તે જાહેર કરવાની સાચી નીયતથી કહી રહી છું અને એજ સાબેત કરવા ચાહું કે હિંદના મુસલમાનોમાં શરીઅતની ચરયા ધણીજ થોડી રહેવા પામી છે તેથી આ બાબત

ઉપર કોઈ અમુક ધરના માટે ચરચા કરતાં ખરી હકીકત ઉપર ટીકા થઈ જાય તો લાચારી સમજવી જોઈએ. ”

“ વાં ત્યારે કહો જોઈએ કે તમે મોલવી સાહેબમાં શરીઅત વિરૂદ્ધ કમ વાત જુઓ છો ? ”

“ આપ મોલવી સાહેબને પોતાના પીર અને શરીઅત પ્રમાણે ચાલનારા સમજી તેમના ઉપર આસ્થા રાખો છો અને હું તેમનામાં શરીઅત વીરૂદ્ધ વરતન જોઈ રહી છું તેથી હું અત્યારે જે કંઈ કહીશ તે આપને રૂચશે નહિં. અને તેને આપ કોઈ કાળે માનશો નહીં માટે આપણાં બંનેની વચ્ચે ત્રીજો માસણ મુનસફ હોવો જોઈએ જે આપણાં બંનેની હલીલો. સાંભળીને ધનસાફ પુરવક ફેસલો આપે. ”

હું સારી પેઠે સમજતી હતી કે બેગમ સાહેબ ફેંસલો કરવા માટે મુનસફ તરીકે મોલવી સાહેબને પસંદ કરશે અને મોલવી સાહેબના પધારવાથી હું જે મતલબના માટે વીવેચન કરતી હતી તે ધણી જ આસાનીથી હાસલ થઈ જશે. પરંતુ મારી ધારણા ખોટી પડી અને એવા માણસને મુનસફ બનાવવામાં આવ્યો જે મોલવી સાહેબ કરતાં મારા વિવેચનના માટે વધારે ઉપયોગી હતો. બેગમ સાહેબે ફેંસલો કરવાનું મારાથી સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ તરત જ અંદર ધરમાં ચાલ્યાં ગયાં અને થોડીવાર પછી અંદરનું બારણું અટકીને બંધ કરવાથી જાહેર થઈ રહ્યું હતું કે તેઓ ફેંસલો કરવા માટે અંદર બારણાની પાસે કોઈ પુરૂષને બેસાડીને આવ્યાં છે, મારા દરયાફત કરવા ઉપરથી જણાયું કે નવાબ યાકુબ સાહેબ તથા યુસુફ અમારા બંનેનું વિવેચન સાંભળીને ફેંસલો આપવા માટે બારણાની પાસે આવીને બેઠા હતાં. યુસુફ મારી દરેક વાત ઉપર શીદા હતો તેથી હું સમજી કે તે અત્યારે મારો સાદ સાંભળવા આવ્યો હતો.

પણ નવાળ સાહેબ હું કેવી છું, માફ જાન કેટલું છે તે જાણવા માટે આવીને બેઠા હતા. નવાળ સાહેબ એક કેસના કામમાં બે મહીના થયા ફરજાખાદ ગએલા હતા જ્યાંથી આજે જ આવ્યા હતા. ધરના માણસોથી માફ કેટલુંક વર્ણન સાંભળી લીધું હતું અને અત્યારે તેઓને મારા વીવેચન ઉપરથી મને પારખવાની તક મળી હતી. અંદર યુલુક અને નવાળ યાકુબનું આવીને બેસવું અને આ તરફ બેગમ સાહેબ તથા રશીદાનું હોવું મારા માટે ભારે ખુશી કરનાર હતું, મારો અવાજ પારકા પુરૂષો સાંભળે એ મને રચીકર ન હતું છતાં હું એક સારા કામને માટે બોલવા ઉભેલી હોવાથી મેં તે વાતની દરકાર કરી નહીં અને બેગમ સાહેબને સંબોધીને કહ્યું.

“આપના સલાહના જવાબમાં હું આપને મોલવી સાહેબના ઘરમાં શરીઅત વિરુદ્ધ કરવામાં આવતી બાબતો ગણાવું છું તે ગણતા જાવ.”

૧. મોલવી સાહેબનો નાનો દીકરો કેટલીક દીકરીઓ પછી જન્મેલો હોવાથી દર વરસે મોહોરમમાં તેના માટે માનતાની નવી હાંસલી બનાવવામાં આવે છે. અને જુની હાંસલીને ખાસ ખાતમમાં ખરચ કરવા માટે એકઠી કરવામાં આવે છે.

૨. મોહોરમના દીવસોમાં લીલા રંગના લુગડાં પહેરીને ઘેર ઘેર બીખ માંગવા જાય છે અને કહે છે કે ઈમામ હુસેનના નામ ઉપર બીખ આપો.

૩. મોહોરમના દીવસોમાં મેં જોયું છે કે મોલવી સાહેબના ઘરની બાજુઓ જુદી જુદી વસ્તુઓ લઈને તાણુત અથવા તાજાંબાની આગળ જાય છે અને તેની સામે મુકીને તેના માનની ખાતર એટલું બધું નમે છે કે સીજદાની પેઠે થઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત મોલવી સાહેબના ઘરમાં એવી અનેક બાબતો થાય છે કે જે શરીઅતથી તદ્દન વિરુદ્ધ ગણાયા વગર રહેશે નહીં.

માટે હવે આપ પોતે જ કહો કે આવી વાતો થવાનું સાબળી પાકા મુસલમાનનો જીવ બળ્યા વગર રહેશે ? ”

“ તમેજીને વાતો કહી તેમાંની એક પણ શરીઅતની વીરહ નથી કેમકે કુરઆને મજદ તથા હદીસ શરીફમાં તેની મનાઈના હુકમ આવ્યો નથી. ”

“ બેગમ સાહેબ ! કુરઆને મજદ અને હદીસે શરીફમાં જે વાતોની મનાઈ કરવામાં આવી નથી તેને દુરસ્ત ગણી લેવી દીનદારી નથી. આ બાબતમાં મધારે વીવેચન અને વાદવિવાદ કરવું નકામું છે માત્ર હું એક નાની વાત તમેને પુછુ છું. સાબળો ! મેં ઉપર વરણુવેલી બાબતોમાંની એક પણ હઝરત પયગમ્બર સલ્વં એ, તેમના સહાયા રદીં એ તામેઈનોએ અથવા તમે તામેઈનાના સમયમાં કરવામાં આવી છે ? જે તેમના સમયમાં કરવામાં આવી હોય તો મોલવી સાહેબ પણ કરે પરંતુ તેમના સમયમાં કરવામાં ન આવી હોય તો તેના માટે શું સમજવું તે મોલવી સાહેબ જાણે ? વાઈ, આ વાતને હાલ તરત બાબુએ મુકી હું એક બીજી અગત્યની બાબત તરફ આપનું લક્ષ્ય ખેંચુ છું અગર એ બાબત ઉપર લંબાણથી ચર્ચા ચલાવવામાં આવશે તો અતી લાજ થવાની આશા છે. આપ જાણો છો કે મોલવી સાહેબને બે દીકરીઓ છે, જે બંને વીધવા છે. એકની વય વીસ અને બીજીની વય અઠારની છે. આશરે ચાર વરસ થયાં બંનેનાં એક સાથે લગ્ન કરવામાં આવ્યાં હતાં અને લગ્ન પછી ત્રણ ચાર મહીના ગુજરવા પામ્યા હતા કે બંને વીધવા થઈ ગઈ. અત્યારે મોલવી સાહેબના સેંકડો મુરીદો અને શાગરીદો છે જે તેઓ સાહે તો માત્ર એક કલાકનાજ વિચારમાં બંને જીવાન વિધવાઓના નિકાહ થઈ શકે છે. પણ મોલવી સાહેબને કાલુ જાણે શું થયું છે કે તેઓ આ નેક કામમાં આંખ આડા કાન કરી રહ્યા છે. એક જાહેલ માણસ અગર આવી ગફલત કરે તો જીદી વાત છે પરંતુ મોલવી સાહેબ જેવા કુરઆન હદીસ અને તફસીરના

આલેખ અને દીની પેશવા આવી ગફલત કરે તે તેમના માટે શોભા ભરેલું કહેવાશે નહીં. હઝરત પયગમબરે ખુદા સલ્વની ચઉદ બીબીઓમાં માવ નિકાહના વખતે હઝરત આયશા સીદદીકા રદીઁ એક કુંવારા હતાં. વળી પયગમબરે ખુદા સલ્વની પુત્રીઓમાં માત્ર હઝરત બીબી ફાતેમા રદીઁ વિના બીજી પુત્રીઓનાં બીજી વખતે નિકાહ થયા હતા. સહાબાએ કીરામે મોટા ભાગે વિધવાઓથી લગ્ન કર્યા હતાં. વિધવાઓનાં બીજી વખતના લગ્ન કરવાને આપ ખરાબ ગણે છે ? અને અપમાન સમજે છે ? અગર કોઈ ઉંચા ખાતુદાનનો આખરદાર માણસ કોઈ વિધવાથી લગ્ન કરી લે તો લોકો તેને હલકો સમજવા લાગે છે. પરંતુ જાહેલો એટલું જાણતા નથી કે આ કામને અપમાન ભરેલું ગણવું તે ગોયા રસુલે અકરમ સલ્વની સુન્નતનું અપમાન કરવા ખરાબર છે, આ ઉપરથી ખુદલી રીતે સમજી શકાય છે કે જે માણસ ખુદા અને તેના રસુલના ફરમાનને અપમાન ભરેલું ગણતો હોય તે મુસલમાનની ગણતરીમાં કેવી રીતે ગણાય ? ”

“ તમારું વીવેચન બ્યાજબી છે પરંતુ આપણા દેશ અને કુટુંબના રીત રીવાજોનું શું કરવું ? ”

“ મક્કાના કાફિરો પણ એમજ કહેતા હતા કે અમે અમારા વડવાઓના રીત રીવાજોને મુકી શકતા નથી. ”

“ આ વાત જુદી છે અને તે વાત જુદી હતી. ”

“ મને તો જુદી લાગતી નથી. ” મેં મારું વિવેચન આગળ ચલાવતાં કહ્યું. “ ખુદા તઆલાના ફરમાનો ખંદાઓના આરામ માટે જ હોય છે. ખુદાને પોતાની હકુમત ખતાવવામાં કોઈ લાભ નથી. ખંદાઓની રહેણી કરણી અને આચાર વિચાર વીગેરેને લાભ પહોંચાડે તેવા જ ફરમાનો તેણે હ. પયગમબર સલ્વની મારફતે પહોંચાડ્યા છે. મક્કાના કાફિરોને લાભ પહોંચાડનાર બધા ફરમાનો

હતા પરંતુ તેઓ પોતાની અજ્ઞાનતાના સમયે નુકસાનકારક સમજી લડવા મરવા તૈયાર થતા હતા અને કહેતા હતા કે અમે અમારા વડીલોના રીવાજોને કે જે સારા હોય કે નરસા, લાભ આપનારાં હોય કે નુકસાન કરનારાં છોડી શકતા નથી. એવી જ રીતે મોલવી સાહેબ પણ વિધવાઓના ખીજ વખતના લગ્નને પયગમ્બર સલ્વંની સુન્નત કહે છે અને પોતે પયગમ્બર સલ્વં એ વિધવાઓની સાથે લગ્ન કર્યાં, પોતાની પુત્રીઓના ખીજ વખત લગ્ન કરાવ્યાં. શરીયત માં વિધવાઓના ખીજ વખતના લગ્નની તાકીદ છે, જેથી ખુદા રાજી થાય છે એ બધું સારી પેઠે સમજે છે અને માને છે છતાં દેશ અને વડવાઓના રીવાજથી વિરુદ્ધ હોવાના સમયે તેમ કરી શકતા નથી. જાણે તેઓ રીત રીવાજની આગળ શરીયતનાં ફરમાનોને પીઠ પાછળ ફેંકી દેવાથી પોતાને ગુનેહગાર ન જાણતાં પોતે જે કાંઈ કરે છે તે સાફ કરે છે એમ સમજે છે. ”

“ દીકરી ! અત્યારે તો તેં ભારે ગુંચવણ ભરેલું વિવેચન ચલાવ્યું મને તો લગારે સમજ પડતી નથી. ”

“ મારી વાત ખીલકલ સાફ અને સમજમાં આવે તેવી છે. જેવી રીતે શરીયતના દરેક ફરમાનો નાના મોટા અજ્ઞાન વિદ્વાન શહેરી ગામડીઆ વિગેરેની સમજમાં આવી જાય છે તેવી જ રીતે મારી વાત પણ સાફ છે છતાં આપની સમજમાં ન આવે કે આપને સમજ ન પડે તો મારો શો કસુર ? જુઓ હું ટુંકમાંજ આપને સમજાવું છું કે અમે મુસલમાન શા માટે છીએ ? માત્ર સરવરે કાયનાત મફખરે મોજુદાત હઝરત મોહમ્મદ સલ્વંના બતાવેલા રસ્તા ઉપર ચાલીએ છીએ તેટલા માટે જ. હવે આપ પોતેજ વિચારો કે જો અમે અમારા પ્યારા પયગમ્બર સલ્વંના ફરમાનો વિરુદ્ધ વરતીએ અથવા તેઓએ જે કામો કર્યાં હોય તેના કરવામાં આપણની હાની માનીએ તો ફરી અમે મુસલમાન કહેવડાવવાના હકદાર છીએ ? ”

“ પછવાડેથી તમે જે કહ્યું તે હું માનતી નથી કેમકે મોલવી સાહેબ વિધવાઓના બીજી વખતના લગ્નને ખરાબ નથી માનતા પરંતુ તેમનું કહેવું તો એમ છે કે—

જનતા હું સવાય તાઅતો ઝોહદ

પર તબીઅત ઈધર નહી આતી

“ સુખદાનસ્વાહ ! ” મેં મોટેથી બોલતાં જણાવ્યું. “ જે વખતે દીકરીઓની લગ્ન કરવા જોગ વય નહોતી તે વખતે કેમ લગ્ન કરી નાંખ્યા અને હવે મરજી થતી નથી તેનું શું કારણ ? જે વખતે મોલવી સાહેબે દીકરીઓના લગ્ન કર્યા તે વખતે દીકરીઓની વય લગ્ન કરવા જોગ નહોતી પણ હવે તો જેઓ ખાસ જુવાનીનો જમાનો પસાર કરી રહી છે. મારા ધારવા પ્રમાણે તો બીજું કારણ કાંઈજ નહી પરંતુ પહેલા મોલવી સાહેબ દીકરીઓનું લગ્ન કરવામાં સવાય સમજતા હતા અને હવે શુનાહ માને છે. ”

“ દીકરી ! તારી વાતો તો બારે પેચદાર છે. પણ બેટા લગાર સમજવું જોઈએ અને વિચારવું જોઈએ કે આપણા દેશનાં રીત રીવાજ અને કુટુંબ કબીલાના શરમના સળખે વિધવા વિવાહને સારી નજરથી જોવામાં આવતું નથી અને એજ સળખ સર મોલવી સાહેબ પણ અચકાય છે. ”

“ બસ માફ પણ એજ કહેવું છે કે દેશ અને કુટુંબ કબીલાના રીત રીવાજ તથા શરમ આખરની આગળ ખુદા તઆલાના ફરમાનને માન આપવામાં આવતું નથી. ”

“ દીકરી ! વાત વાતમાં તેં પોતાનો મુદ્દો મજબુત કરી દીધો. મહા ચતુર છે. ”

“ જોગમ સાહેબા ! આપ જીભથી ન કહો પણ દીલની અંદર તો મારી વાત ખરી છે એમ માની ચુકેલા લાગો છો. ”

“ તું કહે છે તે બધું ખરું પણ તું મને લાખ વરસો સુધી સમજાવે પણ હું એમ નહીં કહું કે મોલવી સાહેબે શરીર ત વીરૂં પગલું બચું છે કે ભરે છે. માત્ર તારા હાથમાં એક મોલવી સાહેબ છે. પણ અહીંના મોટા ખાનદાની કુટુંબોમાંએ કયા વિધવાના લગ્ન થાય છે ? ”

“ બસ મારી મતલબ બર આવી. હું આપની જીભથી જે કહેવડાવવા માંગતી હતી તે આપે કહી દીધું. મારું પણ કહેવું એમ છે કે માત્ર મોલવી સાહેબ એકલા જ નહીં પણ લગભગ બધા ઘણા ખરા ઉંચ કુટુંબનાં ગણાતાં મુસલમાનો માત્ર નામના જ મુસલમાનો છે. અને હું જે મુસલમાનોના વિરૂં કહેવા માંગું છું તે તેવા જ મુસલમાનો છે. જેમના નામથી ઇસ્લામ કાયમ છે અને જેઓ ખરા મુસલમાનો છે તેમના માટે હું કાંઈ પણ બોલતી નથી. ”

“ વાંક કહે જોઈએ. અગર મોલવી સાહેબ આજે પોતાની દીકરીઓના લગ્ન કરવા ચાહે તો વર કયાંથી લાવે ? વિધવાની સાથે લગ્ન કરવાને કોણ રાજ થશે ? ”

“ જો આ સવાલ મોલવી સાહેબ કરતા તો હું તેમને સાફ જવાબ આપતી. આપને જવાબ આપવાથી આપ મને ઊછાછલી અને બહુ બોલી સમજશે પણ પરવા નહીં હું આપની મારી માંગી જણાવીશ કે મોલવી સાહેબના પાસે બે મુસલમાન નોકરો છે તેમની સાથે જ શા માટે લગ્ન કરી આપતા નથી ? ”

“ લે હવે રહેવા દે, બહુ થયું મોલવી સાહેબ જેવા ખાનદાની માણસની દીકરીઓને નોકરને લાયક ગણવી એ તારું જ કામ છે. ”

“ તો શું મેં નોકરોની સાથે લગ્ન કરી આપ્યા ? એ તો એક દાખલા રૂપે જણાવ્યું. પણ જો મોલવી સાહેબ લગ્ન કરી

આપવાનું ધારે તો તેમના મુરીદો, શાગરીદો અને સગાઓમાં એક કરતાં એક સરસ છોકરાઓ પડેલા છે તેમનાથી લગ્ન કરી આપે. પણ જો તકરારની ખાતર એમ માની લઈએ કે નોકરો સિવાય બીજા કોઈ લગ્ન કરવાને રાજી થતા નથી તો તેમની સાથે લગ્ન કરી આપવામાં પણ શું ખોટું છે. મુસલમાનો પોતપોતામાં એક બીજાના બાઈ છે ઇસલામમાં બીજા બધા ધરમો કરતાં એજ મોટી ખુબી છે કે તે જાતી બેદને નાશુદ કરે છે. લગાર ધ્યાન પુરવડ જોવામાં આવે તો ઉંચ અને નીચ ખાનદાનનું હોવું દોલત ઉપર આધાર રાખે છે. અને દુનિયા જાતને નહીં પણ પર્ષસાને માન આપે છે. અગર એક નીચ જાતના માણસની પાસે સારી દોલત હોય તો બધા તેને ઉંચી જાતનો કહેશે, જો કે તે ઉંચ ખાનદાનનો નહીં કહેવાય પણ થોડાજ વખતમાં તેના દીકરાના દીકરા ઉંચા ખાનદાની કુટુંબોમાં ગણાવા લાગશે. અગર એક માણસ કોઈને ત્યાં નોકરી કરે તો તેથી શું તેની માણસાઈ અને ખાનદાનીયત અને આખરમાં ફેર પડી જશે ? આ માન અને આખર માત્ર દુનિયાના લોકોએ ધડી કાઢેલાં છે. ”

એકને ધટાડવો અને બીજાને વધારવો તે ખુદાની હીકમત છે. કોઈને તે રૂપની દોલત આપે છે કોઈને પર્ષસા ટકાની દોલતથી નવાજે છે, એક પોતાના પુત્ર પરિવાર ઉપર મગરૂર છે તો બીજો પોતાની તંદુરસ્તી ઉપર રાજી થાય છે. ટુંકમાં એટલુંજ કે દરેક માણસ પોતપોતાની મોજમાં મસ્ત છે. માલદારો ગરીબોને નીચ સમજવાનો લગાર પણ હક ધરાવતાં નથી. બેગમ સાહેબા ! ઉંચ નીચનો બેદ પોતાના મનમાંથી કાઢી નાંખો અને હું જે કાંઈ કહું છું તે ઉપર ધ્યાન આપો. વારૂ આપની સમજમાં સહેલાઈથી આવી જાય એટલા માટે હું એક દાખલો આપવા ચાહું છું પણ રખેને આપને ખોટું લાગે અને આપ મને એ અદબ સમજો એટલા માટે અચકાઈ છું. ”

મારી વાતોથી બેગમ સાહેબા બારે વમાસણુમાં પડ્યાં હતાં અને પોતાના પીરની ખુરાઈઓ સાંભળવાથી શરમીંદા હતા તેથી તેઓએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં અને હું ચુપ થઈ જાઉં એમ ચાહતાં હતાં પરંતુ બહારથી યુસુફ બોલ્યો.

“ વાઢવીવાઢમાં ખોટું માનવું ન જોઈએ તમે જે કાંઈ કહેવા ચાહતાહો તે ખુશીથી કહો. ”

યુસુફ મારી વાતો રસ લઈને સાંભળી રહ્યો છે તે જાણીને મને સંતોષ થયો. તેના પીતા નવાબ યાકુબ કાંઈ બોલ્યા નહીં પણ તેઓ વાત સાંભળવાને હજી સુધી બેઠાં છે એ જાણી મને જાણાયું કે તેમના મન ઉપર મારી વાતોની અસર થઈ રહી છે. મેં બેગમ સાહેબાને સંબોધીને કહ્યું.

“ બેગમ સાહેબા ! સાંભળો. અને મારી વાતનો હા અથવા નાનો જવાબ આપતા જાવ. ”

“ વાઝ કહો. ”

“ હું ધારું છું કે હાલમાં મોલવી સાહેબની વય ચાલીસ વરસની હશે. જીવાનીનો જમાનો વીતી ગયો છે. હાલમાં તો ખુદાના ફઝલથી તેમના બીબી જીવતા છે પણ ખુદા ન કરે ને તેઓ મરી જાય તો તે વખતે આપ પોતે જ કહો કે મોલવી સાહેબ લગ્ન કરશે કે નહીં ? ”

“ હું શું જાણું ? ”

“ આશરેથી કહો. ”

“ હું આશરેથી પણ કાંઈ કહી શકતી નથી. ”

“ ત્યારે ફરી હું મારું બોલવું બંદ કરું છું કારણ કે જ્યારે આપ ખ્યાન પુર્વક ન સાંભળો અને હું જે પુછું તેનો જવાબ આપવા માટે અખાડા કરો તો મારું વીવેચન કરવું બર્થ છે. ”

આટલું બોલીને હું ચુપ થઈ હતી કે અંદરથી નવાબ એકદમ બોલી ઉઠ્યા.

“ તમે બોલવું બંદ ન કરો બેગમ જવાબ ન આપે તો હું આપું છું અને કહું છું કે તેઓ જરૂર બીજું લમ કરશે. ”

“ આપ એમ શા માટે નહીં કહો ? ” બેગમ સાહેબાની ખાસ માનીતી દાસીએ નવાબ સાહેબની ટકોર કરી જેથી બધી બાનુઓ હંસી પડી અને મેં નવાબ સાહેબને માફ વિવેચન ખ્યાન પુર્વક સાંભળતાં જોઈ કહ્યું.

“ વાઈ બેગમ સાહેબા ! ફરમાવો જોઈએ મોલવી સાહેબને પોતાના ખાનદાનમાંથી કોઈ કન્યા ન મળી તો તેઓ શું કરશે. ? ”

“ હું શું જાણું ” બેગમ સાહેબાએ છણકો કરતાં કહ્યું એટલે મેં ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

“ હું ખતાવું, મોલવી સાહેબને ત્યાં ઘણા વરસોથી ત્રીસ પાંત્રીસ વરસની વયની એક રાંધનારી રહે છે. હાલ તો તે એટલી બધી દેખાવડી નથી પરંતુ પહેલાં સારા ચહેરા મોહરાની હશે અગર મોલવી સાહેબને કોઈ સારી કન્યા ન મળી તો તેઓ તેનાથીજ નિકાહ પઢાવી લેશે.

“ ફરી શું થશે ? ” બેગમ સાહેબા ગુસ્સાથી બોલ્યા એટલે મેં કહ્યું.

“ મારો મુદ્દો સફળ થયો. ”

“ તે કેવી રીતે ”

“ જ્યારે મોલવી સાહેબ ચાલીસ વરસની વયમાં પોતાની ઉમંગો ઉપર કાબુ ન પામતા લાચાર બનીને ધરતી રાંધનારીની સાથે નીકાહ પઢવા તર્ફવાર થઈ જાય ત્યારે તેમની જીવાન દીકરીઓ જેઓ પોતાની જીવાનીનો જોશ કોઈ બી રીતે દબાવી શકતી નથી

તેમને નોકરો સાથે લગ્ન ગાંઠથી જોડી દેવામાં શું હરકત છે. શું મોલવી સાહેબ પોતાના ચાલીસ વરસના જોશને ન દબાવતાં જીવાન છોકરીઓના જોશને દબાવવા ચાહે છે ?”

“ તો શું મોલવી સાહેબ પોતાની દીકરીઓ તે નોકરોના હવાલામાં આપી દે ? ”

બેગમ સાહેબના આ સવાલનો જવાબ હું આપું તે પહેલાં અંદરથી નવાબ સાહેબે આપ્યો.

“ બી આબેદા ના કહેવાની મતલબ એમ નથી કે મોલવી સાહેબ જાણી જોઈને નોકરોની સાથે પરણાવે બલકે તેમનું કહેવું એમ છે કે જો મોલવી સાહેબ દીકરીઓના લગ્ન કરવા ચાહેતો કરી શકે છે. શરીતઅતમાં દરેક જાતની આસાની રાખવામાં આવી છે, પણ જો તેઓ ન ચાહે તો સેંકડો બહાના છે. ”

આ સાંભળી બેગમ સાહેબ કાંઈ બોલવા ચાહતાં જ હતા કે મેં બંને હાથ જોડીને કહ્યું.

“ બસ હવે આપને વધુ કહેવાની જરૂર નથી. કેમકે આપણા બંનેની વચ્ચે ઈન્સાફ કરનાર મુનસીફ પોતાનો ફેસલો સંભળાવી દીધો. ”

આ વાતચીત પછી બધા વીખરાયા અને હું રશીદાની મેડી ઉપર ગઈ. અમો બંને એકાંતમાં મળતાં ઘણી વાતો થઈ. રશીદાએ મારા વીવેચનની બહુજ તારીફ કરી પણ જ્યારે હું કહેતી કે આ બધું તમારા માટે જ કરવું પડ્યું છે ત્યારે રશીદા શરમાઈને નીચી નજરો કરી લેતી છેવટમાં તેણીએ કહ્યું—

“ તમે જે કાંઈ કરો છો, કહો છો અને કરશો તે બધું ખરું પરંતુ બધા ધરવાળા એમ ન સમજે કે તમે આ જે કાંઈ કરો છો તે મારા માટે છે ”

“ અહેન ! તમારે આ વાતની ચીંતા કરવાની જરૂર નથી. હજુ સુધી તેઓ એમ સમજ્યા નથી તો હવે સમજી જશે અને જો તેઓ નહીં સમજે તો હું પોતે સમજાવી દર્શાવું. હું તો બસ એજ ચીંતામાં છું કે અહીંથી જવા પહેલાં યુસુફ અને તમને એક થએલાં જોઉં. ”

“ શું એમ થઈ શકે છે ? ”

“ ખુદાની કૃદરતથી કાંઈ દુર નથી પરંતુ તમો બંને એક થાવ તે પહેલાં હાલમાં પણ હું તમો બંનેને પતી પતિન સમજી છું. અને ચાહું છું કે તમે યુસુફને પોતાનો પતી જ સમજો. ”

“ હાય, હાય, આ શું બોલો છો ? મારે લગ્ન નથી કરવું. ”

“ જો તમે ખરા દીલથી કહેતા હોતો હું એમજ કરીશ. પણ હું નથી સમજતી કે તમે ખરા દીલથી કહેતાં હો બલકે લગ્નના લહાવાના વિચારથી જ દીલ બેચેન થઈ જતું હશે અને હું તાકીદથી એ કામ કરો આપું એટલા માટે આવું બોલતાં હશે. પણ તમે બેશીકર રહો, મને પોતાને વધારે ખ્યાલ છે. ”

“ લો બસ હવે રહેવા દો તમારાથી કોણ વીવાહ કરે ? પણ અહેન મારી આખર ઉપર પ્રાણી ન ફરે તેનો વિચાર કરજો. ”

“ તમે બે શીકર રહો. તમારી આખર ઈજ્જતમાં વધારો ન થાય તો કહેજો. ”

આવી રીતે અમે બંને જણાં રાતના બે વાગ્યા સુધી વાતો કરતા રહ્યા. રશીડનું અંતર આનંદથી મલકાઈ રહ્યું હતું જો કે જનહેરમાં તો તે ઈનકાર કરતી હતી પરંતુ જીભ ઉપર દીલનો કાશ હોવાથી માણસ ગમે તેટલી અંતરની વાત છુપાવે છતાં વાતચીતની દબથી અંતરની વાત ઉઘાડી પડી જાય છે. હવે મને યુસુફની દીલની હકીકત જાણવાનો વિચાર આવ્યો એટલે મેં બીજો દીવસે નીચે મુજબ એક કાગળ લખ્યો,

“ જનાબ યુસુફ, રાતનું વીવેચન આપે સાંભળ્યું ? મને વધારે ખુશી એટલા માટે થઈ કે આપના પીતા નવાબ સાહેબ પણ હતા અને તેઓએ મારા વીવેચનને ટેકા આપ્યો. માફ વીવેચન આપને પસંદ પડ્યું કે નહીં તે હું જાણતી નથી. ધરનો સુધારો મોટા ભાગે પુરૂષોથી થઈ શકે છે. બાપડી સ્ત્રીઓ આ વાતમાં લાચાર છે. બેગમ સાહેબની સાથે મારો જે વીવાદ થયો તેનું હું ઉમદા પરીણામ એજ સમજું છું કે નવાબ સાહેબ આ વાતથી જાણીતા થઈ ગયા. બેગમ સાહેબાનું સાંભળવું અને ન સાંભળવું બંને બરાબર છે. હું આપના ધરની બધી હકીકત જાણું છું અને એટલા દીવસ સુધી તમારે ત્યાં રહીને નીમક ખાધું તેથી હું મને પોતાને આપના ધરની જ એક બાનું સમજું છું આશા છે કે આપ મને આપની અને આપના ધરની એક ખેર ખવાહ સમજશો. હું શું અને મારી લાયકાત શું ? પણ રાતની વખતે હું જે મઝહબી બાબતોનું વીવેચન કરું છું તે વખતે આપ બહારના દીવાનખાનામાં આવીને બેસો તો મને ધણી મદદ મળશે. આપ પોતે સારી પેઢે સમજી શકો છો કે આ પત્રમાં હું એના કરતાં વધારે શું લખી શકું છું ? પરંતુ આપ પોતે સમજદાર છો તેથી વધુ કાંઈ ન લખતાં એટલું જણાવીશ કે ધરની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં આપની કાશીશ ધણું કામ કરી શકે છે. હાલ એજ વસ્સલામ ”

આપની હીતેચ્છુ

તા. ૩૭ અગસ્ટ સને ૧૮૮૪

આબેદા

મારા પત્રનો યુસુફના તરફથી બીજો દીવસે નીચે પ્રમાણે જવાબ મળ્યો.

લખનઉ તા. ૪ થી અગસ્ટ ૧૮૮૪

“ બી આબેદા !

તમારો પત્ર મળ્યો તમોએ શબ્દોના પરદામાં રહી જે વાત જાહેર કરી છે તે હું સમજ્યો છું માટે હવે તમે પણ સમજો કે હું તમારો મુળ મુદ્દો સમજીને આ જવાબ લખી રહ્યો છું. તમારું

રાતનુ વીવેચન ખરેખર વખાણુવા પાત્ર હતું. મારા અજ્ઞાએ તો ખુદ્દા રીતે તમારી તરફેણમાં મત આપી દીધો અને હું નથી ધારતો કે મારી અંમા પણ તમારા મતથી વિરૂદ્ધ જાય, મને આજ સુધી રશીદાના વિચાર જણાયા નહોતા તેથી ભારે ચીંતા રહેતી હતી અને એજ કારણથી હું મારા વિચારો જાહેર કરતાં અચકાતો હતો પણ હવે તમારો પત્ર મળવાથી એ ચીંતા દુર થવા પામી છે. આ જાતમાં શરીર અત પ્રમાણે અમલ કરવાની મારી ખાસ ઈચ્છા હતી પરંતુ રશીદાના અંતરની વાત ન જાણવાના સખએ હું તેમ કરી શક્યો ન હતો. માફ અંતકરણ આ વાત વધારે લંબાણુથી લખવાની સલાહ આપે છે પણ તમારી નુકતેચીનીના ખીકના સખએ હું મારી કલમને અહીંજ રોકું છું. મારો આ પત્ર તમને કોઈખી રીતે ઉપયોગી નીવડશે નહિ માટે એક ખીજે પત્ર આ સાથે મોકલું છું આશા છે કે તે તમને તમારા ઉઠાવેલા સાહસમાં મદદ કરશે. ”

તમારો આત્મકિત:—યુસુફ.

યુસુફનો ખીજે પત્ર નીચે મુજબ હતો.

લખનઉ તા. ૪ થી અગસ્ટ ૧૮૮૪

“ ખી આબેદા ! ખુદા આપને સલામત રાખે પરમ દહાડે રાતે આપનું વીવેચન મેં સાંભળ્યું હતું. આજ ચાર વરસથી હું જે જાત ઉપર વિચાર કરતો હતો તેજ જાત ઉપર આપે વિવેચન ચલાવ્યું હતું. શરીર અતમાં કાંઈ શરમ નથી. માણસે ખુદાના હુકમ વીરૂદ્ધના વરતનથી શરમ કરવી જોઈએ પરંતુ તેના બંદાઓની અધ-દીત ઈચ્છાઓના સખએ શરમ કરવી મુનાસબ નથી. હું આજે ખુદા દીલથી કહું છું કે રશીદાના સાથે નિકાહ કરવાને હું તઈયાર છું. મારી આ ઈચ્છાથી મારા ઘરના માણસો જણ્યામાં અંજાણુ નહીં હોય છતાં કોઈ આ ભેદની વાત ન હોવાથી હું તેને જાહેર

કરતાં અચકાતો નથી. આપ મહેરબાની કરીને રશીદાને પુછી જુઓ, જો તેને મંજુર હોય (મારા ધારવા મુજબ ઈનકાર કરવાનું કોઈ કારણ નથી) તો આપ આ નેડીના કામમાં આપથી જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી કોશીશ કરશે તો મારા ઉપર આપનો સદાના માટે આભાર થશે, આ નેક કામમાં કોશીશ કરવાથી માત્ર મારા એકલાના ઉપર જ આભાર નહીં બલકે રશીદા તથા તેના જેવી અનેક બાળ વિધવાઓ જેઓ ખાનદાની રીત રીવાજની શીકાર બનેલી છે તેમના ઉપર પણ આભાર થશે.

આપનો સેવક:—યુસુફ

યુસુફના આ બંને પત્રો મેં ત્રણ વખત વાંચ્યા અને રશીદાને પણ વાંચી સંભળાવ્યા ને તે બાદ પહેલો પત્ર ફાડી નાંખ્યો અને બીજો પત્ર મારી પેટીમાં સંભાળીને મુક્યો. લગભગ પાંચ દીવસ સુધી મેં આ વાતને કેવી રીતે ઉપાડવી તે માટે વિચાર કર્યો છેવટે હું એક નિશ્ચય ઉપર પહોંચી. એક દીવસે મેં યુસુફનો પત્ર કાઢ્યો અને તે પત્રમાં મારા તરફથી આ પ્રમાણે લખ્યું “ મારા જેવી પરદેશી બાળાને આ પત્ર શા માટે મોકલ્યો, નવાજ સાહેબની સેવામાં મોકલ્યો હોત તો ઠીક થાત કેમકે તેઓ આખા ઘરના માલેક અને જુદી શાળી છે. મારા જેવી ગરીબ બીચારી, મોટા ખાનદાની કુટુંબના ખાનગી મામલામાં શું મત આપી શકે છે ? જાણ્યામાં આ પત્ર લખનારને મારું અહીં રહેવું પસંદ પડેલું ન હોવાથી તેઓએ મારી સાથે પત્ર બ્યહવાર ચાલુ કર્યો છે. ”

મેં તે પત્રમાં ઉપરની ઈજારત લખી, અને કોઈ ઉમદા તકની શોધમાં રહી. એક દીવસે સવારની પહોરમાં નમાઝ અદા કરીને નવાજ સાહેબ દીવાનખાનામાં વઝીફે પડતા હતા. મેં બારીમાંથી તેમને એકલા જોયા એટલે તે તકને ગુમાવવી મુનાસબ જણાઈ નહી તેથી

મેં યુસુફનો મજકુર કાગળ ખાસદાનમાં મુકીને એક નોકર છોકરાની સાથે નવાખ સાહેબની સેવામાં મોકલ્યો અને નવાખ સાહેબને તે પત્ર બરોબર પહોંચ્યો કે નહીં તેની બારીમાંથી જોઇને ખાતરી કરી લીધી. હું બારીમાંથી જોઈ રહી હતી કે નવાખ સાહેબે તે પત્રને બે ચાર વાર વાંચ્યો અને વીચારમાં પડી ગયા. આવી રીતે ઘણીવાર સુધી તેઓ કાગળની ઇપ્પારત વાંચી વિચારમાં પડી જતા હતા વઝીફા પુરો કર્યા બાદ તેઓ મજકુર પત્ર લઈને અંદર જનાન-ખાનામાં ગયા અને બેગમ સાહેબાને ચોતાના ઓરડામાં બોલાવી વાતો શરૂ કરી. આ બાબતથી હજુ સુધી રશીદા બીલકુલ અંગણુ હતી. એટલે આ વખતે બેગમ અને નવાખ સાહેબની વાતચીત સાંભળવા માટે રશીદાને છુપી રીતે ત્યાં મોકલવાની જરૂરત જણાઈ, મેં રશીદાને બેગમ અને નવાખ સાહેબની વાતો સાંભળવા માટે જવાનું કહ્યું પરંતુ તેણીએ બે જણુ છાની વાત કરતાં હોય તે સાંભળવા જવાને સાફ ઇનકાર કરી દીધો. પણ જ્યારે મેં તેણીને અસલ હકીકતથી વાકેફ કરી અને યુસુફ તથા એની ભવિષ્યની હાલગીના ફેસલા માટે અત્યારે આ બંને જણાં વાતચીત કરી રહ્યાં છે છતાં બંનેમાંથી એકનું પણ મત દરયાફત કરતા ન હોવાથી તેઓ એક અઘટીત પગલું ભરી રહ્યાં છે. માટે તમારે પણ તમારી ભવિષ્યની હાલગીના માટે ચતી વાતચીત સાંભળવામાં કાંઈ હરકત જેવું નથી. મારા સમજાવવાથી રશીદા નવાખ સાહેબના ઓરડાની તરફ ગઈ. પરંતુ તેના ચહેરા ઉપરથી જણાતું હતું કે તેણી અત્યારે ભારે લાચારીથી એક અઘટીત પગલું ભરી રહી છે મને પણ આવી રીતે બે જણની છાની વાત સુપડીથી સાંભળવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહીં એટલે મેં રશીદાને પાછી બોલાવવાનો વીચાર કર્યો હતો પણ તેણી બારણા પાસે પહોંચી ચુકી હતી મારી પાસેથી તેણી ભારે અભાવની સાથે ગઈ પરંતુ બારણાની પાસે પહોંચતાં તેણીને બેગમ

સાહેબ તથા નવાબ સાહેબની વાતચીતમાં એટલો બધો રસ પડ્યો કે ખારણાની પાસેથી ખસવાનું નામ લેતી નહોતી અને જાણે ખારણાને ચોટી ગઈ હતી, લગભગ બે કલાક સુધી તેણી વાતો સાંભળતી રહી. આ બે કલાકનો વખત પસાર કરવો મારા માટે ભારે મુશીબત હતી. જ્યારે પુરા બે કલાક વીતતાં તેણી મારી પાસે આવી તો તેણીના ચહેરા ઉપર ખુશીના નીશાન જણાતાં હતાં. હું સમજી ગઈ કે વાત સફળ થતી લાગે છે. રશીદા સાંભળેલી વાતો કહેવા બેઠી પણ તે ખુશીના સખબે બોલવા કાંઈ ચાહતી હતી અને જીભથી કાંઈ નીકળતું હતું તેથી મેં ટકારમાં રહ્યું.

“ પહેલાં સારી પેઠે ખુશી થઈ જાવ અને જ્યારે તમારું દિલ તમારા કબજામાં આવી જાય ત્યારે વર્ણન કરજો. ”

“ ખુશી શાની ? ”

“ બસ વધારે બનવામાં માલ નથી. તમારો ચહેરો આનંદથી મલકાઈ રહેલા અંતરની ગવાહી આપી રહ્યો છે તમારી વાતચીત તમારો ભેદ ઉધાડો કરી રહી છે બહેન, મુબારકઃ ”

“ મુબારક સલામતને હાલ બાબુએ મુકો, કેમકે તમોએ મારા માટે બેગમ અને નવાબ સાહેબની વચ્ચે ખટપટ જગાડી દીધી. ”

“ કેવી ખટપટ ? ”

“ નવાબ સાહેબ યુસુફનો પત્ર વારે ધડીએ વાંચતા હતા અને બેગમ સાહેબને દરેક ઉંચ નીચની સમજણ પાડતા હતા. બેગમ સાહેબને તે પત્ર બનાવટી જણાયો અને યુસુફ આવો પત્ર લખે એ તેમના માનવામાં ન આવ્યું જેના ઉપર ધણીવાર સુધી ભારે તકરાર ચાલી. ”

“ ફરી પરિણામ શું આવ્યું ? ”

“ નવાખ સાહેબની વાત માનવા વગર બેગમ સાહેબનો છુટકારો નહોતો, પરંતુ મારા માટે તે બારે આફત છે કેમકે જે બેગમ સાહેબની મરજી વિરુદ્ધ માફ લગ્ન થયું તો હમેશાં તેમની નજરમાં હલકી ગણાઈશ અને તેથી દર વખતે ધરમાં જે આરામ અને સુખ એવની આશા રાખવામાં આવે છે તે મળશે નહીં. ”

“ હું માફ છું કે અત્યાર આગમય તમારી અને બેગમ સાહેબની વચ્ચે દુશ્મની તો નથી ? ”

“ નહીં બીલકુલ નહીં. ”

“ તો ફરી કાંઈ ચિંતા જેવું નથી. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ જ્યારે યુસુફ તમારી સાથે હેત પ્યારનો વરતાવ કરશે ત્યારે તમે કાંઈને અલખામણાં નહીં લાગો કેમકે સાસુ નણદો અને ધરના તમામ નાના મોટા ધણીની નજર જીએ છે. અગર તે બધી ઉપર રીઝેલો જણાયો તો ફરી કાંઈ કાંઈ ખોડ ખામી કાઢવું નથી તેમજ અભાવ બતાવવું નથી, “ રાખને ગમી તે રાણી ” ની પેઠે થાય છે. હવે તમે બેગમ અને નવાખ સાહેબની સાથે જંગેલી ખટપટનું કહો. તે વીણે પણ ચિંતા ન કરો આપણા દેશની ધણી ખરી સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીની સાથે એવીજ રીતે વાતો કરે છે કે અંગણા માણસને લડાઈ થયેલી હોય એમ જણાય છે. હજી તમને આવી વાતોનો અનુભવ નથી તેથી તે બંનેની વાતચીતને ખટપટ સમજી બેઠાં પણ બેગમ સાહેબા ખરેખર રીતે લડયા હોય એ હું માની શકતી નથી. ”

“ જુદેન તમેને આ તરફના કુટુંબોના રીત રીવાજની ખબર નથી. અહીં વિધવા વિવાહના કામને સખત બદનામીનું કામ ગણવામાં આવે છે. ”

“ માત્ર આ તરફજ વિધવા વિવાહને ખરાબ ગણતાં હોય, એમ નથી બલકે આખા હિંદની સ્થિતિ એક સરખી છે. પણ એમ સાહેબ અને નવાબ સાહેબને તમારા લગ્નથી વીરક્તતા નહીં હોય માફ દિલ ગવાહી આપે છે કે તમારું કામ સફળ થશે. ”

“ તમે તે રાતે કરેલા વિવેચનના ભરૂંસા ઉપર કહેતા હશે ? ”

“ એશક ! મારું તે રાતનું વિવેચન નકામું નથી ગયું. વધુ નહીં તો થોડી ઘણી અસર જરૂર થવા પામી છે. કેમકે જે વાત જીભ ઉપર લાવતાં કોઈની પણ હિમત ન હોતી થતી તે વાત ઉપર વાદવીવાદ ચાલે છે. તમે પોતેજ કહો કે મારા વિવેચનથી તમારા દીલ ઉપર કેવી અસર થઈ ? ”

“ ખરી વાત તો એ છે કે બધાં કરતાં મારાં દીલ ઉપર તમારું વિવેચન આખા અસરકારક નીવડ્યું છે, પરંતુ હું ગરજવાન છું તેથી મારાં દીલ ઉપર અસર થઈ પરંતુ જેઓ કાંઈ ગરજ ધરાવતા નથી તેમને અસર થવી મુશ્કેલ છે. ”

“ એ હું ક્યુલ કહું પરંતુ તે સાથે જ યુસુફ તમારી સાથેજ લગ્ન કરવાની હઠ લઈને બેઠો છે. આખા ઘરમાં તે એકજ દીકરો હોવાથી નાનાથી મોટા બધા તેને ચાહે છે. જે તેની આ હઠ પુરી કરવામાં ન આવી તો તેને દીવાનાપણું લાગી જવાનો ભય રહે છે. એમ સાહેબ આ વાત ન સમજે પરંતુ નવાબ સાહેબ સારી પેઠે સમજી શકે છે. ઈશક કેટલીક વખતે દીવાના પણાને દીખાવેો થઈ જાય છે. આ કારણના લીધેજ નવાબ સાહેબ તમારા લગ્નની તરફેણમાં છે. એમ સાહેબની વીરક્તતા વધુ વાર ટકી શકતી નથી અને મને પુરો ભરૂંસો છે કે રીતરીવાજની પાખંદીના ઉપર દીકરાની મોહોબ્બત ફતેહમંદ થશે. ”

“ હા, મારું માનવું પણ કેટલેક દરજ્જે એવું જ છે. ”

“ તો ફરી ગભરાઓ છો શા માટે ? ”

“ કાંઈ જાહેરમાં આવે તો ગભરામણુ દુર થાય, માત્ર વાતો કરવાથી ગભરામણુમાં વધારો થાય છે. ”

“ વાહ બહેન વાહ ” મેં રશીદાના માલ ઉપર ધીમેથી આંગળાં અડકાવતાં કહ્યું “ એક અઠવાડીયા પહેલાં કાંઈ ન હોતું અને જ્યારે કાંઈક આશાની ચળવળ શરૂ થઈ તો આભાર માનવાના બદલામાં મારા ઉપર આળ મુકા છે. ”

“ આળ મુકવા જેવી જ વાત છે ને ? અમે બધા આરામમાં હતાં ત્યાં તમેઓ આવીને આ નવો ભુટ્ટો ઉઠાવ્યો. ”

“ જ્યારે મતલબ પાર પડતી જણાઈ તો ગભરામણુ થવા લાગી અને લગ્ન ઘરે ત્યારે તો કોણ જાણે શું નું શું થઈ જશે. ”

“ આ બધા તમે ખ્યાલી પુલાવ પકાવી રહ્યાં છો ” રશીદાએ હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું. “ મારી અંમાના સ્વભાવથી તમે જાણીતા નથી. જ્યાં સુધી તેઓ રાજી ન થાય ત્યાં સુધી આ બધી વાતો ધ્રુવ ઉપર લીંપણુ સમજાવી. ”

“ શું તમારી અંમાજનનો નિકાહ થનાર છે ? ”

“ શું બોધ્યાં ”

“ ત્યારે ફરી શું કહું ? નિકાહ તમારો થાય અને અંમાજનનો રાજી કરવાં જોઈએ. ”

“ તો શું તેમની રજા વિના થઈ જશે. ”

“ શા માટે ન થાય ? તમે પોતે ઉમર લાયક છો, સમજી છે તેથી અંમાની રજા લેવાની જરૂર નથી. માત્ર દુનિયાદારી અને તેઓ તમારી અંમા છે એટલે વખત ઉપર વાત કરી લેજો. ”

“ તો શું હું વાત કરવા જઈશ ? ”

“ તમે વાત ન કરી શકો તો ઘરમાંની કાંઈ પણ ચોરત દર્યાફત કરી લેશે. પોતે નવાળ સાહેબ અથવા બેગમ સાહેબ પુછે. પોતાની રળમંદી જાહેર કરે અને યુસુફની ફરેફતગી તથા તમારો ઈચ્છાનું કહે એટલે ફરી તેઓ ઈન્કાર કરશે નહીં. ”

“ મારી ઇચ્છા કેવો ? ”

“ ત્યારે શું માત્ર યુસુફની જ ખવાહીશ ! તેની જ ફરેફતગી ! ! તમારા તરફથી ખીલકુલ ઈન્કાર ! પણ તમારી અંમા તો સારી પેઠે સમજી શકે છે કે આખા ઘરની ઇચ્છાથી અને શરીરતના હુકમથી વિરુદ્ધ જવું તથા તમારા ઈન્કારને કુદરતી કાનુન વિરુદ્ધ ખરા દિલનો ઈન્કાર સમજવો બેવકુફી નહીં તો ખીનું શું છે ? ”

“ એ બધું ખરું પણ જ્યારે અંમાનન મને પુછશે તો હું પહેલાં ઈન્કાર કરીશ. બહેન અસલમાં એમને રાજી કરવા એ મહાન કામ સમજવું જોઈએ. તેઓ કદાચ એમ સમજી બેસે કે મને ગરીબ સમજીને નીચ લોકોની દીકરીઓની પેઠે મારી દીકરીને સમજી બેઠાં છે તો મહા મોટી મુશ્કેલી ઉભી થશે. ”

“ તો શું આવી રીતે સમજી બેસે એવો સંભવ છે ! ”

“ જો પહેલાંથી ખુબસુરતીની સાથે તેમના કાન સુધી આ વાત ન પહોંચાડી તો મામલો બગડી જવાનો સંભવ છે. ”

“ ત્યારે આ કામ પણ હું મારા માથે લઉં છું ”

“ હા, એમજ કરો પણ કાંઈ તેમને કહે તે પહેલાં તમારે કહેવું જોઈએ. ”

“ હું હમણાં જ જાઉં છું. ”

“ જવું તો હમણાં જ જોઈએ પણ કેવી રીતે વાતચીત કરવી તે પહેલાંથી સારી પેઠે વીચારવું જોઈએ. ”

“ ઠીક છે મખત ઉપર જોઈ લેવાશે. ”

આટલી વાતચીત પછી હું રશીદાના ઓરડામાંથી નીકળીને બહાર આવી તો સીડીની પાસે બેગમ સાહેબ મળ્યાં. દસેક મીનીટ માટે અમે બંને જણાં ત્યાંજ ઉભાં થઈને વાતો કરવા લાગ્યાં. બેગમ સાહેબે જણાવ્યું “કાણુ જાણે તમે કેવા ચોખ્ખીએ વિધવા લગ્નના મસઅલા ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું છે કે તેની શરૂઆત આપણાં ઘેરથી જ થતી જણાય છે.” આટલું કહી બેગમ સાહેબે પોતાની સાથે નવાબ સાહેબની થએલી બધી વાતચીત સંભળાવી તે બાદ અમે બંને જણાં રશીદાના ઓરડામાં આવ્યાં. બેગમ સાહેબ રશીદાની મરજી જાણવા માટે આવ્યાં હતાં પણ વાત કરવાની તક ન મળતાં તેઓ ત્યાંથી ઉઠ્યાં અને મને પણ પોતાની સાથે ચાલવા માટે અણસારાથી જણાવ્યું. બહાર નીકળીને બેગમ સાહેબે પોતાનો મત જાહેર કરતાં કહ્યું “તમારાથી કેઈ વાત છુપી નથી, નવાબ સાહેબ યુસુફ અને તમે ત્રણે એક મત થએલા લાગે છો. એટલે તમારા મતથી હું વિરૂદ્ધ જાઉં તો માફ કાંઈ ચાલશે નહીં. પણ આ મામલામાં વિરૂદ્ધ જવાનું મને કાંઈ કારણ નથી. હું આ લગ્ન પસંદ કરું છું, માત્ર લોકો શું કહેશે તેનો ખ્યાલ છે પણ તેની કાંઈ પરવા નથી જે કાંઈ થશે તે જોઈ લેવાશે અલબત્તાં રશીદાની ઈચ્છા જાણવી જરૂરી છે અને હું ધારું છું કે તમે આ બાબતમાં રશીદાનો મત દરયાફત કરી ચુક્યાં હશે ?”

“રશીદાનું લગ્ન થયું તે પ્રસંગે તમોએ તેનો મત દરયાફત કર્યો હતો ?”

“ના”

“તો ફરી આ વખતે પુછવાનું કારણ ? પણ હશે હાલ તરત આ વાત જવા દો. મારા ધારવા પ્રમાણે રશીદા ઈનકાર કરે એમ લાગતું નથી અલબત્તાં રશીદાની ઈમા આ મામલાથી બીલકુલ અંજાણ છે માટે પહેલાં તેમનો મત લેવો જરૂરી છે.”

“હા, હું પણ એજ વિચારમાં છું. હમીદાનું રાજી થવું મહેલું નથી.”

“પણ તેમને ખબર તો આપવીજ પડશે.”

“એ વીના લગ્ન કેવી રીતે થઈ શકે ? ગમે તેમ કરીને પણ તેમને રાજી કરવા પડશે, પરંતુ કેવી રીતે વાત કરવી અને તે કોણ કરે એ વીચારવું છે.”

“એમની પાસે જઈને વાત તો હું કરી આવું પરંતુ આપ સાથે આવો તો સાહે.”

“હમણાં અમારામાંથી કોઈ વાત ન કરે તો સાહે, બહારના માણસો વાત ઉપાડે અને તે બાદ ધરના માણસો વાત કરે તો ઠીક.”

“ત્યારે જો આપ કહેતાં હોવ તો હું જઈને વાત કરું.”

“બહે જાવ.”

આ વાતચીત પછી હું હમીદા એમમના ઓરડા તરફ ગઈ, જ્યાં તેણી હર વખતે નમાઝ અને વીરદ વઝીરમાં મશગુલ રહેતી હતી. તેણીને એકાંત વાસ વધારે પસંદ હતું કોઈની સાથે વધારે વાતચીત કરવી કે ધરનાં કારોબારમાં માથું મારવાની તેને ખીલકુલ ટેવ નહોતી આવી રીતે બારમા રહેતી હોવાથી હમીદાથી ધરના બધા નાના મોટા ખીલતા હતા: પછંસા ટકાના સંબંધમાં તેની સ્થિતિ તદ્દન ગરીબ હતી અને વચમાં પણ એમમ સાહેબથી નાની હતી છતાં રોજના સંબંધે કોઈ પણ તેની આગળ ચું કરી શકતું ન હતું.

જ્યારે હું તેણીના ઓરડાની પાસે પહોંચી ત્યારે બારણું અંદરથી બંધ હતું. બારણું ખટખટાવવાનો ધરદિ કર્યો પણ અંદરથી કોઈ અવાજ આવતો સંભળાયો, મેં જરા બ્યાનથી સાંભળ્યું તો તે

અવાજ સ્ત્રીનો જણાયો અને એમ જણાયું કે તે સ્ત્રી કાંઈ એટલે માણસની આગળ પોતાની સ્થિતિનું વરણ કરી કાંઈક માંગી રહી છે. આ મામલો બોધને મને ભારે અચાંબો થયો અને તરેહવાર વીચારો એક પછી એક મનમાં પસાર થવા લાગ્યા પણ જ્યારે ધ્યાન પુર્વક જોયું તો હમીદા એમમ ખુદાવદે કરીમની દરગાહમાં ભારે આજીજી અને નરમાશથી દોઆ માંગી રહી હતી અને તેણી એવી રીતે માંગતી હતી કે જાણે ખુદા હાજર નાજર મોજુદ છે અને તેની માંગણી પુરી કરી રહ્યો છે. હું પોતે મજહબી બાબતોની સખતાઈની સાથે પાખંદ હોવાથી તેણીની માંગણીએ મારા મન ઉપર ભારે અસર કરી. હું મારા મનમાં હમીદા એમમને કહેવાનું જે કાંઈ વિચારીને આવી હતી તે બધું ભુલી ગઈ. હમીદા એમમની માંગણીથી મને જણાયું કે મેં રશીદાના બીજી વારનાં લગ્ન માટે જે ચરચા ચલાવી હતી તેની હમીદા એમમને ખબર પડી ગઈ હતી અને તેથી તેણીને ભારે દુઃખ પહોંચેલું હોવાથી અત્યારે તે ખુદાની દરગાહમાં પોતાની બદ કીસમતીની શીકાયત કરી રહી હતી. તેણીને છેવટમાં ખુદાની દરગાહમાં આ બોલતાં સાંભળી કે—“પરવર દીગાર ! તું મને ગરીબીમાં રાખ પણ લોકો મને નીચ સમજી મારી આબરૂ ઉપર હુમલો કરે એવી તેમને મતી ન આપ. હે ખુદા ! હું તારી અદના દાસી છું. લોકોએ મારી આબરૂ ઉપર પાણી ફેરવવાની બાજી રચી છે તેમાં તેમને શીકરત આપ, મારી દીકરીનાં બીજા લગ્ન થાય તે પહેલાં તું મને દુનિઆથી ઉઠાવી લે. તે લોકો મારી ગરીબીનો લાભ લેવા માંગે છે માટે હે મારા માલેક ! તું મને તારા જેખના ખજાનામાંથી લેત દોલત આપ.”

હમીદાની આજીજી ભરી વાણી સાંભળતાં જ માના વીચારો હવામાં કીક્કા બાંધવા સમાન જણાયા અને મેં જે હિમારત ભારે મહેનતથી ચણી હતી તેનો નાશ થયેલો જોયો. માઈ દીલ ધરજવા

માંડ્યું હાથ પગથી શક્તિ નાશ્યું થઈ ગઈ, અંખિમાં અંધારા આવ્યા એટલે જમીન ઉપર ધમ દેતીને પડી ગઈ. મારા પડવાનો અવાજ થતાં હમીદા પોતાનું બોલવું બંધ કરીને ચુપ થઈ ગઈ. થોડીવાર મુઠ્ઠી તો તેણી અંદરજ બેસી રહી પણ જ્યારે કંઈ કારણ ન જણાયું ત્યારે બારણું ઉઘાડીને બહાર આવી અને મારા ચહેરામાં ચહેલા ફેરફાર તથા શીકાશને જોઈ મને ઉપાડી લીધી અને અંદર લઈ જઈ પલંગ ઉપર મુવાડી. તેણી મારા પડવાનું કારણ વારે ઘડીએ પૂછવા લાગી, પણ મેં જવાબ આપ્યો નહીં. થોડીવાર પછી મારામાં લગાર શક્તી આવી ત્યારે હું ઉઠીને બહાર આવી. હમીદા બેગમની જગ્યાએ બીજી કોઈ સ્ત્રી હોત તો તેણી મારા પછવાડે આવતી અને મને ઓરડામાં મુકી મારી આગતા સ્વાગતા કરતી પણ તેણી પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી નહીં અને ગળે કંઈ અન્યું જ ન હોય એવી રીતે પહેલાંની પેઠે જ નમાઝ ઉપર બેસી દોઆમાં મશગુલ થઈ ગઈ.

મેં આ બનાવની ખબર બેગમ સાહેબને આપી અને બેગમ સાહેબે આ બનાવથી નવાબને જાણીતા કર્યા પરંતુ યુસુફ અને રશીદાને આ બનાવથી જાણી જોઈ ને અંજાણ રાખ્યાં.

હમીદા બેગમનો સ્વભાવ અને રીતભાત તથા હકીકત જાણવાની જરૂર હોવાથી આ સ્થળે ટુંકમાં વર્ણન કરું છું.

મોટા બેગમ સાહેબાથા તેણી બેએક વરસ નાની હતી બંને બહેનોના લગ્ન એક સાથે થયાં, મોટી બહેન નવાબ યુસુફની સાથે પરણી અને નાની બહેન એટલે હમીદા બેગમનું લગ્ન હામીદ બેગમથી થયું. હામીદ બેગ ઉંચા ખાનદાની હતા. એમના ખાનદાનના વડા નવાબ સઆદત ખાનની પછી બે નવાબોના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન તેમનાં ખાનદાનના દીવસો સારા રહ્યા, પણ પાછળથી રાજ્યનો ફેરફાર થતાં પડતી શરૂ થઈ અને પાયતખ્ત લખનઉમાંથી

આ કુટુંબને સનદીલા તાલુકામાં નાની સરખી જગીર ઉપર આધાર રાખી ત્યાં જવું પડ્યું. હામીદ બેગનું બચપણ થોડુંક સુખમાં પસાર મળ્યું પરંતુ જુવાની બારે દુઃખમાં પસાર મળ્યું. તેમની આઠ દસ વરસની વય હશે તેટલામાં ઈ. સ. ૧૮૫૭નો બળવો થયો તેમના કુટુંબનાં કેટલાક લોકો બળવાખોરોમાં ગણાવાથી કાળા પાણી મોકલી આપવામાં આવ્યા. માલમીલકત જપ્ત કરવામાં આવી મકાન લીલામ થયાં. હામીદ બેગ નાની વયના સખએ સળથી બચી ગયા પણ જે લોકો દેશપાર થયા હતા તેમનાં કરતાં ઘણીજ ઝણુન હાલતમાં આવી પડ્યા. રહેવાને મકાન તેમ ખાવાને ધાન નહોતું જે લોકો દેશપાર થયા હતા તેમની સ્ત્રીઓ અને કુટુંબની વિધવાઓ ધરડી ડોસીઓ વીગેરેનું પાલણુ પોપણુ કરવું એમના માથે આવી પડ્યું હતું કેટલાક દીવસ સુધી આસપાસના જગીરદારો અને પર્ષાદાર લોકોએ આ બરબાદ થએલા કુટુંબને મદદ કરી પરંતુ કોઈ કયાં સુધી મદદ કરે ? એક શાયરે ધણું જ સાફ કહ્યું છે કે—

પુતલિયાં તકબી દમે નઝઅમેં ફિર જતી હેં
વકત પડતા હય તો સબ આંખ ચુરા જતે હેં

આવી જ સ્થિતિમાં હામીદ બેગનું હમીદ બેગમની સાથે લગ્ન થયું. એમનું ખાનદાન અને અસલના વહવાઓની આબરૂ ઈજ્જતને ખ્યાનમાં રાખી હમીદના બાપે તેમને જમાઈ તરીકે સ્વીકાર્યા. લગ્ન થયા બાદ હમીદના બાપે સરસીદારશ લગાવીને તેમને કમશેરીયેટ ખાતાનો કન્ટ્રાક્ટ અપાવ્યો જેમાં ઠીક આવક થવા લાગી.

દીન પ્રતીદીન ચઢતી ચઢી, પણ તેની સાથે જ આખા શહેરના નકામા લોકો માંખીઓની પેડે ભેગા થઈ ગયા હામીદ બેગમની આ ચઢતી દશા પાણીના પરપોટા મીસાલ હતી. બે એક વરસ સુધી

દીવસે સુખમાં પસાર થયા પણ તે પછી કંઠાકટ બીજને મલી ગયું એટલે હામીદ જેવા પહેલાં હતા તેવા સ્થિતિ થયા. હમીદા બેગમ ધણીની જીંદગીમાં પણ વધારે વખત મોટી બહેનની પાસે રહેતી હતી. એક મહીના ધણીને ત્યાં તો અગીયાર મહીના બહેનને ત્યાં ગાળતી હતી, ભોમળેગે હામીદ બેગ કાન્દ્રકટનું કામ બંધ થયાબાદ ગુજરી ગયા. એટલે હમીદા હમેશને માટે બહેનને ત્યાં રહી; ખુદાએ એક દીકરી આપી હતી જેથી તેણી નમાઝ રોઝામાં મશગુલ રહી દીકરીનું પાલન પોષણ કરતી હતી અને વરસે બે વરસે એકાદ વખતે સાસરામાં જઈને સાસુ નણું દેને મળી આવતી હતી તેની સાસુ અને નણું દે તથા બીજા સાસરીયાં સનદીલા મામમાં રહેતાં હતા.

હું અહીં જે દીવસનું વર્ણન કરું છું તે દીવસે હમીદાને સાસરું બાદ આવ્યું. અહીં રહેવાથી પોતાની વીધવા દીકરીનાં લગ્ન બાબે ચરચા ચાલી તે તેણીને બીલકુલ પસંદ પડ્યું નહીં એટલે સાસરે જવાનું નક્કી કરી લીધું. મગરબની નમાઝ પછી તેણીએ નવાબ શાકુબને પોતાના ઓરડામાં બોલાવ્યા અને પોતાના સાસરે સનદીલે જવાની રજા માંગી. નવાબ તથા ધરના નાનાં મોટાં હમીદાની હઠથી વાકેફ હતા. એટલે નવાબ સમજી ગયા કે હમીદાની જીભથી જવળું નીકળ્યું છે તો ઈનકાર કરવાથી પણ તે જશે. માટે ના કહેવામાં માલ નથી. બેગમ સાહેબથી સલાહ કર્યા બાદ નવાબ સાહેબે હમીદાને સનદીલે રવાના કરવાની તબક્કી જ કરી. રશીદા એ બાબત અંગણ હતી અને જ્યારે માડી જવાને બે કલાકની વાર રહી ત્યારે તેણીને સનદીલા જવાની ખબર પડી, આ ખબરથી તેની અબગમબીનો પાર રહ્યો નહીં. અને બેગમે રશીદા તથા મને એકાંતમાં મળવાની તક આપી નહીં જેથી હું રશીદાની આગળ કાંઈ પણ ખુલાસો કરી શકી નહીં. સનદીલે જવાનું એકાએક થએલું હોવાથી યુસુફ આ બાબતથી અંગણ રહ્યો. હું જોઈ રહી હતી કે

રશીદને સનદીએ જવું પાછું જ બારે લાગતું હતું પણ લાગ્યાર હતી માના હુકમનો અનહર કરવાની તાકત ધરાવતી નહોતી. અમર રશીદાની જગ્યાએ કાંઈ ઉછાંછળા છોકરી હોત તો જવા માટે ઇનકાર કરતી પરંતુ બાલી રશીદ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર ગાડીમાં સવાર થઈ ગઈ.

હમીદા અને રશીદાના જવાની ખબર સાંભળી યુસુફ ચુપ થઈ ગયો. તેણે ધણા દીવસ સુધી કાંઈની સાથે વાત કરી નહીં અને જાણે વીચારના દરીઆમાં ડુબી ન ગયો હોય તેવી હાલતમાં આવી પડ્યો. ખાવું પીવું અને બહાર દોરત આશનાઓમાં આવવું જવું ઓછું કરી દીધું. દર વખતે હિંડા વીચારમાં લીન રહેતો. અંદર અને બહાર યુસુફની જ ચર્ચા બધાની જીભ ઉપર હતી. ધીમે ધીમે તેણે ધરથી બહાર જવું બંધ કરી દીધું અને આખો દીવસ પોતાના ઓરડામાં બેસી નમાઝો પઢવી અને દોઆ માંગવી એજ કામ તેણે રહી ગયું.

કેટલાક દીવસ પછી હું અંદર જનાનખાનામાં બેઠી હતી એટલામાં બહારથી ટપાલ વાળાએ માઈ નામ પોકાર્યું. આ સાંભળતાંજ માઈ દીલ ધડકવા લાગ્યું કેમકે આઝાવાલા મીરઝા મહસુદને મારા લખનઉમાં હોવાની ખાતરી મળી ગએલી હોવાથી તેણે કાગળો લખવા શરૂ કર્યા હતા. લખનઉમાં તેના ધણા કાગળો વગર વાંચે ચુલામાં નાંખતી હતી. અત્યારે ટપાલવાળાએ માઈ નામ પોકારતાં મામા બહાર ગઈ અને કાગળ લાવીને મને આપ્યો. મેં ધડકતી છાતીએ કાગળ હાથમાં લીધો અને ચુલામાં નાંખવા ઉઠતીજ હતી કે એટલામાં બેગમ સાહેબે હાથમાં કાગળ જોઈને કાંઈ સવાલ કરે તે પહેલાં જ મેં તેમને જણાવી દીધું:—

“આપ આઝાવાલા મીરઝા મહસુદની હકીકતથી જાણીતાં છો. તેજ બદમાશ મને દર વખતે કાગળ લખીને પજવવા ચાહે છે.

પણ મેં આજ સુધી તેના કાગળને વાંચ્યો નથી અને વાંચીશ પણ નહીં, અત્યારે પણ તેનો કાગળ આવ્યો છે તેથી હું તેને સુધામાં ખાળવાને જાહેર છું.”

બેગમ સાહેબે કાગળના સરનામા ઉપરના અક્ષરો દુરથી જોએલા હોવાથી બોલ્યાં.

“ અક્ષર તો રશીદાના જેવા દેખાય છે માટે સુધામાં નાંખવા પહેલાં વાંચવું જરૂરી છે. ”

મેં લગાર ખ્યાન પુરવઠા જોયું તો મને પણ રશીદાના અક્ષર જણાયા. આવેલો કાગળ રશીદાનો છે એ વીચારે મને બારે આનંદ આવ્યો. રશીદાનો કાગળ બેગમ સાહેબની રૂબરૂ વાંચવો મસલેહત વિરૂદ્ધ હતું. પરંતુ તેઓ મોજુદ હોવાથી કાગલ ન વાંચવાનું હીક ન જણાયું તેથી મેં તરત જ કાગળ ફેડીને વાંચ્યો જેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

બહાલી બહેન.

કબી ગુલશન મે રહેતે થે કહસ મેં અબ ગુઝરતી હે

ખતા સમયાદ કી કયા હે હમારા આબો દાનાથા

મારી જાંઘી દરમ્યાન તે સમય અંત બારોદ અપનાર અને સુખથી ભરેલો હતો કે જે તમારી સાથે ગાળ્યો છે, અને અતી દુઃખી દીવસો અને સંકટનો સમય આજકાલ છે કે હું સનદીલાના ખડેર બનેલા ઘરોમાં ગુમરૂં છું. મને મારી લગારે ચીંતા નથી પરંતુ મારા લીધે તમે દુઃખી દિવસો પસાર કરતા હશે એ વિચાર મને દુઃખી બનાવી રહ્યો છે. તમારા વિચાર પછી મને યુસુફનો વિચાર આવે છે કેમકે બીચારા યુસુફે મારા લીધે ધણી દુઃખો ઉઠાવ્યાં છે અને પછી માસા માસીનો ખ્યાલ આવીને મને બહાવરી બનાવે છે. તે બધા લોકો માત્ર યુસુફ અને મારા સુખના માટે મારી અંમાથી જુદા પડ્યા. પરંતુ મારી તેમજ યુસુફની

સ્થિતીનું લગારે રંજ કે ગમ નથી. આટલા દીવસના અનુભવ પછી હું આ પરિણામે પહોંચી છું કે હું અને યુસુફ દુનિયામાં માત્ર દુઃખ ઉઠાવવા ખાતરજ પેદા થયાં છીએ. ખુદાનો લાખ લાખ શુકર છે કે અમો બન્નેના માટે દુઃખ રંજ, ગમ, દીલગીરી વીજરેનો પાર નથી.

ગમ ખાતી હું ગમસે મેરી નીચત નહીં જારતી

કયા ગમ હે મઝેકકે મેરી તખીયત નહીં જારતી

અલખત્તા એક વાત મને મારા દુઃખમાં વધારો કરનારી જણાય છે. અને તે માત્ર તમે લોકોની હકીકત જાણવાની ઇચ્છા છે પણ મારી અંમાના હકીલા સ્વભાવના સખએ તે ઇચ્છા પુરી થતી જણાતી નથી. કેમકે મેં આપને કાગળ લખ્યો છે એવી ખબર તેમને પડે તો તેઓ મારી સખત ખબર લખ નાંખે. બહેન તમારી મુલાકાત લેવાને જીવ તલપે છે. બીજાં સર્ગા વહાલાથી આ અણુ-ખનાવ દુર થતાં મળવાની આશા છે પણ તમારાથી મુલાકાત થવાનો સંભવ ઓછો છે. ખેર અત્યારે રજા ચાહું છું બાગ્યમાં હશે તો આ જાંદગીમાં મુલાકાત થશે. નહીં તો કયામતના દીવસે તો જરૂર મળીશ. જુઓ મને પોતાના અંતરમાંથી વીસરતા નહીં,

લી૦ તમારી

રશીદા.

કાગળ વાંચ્યા બાદ બેગમ સાહેબા ચાહ્યાં ગયાં. મેં જોયું કે તેમની આંખો આંસુથી ભરેલી હતી આ વખતે મારી સ્થિતી ધણીજ ખરાબ થઈ રહી હતી. રશીદાના એક એક શબ્દે મારા જીગરપર નયતરનું કામ કર્યું હતું. મેં તેના કાગળને પંદર વખત વાંચ્યો છતાં ધીરજ મળી નહી. વારે ધડીએ વાંચતી હતી અને આંસુઓ પાડતી હતી. મારાં આંસુઓએ કાગળ ઉપર પડીને તેને તેને બીજાવી

નાખ્યો. રશીદાના “ક્યામતના દીવસે તો જરૂર મળીશ” ના વચ્ચે માફે કાળજી કોતરી નાખ્યું.

રશીદાના સનદીલે ચાલ્યા જવાથી મારા વિચારો બદલાયા નહતા બલકે હું પહેલાંની પેઠે અડગ હતી. હું સમજતી હતી કે જે રશીદાની અંમાને શરીરતની રૂએ સમજાવવામાં આવશે અને દુનિયાની હિંચ નીચ જણાવવામાં આવશે તો તેણી રશીદાનાં લગ્ન માટે રાજી થઈ જશે પરંતુ નવાબ યાકુબને ત્યાં માફે રહેવાનું મને મુશ્કેલ જણાયું કેમકે હમીદાના રશીદાને સાથે લઈને ચાલ્યા જવાથી ધરનાં બધાં નાનાં મોટાં મારા તરફ અભાવની લાગણી જાહેર કરવા લાગ્યા. અને જે જાહેરોમાં અણબનાવનાં બી રોપનાર તરીકે મને સમજવા લાગ્યાં. જે કે જાહેરમાં મુસુફના મા આપના વિચારો મારી તરફ સારા હતા પરંતુ રશીદાનો કાગળ આવ્યા પછી બેગમ સાહેબાના વિચારો બદલાતા જણાયા. કદાચ તેમ ન હોય પણ મને એમ લાગવાથી છવ ગિચાટ થઈ ગયો. બેગમ સાહેબા સમજતા હતા કે રશીદા અને મુસુફના વિચારોમાં ફેરફાર કરનાર અને હોલાયલી આગમાં બડકો કરનાર હું હતી. અને તેથી કદાચ તેઓ મારા તરફથી નવાબ સાહેબને જીંધું ચતું સમજાવી અપમાનની સાથે ધરમાંથી કાઢી મુકવાની કોશીશ કરે માટે મારે એમ થવા પહેલાં આખરે ધનજીતની સાથે આ ધરને તજવું જોઈએ. રશીદાની મોજાદગીના સખએ હું મારા પાછલા બનાવો જુલી જવા પામી હતી. પણ જ્યારે તેણી સનદીલે ચાલી ગઈ અને ધરના લોકોના વરતાવમાં ફેરફાર જણાયો ત્યારે પાછલા બનાવો યાદ આવ્યા મને મારા ધરમાંથી દેશવટો આપનાર મીરઝા મકસુદની ચાલબાગીઓનું જ્ઞાન થયું. આ વિચારના સખએ માફે દિલ ધરજવા લાગ્યું. અને બેજાન સ્થિતિમાં આવી પડી. તરતજ મેં મારી અંમાને બોલાવી અને મારા અંતરના ઉભરાઓ ખાલી કર્યા તે બાદ લખતઉંથી ચાલ્યા

જવાનું જણાવ્યું. અંનાએ બધી વાત સંભળ્યા બાદ મારા મતથી વિરુદ્ધતા જાહેર કરી, પણ મેં તેની વિરુદ્ધતા ઉપર વધારે ધ્યાન આપ્યું નહીં. અંના, નવાબ અને બેગમની મહેરબાનીઓ અને આજસુધી તેઓના વિવેકના અનુભવ ઉપરથી કહેતી હતી પરંતુ હું સારી પેઠે સમજતી કે યુસુફ અને રશીદનો મામલો લંબાયા વગર રહેશે નહીં અને આ મામલામાં મેં આગેવાન પાઠ લજવેલા હોવાથી બધી બદનામીનો બોજો મારા ઉપર પડશે. તે વખતે નવાબ કે બેગમ કોઈ મારા તરફથી બદગુમાન થયા વગર રહેશે નહીં. માટે એ આબરૂ થઈને નીકળવા કરતાં આબરૂબેર આ ધરમાંથી નીકળી જવું બેહતર છે.

પણ આ ધરમાંથી નીકળીને જવું ક્યાં ? એમ તો મારા વાચક અને મારી વાતો સંભળનાર બાલુઓ સેંકડો હતી કે જે પોતાના ઘેરમાં મને જગ્યા આપે પરંતુ મેં કોઈ પણ પીછાણવાળીને ત્યાં જઈને આશરો લેવાનું મુતાસબ ધાર્યું નહીં, તેથી હવે ક્યાં જવું ? એ સવાલે મારા મનમાં હિંપનન અર્થ મને થોડીક પળોના માટે ધભરામણમાં મુકી દીધી.

એક દિવસ મને બેઠાં બેઠાં શેખ રઝીદિદીનનો ખ્યાલ આવ્યો, જેમની સાથે મરદાના લીબાસમાં હું લખનઉ આવતી વખતે રહેવના કબામાં બેઠી હતી અને જેઓએ મને તથા અંનાને પોતાને ઘેર લઈ જવાની બહોંસ કરી હતી. લખનઉ શહેરના આગેવાનોમાં તેઓ સારી પેઠે જાણીતા હતા. અહીં આવ્યા બાદ મેં ધણી વખતે તેમની બલાઈ વીધે સંભળ્યું હતું તેઓ નેક અને પરહેઝગાર હતા અને ગરીબોને મદદ કરવામાં પોતાથી બનતું કરવા સુકતા નહોતા તેમનો ખ્યાલ આવતાજ મેં તરત એક ચીઠી નીચે પ્રમાણે લખીને દાસીની સાથે મોકલી આપી અને તેને સમજાવી દીધી કે અગર તેઓ આ ચીઠીને જવાબ આપે તો કોઈને જાહેર ન કરતાં મુપચુપ મને આપવે. તે ચીઠીમાં મેં લખ્યું હતું કે:—

“ મોલવી રઝકેદીન સાહેબ !

ખુદા તઆલા આપને મારા જેવા નિરાધારો અને લાચારોને મદદ કરવા માટે સલામત રાખે. હું આ ચીઠીમાં માફ પુરું વર્ણન કરી શકતી નથી પરંતુ ટૂંકમાં એટલું જણાવું છું કે હું એક સારા કુટુંબની ચતીમ બાળા છું. સમયના ઉલટ ફેરના સમયે લાચાર અવસ્થામાં આવી પડી છું. નવાબ યાફુઝ સાહેબના આશરામાં માફ યોગ્ય થઈ રહ્યું છે. તેઓ અને તેમનાં બધા ધરનાં નાનાં મોટા મારી સાથે બજોળ સારો વરતાવ કરે છે પરંતુ આવી રીતે વગર મહેનત કરે એમના આશરામાં પડી રહેવું મને પસંદ ન હોવાથી હું કોઈ કામ કરી માફ ગુજરાન કરવા ચાહું છું ખુદાના ફઝલે કરમથી નાના બાળકોને દીનદારીનું સાધારણ શિક્ષણ તથા સીવવા ભરવા અને ધરના કામકાજનું થોડુંક જ્ઞાન આપી શકું છું. માટે જો આપ પોતાનાં બચ્ચાંઓને શિક્ષણ આપવાની ઈચ્છા રાખતા હો તો હું આ ખીદમત બજાવી લાવવાને તઈયાર છું. પગારની મને પરવા નથી. ઈજ્જત આપરૂની સાથે રહેવાનું અને બંને વખત ખાવાનું મળી જાય તો બસ છે.

એક અજણી બાળા આપને આવી રીતે લખી રહી છે તેથી આપને કદાચ અજાણ્ય લાગે અને મારી ચાલના માટે શંકા જન્મ પામે પરંતુ હું આપને અરજ કરું છું કે આપ મારી રીત બાત તથા ચાલ ચલણના માટે નવાબ યાફુઝ સાહેબ તથા તેમના સાહેબઝાદા યુસુફ સાહેબથી મળીને દરીયાઈત કરી શકો છો છેવટમાં હું મારી ચીઠીને આ રોર ઉપર પુરી કરું છું.

આખરે જીન્સે ગિરહિ કહીં બે કાર ન જાય
આપ લે લેં તો ચે સોદા સરે બાઝાર ન જાય

વરસલામ.

જવાબની બિમેદવાર
એક પરદેનશીન

મારી આ ચીઠી પહેંચતાંજ રઝીઉદ્દીને તે ચીઠીની પાછળ નીચે પ્રમાણે જવાળ લખી મોકલ્યો,

“ અમર આ ચીઠી તેજ પરદેનશીન બાનુના પોતાના હાથની લખેલી છે જેઓ ઉસ્તાનીની જગ્યા માટે મને લખે છે, તો હું તેમને રહેવાનું ઘર ખાવું પીધું અને માસીક રૂ. ૨૦ નો પગાર આપીશ. તેમના માટે માફ ગરીબ ઘર હર વખત બિઠાકું છે જ્યારે ઈચ્છા હોય ત્યારે આવે. ”

રઝીઉદ્દીનનો આ જવાબ જોઈ મેં છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. આજ સુધી હું ખેરાતના કટકાઓ ઉપર ગુજરાન કરી રહી હતી પણ હવે પાક પરવરદિગારે ઇજ્જત આપરની સાથે મહેનત કરીને પોષણ કરવાનો રસ્તો કાઢી આપ્યો એટલા માટે મેં તરતજ વડુ કરીને પાક પરવરદિગારની જનાબમાં શુકરાનાના બે દોગાના નમાઝ અદા કરી.

ભોગજોગે તે દીવસે એક મીટીંગમાં નવાબ યાકુબ અને રઝીઉદ્દીનની મુલાકાત થઈ એટલે રઝીઉદ્દીને નવાબ યાકુબથી મારા સંબંધમાં વાતચીત કરી. નવાબ યાકુબે મારી તારીફ કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહી તેથી રઝીઉદ્દીને મને પોતાને ત્યાં બોલાવીને નોકર રાખવાનું નક્કી કરી લીધું. પરંતુ નવાબ યાકુબને માફ જવું પસંદ પડ્યું નહી તેથી તેઓએ રઝીઉદ્દીને જણાવ્યું કે “ કાઈબી રીતે અમે તેને અમારા ઘરમાંથી જવા દઈશું નહીં. ” નવાબ યાકુબ કદાચ ઘેર પહેંચે અને જવા ન દે એટલા માટે રઝીઉદ્દીને મીટીંગમાંથી જ એક નોકરને પ્રાલખી લઈને મને બોલાવા મોકલી દીધો. નોકર પ્રાલખી લઈને આવ્યો અને બહારથી યુમ પાઠી કે ઉસ્તાનીજને લેવા માટે રઝીઉદ્દીન સાહેબને ત્યાંથી પ્રાલખી લઈને આવ્યો છું. આ અમરશી ઘરનાં બધાં નાના મોટાં અબ્જયથીમાં પડ્યાં કેમકે તેઓ બધા મને મારા અસલ નામથી ઓળખતા હતા પણ જ્યારે

આ વાત આશ અને આવી ત્યારે મેં જવાની તાઈપારી કરી અને બેગમ સાહેબાની રજા માંગી, બેગમ સાહેબ સમજ્યા કે રઝીઉદ્દીનના ધરતી બાતુએએ એકાદ દીવસના માટે બોલાવી હશે એટલે રજા આપી દીધી. હું મારા બરૂરી કપડાંની વચકી લઈને મારી અંના સાળે પાલખીમાં સવાર થઈ ગઈ અને મગરેબની નમાઝ રઝીઉદ્દીનના મકાનમાં પહોંચીને અદા કરી મગરેબની નમાઝ પછી બપોરે નવાબ યાકુબ સાહેબ પોતાને ઘેર પહોંચ્યા અને મારા આદ્યા જવાની હકીકત સાંભળી ત્યારે ધરના માણસો ઉપર બાસે ગુસ્સે થયા. આ આ વાતની ખબર મને કેવી રીતે પડી તે વાંચકો નીચેની હકીકત ઉપરથી જાણી શકશે.

હું ઈશાની નમાઝ અદા કરીને મુસલ્લા ઉપર બેસી વઝીફો પઢી રહી રહી હતી કે એટલામાં નવાબ યાકુબની મામા ગોયાખાનમ આવી એટલે મેં તેણીને પુછ્યું.

“મામા ! તમે અહીં ક્યાં ?”

“તમે અહીં બેઠાં છો કે ?” મામાએ પટપટારો શરૂ કર્યો. “હું અંધારામાં આપને બીલકુલ ઓળખી શકી નહીં. મારી છાંદગીમાં આ ધરતી અંદર હું એક બે વખતે જ આવી હતી. એટલે અહીં વધારે જાણ પીછાણ ન હોતી. લગભગ અર્ધો કલાક થયાં હું આપની શોધમાં હતી. અહીંના નોકરોને પુછવાથી તેઓ આપને જાણતા ન હોવાથી કાંઈએ ઠેકાણું બતાવ્યું નહીં એટલે હું તો ગાંડીની પેઠે આખા ધરમાં ફરી વળી. બે અત્યારે પણ આપ મને ન બોલાવતાં તો હું બાગ્યેજ આપ સુધી પહોંચી શકતી.”

“હીક પણ તમાર આવવું કેમ થયું તે તો કહો ?”

“હું આપને માટે એક ખુશ ખબર લાવી છું મારે મીઠું

મેઢું કરાવો તો સંભળાવું. ? ”

“ શું રશીદાનો કોઈ કાગળ આવ્યો. ”

“ નહીં. નહીં, પણ હું એવો કાગળ લઈને આવી છું કે આપ રાંચીને ખુશ ખુશ થઈ જશો. ”

“ જોઉં કાનો કાગળ છે ? ”

“ કાગળ આપનારે ખાસ તાકીદની સાથે કહ્યું છે કે જપાની સંદેશો કલ્લા બાદ કાગળ આપવો. ”

“ શું યુસુફે લખ્યો છે ? ”

“ બીબી ! ,’ ધીમેથી મારા કાન પાસે મેઢું લાવતાં મામએ કહ્યું “ રશીદા અને યુસુફની વાતને બાબુએ મોકા. હું તે કાગળ લખને આવી છું કે આખી જાંદગી સુધી મને યાદ કરશો. ”

“ વાર જો કાંઈ કહેવું હોય તે કહો અને આ તમારો પટ થટારો બંધ કરો. ” મે મામાની વાતોમાં ચાપલુસી જોઈને કંટાળી જતાં કહ્યું એટલે મામા ચારે બાજુએ કાઢ છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરતાં બોલી.

“ નવાબ સાહેબે આપને યાદ કર્યા છે. ”

“ યાદ કરવું એટલે શું ? ”

“ હાય ! તમારા ભોલપણ ઉપર આહિમની સહનત કરવાન કરવામાં આવે તોએ કમ છે. યાદ કરવાના અર્થ આપ નથી સમજતાં ? બુચો સાંભળો ! નવાબ સાહેબ આપને બેગમ બનાવવા અને ખાસ મહેલનો ખેતાબ આપવા યાહે છે. ”

મામાની આ વાતમાં મને લગારે સમજ ન પડવાથી હું બોલી.

“ મામા ! હું તમારી વાત બીજકુલ સમજી નથી, માટે લગભર સાથે શબ્દોમાં કહો. ”

“ આપ ગુસ્સે થાવ છો એટલે મને શી ગરજ કે કહું. ”

“ હું ક્યાં ગુસ્સે માઠું છું ? સમજ નહીં પડવાથી યુક્તું છું. ”

“ ઠીક ત્યારે સાંભળો ! નવાળા યાકુબ સાહેબે એક દીવસ બારણાની ફાટમાંથી તમારો ચહેરો જોયો હતો, અને ચહેરો જોતાં જ અચાક થઇ ગયા હતા એટલે તમારી સાથે નિકાલ કરવાની તજવીજમાં હતા. અને કોઇ ઉમરા તકની શોધમાં હતા. રશીદા અને યુસુફના લગ્નને તેઓએ એટલાજ માટે ટેકા આપ્યો હતો કે તે તમારી ખાસ ઈચ્છા હતી. તે બંનેના લગ્ન ક્યાં બાદ તેઓ તમોને નિકાલનો પેગામ આપનાર હતા. આટલો જબાની સંદેશો કહ્યા બાદ હવે આ કાગળ આપની સેવામાં હાજર છે. ”

આ સાંભળતાં જ મને ધણું ખોટું લાગ્યું અને નવાળા સાહેબનો કાગળ પાછો આપતાં કહ્યું.

“ નવાળા સાહેબને મારા તરફથી સલામ સાથે કહેજો ? મેં આપનું નીમક ખાધેલું હોવાથી બીજુ તો કંઈ કહી શકતી નથી પરંતુ આપનો આ પત્ર વગર વાંચે પાછો મોકલું છું. ”

આ જવાબ સાંભળીને મામાએ નવાળા સાહેબનો કાગળ વાંચવા માટે બહુ જ બેહોશ કરી જેથી લાચારીએ મેં તે કાગળ વાંચ્યો જેમાં લખેલું હતું કે:—

“ રઝીદિદીન કરતાં હું તમારી મહેરબાની મેળવવાનો વધારે હક ધરાવું છું. દીની બાબતમાં પરદાની વાત નથી તેમજ તમારે તેમાં ખોટું માનવું જોઈએ નહીં. હું મારી ઈચ્છા મામાની મારફતે જાહેર કરું છું અને પત્ર મોકલું છું જે જવાબ આપવો હોય તે

આ પત્રની પછવાડે લખી મોકલો જો તમે માની સાથે નિકાલ કરવા ને રાજી થશો તો હું મારી મીલકતમાંથી ચોથો ભાગ તમોને મહેરના બદલામાં લખી આપીશ.”

આ કાગળ વાંચીને મને અનેક વિચારોએ ઘેરો લીધી પણ તે બધા વિચારોની સાથે ગુસ્સાનો ભાગ થયો વધારે હતો પરંતુ મેં મારા ગુસ્સાને દબાવી કાગળની પછવાડે નીચે પ્રમાણે લખ્યું.

“ આપે મારા જેવી અબળા ઉપર અનેક આભાર કરેલા છે, આપના પત્રથી જોડું લાગ્યું નથી. તેમજ દીની બાબતમાં જોડું માનવું પણ ન જોઈએ. આ બાબતમાં બેમમ સાહેબ સિવાય બીજો કોઈપણ માણસ વીગતવાર સમજણ આપી શકશે નહીં. હું લખનઉમાં કોઈપણ માણસ સાથે લગ્ન કરો શકતી નથી. આપને આ વાતની ખબર હાત કે યુસુફનો સંદેશો નાકામ પાછો ફરી ચુક્યો છે તો હું ધારૂ છું કે આપ આજે પેમામ મોકલવાની પહેલ કરતાં નહીં. ખેર જો આપ આ મામલાને અહીંજ દાખી દેશો તો તે આપના માનને જોતાં મુનાસખ ગણાશે. ”

આ જવાબ લખને મામા તો ચાલતી ગઈ પણ મારા દીલમાં આ વીચારો છોડતી ગઈ કે સ્ત્રીઓની જુવાની સાથે પુરૂષોને સ્વાભવિક રીતે કુદરતી ખેંચાણ છે અને પુરૂષો આ મામલામાં બીલકુલ નિરદોષ છે. જો તેઓની હાલત ઉપર નજર ન કરવામાં આવે તો તે એક મોટો જુલમ ગણાય પણ હું આ બાબત ઉપર લગાર પણ ખ્યાન આપું છું તો મારી અસહ્ય મતલબનો નાશ થાય છે, મારી ફાઇનલો દીકરા જેની સાથે હું અદરાર્થ યુદ્ધી છું તેનો ખ્યાલ એક પળના માટે પણ મારા મનમાંથી દૂર થતો ન હતો. નવાજ માકુબની વાત માનવામાં આવે તો મારા નીચમમાં ફેર પડે છે જે જીવ જતાં પણ હું મુકી શકતી નથી.

નવાજે મને આખી જીંદગી મુઠ્ઠી પરદામાં રહેવાની સીખામણ

આપી એટલે મેં તે પછી કોઈ પણ પુરુષની માગ ઉપર નજર ન પડે તેનો ખાસ બંદોબસ્ત રાખ્યો. રઝીકેદદીન જેવાં બહા અહરથથી પણ હું શંકાશીલ બની હતી. જ્યાં સુધી હું એમને ત્યાં રહી ત્યાં સુધી મારી મંજૂરત આપફને દરેક પ્રકારે બચાવતી રહી. હું જે ઘરમાં રહેતી હતી તે ઘરની પાસે રેલ્વે ઓફીસના એક હેડ ક્લાર્ક બાથુ રહેતા હતા. તેમની મોહીની અને માલતી નામની બેદીકરીઓ બંનેની જ બાં, ચાલાક અને બહુલી મણેલી હતી. તે બંને બહેનોએ મીથન મર્ચ રફલમાં કેલવણી લીધી હતી અને ડોક્ટરી હુન્નર શીખવા માટે લાહોરની મેડીકલ કોલેજમાં જવા ચાલતી હતી. પાડોશી હોવાથી તે બંને બહેનોની સાથે મારે સારો સંબંધ થઈ ગયો હતો. જ્યારે તેણીઓ બાથુવા ગણવાથી અથવા ઘરના કામકાજથી નવરી પડતી ત્યારે મારી પાસે આવતી અને રઝીકેદદીનની દીકરીઓને જે કાંઈ બાથુવતી તે સાંભળતી હતી. મેડીકલ રફલની દરેક બાબતો વિષે હું દર વખતે ચરચા ચલાવી તેમની મારફતે ત્યાંની બધી હકીકતથી વાકેફ થતી હતી. જ્યારે મેડીકલ રફલની બાબતોની માહેતી મેં મેળવી લીધી ત્યારે મેં આવા ઉત્તમ ધંધામાં પડવાનો વિચાર કર્યો અને મેડીકલ રફલમાં જઈને શિક્ષણ લેવાનું નક્કી કરી લીધું.

રઝીકેદદીનને ત્યાં હું જેટલો વખત રહી તેટલો વખત ભારે આરામમાં ગાળ્યો. આગરાવાલા મીરઝા મકનુદ કે ખીજ કોઈ બદમાશની હેનનગતીનો સ્વપને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહીં, નવાબ યાકુબે કાગળ લખી અને જે સદમો પહોંચાડ્યો હતો તેથી હું તે પછી તેમને ત્યાં ગઈ નહોતી તેમજ મારો જવાબ સાંભળીને નવાબ યાકુબ એવા શરમાંદા થયા કે તેઓએ મારું નામ પણ ન લીધું, અલબત્ત મેં અને કોઈ કોઈ વખત ગરીબ રશીદાનો ખ્યાલ ભારે મુંઝવણ અને દીલગીરીમાં નાંખતો હતો.

રઝીકેદદીનના ઘરમાં આવ્યાને ૭ મહીના થયા હશે કે એટલામાં

પેલી બંને પાડોશી બેહેનો એ લાહોર જવાનો ઇરાદો કર્યો એટલે મેં પણ તેમની સાથે જવાનું નક્કી કર્યું. જ્યારે આ વાતની રઝીઊઠદીનને ખબર થઈ ત્યારે તેઓએ રોકવા માટે બારે કોશીશો કરી પરંતુ તેમને મારા અડગ વીચારોની જાણ થતાં તેઓએ રજા આપી અને છ મહીનાની મુદતમાં મેં તેમની દીકરીઓને જે શિક્ષણ આપ્યું હતું તેનો સારો બદલો આપ્યો. તથા તેઓએ પોતાની હાલદરદીના સબબે હું જ્યાં સુધી મેડીકલ સ્કૂલમાં રહું ત્યાં સુધી દર મહીને ત્રીસ રૂપિયાની રકોલરશીપ મુકરર કરી આપી. આવી રીતે હું માર્ચ ૧૮૮૪માં રઝીઊઠદીનને ત્યાંથી લાહોર જવાને વીદાય થઈ.

આખ ૪

લાહોરની મુસાફરી.

હું લખનઉથી વીદાય થઈને અલીગઢના રસ્તાથી માઝયાબાદ પહોંચી. અહીંથી લાહોર જવાનો મેં રસ્તો હતા. એક દીક્ષી અને બીજો મીરઠ થઈને જવાનો હતા પરંતુ મેં મીરઠ થઈને જવાનું પસંદ કર્યું. સગા વહાલાને મળવાનો અને દુરથી જ દીક્ષીનાં દરશન કરવાનો બહુએ વીચાર આવ્યો પણ મારી ઉપર ગુજરેલી મુસીબતોની યાદ આવ્યાથી હું મીરઠના રસ્તેજ લાહોર જવા ઉપડી. બીજો દીવસે મોહીતી અને માલતી જેવી સદગુણી સાહેલીઓની સાથે હું લાહોર પહોંચી અને મેડીકલ સ્કૂલમાં દાખલ થઈ ગઈ. લાહોર આવ્યા પછી મારી જીંદગીનો નવે સફો શરૂ થાય છે. મીરઠા મકસુદની પંજવણીનો અહીં આવ્યા બાદ અંત આવી ગયો. લાહોરની મેડીકલ બોરડીંગમાં મને પુરપુરી અમનની જીંદગી નસીબ થઈ. હું

ત્યાં આનંદ અને ખુશીમાં દીવસો પસાર કરવા લાગી, સુલતાન શિક્ષણ અને ઉપદ્રવમાંથી જે વખત રાજ્ય પડતો હતો તેને હું સુલતાની બાળાઓ સાથે વાતચીતમાં પસાર કરતી હતી. વાતચીત દરમ્યાન હું મારા મજદૂબની ખુશીઓ અને ભલાઈની વાતોનું વર્ણન કરતી હતી. કુળવણી લેવા આવનારી બાળાઓમાં મોટા ભાગ અંગાણ અને પંજબની બાળાઓનો હતો અને મોટા ભાગે તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મની હતી. ઉરદુ બાષા સારી પેઠે બોલતી હોવાથી બોલુવા મળુવામાંથી મારો જે વખત બચતો તે ઇસ્લામની ખુશીઓના વર્ણનમાં અને શેખ રઝીઉદ્દીન સાહેબે મારા ઉપર જે આભાર કર્યો હતો તેના માટે તેમના હકમાં દોઆએ ખેર કરવામાં પસાર કરતી હતી.

મુનઘમ કે શુક મેં બી હીલાયેં કબી કબી

તનહા બરાએ લઝઝતે દુનીયા ક્યાં નહીં

મને કોઈ કોઈ વખતે રશીદાની યાદ આવીને બેચેન બનાવતી હતી. મારા ઈસ્તિયાસની યાદ એક પળના માટે મારા મનમાંથી વીસરતી ન હોતી. વીલાયતમાં તે શું કરતો હશે ? મારી ફાઈએ મારા નાશી જવાની અબર આપવાથી તેણે મારા માટે કેવા વીચારો ને મનમાં જગ્યા આપી હશે ? કેટલીક વખતે સ્વપનામાં તે મને કપકા આપતો નજરે પડતો હતો અને કેટલીક વખતે હસીને વાતો કરતો હતો. ઈલીયાસનો મનહર ચહેરો મારા દીલના આઈના ઉપરથી દુર થતો ન હોતો, બે કે માત્ર મારી સાથે તેની નામની જ ભગણી (વિવીશાલ) થઈ હતી છતાં પણ હું તો મારા મનમાં તેને મારો ભવીષ્યનો માલીક સમજી ચુકી હતી. હા ખીયારો યુસુફ બુઝાયો ન હોતો. તેનો વીચાર પણ હરદમ રહેતો હતો. રશીદાના વીચોગમાં તેનો કેવો હાલ હશે. આવા વીચારમાં ચાર પાંચ મહીના પસાર થઈ ગયા. એક દીવસે મેં ધુન્સત કાઠીને યુસુફને રશીદાને, મારી ફાઈને અને વિલાયત ઈલીયાસને ડાગળો લખ્યા. રશીદા અને યુસુફના કાગળોમાં તો માત્ર ખેર

આશિષત દરીયાકત કરી હતી. પણ મારી ફાઇ તથા ઈલિયાસને જે કામજી રવાના કર્યા, તે ખાસ જાણવા જોઈ હતી. ઈલીઆસના કામજીની નકલ જે ઉતારી લીધેલી હોવાથી તે વાંચકોની જાણ ચારે તીરે લખું છું.

લાહોર, જુલાઈ ૧૮૮૫.

જહાંગી સાહેબ ઈલિયાસ !

હું તમને લાહોરથી આ કામજી લખું છું, અને ખબર નથી કે તમે લંડનમાં છો કે બીજી જગ્યાએ. પહેલાં તમારા સમાચાર પુષ્પીગનના કામજીથી મળતા હતા, પરંતુ એક વર્ષથી તમારા સમાચાર જાણવાની તક મળી નથી. કેમકે પુષ્પીગનની સાથે પત્ર વહેવાર નથી તમેને તેનું કારણ સમજાવવું મુશ્કેલ છે. પુષ્પીગનના પત્ર ઉપરથી તમે મારી સ્થિતિ જાણી શક્યા હશે, અને હું માનું છું કે તેમના પત્રોએ તમને મારા તરફથી બહુમાન બતાવી દીધા હશે, પણ અને તેની લગ્નપરવા નથી. અને પુરો લગ્નસો છે કે જ્યારે તમે મારાથી મળશો ત્યારે હું તમારા વિચારોને ઠીક કરી લઈશ. તમે જે દેશમાં છો અને જે પ્રકારની સોસાયટીમાં રહો છો, તથા જે ફળવણી પામે છો તેને જોતાં જણાય છે કે તમારા વિચારોમાં જાણવા જોગ સુધારો થયો હશે, અને તેનાજ લીધે હું આશા રાખું છું કે મારા લાહોરની મેડીકલ સ્કુલમાં ફળવણી પામવાના સમાચાર તમને ખુશી કરશે, અને મને પુરીપુરી આશા છે કે તમે વિલાયતથી પાછા ફરશો, ત્યારે હું મેડીકલ સ્કુલની પરીક્ષા ફતેહમંદી સાથે પસાર કરી લઈશ, ફરસેજ તમારી તંદુરસ્તીની અને ફતેહમંદીથી પાછા આવવાની હોવા અનુદ્ધા છું.

લી.

આબેદા

આ પ્રમાણે કામજો રવાના કરી દીધામ પ્રાંત ૭ દિવસ થયા હશે કે એક દિવસે એક માહી બોર્ડિંગ લાઈસના પ્રાંત

આમળ આવીને ઉભી રહી અને તેમથી એક જુવાન નીકળીને બોર્ડિંગ હાઉસના નોકરોથી પુછ્યાછ કરવા લાગ્યો. મેં લગાર ખાન મુર્દક જોયું, તો મુસુકે હતો. મેં લાહોરમાં આવ્યા બાદ પોતાના રૂપને પારકા પુરોની નજરથી જાચાવવા ખાતર ચહેરા ઉપર સવારના પહેરમાં કાળાશ લગાડીને ચહેરાની સુફેદીને છુપાવવાનો ધારો રાખ્યો હતો. નાટકમાં કાળા ચહેરાના હજારીનો પાઠ કરનાર એક્ટર જે મલા પેન્ટ વડે પોતાનાં સફેદ ચહેરાને કાળો બનાવે છે, તેજ પેન્ટ વડે હું પણ સવારની નમાઝ પછી પોતાના ચહેરાને હજારીની પેઠે મળો બનાવી લેતી હતી અને રાતે ઈશાની નમાઝ પછી પેન્ટને ઘોઈ નાખી અસલ રૂપમાં આવી જતી હતી. આ પ્રમાણે કરવાથી હું દરેક માણસની સાથે વાતચિત કરી શકતી હતી, અને લિબાસ પણ એવો ધારણ કરતી કે જેમાં વધારે એંચાણ ન હોય. આવી રીતે રહેવાથી હું ઘણાજ આરામમાં હતી. મુસુકે મારો કામળ મળવા બાદ મારી જ તપાસ માટે આવ્યો હતો એટલે મેં તેમની સાથે મુલાકાત લેવાનું નક્કી કર્યું અને નોકરને મોકલી પોતાના ઓરડામાં તેડાવ્યો, ઓરડામાં આવીને તે બે બાકળાની પેઠે મારી સામે ટગર ટગર જેવા લાગ્યો તે બાદ તેણે નીચી નજરોએ અને પુછ્યું.

“ આ બોર્ડિંગ હાઉસમાં બી આબિદા નામની એક મુસલમાન બાળા કેળવણી પામે છે. તેમને આપ ઓળખો છો ? અને તેઓ ક્યાં છે તે બતાવી શકો છો ? ”

“ બેસો તો ખરા ” મેં કુસી આપતાં કહ્યું એટલે મારો આવાજ પારખીને અજબ થતા મુસુકે પુછ્યું.

“ આપ તેમને ઓળખો છો ? ”

“ એવે સવારને કેમ ન ઓળખે ? ”

“ તો શું આપ પોતે જ આબિદા છો ? ” વધારે અજબ થતાં મુસુકે બોલ્યો. “ વાહ શું રૂપ બદલ્યું છે. ”

“ન્યારથી લખનાને છેલ્લા સલામ કર્યા ત્યારથી આખરે ઈજકતના રક્ષણ માટે આ રૂપ ધારણ કર્યું છે. ”

“ હાલ તમે મળ્યા કર્યો. તે તમારા ગુલામી માત્ર પેશાનીની ચમક, હોડોની લાલાશ, જીવાનીનો રંગ, ચહેરાની સુંદરતા ક્યાં ગઈ? કાળા રંગે બધાને મટાડી દીધા. ”

“ યુસુફ ! લગાર હોશમાં આવો અને જો તમારી આંખોમાં તેજ હોય તો જીઓ, સમજ સક્તિ હોય તો સમજો, તમને આ બાબત ઉપરથી મોટો ધડો લેવો જોઈએ છે. મારફતે ઇલાહીના પાઠ હાસલ થઈ શકે છે. કાળા પેન્ટ ચહેરાની સુંદરતાને બદલવાની સાથે ચાહનારાના દિલની સ્થિતિને પણ બદલી નાંખી, નાક, મન, આંખ, માલ, લોહી, ચામડું વિગેરે તેજ છે, માત્ર ચહેરાનો રંગ બદલવાથી બધી હાલત બદલી ગઈ. આવીજ રીતે દુનીયાની દરેક વસ્તુ નાપાયદાર અને કદર કરવાને લાયક નથી. હાડકા અને માંસના જોખા ઉપર કુદરતી ચામડાની ખોલ ચઢાવી જાહેરી સુંદરતા પેદા કરી દીધી છે. તમે જે વસ્તુને ચાહો છો તે વસ્તુના ઉપરથી ચામડાની ખોલ ઉતારી લેવામાં આવે તો શું તમે તેને પ્યાર કરશો? ચાહશો? નહીં તમે તેના સામું પણ નહીં જીઓ, માટે જ જાણવું જોઈએ કે જાહેરી રૂપરંગ ઉપર મરી શીટવું બેવકુફી છે. જાહેરી ટાપટીપ માત્ર એક પાણીના પરપોટા મિસાલ છે. કાળા પેન્ટ લગાડવાથી મારામાં શું ફેરફાર થઈ ગયો કે તમારું દીલ મારી તરફ ખેંચાતું નથી. તમે જે વસ્તુને ચાહો છો તેની અસલીયત આજ છે. ચમકતા સુંદર રંગને બનાવટી સમજો. અસલ વસ્તુઓ આંખ, નાક મારામાં, રશીદામાં અને દુનિયાની દરેક સીઓમાં એક સરખાં છે. માત્ર જોનારની નજરમાં ફેર છે. ”

મારું આ વિવેચન સાંભળી યુસુફ રડવા લાગ્યો તેના રડવાથી

મારા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી બહુ ભારે અસર થઈ. જ્યારે મોડીવાર થઈ ત્યારે મુશ્કેલી તળીયત ઠેકણે આવી એટલે તેણે આજીવનની સારી હાથ ભેટતા કહ્યું:—

“ ખુદાના વાસ્તે ચહેરાની ઘણાશને ધોઈ નાંખી અસલ ચહેરાના દર્શન કરાવો. રશીદાના ચહેરાનો આબેહુલ હાથ તમારા ચહેરામાં છે માટે જરા હંસીને મારા બેચેન દિલને ધીરજ આપો. મારે લખનઝીરી અહીં સુધી આવવાનો ફેરો સફળ થાય. બે રૂબરૂ ચહેરો બતાવવાની ઇચ્છા ન હોય તો આપનામાં હિમા રહે, હું માત્ર આપનામાં જોઈને દર્શન કરી લઉંશ. આબેદા ! હું તમને મારી સગી બહેન સમજી છું. પણ મું કંઈ મારા દિલથી લાચાર છું. રશીદાના ચહેરામાં અને તમારા ચહેરામાં લગભર ફેર નથી. તમને જોવાથી હું સમજીશ કે મેં રશીદાના ચહેરાના દર્શન કરી લીધાં. બીજી કંઈ સમજતાં નહીં અને મનમાં જોઈ લાવતાં નહીં. ”

“ મુસુફ ! જાણ્યામાં તમારા દીવાનપણામાં કંઈ કમી થઈ નથી. ”

“ હા, હું દીવાનો છું, દીવાનો ન હોત તો તમારા એક પત્રના જવાબમાં લાહોર સુધી શા માટે દોડી આવતો. હું દીવાનો છું. બેશક દીવાનો છું, આબેદા ! ખરેખર હું દીવાનો છું. ”

“ ચાલો હવે બહુ ન બોલો અને રશીદાના સમાચાર સાંભળાવો. ”

“ હજી સુધી પાશીરામાં પહેલી જ પુણી છે. આશા પુરી થવાના કાંઈ ચિન્હ જણાતાં નથી. મેં રશીદાને ઘણા કાગળ લખ્યા પણ એકનો એ જવાબ લખવાની તેણે તરદી લીધી નથી. તમે કહો છો કે રશીદા મને ચાહે છે પણ હું નથી ધારતો કે તમારું કહેવું ખરું હોય. ”

“ ખરું ન હોવાનું કારણ ? ”

“ મારા કાગળોને એક પણ જવાબ લખ્યો નથી. ”

“ વાહ સાહે કારણ શાથી કહાલ્યું ” એં યુસુફને દીધાસો જેમાં જણાવ્યું યુસુફ તમને રશીદાની જેટલી ચાહત છે તે કરતાં રશીદા તમને વધારે ચાહે છે માત્ર ફેર એટલો છે કે તમારામાં ધીરજ નથી અને તેણી પોતાના મન ઉપર કમ્બુ ધરાવે છે. કામળનો જવાબ એટલા માટે નહીં આપ્યો હોય કે કદાચ તેની અંમા બેઠા હો તો મુશકેલીમાં ફસલું પડે. મને ખાતરી છે કે જો તમે કોઈ બહુસાદાર બાઇ સાથે તેને સદેશો મોકલાવશો તો તેણી ને બાઇની સાથે આશાથી ભરેલો જવાબ મોકલશે. ”

“ ઠીક ત્યારે હું માનું છું કે રશીદાને મારી ચાહત હશે પણ વાહ તમે કામચાળીના માટે શા વિચાર કર્યો ? ”

“ તમારા ઘરમાંથી જવા બાદ હું રઝીકિદીનને ત્યાં જઈને રહી અને તે પછી તમારા ઘેરના લોકોથી મળવાની તક મળી નહીં એટલે હું કોઈ વિચાર કરી શકી નથી પરંતુ રશીદાની અંમાને રાજી કરી લેવી કોઈ મોટી વાત નથી. તેણી મુસલમાન થઈને શરીઅતના મસઅલાથી ઈનકાર કરી શકતી નથી. માટે કોઈ મજહબી પેશવાની મારફતે વિધવાઓના લગ્ન બાબે જે હુકમ આવેલા છે તે તેણીના કાન સુધી પહોંચાડી દો પછી જુઓ કે તેણી રાજી થઈ જશે. ”

“ હા ઠીક, મંજૂર મુરાદાબાદમાં તેમના પીર મવલાના ફઝલુર રહેમાન સા. રહે છે જેઓ હિંદુસ્તાનમાં ધણા મશહૂર છે તેમના હુકમને તેઓ કુરઆન અને હદીસની પેઠે માનશે, ”

“ હા, હું પણ તેમને જાણું છું માટે તેમનીજ મારફતે વિધવા લગ્નની તાકીદનો મસઅલો તમારી માસીના કાન સુધી પહોંચાડી પોતાનું કામ કાઢવાની તજવીજ કરો. ”

“ પણ હું નથી ધારતો કે પીર સાહેબ આ કામમાં મદદ કરે કેમકે જ્યારે તેઓ સંબળશે કે મારી માસી વિધવા લગ્ન વિષય છે ત્યારે તેઓ આ કામમાં આનાકાની કરશે. આજકાલના પીરો

અને દુરવેશો ફક્ત નામનાજ છે તેઓ જ્યારે જુએ છે કે ફલાણી વાત મુરીદની મરજી વિરુદ્ધ છે. અને ફલાણી વાત મુરીદ પસંદ કરે છે ત્યારે તેઓ પણ મુરીદોને અનુસરતી અને પસંદની જ વાતો કરે છે. માત્રી વાત કહેવી અને મુરીદોને ખરા રસ્તા ઉપર ચલાવવા એ તેમનો હેતુ હોતો નથી બલકે જાહેલ મુરીદોને પસંદ પડતી વાતો કરી પોતાના મજવા ભરવાનું સમજે છે અને કંઈ ચાલ ચાલવાથી મુરીદની પાસેથી પર્ધા નીકળશે એજ ફેરમાં પીર અને દરવેશ પડેલા છે. તેમની સ્થિતિ તો એવી થઈ રહી છે કે “ વર મરો કન્યા મરો પણ મોરનું તરલાણું ભરો ” મને તો નથી લાગતું કે પીર સાહેબ કાંઈ મદદ કરી શકે.

“ યુસુફ ! એવું ન બોલો, પાંચે આંખણી સરખી હોતી નથી. મવલાના સાહેબ ખીજ આજકાલના જાહેલ પીરો જેવા નથી, તમે હજુ સુધી તેમને ઓળખ્યાજ નથી. તેઓ પુરેપુરા ખુદા પરસ્ત અને દુનીયાની લાલચોથી દુર છે. એવા પીરનો ભાગ્યેજ ખીજ કાપ્ત હોય. એમના માટે આવા વિચારોને મનમાં જગ્યા આપવી આજખી નથી. ”

આવી રીતે મેં યુસુફના મનમાં પીરના માટે આવેલા ખરાજ વિચારો દુર કરવાની કાસીથ કરી અને હું તેમાં ફતેહમંદ નીવડી. જ્યારે યુસુફને મવલાના સાહેબની પરહેઝગારી અને ખુદા પરસ્તીનો મકીન થઈ ગયો ત્યારે તેણે મારી પાસેથી જવાની રૂખ માંગી, મેં તેને ચોભવાનું કહેતાં તેણે જવાબમાં જણાવ્યું કે—

“ હમણા ખાર વાગ્યાની ગાડીમાંજ હું મવલાના સાહેબની પાસે જઈશ. ”

“ પણ એટલી બધી ઉતાવળ શાની છે ? ”

“ ના, હવે હું નહીં ચોજું, મવલાના સાહેબની પરહેઝગારી

માટે તમે જે કંઈ કહ્યું તે મારા ખ્યાનમાં જિતરી મયું છે માટે હવે હું ત્યાંજ જાઉં છું અને તેમની સેવામાં હાજરી આપ્યા બાદ તમને મલવા આવીશ. મારો વિચાર તો થોડાક દીવસ તમારી પાસે રહેવાનો હતો પરંતુ તમારા આ કાળા બનાવટી ખીલામણા ચહેરાથી રહેવાની મરજી થતી નથી. ”

મેં પણ યુસુફનું જવું જ મુનાસખ ધાર્યું કેમકે તેની સાથે વધારે છુટથી વરતવું અને તેને પોતાની સાથે રાખવું મારા માટે નુકશાન કરનારું હતું યુસુફ મારી રજા લઈને ઉદયોધીમે ધીમે ધીમે ગાડી આગળ ગયો, ગાડીમાં બેઠો, ગાડી રવાના થઈ અને મને જ્યાં સુધી દેખાઈ ત્યાં સુધી હું એકી નજરે જોતી રહી. અને જ્યારે ગાડી દેખાતી બંધ પડી ત્યારે મારા ઓરડામાં આવી ધબક દેતી પલંગ ઉપર પડી ગઈ. ધણીવાર સુધી હું આવીજ રીતે ચુપચાપ પડી રહી. યુસુફ જાણે મારું દીલ લઈને ચાલ્યો ગયો અને ખાલી ધડ બાકી રાખતો ગયો. લગભગ બે કલાક સુધી મારી આવી જ સ્થિતી રહી. સ્વીચારનો દીવસ હોવાથી સ્કુલમાં જવાનું ન હોતું પણ કેટલીક વખતે પુરસતના ટાઈમમાં માલતી અને મોહનીની સાથે હું બંધ ગાડીમાં ફરવાને જતી હતી, અત્યારે તેણીએ નાહી ધોઈને લુગડા બદલી મારા ઓરડામાં આવી અને મને પલંગ ઉપરજ પડેલી જોઈ દુરથી કહ્યું.

“ બહેન આમ નરમ ઘેંસ લઈને કેમ પડ્યા છો ? ”

મેં બંને બહેનોનો સાદ સંભળ્યો અને નજર નાખી પરંતુ કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં એટલે માલતી એ મારી પાસે પહોંચીને માલ ઉપર આમણી અડાડતાં કહ્યું—“ ઉદાસ કેમ છો ? ”

તરત જ મોહનીએ ઉમેર્યું “ બહેન ! એકલાં એકલાં લકાવો લેવાનું એજ પરિણામ આવે છે. ”

આ સંભળીને મેં મોઢી પડતી હતું.

“ શું કાંઈ સ્વપ્નનું જોયું છે કે ? ”

“ હા, બહેન એમજ છે ” માલતી મોઢી “ હું હમણાં ખાલું ખાઈને પલંગ ઉપર પડી તો બીલકુલ સુઈ ગઈ અને મેં સ્વપ્નનામાં જોયું કે એક સુંદર ચહેરાનો નવ જુવાન માડીમાંથી ઉભરીને મારા ઓરડામાં આવ્યો અને બારે હેતની સાથે મોઢી પણ હું તેને કાંઈ કહેવા પાડું તે આશ્ચર્ય મારી આંખ ઉધડી ગઈ. ”

માલતી અહીં સુધી પહોંચીને ચુપ થઈ કે તરત જ મોઢની મોઢી ઉઠી.

“બહેન તમારી આંખ ઉધડી ગઈ પણ હું તો સ્વપ્નનામાંજ હતી.”

“ તો તમે શું જોયું ? ”

“ મેં જોયું કે તે નવજુવાન મોડીવાર સુધી માલતીની પાસે બેસી ખામ તેની વાતો કરતો રહ્યો અને તે પછી ઉઠીને ઓરડાની બહાર આવ્યો માલતી પણ તે નવજુવાનનાં ઉઠવાથી બે બાકળી બનીને તેની પાછળ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી અને જ્યાં સુધી તે નવજુવાન તેની નજરે આગળથી દુર થયો નહીં ત્યાં સુધી બેલાન અવસ્થામાં તેની તરફ જોતી રહી રહી ”

“ બહેન આ સ્વપ્નની વાત તો ખણે ઠીક પણ આબિહાયાનું કેમ જોયેન છે ? ”

“ તે પણ દુરથી પેલા નવજુવાનને જોઈ રહ્યા હતાં પણ વાતચીત ન થવાથી મનની મનમાં જ રહી ગઈ એટલે જોયેન છે. ”

આ બંને બહેનોની વાતો સાંભળી મેં હમાર દુધીવાર થતાં હતું.

“ ચાલો એક જાંઠ ફરો ચલો, માટે સવાર મેલો. ”

“ અમે ખેસવાને માટે અત્યારે આવ્યા નથી તમને સાથે લેવાને આવ્યા છીએ. આજે અમારો બંનેનો વીચાર સાલામાર બગીચાની સહેલમાહે જવાનો છે. માડીના માટે કહી દીધું છે માટે ઉઠો જલદીથી લુગડા બદલીશો. ”

માલતી અહીં સુધી ખોલીને ચુપ થઈ જ હતી કે મોહીનીએ ટકોર કરતાં કહ્યું.

“ વાહ બહેન ! તમે અસલ જાતને તો વીસરી જ ગયા. પહેલાં એ પુછવું જોઈએ કે તે નવ જવાન કોણ હતો ? શા માટે આવ્યો હતો અને આવવાને થેડીજ વાર થઈ અને કેમ ચાલ્યો ગયો. લીબાસ ઉપરથી તો તે અહીંનો રહેવાસી હોય એમ જણાવું ન હોતું. ”

“ હા, ઠીક વાદ દેવરાવ્યું ” માલતીએ ટેકા આપ્યો એટલે મેં જવાબમાં કહ્યું.

“ હું જેના માટે કેટલીક વખત તમને કહી ચુકી છું તેજ યુસુફ આવ્યો હતો. ”

મેં આ બંને બહેનોના સવાલો અને ઉલટ પાલટ તપાસથી બચવા માટે યુસુફનાં આવવા અને જવાની ટૂંક હકીકત સાંભળાવી એટલે તે બંને બહેનો એક સાથે ખોલી.

“ બહેન અમારી મુલાકાત સા માટે ન કરાવી ? ”

“ તે પારકો પુરુષ હોવાથી તેની મુલાકાત કરાવવી બાજબી પારી નહીં ”

આટલું કહ્યા પછી મેં લુગડા બદલ્યા અને માડીમાં ત્રણે જણા સવાર થઈ સાલમાર બગીચાની સહેલમાહે ગયા. આજે મારી તબીબત ખારે ખેંચેન હતી. માત્ર યુસુફનો જ વીચાર મને દીવંગીર

બનાવતો હતો એમ કાંઈ ન હોતું પરંતુ જ્યારે માણસ કાંઈ વાતથી દીલગીર હોય છે ત્યારે કુદરતી રીતે દીલગીરીનાં વીચારે । આવીને તેને ઘેરી લે છે અને તેના સખએ તેની સ્મૃતી ધણી જ ખરાબ થઈ જાય છે. અને જ્યારે થોડીક ખુશી હાસલ થાય છે ત્યારે ચારે બાજુ ખુશી ખુશાલી જણાઈને અનેક ખુશીઓ તેને આનંદી બનાવે છે.

હવે યુસુફની હકીકત સંબંધે. તે લાહોરથી રવાના થઈને સીધા મવલાના ફઝલુર રહેમાન સાહેબની સેવામાં ગયો. મવલાના સાહેબ તેને અને તેના ઘરનાં બધાં લોકોને જાણતા હતા એટલે યુસુફને તરત જ ઓગળી લીધો. તેના બાપ તો ધણી લખતે મવલાના સાહેબની સેવામાં આવતા હતા પણ યુસુફ જેવા જવાનને ફકીરોને ત્યાં આવવાનું શું કારણ ? આ સવાલ મનમાં પેદા થતાં મવલાના સાહેબે યુસુફને અગ્નયબીની સાથે આવવાનું કારણ પૂછ્યું. બસ મવલાના સાહેબનું પુંછવું જ હતું કે યુસુફ મોટેથી રડી પડ્યો અને પોતાની બધી હકીકત સંબંધિત બોલ્યો. તેણે પોતાની પ્રેમકથા એવા દરદ ભરેલા વાક્યોમાં સંબંધિત કે મવલાના સાહેબના મન ઉપર તેની ધણી જ અસર થઈ. યુસુફે પોતાની હકીકતમાં પોતાની જે ગરજ હતી તે શરોઆતની રૂએ ખાસ ધ્યાન આપવા એમ છે એમ પોતાના વીવેચન દરમિયાન સાબેત કરી આપ્યું. ખુદા તઆલા મવલાના સાહેબને ગરીબ રહેમત કરે તે સમયમાં એમના જેવો ખરખુદીદા અને ખુદા પરસ્ત બુઝુર્ગ બીજો કોણે જ હશે. યુસુફની હકીકત સંબંધીને તેઓ આ બલાબના કામ માટે મદદ કરવા સારું તકવાર થઈ ગયા. તેઓએ તરત જ યુસુફની માસીને બોલાવવા માટે માણસ મોકલ્યો. યુસુફની માસી મવલાનાના આમંત્રણને માન આપી બીજા દિવસે પોતાની દીકરી રશીદાને સાથે લઈ મવલાનાની સેવામાં હાજર થઈ. ઈશ્તાની નમાઝ બાદ મવલાનાએ રશીદાની માની

મુલાકાત લીધી. યુસુફ રશીદાની મા અને મવલાના સાહેબની વાતચીત સાંભળવા માટે તલપાપક થઈ રહેલો. હોવાથી તેણે મવલાના સાહેબના એક નોકરને થોડાક પછસા આપીને પોતાને એવી જગ્યાએ બેસાડવાની માંગણી કરી કે જ્યાંથી એ બંનેમાં થતી વાતચીત એાખી રીતે સાંભળી શકાય. પછસાની લાલચે તે નોકરે યુસુફને જનાનખાનાની પાસેના ઓરડામાં બેસાડ્યો.

જ્યારે મવલાના રશીદાની માની પાસે આવ્યા ત્યારે તેઓએ વાનચીત શરૂ કરતાં ફરમાવ્યું.

“ તમે લખનઉથો સનદીલે આવ્યા પણ મને ખબર પણ આપી નહીં ? ”

મવલાનાનું આટલું પુછવું જ હતું કે રશીદાની મા એધાર આંસુએ રડી પડી અને જ્યારે લગાર જીવ ઠેકાણે આવ્યો ત્યારે તેણીએ પોતાની કહાણી સાંભળાવી. તેણીએ અત્યારે જે કાંઈ કહી સંભળાવ્યું તેની મતલબ હુંકમાં એટલીજ હતી કે “ મારી બહેને મને નીચ ગણી છે તેથી હું તેમની સાથે લખનઉમાં રહેવા માંગતી નથી ” મવલાનાએ નીચ ગણવાની સામેતી માંગી તો તેણીએ જણાવ્યું કે “ મારી બહેને યુસુફની સાથે મારી વિધવા દીકરી રશીદાનાના લગ્ન કરવા આહે છે. પરંતુ વિધવાના લગ્નનો રિવાજ નીચ લોકોમાં હોવાથી તે મારા માટે બારે અપમાન ભરેલું છે. અલગત હું પણ તેમની પેઠે અમીર હોત તો તેઓ આવી દીલને દુઃખ આપનારી માંગણી કરતાં નહીં પરંતુ અફસોસ હું એક મરીબ હોવાથી તેઓએ મને નીચ સમજાવેા સવાલ કર્યો. ”

મવલાના સાહેબ તેની આ વાત સાંભળીને બોલ્યા.

“ હમીદા ! મને તમારી સમજ ઉપર અફસોસ થાય છે. તમારા જેવી સમજદાર બાનુ આવી વાત કરશે તે મેં સ્વપ્ને પણ ધાધુ ”

ન હોતું હુએ સાંભળે, શરીરતમાં તે માણસને નીચ મણવામાં આવ્યો છે કે જે શરીરતના કુરમાન ઉપર અમલ ન કરે. હી દુસ્તાનની બીજી પ્રગતીએને જોઈને મુસલમાનોએ પણ જાતી બેદનો રીવાજ પ્રચલિત કરી દીધો. પરંતુ એ રીવાજ ઈસલામ મઝહબથી તદ્દન વિરુદ્ધ તથા કુશાન કરનારો છે. મુસલમાન તો એક બીજાના બાઈ છે. ઉંચ નીચનો બેદ મટાડવો એ ઈસલામનો ખુદ મોટો સીદાંત છે. હીંદુઓમાં ઉંચ નીચનાં બેદ છે એટલાજ માટે ઉંચ ગણાતા હીંદુઓ પોતાની વીધવાઓના બીજી વખતના લગ્ન કરતા નથી. એમને જોઈને મુસલમાનોએ પણ આ રીવાજ ચાલુ કર્યો છે પરંતુ શરીરતમાં વિધવા લગ્નના માટે સખ્તાઈથી દુકમ આપવામાં આવેલા છે. પછંસાદાર મુસલમાનોએ હીંદુઓનું અનુકરણ કરી શરીરત વિરુદ્ધના આ રીવાજને ચાલુ કર્યો છે. હઝરત પયગમ્બર સલ્લની સુન્નત અને કુરઆને મજ્હના એહકામ અનુસાર જે વાત હોય તેને તમો નીચ કામ સમજો છો એ બારે હીંદુગીર થવા જેવું છે. દુનિયા જેને પોતાના બેવકુશી અને અણ-સમજના સળએ નીચ કામ સમજો છે તેને જ ખુદા અને તેના રસુલ ઉંચ સમજો છે.

“ હઝરત ! ” હમીદાએ કહ્યું. આ મામલો અંદર અંદરનો છે માટે એની વચ્ચે પડતું આપના માટે જરૂરી નથી. કેટલીક વાતો એવી હોય છે કે તેનું વર્ણન કરવાથી વતમાં ફેર પડી જાય છે. હું ધારું છું કે અત્યારે આપે એટલા માટે જ મને બોલાવી હશે કે હું મારી બહેનને ઘેર પાછી જાઉં, પરંતુ હું આપને ધણી જ આજીજની સાથે અરજ કરું છું કે હવે અમે આ બાબતમાં ઠાઈ પણ ફરમાવવું નહીં. હું પોતેજ આપના દીદાર માટે આવવાની હતી કેમકે મેં મારા ધરણા વીચેર વેચીને પાંચસો રૂપિયા એકઠા કર્યા અને મેં હીંદુસ્થાનને હમ્દના માટે તજ દિનરત ફરવાનો ઉશ્કારો છે કરા લખેલો છે. મહમ્મદ મહીનામાં જઈને મજ્હરી

કરીશ, લુગડા શીરીને પેટ ભરીશ. ધણી કરવામાં કાંઈ જાતની નામોશી નથી. અહીના લોકો મજુરીને નામોશીનું કામ મણે છે પણ ત્યાં કાણુ જોવા આવનાર છે. પોતાના સંબંધીઓના આશરે પડી રહેવું હવે મને બીજકુવ પસંદ નથી. તેટલાજ માટે હું હીંદુસ્તાનને સદાના માટે તજવા તર્કવાર છું. ”

“ તમારા આ બધા વિચારો માત્ર આ વાતનાં પરિણામે હોવા જોઈએ કે તમારી બહેન પોતાના દીકરાની સાથે તમારી દીકરીનું લગ્ન કરવા ચાહે છે. પણ જુઓ હું કહું છું કે તમે આ કારણ કરી નાંખો તો બધા કંકાશનો છોડો આવી જાય, અને લગ્ન કરવું કાંઈ નામોશી ભરેલું નથી. ”

“ કેમ નામોશી ભરેલું શા માટે નથી, ”

“ નામોશી શાની ? બલકે સવાળનું કામ છે કેમકે બધા પચમખરોના સમયમાં વીધવાઓના લગ્ન થયા છે અને તેઓએ વીધવાના લગ્ન કરવા વીધે તાકીદ કરી છે. ”

“ હા, હું તે માનું છું, અરબસ્તાનમાં બેશક આ રીવાજ પ્રમાણે થાય છે. અને તેઓ આ કામ સવાળનું ગણે છે પરંતુ અહીં હીંદુસ્તાનમાં ધણું જ નામોશી ભરેલું છે. ”

“ તો શું અરબસ્તાનમાં જે કાનુન છે તે અહીં નથી. ”

“ જે એકજ કાનુન હોય તો ફરી હીંદુસ્તાનના ઉંચા ખાનદાની લોકો વીધવાના લગ્ન શા માટે કરતા નથી !

“ એ તેઓની નાદાની અને શરીરતના પાક કાનુનોથી અંગણુતા છે. ”

“ પણ માત્ર પછસાદરોજ વીધવાઓના લગ્ન ન કરતાં હોય એમ નથી બલકે મોટા મોટા આમેમો, પીરખાદાઓ અને દુરવેસો પણ પોતાની જવા વીધવા બેટીઓના બીજ વખત લગ્ન કરતા નથી. ”

“ જુઓ જે લોકો આમ કરે છે તેઓ બેચકર છે. શરીરતમાં

તો તેજ મોટા છે કે જે તેના હકમેની પાળંદી કરે. શરીર ત વીરૂ વરતન રાખે અને મોટા બનવા મંજિ તો તે પશુમન સહન નો પશુવ નહીં પણ ક્યતાનનો પશુવ છે એમ સમજવું જોઈએ. ”

અત્યારે હમીદા અને મવલાના સાહેબ વચ્ચે ચાલેલી વાતચીત ખાસ નોંધ રાખવા લાયક હતી. યુસુફની પાસે કામળ અથવા પેનસીય ન હતી તેમજ એટલી સમજ શક્તિ પણ તેની પાસે નહોતી કે લખવા બેરતો ફક્ત જે કાંઈ તેને યાદ રહ્યું તે સંભળાવ્યું અને મેં સાંભળેલી હકીકત અહીં લખી લીધી. પરંતુ તે વખતે મવલાના સાહેબે એવી મજબુત દલીલો સાથે વીવેચન કર્યું કે હમીદાનું પત્નરની મીસાલનું સખત દીલ નરમ થઈ ગયું અને તેણીએ પોતાના વીચારોથી તોળા કરી રશીદાનું લઈ કરી આપવાની મરજ દેખાડી. મવલાના સાહેબે પોતાના વીવેચન દરમીયાન યુસુફ અહીં છે અને તેના કહેવાથીજ આ વાત ઉઠાવી છે એમ કહ્યું નહીં. જે હમીદાને યુસુફના કહેવાથી મવલાના સાહેબે આ વાત કરી છે તેની ખબર પડતી તો અત્યારે તેના ઉપર જે અસર થવા પામી હતી તેમાં બહુ મોટી કમી થઈ જત.

આ વાતનો મશહૂર છે કે મવલાના સાહેબના દીદાનના માટે જે લોકો આવતા હતા તેઓ માત્ર એક રાત કરતાં વધુ રહેતા નહોતા. દરેજ સેંકડો આ પુરખો આવતા હતા. સાંજના સમયે આવી રાતભર રહીને બીજે દીવસે ચાલ્યા જતા હતા. હવ. યુસુફના લગ્ન થઈ જવામાં લગારે શક રહ્યો ન હોતો પરંતુ કીસમતના ખેલ ન્યારા છે. માણસ ધારે છે કાંઈ અને થાય છે કાંઈ. મવલાના સાહેબને ત્યાં તેમના એક દુરના સગા રહેતા હતા. પચાસેક વર્ષની વયના હશે. બીચારા સીધા સાદા મુસ્લિમ હતા. જે વખત હમીદા પોતાની દીકરી રશીદાને લઈ ને મવલાના સાહેબને ત્યાં આવી તે વખતે ભોમભોમે પાલખીમાંથી ઉતરતી વખતે તેઓએ

રશીદાને જોઈ લીધી. રશીદાને એતાજ તેઓ તેના ઉપર આશક થઈ ગયા. મગરેખથી લઈને ઇશાની નમાઝ સુધી તેઓ સીંગદામાં પડી પરવરદીમારની જનાબમાં અરજ કરવા લાગ્યા કે, “ ખુદાવંદ ! ફુનીઆમાં તેં મારા માટે જે જે ન્યામતો રાખી હોય તે બધી પાછી લઈને તેના બદલામાં મારા નીકાહ રશીદાની સાથે કરી આપ. ” જ્યારે તેઓ ઇશાની નમાઝ પછી ખાણું લેવાના માટે દેવડી ઉપર આવ્યા તો અંદર મવલાના અને હમીદાની વચ્ચે વાતચીત સાંભળવા થોભી ગયા. મવલાના સાહેબનું વિવેચન સાંભળ્યું તો પોતાની મતલબને લગતું જ હતું. તેઓ પોતાની આસ્થાને સખમે માનતા હતા કે મવલાના સાહેબ સામા માણસના મનની વાત પારખી લે છે એટલે અત્યારે તેઓ સમજ્યા કે મારા મનમાં રશીદાના લગનની જે વાત આવી હતી તે મવલાના સાહેબ પોતાની કરામતના સખમે જાણી ગયાં છે અને તેથીજ તેઓ અત્યારે તેની માને બોલાવી મારા લગનને લગતી વાતચીત કરે છે, આ વખતે તેમની ખુશાલીને પાર રહ્યો નહીં. ખાણું લેવાનું શુધી ગયા અને તરતજ શુકરાનાનો સીંગદો અદા કરવા લાગ્યા. મવલાના સાહેબ પોતાનું વિવેચન પુરું કરીને જ્યારે બહાર તશરીફ લાગ્યા ત્યારે તેઓ એક ખુણામાં ઊભા થઈ ગયા. મવલાના સાહેબના જવા પછી પેલા આશક મુલ્લાને ધીરજ રહી નહીં એટલે તરતજ જનાબખાનાની દાસીને મેટા સાદે બોલાવીને મોટેથી કહ્યું.

“ જે બેગમ સાહેબ સનદીલેથી આવેલાં છે તેમને કહોકે હું મવલાના સાહેબનો સગો છું. મવલાના સાહેબે અત્યારે જે વાતચીત કરી છે તે મારા સંબંધમાં જ છે. માટે બેગમ સાહેબે મને પોતાની ફરજંદીમાં કણુલ કરમાવવો જોઈએ. ”

યુસુફ ઓરડામાં બેસી મવલાના અને તેની માસીની બધી વાતચીત સાંભળી ચુક્યો હતો અને તેથી અત્યારે તેનું દિલ ખુશીથી

ભરપુર હતું. હવે તેને પોતાની આશા પુરી થવાનું પુરેપુર મક્કન થઈ ગયું હતું પરંતુ તેણે ચોડીજવાર પછી જ્યારે પેલા મુલાના ઉપકા શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેને તે આકાશવાણી સમજી એક જુમ પાડી બેહોશ થવાની તૈયારીમાં જ હતો કે જે માણસે તેને ઓરડામાં જગ્યા આપી હતી તે આવ્યો અને યુસુફની આવી સ્થિતિ જોઈ મોહામાં કપડાનો કુચો ઠોસી દીધો. યુસુફના જુમ પાડવાથી રખેને જનનખાનામાં ખમર પડે અને મારી કમજબતી આવી જાય એવી બીકથી તે માણસ યુસુફને ઉઠાડી બહાર લઇ ગયો અને મચલાનાની મસજીદની પછવાડેના ખાડામાં જઈને નાંખી આવ્યો. યુસુફનું દિલખુશીથી ભરપુર હતું. પરંતુ પેલા મુલાના શબ્દોએ તેની ખુશાલી ઉપર પાણી ફેરવી દીધેલું હોવાથી તે અત્યારે બીલકુલ બેભાન હતો. અધુરામાં પુરા મોહામાં કુચો નાંખી ખાડામાં ફેંકીદેવાના સળખે તેના હોશ હવાસ બીલકુલ જુમ થઈ ગયા હતા. આખી રાત પેલા ખાડામાં જ પડી રહ્યો અને જ્યારે સવારની ઠંડી પવનના સપાટા આવ્યા ત્યારે તેને હોશ આવ્યો તો તેણે પોતાને એક ખાડામાં પડેલો જોયો. પગના છુટ, માથાની ટોપી, અચકન અને વારકોટ તથા તેના ખીસામાંના રૂપીઆ જુમ હતા. ફક્ત ઈજર બાંધ (નાડા) માં બાંધેલી એક ગીની રહી ગઈ હતી. તે ત્યાંથી બેખાકજો બનીને ઉઠ્યો અને સીધો સ્ટેશન પર પહોંચ્યો. લાહોરની ટીકીટ લઈને રવાના થઈ ગયો અને મારી પાસે એવા સમયે પહોંચ્યો કે મને રશીદનો કાગળ મળી ચુક્યો હતો. યુસુફ એવો બદલવાસ બનેલો હતો કે અલીગઢ તથા માઝીઆબાદ જઈને જિપર ટાઈમસર ગાડીમાં રવાના થઈ શકે નહીં, જેથી રશીદને કાગળ પહેલાં આવ્યો અને તે તેના પછી પહોંચ્યો. હું રશીદનો કાગળ વાંચી જ રહી હતી કે મારા ઓરડાના ખારણા આગળ આવ્યો અને મને જોનાં વેંત ઓઝામાં દાખલ થઈ મારા પગ પકડીને બેસી ગયો અને યોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા. હું તરતજ સમજી કે કોઈ બારે સદમે

પહેચિલો હોવાથી યુધિષ્ઠી સ્થિતી આ દરમિયાને પહોંચી હતો. ચહેરા ઉપર દીક્ષાનગી અને શેલાપણાના ચિન્હ જણાતા હતા. અત્યારે તે પોતાના હોશમાં નહતો મેં વિચાર્યું કે જો આવી જ રીતે તેમની સ્થિતી થોડાક કલાક વધુ રહેવા પામશે તો તે હમેશના માટે દીવાનો બની જશે એટલા માટે મેં તેના હોશ ઠેકાણે લાવવા યુક્તિ શોધી કાઢી. રૂપમાં કુદરતી ખેંચાણ શકતી હોય છે. મોટા મુનીઓ અને મહાત્માઓનાં મન રૂપની ઝલકથી ડગમગી ગયાં છે અને એને લગતી સેંકડો કલાણીઓ મેં વચ્ચેલી હોવાથી હું યુધિષ્ઠીને ઓરડામાં મુકીને નહાવાના રૂપમાં ગઈ અને મારા ચહેરા ઉપરની કાળાશને ઘોષ નાંખી એટલે મારા ચહેરાની અસલ ચમક ઝલકવા લાગી. મોહીનીની વાદળી રંગની સાડી ત્યાં પડેલી હતી તે મેં લીધી, અને જાણે હું સીધજીના રૂપમાંથી પરી બની ગઈ. વાદળી રંગની સાડીમાં મારો સફેદ ચહેરો જણે કાળા વાદળમાં ચંદ્રની પેઠે ચમકતો હતો. વાંચકો ! જ્યારે મેં મારો પોતાનો અસલ ચહેરો સાડીના લીલાસમાં આઈનામાં જોયો ત્યારે થોડીવારના માટે હું પોતે પોતાને જુલો ગઈ. આવી રીતે લીલાસ અને ચહેરાને બદલી જ્યારે હું યુધિષ્ઠી પાસે આવી અને પછવાડેથી ઠોકર મારી ત્યારે તે બેબાકજો બનીને મને બાકી પડવા માટે ઉઠ્યો. હું તેની મતલબ સમજી ગયેલી હોવાથી મેં દુરથી જ તેને આગળ આવતાં અટકાવ્યો અને ફરી ચહેરા ઉપર કાળો રંગ લગાવી આવવાની ધમકી આપી એટલે તે પાસે પડેલી ખુરશી ઉપર પડી ગયો. વાંચકને અહીં ખુલાસો કરવાની કાંઈ જરૂર નથી કે મારો ચહેરો રશીદાના ચહેરાથી તદ્દન મલતો હતો. અને તેજ કારણથી યુધિષ્ઠી દીવાનગીમાં કમી થઈ ગઈ. તેનો જીવ ઠેકાણે આવતાં મેં તેને નાહવાને માટે મોકલ્યો અને મરદના લુગડાં મારી પાસે ન હોવાથી માલતીની એક સફેદ સાડી આપી જે તેણે લુગડીની પેઠે બાંધી લીધી અને મેં મારો લાંબો કુરસો આપ્યો જે તેણે પહેરી લીધો. જ્યારે યુધિષ્ઠી નાહી

ધોઈ હુમડા બહીને માણસાઈમાં આવ્યો ત્યારે મેં તેને પોતાની બધી હકીકત કહેવાનું જણાવ્યું જે તેણે હું આગળ લખી ચુકી તે પ્રમાણે કહી સંભળાવી. પરંતુ પેલા મુલ્લાના શબ્દો વિષે તેને બારે શંકા રહી હતી. મુસુફ તે શબ્દોને અત્યાર સુધી આકાશવાણી કે ગેબી અવાજ સમજી રહ્યો હતો પણ જ્યારે અમે બંનેએ પ્રણીને રશીદાનો કાગળ વાંચ્યો તો અસલ વાત જાહેર થઈ ગઈ. રશીદાનો કાગળ હું પુરેપુરો નીચે લખું છું.

સનદીલા

આગસ્ટ ૧૮૮૫

બહેન આબેદા !

તમેએ બહુજ જલદી મારી ખબર લીધી ? મેં તો પાકો ઈરાદો કરી લીધો હતો કે તમારા જેવી બેવકા બેહેનને જોઈ તો મોહું ફેરવી લઉં કાગળ આવે તો જવાબ નહીં લખુ, પરંતુ હું મારા દિલથી લાચાર છું. તે, તમને કાગળ લખવાને લાચાર કરે છે, તમારો કાગળ જોતાંજ જુની વાતો સાંભરી આવી એટલે જવાબ લખવાને બેઠી છું. તમેએ જે આજ સળગાવી છે તેના બડકા હજુ સુધી ઓછા થયા નથી. તમારો આ આભાર આખી જીંદગી સુધી ચાલુ રહેશે. અત્યારે હું મારી બધી હકીકત લખું તો એક મોહું દફતર ભરાઈ જાય. અને તમને શી પીડા છે કે જાણી જોઈને મારા દુઃખની કહાણી સાંભળવા બેસો.

તમે એ મારી સ્થિતી જાણવા માંગી છે. તે દુનીયાના દસ્તુર પ્રમાણે દુનિઆદારી અદા કરી છે. કાણ જાણે તમે શું સમજીને કાગળ લખ્યો ? અને તેમાં મારી સ્થિતી જાણવાની પણ ઇચ્છા જાહેર કરી. ઠીક જેવી તમારી ઇચ્છા, હું પરમ દીવસથી આજ સુધીની બધી હકીકત તમને લખું છું અને તે પણ એટલાજ માટે

કે કોઈ દીવસ તમે મેલું ન મારો કે રશીદાએ મારા કગળનો જવાબ ન આપ્યો. આમળની બધી હકીકત લખી તમને દુઃખ આપવા માંગતી નથી. પરંતુ આટલા ઉપરથી જ તમારે સમજી લેવું કે હું કેવી જીંદગી ગુજારી રહી છું. હવે બહેન ! સાંભળો. મવલાના ફઝલુર રહેમાન સાહેબે અંમા જનને બોલાવ્યા એટલે તેઓ મને લઇને ત્યાં ગયા મવલાના સાહેબની સાથે વાતચીત થતાં અંમાજને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. અને તે વાતચીત દરમ્યાન મને સાથે લઇને મક્કા હિજરત કરવાનું પણ જણાવ્યું. મારી અંમા હિજરત કરવા ચહે છે તે મને તેજ વખતે જણાયું. તે પહેલાં હું તેમના આ વિચારથી જાણીતી નહોતી. મવલાના સાહેબે અંમાજની સાથે વાતચીત કરતાં મારા લગ્ન બાબે એવી રીતે વાત કાઢી કે અંમાજને કબુલ કરવું જ પડ્યું. હું તે વખતે સમજી કે યુસુફ અથવા તમોએ મવલાના સાહેબને બધી હકીકત કહી અંમાજને રાજી કરવાની બાજુ રચી હશે, પરંતુ ત્યાં મામલોજ બીજો નીકળ્યો, એટલે મવલાના સાહેબના વિદાય થવા પછી એક માણસે એવી બેદુદી રીતે લગ્નની માંગણી કરી કે અંમાજન તથા બીજા જે કોઈ માણસે સાંભળ્યું તે બધાને ધણુંજ ખોટું લાગ્યું. મને ખચર નથી કે મવલાના સાહેબે કાના માટે કોશીશ કરી છે ? કદાચ એમ પણ હોય કે પેલા માણસે અંમાજન અને મવલાના સાહેબની વાતચીત સાંભળી આ તકને પોતાની માંગણી માટે ઉપદ્રા સમજી હોય. ગમે તેમ હોય પરંતુ તેની આ બેદુદી માંગણીની અંમાજનના મન ઉપર ધણી જ ખરાબ અસર થઈ. તેઓ મવલાના સાહેબના બધા વિવેચનને આ એવકફ ઉમેદવારની તરફેણમાં સમજ્યાં અને તેથી મવલાના સાહેબના માટે અંમાજનના મનમાં જે માન હતું તેમાં પણ થોડીક કમી થઈ ગઈ પરંતુ તે સાથે હું એલું પણ કહીશ કે વિધવા લગ્નના બાજમાં અંમાજન જે વિચારો ધરાવતા હતા તેમાં બહુ મોટો પલટો આવી ગયો છે. હવે તેને તેઓ અપમાન

સમજતા નથી. મવલાના સાહેબે વિધવા લગ્નના આગમાં ખુદા અને સમુદાના જે ફરમાનો સંભળાવ્યા તેને અંમાનને મહત્ત્વ કરી એ ફકરોને માન આપ્યું છે.

બહેન ! તમે સુખી થાવ અને તમારા વિમુક્ત પડેલાથી મળે એવી ખરા દિલથી દોઆ કરું છું. હું મારી અંમાનનતો સાથે હજી કરવાને માટે અરબસ્તાન ન ચાલી મઈ તો ફરી કોઈ વખતે કમળ લખીશ. પરંતુ તમે મારા કાગળનો જવાબ લખવાની તસ્દી લેતા નહીં કેમકે અંમાનન પત્ર વ્યવહારને સારી નજરથી જોતાં નથી. અને હું નથી ચાહતી કે મારી કોઈ પણ વસ્તુકેથી તેઓને દુઃખ પહોંચે. વાંચ બહેન હવે જાણ લઉં છું ખુદા તમને સુખી રાખે. આમીન.

લી૦ દુઃખી

“ રશીદા ”

કાગળ વાંચી રહ્યા પછી મેં યુસુફને કહ્યું “ મવલાના સાહેબે તમારા માટે મહેનત કરી અને વચમાં જે માણસ કુદી પડ્યો તેનો આ કાગળથી પુરો પતો લાગતો નથી. પરંતુ એટલું જણાઈ આવે છે કે તમારા માટે તકવાર કરેલું ભોજન બીજા કોઈ બેવકુફ દોળા નાંખ્યું અને તમારી માસીની નજરમાં મવલાના સાહેબની વાતનું પણ વજન હલકું કરી નાંખ્યું. ”

“ પણ તે માણસ કોણ હતો અને જાણી જોઈને વચમાં શા માટે પડ્યો ? શું કોઈ સનદીલાથી તો સાથે નહીં આવ્યો હોય ? મારા માસી મવલાના સાહેબની મરજી વિરૂધ્ધ પગલું ભરશે નહીં, વળી મને લાગે છે કે તે કોઈ શીરસ્તો તો નહીં હોય ? મવલાના સાહેબના ઘરમાં પારકો પુરુષ આવી શકતો નથી. અને તેમની દેવ-દીમાં ઉભો નહીં પારકો માણસ આવી રીતે સવાલ કરે તે ન બનવા જોગ છે મારી આ છેવટની કાશીશ ઉપર પણ પાણી ફરી

વળ્યું એટલે હું તો એજ સમજું છું કે રશીદાની સાથે માફ લખાય એ મારી કીસમતમાં લખાયલું જ નથી માટે હવે તો મોત આવે તો સાફ થાય. અફસોસ. ”

“ પારકા માણસ મવલાના સાહેબની દેવડી સુધી પહોંચીને આવી બેઝબીથી સવાલ કરી શકતો નથી. શીરશ્તાનું આવડું તથા તમારી કીસમતનું ખરાબ થવું એ ફક્ત તમારા પહેમ છે. આ વખતે તમે ફતેહમંદ ન થયા તો હવે કદી તમે ફતેહમંદ થશોજ નહીં એમ સમજવું એ બહુ મોટી શુલ્ક છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો તે મવલાના સાહેબનો કોઈ નજીકનો ખેશી હશે અથવા તેમના ઘરમાં જ રહેતો હશે. તે વખતે તમારું મગજ ઠેકાણે નહીં હોય એટલે તમે તેનો સાદ પારખી શક્યા નહીં હોવ. ”

મારા વિવેચનથી યુમુક વિચારમાં પડી ગયો અને લગભગ પંદર વીસ મીનીટ સુધી વિચાર કર્યા બાદ બોલ્યો.

“ હા, મને યાદ આવ્યું મવલાના સાહેબ ને ત્યાં એક મુઠ્ઠા જેવો માણસ રહેતો હતો. જણવામાં તે મવલાના સાહેબનો દુરનો સગો છે અને લગાર બેવકુફ જેવો જણાતો હતો. હું ખ્યાન પુરવક વિચારું છું તો અવાજ પશુ તેને મળતો જ હતો. મેં મગરબની નમાઝના વખતે તેને સીજદામાં પડીને ખુદાની દરગાહમાં માંગણી કરતાં જોયો હતો. જ્યારે મારી માસી તથા રશીદા આવ્યા ત્યારે તે જનાનખાનાની દેવડીમાંથી બહાર જતો હતો તેજ વખતે મને લાગ્યું હતું કે આ માણસે મારી માસી તથા રશીદાને જોઈ લીધાં છે. હવે બધી હકીકત યાદ આવી જવાથી મામલો ખુલ્લો થઈ ગયો છે. એ બેવકુફ મુલ્કાં સીવાય બીજાનું આ કામ નથી. પરંતુ તે વખતે પણ અજાણ હતો. મવલાના સાહેબના નોકરને લાલચ આપી એક અંધારા ઓરડામાં હું એની પેઠે ઉભો હતો પરસેવાથી મારા બધા શુભ્ર તરબોળ હતાં. મવલાનાનું વિદવતા બધું વિવેચન અને માત્ર

મોડીજ વાર પછી તે મુલ્કાના શબ્દો જે મારા માટે તીરની સમાન હતા એ બધી બાજતો એવી હતી કે મને તીવરમાનની પેઠે લાગી. હું સમજ્યો કે ફકીરોને ત્યાં આવા નજરઅંદોના ધણાં મામલા અને છે તેથી આ બાજતને પણ હું એવીજ સમજ્યો અને મને લાગ્યું કે હું કોઈ મોટી આફતમાં સપડાયો છું તે બાદ હું મારી અક્કલને ઠેકઠે રાખી શક્યો નહીં અને એવાન થઈ ગયો. ”

“ તોખા કરો, બીજા લેલાશુ અને જતર મંતરનો ઢોંગ કરનાર ફકીરો અને સાધુઓની પેઠે મલકાવાને સમજવા નહીં આજે હીદુસ્તાનમાં તેમના જેવો બીજો કોઈ લાગ્યેજ હશે. ”

“ ખરેખર એમજ છે. ”

“ ચાલો સારે હવે તમારી દીવાનગી દુર થઈ ગઈ એટલે મને રજા આપો કે હું મારો લીબાસ બદલીને પાછી સીંધણુ જેવી બની જાઉં. ”

“ લીબાસ બદલવાનું તો નામ લેના જ ના ” યુસુફ હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો “ નહિ તો હું ફરી દીવાનો બની જઈશ. ”

“ તો શું પહેલાં ખરેખર તમે દીવાના ન હોતા ? ”

“ શું તમે મને ખરેખર દીવાનો સમજી બેઠાં હતાં ? હું દીવાનો હોત તો ઠેક ગંજમુસદ્દાબાદથી અહીં સુધી કેવી રીતે આવત ? ”

“ હવે શા માટે જુદું બોલો છો, શું દીવાના હરી ફરી નથી શકતા ? માત્ર જુદીમાં કમી થઈ જવાનું નામ દીવાનગી છે. તમે આવ્યા તે વખતે તમારો ચહેરો, આંખો અને સ્થિતિ તમારા દીવાના હોવાની ગવાહી આપી રહી હતી અને તમે બીચકુલ મેડ હાઉસમાં મોકલવા લાયક હતા. ”

“ ખેર આપનો મોટો ઉપકાર થયો કે આપે મને દીવાનો

જાણીને આશરો આપ્યો, હવે હું માનું છું કે જો હું મરી જાઉં તો તમે મને જીવતો કરી શકો છો. ”

આટલું બોલીને તે મારા પગો ઉપર પોતાનું માથું મુકવા ચાલતો જ હતો કે મેં તેને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું.

“ તમે દીવાનખીમાં હતા ત્યાં સુધી તમને એમ કરવું માફ હતું પણ હવે તમે આમ કરી શકતા નથી. ”

આટલું બોલી હું નહાવાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ અને દસ પંદર માનાટમાં પહેલાની પેઠે સીધા બનીને બહાર નીકળી તો મેં જોયું કે યુસુફ રશીદાનો કાગલ વાંચી રહ્યો હતો. હું જનાના બોરડીંગ હાઉસમાં રહેતી હોવાથી યુસુફને પોતાને ત્યાં રાખી શકતી નહોતી અટકે મેં તેને પાસેના હોટલમાં જઈને રહેવાનું કહ્યું. અને જરૂર પડશે તો હું બોલાવી લઈશ. મારા વગર બોલાવે તમારે આવવું નહીં એવી બલામણુ કરી દીધી. યુસુફ મારાથી વિદાય થઈને હોટલમાં જઈને રહ્યો.

ખીજે દીવસે હું બાણવાના માટે જવાની તકબિરીમાં હતી કે ટપાલવલાએ રશીદાનો કાગળ આપ્યો. કાગળ ફેડીને જોયું તો તે હુંકમાં જ હતો પણ બારે મહરામણમાં લખેલું હશે એમ લાગતું હતું. રશીદાએ કાગળમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું.

“ અહેન ! મંજુરાદાખાદની પીડા અંહી પણ આવી પહોંચી છે. તેની બેદુદી વરતણુંકના સગમે અંમાજન લણાંજ મહારાઈ ગયાં છે. મકકે જવાનો તો વીચાર હતોજ પણ પેલા માણસના પ્રતાપે હવે આવતાં જ અઠવાડીયામાં કુચ કરવાનો ઈરાદો કરી લીધો છે. ઠાઅખા અલાહનું મકાન છે. જેઓ ત્યાં જાય છે તેમની કીસમત બહુ મોટી સમજવી જોઈએ. પરંતુ માફે જવું અજબ છે. શરીર ત્યાં જઈ રહ્યું છે પણ જીવ અહીં રહેશે. મુસાફરીમાં મને ખીક રહે છે કે આગબોટ કે રેલ્વેમાથી હું પડી ને આપઘાત કરી લઈશ તો હરામ

મોતે મરીશ. કેટલાક દીવસથી મારા મનની સ્થિતિ ધણીજ ખરાબ છે. બહેન જ્યારે મારા મરવાની ખબર સંભળે તો હાલેહાથી બાદ કરતા રહેજે. મારા કરતુત એવા નથી કે મરવા બાદ બખશીશ મળી શકે પણ કદાચ ચાર મુસલમાનો મારા માટે દોઆ કરે અને મારી મગરીરત થઈ જાય. દુનીઆમાં હું કેવી રીતે રહી તેના માટે તો ખુદાનો આભાર માનું છું પણ આખિરત દુની માના જેવી ન મુજરવા પામે એવી ભારે ખીક રહે છે. બસ હાલ એટલું જ વસ્સલામ

લી૦ નીરાશ

“ રશીદ ”

આ કામળ વાંચીને મારા હોશ ઉડી ગયા. ભારે ગભરામણ થવા લાગી. અને હું એક ઉંડા વીચારમાં પડી ગઈ એટલામાં માલતી દોડતી દોડતી આવીને કહેવા લાગી.

“ બહેન ! ચાલો ત્રીજી ઘંટી પણ વાગી ચુકી. ”

આટલું બોલીને જ્યારે તેણે મારા ચહેરા પર નજર નાંખી તો મભરાઈને બોલી ઉઠી:—

“ છે શું ? ચહેરા ઉપર આમ ઉદાસી કેમ દેખાય છે. ”

મેં કાંઈ પણ જવાબ આપવાના બદલામાં રશીદાનો પત્ર તેના હાથમાં મુકી દીધો અને તરતજ સ્કુલમાં જઈ એક અઠવાડીયાની રજા મેળવી લીધી. આ કામ માત્ર ૩૦ મીનીટમાં થઈ ગયું. જોરડામાં આવીને મેં હજાણીનો લિપાસ બદલ્યો. એ એક મહીનાથી એક હજાણી બેરડીમાં આવતી હતી. બોડીંગની છોકરીઓ તેની ભારે રમુજ કરતી હતી. હજાણી સમજતી કે આ બધી મારી આસ્થિક છે. આવી રીતે બને પક્ષ આનંદને લદાવો લેતા હતા. મેં તરતજ એ હજાણીને બોલાવી અને તેની પાસેથી કિતાબ એક અઠવાડીયા માટે લીધી. ચહેરા અને હાથની સાત બદલી નાંખી.

ચહેરા ઉપર એવું ચેઈન્ટ કચું કે જેથી જોગણો જોવો ચહેરા થઈ ગયો, બોરડીની ઓડીઓ રમુજપણમાં એક એકથી ચઢીયાતી હતી. એમની પાસે વેપ પલટાની ઘણી વસ્તુઓ હતી જેથી તેઓ ઘણી ચાર વેપ પલટો કરી આપસમાં રમતી હતી. મેં તેમની પાસેથી માથાના 'નાવલી' વાળ લીધા અને તેને માથા પર પહેરવાથી હવે મને કાઈ લાગ્યેજ આળખી શકે એવો ચહેરા થઈ ગયો. મેં હળ-ણીઓની પેડે મક્કા અને મદીના મુનવરના ચિત્રો અને દિતાળ વિગેરે બગલમાં દવાવી ઉપરથી મુસાફરીનો છુરકો પહેરી લીધો. આવી રીતે તૈયાર થઈ હું હોટેલમાં પહોંચી ને યુનુસ ને મળી. તેના હાથમાં રશીદાનો પત્ર હતો તે મને અન્યબીથી નેવા લાગ્યો. ન્યારે મેં છુરકો ઉતારી નાંખ્યો ત્યારે તેણે મને ન આળખી. તે મને કાંઈ બહુશી સમજ્યો અને બોલ્યો.—

“ અમે મુસાફરોની પાસે શું છે ? કાંઈ માલદાર શેડીયાઓના બારણે જાત તો તમોએ બદલેલા રૂપનો કદ્ર થાય ” આ સાંભળી મેં અવાજ બદલોને કહ્યું.—

“ ચહેરા ઉપરથી તો આપ માલદાર જણાવજો છતાં કાંઈક આપવું ન પડે એ કારણથી ગરીબ બનોતો મારો આપ પર કાંઈ હક નથી. ”

યુનુસે મારો અવાજ પણ ન આળખ્યો એ જણી મને ઘણી ખુશી થઈ અને હું સમજી કે આ વેપમાં અને સાદમાં મને કાંઈ બીજો લાગ્યેજ આળખી શકશે. યુનુસને મારા ઉપર દવા આવી અને તેણે એક રૂપીયો મારા હાથમાં મુક્યો એટલે હું બોલી.—

“ આપ જેવા માલદાર એક રૂપીયા આપે એ બહુજ આછું છે. ”

“ ભાઈ બહુશી જે હાજર હતું તે આપી દીધું તમે શું

જણો કે હું અત્યારે કેવા દુઃખમાં સપડ્યો છું જાન હસ ન કરો. ફરી કોઈ વખત આવજો" આ સાંભળી તેના ચહેરાને ટીકતા મેં કહ્યું:-

" મેં આખી દુનિયા જોઈ છે અને આપના જેવા અમીર ઉમરાવોની સેવામાં જીવન પસાર કર્યું છે. અત્યારે આપનો ચહેરો અને વાતચીત તથા સ્થિતિ ઉપરથી મને આપના અંતની જાણ થઈ ચુકી છે, તેથી હું છું કે આપ કોઈના પ્રેમમાં પડેલા છો અને તેજ પ્રેમદાનો આ પત્ર તમારા હાથમાં છે શું વરી એ વિચારે આપને ચક્કરમાં નાખ્યા છે. આપે મને બહુરૂપી સમજવામાં મોટી જીત કરી છે. હું કાંઈ બહુરૂપી નથી પણ આપના પંડે એક મુસાફર છું. આપે મને સાધારણ નજરે જોયો પરંતુ એ વિચાર ન કર્યો કે ખુદા પોતાના સાધારણ બંદાઓથી મોટા મોટા કાન કરાવી આપે છે. આપ અલ્લાહની મહેરબાનીના કેવી રીતે દરકાર થઈ શકો છો જ્યારે તેના નામ ઉપર તમે કાંઈ ન આપી શકતા. અલ્લાહે આપના ખીસામાં આઠ દસ રૂપીઆ છે પણ અલ્લાહના માર્ગમાં તેમાંથી માત્ર એકજ રૂપીઆ મને આપ્યો વિચારોતો જાન કે તે પ્રેમી કેવી રીતે સફળ થઈ શકે છે જે પૈસા ટકાને પોતાની પ્રેમદા સમજે છે. "

ગંજ મુરાદાબાદમાં યુસુફની પાસે એક ગીની રહી ગયા પામી હતી એ હું સાંભળી ચુકી હતી એટલે અહીં આવતા સુધી અર્થ બાદ જતાં મેં કહી એટલી જ રકમ એની પાસે બચવા પામી હશે. યુસુફ મારી ખરી વાતો સાંભળી અજબ થઈ ગયો, તે તરતજ ઉભો થઈ ગયો અને ધરજવા લાગ્યો મિત્ર અનુભવી જુવાન હતો પોતાના વડીલોથી પીર ફકીરોની કિસ્સા કહાણીઓ અંત કરામતો બચપણમાં સાંભળી હતી અને એમ પણ સાંભળેલું કે કોઈ વખત ખવાજ ખિઝર પણ માણસનું રૂપ ધારણ કરી લોકોની બીડ ભાગવા દુનિયામાં આવે છે એટલે તેણે મને પણ એવોજ સમજાવે પોતાના

ખીસામાંથી નવ રૂપીયા કાઢી મારા પગે ઉપર મુઠી દીધા. મેં સાત રૂપીયા ઉપાડી લીધાં અને એ રૂપીયા આપીને કહ્યું કે હોટલના ભાડા તથા ખોર કરના આપી દો. જ્યારે આ બધું થઇ ચુક્યું ત્યારે હું આગળ વધી અને યુનુસને મારી સાથે ચાલવાનો ઈશારો કર્યો. તે મારી સાથે ગાડી સુધી આવ્યો અને મારા કહેવાથી મારી ગાડીમાં બેસી ગયા ત્યાંથી ગાડી ચાલી થોડીવારમાં સ્ટેશન પહોંચી ગઈ. સ્ટેશન ઉપર એ ટીફ્ટ ગાત્રીઆઆદની ખરીદવા રૂપીયા આપ્યા તે ગયો અને ટીફ્ટ લઈ આવ્યો અને મારી સાથે ટ્રેન સુધી આવ્યો મેં ડબ્બામાં બેસતા ઈશારો કર્યો. તે હાથ જોડીને કાંઈ કહેવા ચાલતો પાલુ મેં આંખો કાઢીને જોયું એટલે તે ચુપચાપ ડબ્બામાં બેસી ગયા અને હું તેની પાસેના સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેસી અત્યારે મારી ખુશીનો પાર ન હોતો. કેમકે યુનુસ જોવો મને ન ઓળખી શક્યો તો બીજો કામ લાગ્યેજ મને ઓળખી શકશે.

બીજે દીસે અમે અને જણ સંદીલે પહોંચ્યા, યુનુસને મેં સ્ટેશન પાસેની એ પાતળાનો દુકાને ઉતરવાનું કહી હું પોતે વીશીમાં જઈને ઉભી. બોમ જોગે હમીદાનું મકાન વીશીના પાસે હતું તેથી તેને કામ હજી વીશીમાં આવી છે એવી ખાતરી મળી ગઈ. કેમકે પોતે હજાર માટે જનાર હતી અને હજની બધી ખાવતોથી જાણીતી હોય એવી હજનીઓની તેને જરૂરત હતી એટલે અવર મળતાં જ તેણે દાસીને મોકલી. મેં બોલાવનારનું નામ પુછ્યું તો હમીદા જણાવ્યું. હું મનના વળીજ ખુશી થઈ, મનમાં તો આવ્યું તરતજ જઈ પરંતુ તે દીસે જવાનું થોડા ન જણાયું તેથી મેં કહ્યું કે મજરેબની નમાઝ પછી આવીશ. રાતે દાસી બોલાવા આવી અને હું હમીદાને ત્યાં ગઈ. હમીદાએ માન સાથે મને પોતાની પાસે બેસાડી અને પુછ્યું:—

“ હજનીમાં તમારું ઘર ક્યાં છે ? ”

“ ફરીર પુકરાનું ધર કેવું ? જ્યાં રાત પડી ત્યાંજ ધર છે. અત્યારે હું લાહોરથી આવું છું. ”

“ આપે કેટલી હજો કરી છે ? ”

“ બીબી ! હજોની વાત ન પુછો. ૧૦૦ હજારીઓમાં ૬૦ એવી હોય છે જે હજારીઓનું રૂપ બનાવી બીબ માંગતી કરે છે. જે રાજાનું ચિત્ર તમે જુવો છો તે અરબમાં નથી વેચાતા, અરબમાં આવા ચિત્રોનો રીવાજ છેજ નહીં. આપણા હિંદનો બધો આ ખેલ છે. કમાચા ખાવાના જ્યાં સેંકડો ઢોંગ છે ત્યાં આ એક વધુ, પણ જે આપનો હજો જવાનો વિચાર હેય અને અશ્વઘાટે તમને એટલું આપ્યું હોય તો અશ્વઘાટે એ વિચાર પાર પાડી દેશે. હું શું ને મારી દઉં શું ? છતાં આપ જે કંઈ પુછશો તે હું મારી જાય પ્રમાણે આપને જણાવીશ. ” આ સાંભળી હમીદાએ મારા ચેહરાને દીકતાં પુછ્યું—

“ પહેલાં એ બતાવો કે અહીંથી કેટલા દીવસોમાં માણસ મરકે પહેંચે છે. ”

“ બીબી જણ્યામાં આપ બિચકુલ આંખણ છો, વરસો, મહીના, અઠવાડીયા ન પુછતાં કેટલાં દીવસોમાં પુછો છો તો સાંભળો પહેલાં તો મુસાફરી બારે કઠણ હતી પણ હવે સારી સગવડ થઈ ગઈ છે છતાં પણ મહા પહોંચવામાં મહીનાઓ લાગે છે. આપ અહીંથી રેકમાં ખેસશો તો ત્રીજો દીવસે મુંબઈ પહોંચશો. મુંબઈમાં તરતજ આગમોટ મળી ગઈ તો ઠીક નહીં તો મહીનાઓ સુધી વાટ જોવી પડશે. હજારની મોસમ હશે તો પણ જે ત્રણ અઠવાડીયા તો મુંબઈમાં ચોલતું પડશે. આગમોટમાં સવાર થયા પછી જે ત્રણ અઠવાડીયામાં જુદા પહોંચશો. જુદામાં એકદમ ઉતરવાનું નહીં બને કેમકે માર્ગમાં એક ટાપુ આવે છે ત્યાં કેન્ટનાઈન છે અને ડોક્ટર બધા મુસાફરોની તબીબી તમાસ કરે છે જે કંઈ એથી રોગનો

મુસાફર જણાવે તો બધા મુસાફરોને એ ટાપુમાં આઠ દસ દીવસ રહેવું પડે છે પણ કોઈ રોગી ન જણાવે તો સમજે કે આગબોટની કેદથી છુટકારો થશે અને જીલ્લે ઉતરવાનું મળ્યું. જીદાથી મક્કા વીસ કોસ છે એ ત્રણ દીવસમાં ત્યાં પહોંચી જવાય છે.” મારી લંબાણ વાતોથી સંતોષ પામતાં હમીદા બોલી:—

“ હમણીમાં આજ સુધી કોઈએ પણ મને આવી રીતે હજની મુસાફરીનું વર્ણન સંભળાવ્યું ન હોતું. એ ઉપરથી જણાય છે કે તમે હજની દરેક માહિતીથી પુરેપુરા જાણકાર છો. ”

“ માહિતી કાંઈ જોવાથી જ મળતી નથી. પુસ્તકો વાંચવાથી પણ એ કરતાં વધુ માહિતી મળી શકે છે. જો આપ ઉદ્ધ જાણતા હો તો એવા પુસ્તકો ધણાં મળે છે. ”

“ તો શું તમે હજે ગયા નથી ?” હમીદાએ સવાલ કર્યો.

“ મેં પ્રથમ જ આપને કહ્યું છે કે આજ કાલ હમણી બનવું કમાવા આવતો એક ધંધો થઈ પડ્યો છે. મારા માટે પણ કોઈ એમ ન કહે કે આ તો નામ માત્રની હમણી બનીને ફરતી ફરે છે એટલે હું પોતે જ શા માટે ન કહી દઉં કે મને હમણી બનવાનો દાવો નથી. ”

“ અરે ખરા તે કયાંય છુપાં રહી શકતા હશે. બહા તમને કાણ કહે કે હજ કરી નથી ચાંદ ઉપર તે કાંઈ ધુળ નાંખી શકાય. ”

“ એ આપની મહેરબાની છે નહીં તો હું કેવી છું તે હું પોતે સારી પેઠે જાણું છું. ”

હમીદાને આ વાક્યથી ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ ખરી હમણી છે એટલે પુછ્યું:—

“ હમણીમાં જો કોઈ મક્કામાં જઈને ત્યાં જ રહેવા ચાહે તો કોઈની મનાઈ તો નથી ને ? ”

“ અસ્લાહના ધરમાં તે મનાઈ હોય ? અહીંથી સેંકડો માણસો જાય છે અને વર્ષો સુધી બલકે આખી જીંદગી ત્યાં રહે છે અને પાછા આવતાજ નથી. ”

“ તો હજાણી મા હું પણ એવી રીતે જવા ચાહું છું કે આખી જીંદગી ત્યાં જ પસાર કરી દઉં. ”

“ વાહ વાહ, એનાથી શું સરસ હોય એક મુસલમાનની આ કરતાં ખીજ કંઈ નસીબદારી હોય, ખરેખર મોટા નસીબદાર તે મુસલમાન છે જે મસ્જીદમાં જઈને જીવન ગાળે અને ત્યાં જ જીવે આપે. ”

“ પણ ત્યાં બરણ ચોપણ કેવી રીતે ચાલશે ? ” હમીદાએ સવાલ કર્યો તો મેં જવાબ આપ્યો કે:—

“ સ્ત્રીઓ માટે શીવણ ગુંથણનો ધંધો સારો છે હિંદુસ્તાનથી આપને કોઈ મદદ ન મોકલે તો આપ શીવણનો ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન કરી શકો છો. પરંતુ ત્યાં સ્ત્રીઓ આ ધંધો બહુ જ ઓછો કરે છે કેમકે પુરૂષો કમાણી કરે છે અને સ્ત્રીઓ ધરની બ્યવસ્થા તથા પુરૂષોને આરામ પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. ”

“ જે સ્ત્રીઓના પુરૂષો ન હોય ? ” હમીદાએ સવાલ કર્યો.

“ પુરૂષો ન હોય એટલે ? ” મેં હમીદાના ચહેરા સામે ટીકતાં કહ્યું “ ત્યાં કોઈ સ્ત્રી એવી છે જ નહીં જેના ધરમાં પુરૂષો ન હોય. ધરડી હોય તો તેના પુત્રો, અને જમાઈઓ અને જવાન હશે તો શવહર હશે. ”

“ અને કોઈનો શવહર ન હોય તો ? ”

“ ત્યાં મળી જશે. ”

“ મળી જશે એટલે ? ” હમીદાએ અકળામતે પુછ્યું.

“ અરબસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ વિધવા રહી શકતી નથી ”

નિચંત જીવે મેં તીર ચલાવ્યું:—“ શવહરના મણું પછી ઇદતની મુદત વિતતાં જીવન નિકાહ થઈ જાય છે. હઝરત પયગમ્બર સલ્લના સમયથી જ ત્યાં આ સુન્નત ઉપર બારે પાખંદીથી અમલ થઈ રહ્યો છે. ” આ સાંજળી હમીદા વિચારમાં પડી ગઈ અને કાંઈક વિચારીને બોલી:—

“ શું વિધવાના નિકાહ માટે જખરાઈ કરવામાં આવે છે ? ”

“ જખરાઈ કાઢ કરતું નથી. તલવાર લઇને કાઢ મારતું નથી પણ અંતર પોતે જ જખરાઈ કરે છે. શું જુખ્યા ઉપર કાઈ જખરાઈ કરશે ત્યારે તે ખાશે ? પોતે જુખ તેના ઉપર જખરાઈ વાપરીને ખવરાવશે. ત્યાં જીવન લસની કાંઈ શરમ નથી. તે દેશમાં તો ૪૦-૫૦ વર્ષની બાલુઓ પણ વિધવા તરીકે જીવન ગાળતી નથી. ઇદતની મુદત વીતી કે નિકાહ થઈ ગયા. જે બાલુ નિકાહ કરવાની આનાકાની કરે તેને નીચ સમજે છે, ઉંચા ધરાણાની બાલુઓ પાસે તે બેસવાને લાયક ગણાતી નથી. ”

“ શું બોટાં કામ ન કરે તો પણ બદકાર ગણાય ? ”

“ ત્યાં તો માન્યતા એવી છે કે જુખ્યો ખાધા વગર રહી શકતો નથી. હવે તે ઉઘાડે ઓઠે માંગીને નહીં ખાય તો ચોરી કરીને પણ ખાશે. ”

“ તો શું જે વિધવા જીવન નિકાહ ન કરે તો લોકો તેને નીચ સમજે છે ? ”

“ આપે ફરી તેજ સવાલ કર્યો હું પહેલાં કહી ચુકી છું કે ત્યાં કાંઈ વિધવા રહી શકતી જ નથી. ઇદતની મુદત પછી નિકાહના પેગામ આવે છે અને બે ચાર અઠવાડિયામાં તે કાંઈના ઘરમાં નિકાહ પઢીને બેસી જાય છે. ”

હમીદા આ જવાબથી વિચારમાં પડી ગઈ થોડીક વાર ચુપ રહ્યા પછી બોલી:—

“ મારી સાથે એક વિધવા છોકરી પણ આવશે ? ”

“ છોકરીની વય કેટલી છે ? ” મેં સવાલ કર્યો તો હમીદા બોલી:—

“ ૧૬ વર્ષના આશરે ”

“ તમારે કરી દેવાની જરૂર નથી બલકે તે છોકરી પોતે ઉમર લાયક હોવાથી પોતે કરી લેશે. જો નિકાહ નહીં કરે તો ઉંચક ધરાણાની બાબતો પાસે બેસવાને લાયક નહીં ગણાય. ”

“ અને તે કહે કે મને નિકાહની ઇચ્છા નથી તો ? ”

“ તો ત્યાંની બાબતો કહેશે કે આ જુદી, દગાબાજ અને મજાર છે. ”

“ તો તેનું મન ન ચાહે તોય તેને ત્યાં નિકાહ કરવા પડશે ? ” આ સવાલના ઉત્તરમાં મેં ઠાવકું મોઢું કરીને પુછ્યું:—

“ પ્રથમ એ બતાવો કે તમારા શવહર તમારી સાથે હશે ? ” હમીદા આ સવાલથી અકળાઈ અને નીચી ગરદન કરીને બોલી:—

“ નહીં. એમને દુનિયાથી કુચ્છ કરવાને તો ધણાં વર્ષ પીતી ગયા. ”

“ તો ફરી સાફ વાત આ છે કે પહેલાં તમારે પોતે નિકાહ કરવા પડશે અને જ્યાં સુધી તમે નિકાહ નહીં કરો લોકોને રક્ષીદાથી નિકાહ કરવામાં શંકા થશે. ”

“ મારો નિકાહ કેવો ? ”

“ હું ધારું છું કે આપની વય ૩૫-૩૬ થી વધારે નથી. હજુ તમે જુવાન છો. તમારા કરતાં વધુ વયની વિધવાઓ નિકાહ વિના રહી શકતી નથી તો સૌથી પ્રથમ ત્યાં પહોંચીને તમારે તમારા પોતાના નિકાહનું કામ આટોપવું પડશે. ”

“ આ તે કેવી જબરદસ્તી ? ”

“ એમાં જખરાઈ શાની, ઇસ્લામનો હુકમ છે ને એ હુકમ અનુસાર પ્રથમ તમારે તમારા શવહરની ચુંટણી કરવી પડશે.”

“ વાહ બી હજીયાણી, કેવી વાતો કરો છો ? આવી વાતો તમારી જીભે તો શોભતી નથી. તવબા કરો તવબા. ”

“ તવબા શા માટે કરે ” આબિદાએ ઠાવકું મોહકું રાખી હમીદાના ચહેરામાં ચતા ફેરફાર જોતાં કહ્યું:—“ ખુદા અને રસુલ સલ્વની વાતો કરે છું. ”

“ પણ હજીયાણીમાં. દરેક દેશના રીત રીવાજ જુદા છે. ”

“ દરેક દેશના રીત રીવાજ ને શા માટે બદલામ કરો છો આ તો તમારા દીન ધર્મનો સવાલ છે અને ખાસ અગત્યનો સવાલ છે. ” હમીદા આ જવાબથી અકળાઈને ધીમેથી બોલી:—

“ જ્યાં અગત્યનો સવાલ સમજતા હશે ત્યાંનો હશે. ”

“ બીબી દીન ધર્મના સવાલમાં આવું ન બોલાય. ” આબિદા એ લગાર ઉંચા અવાજે હમીદાને દબાવતાં “કહ્યું:—આ દેશ તો કુદરતના છે. આની મણત્રીજ શી છે ? નહીં તો બધા ઇસ્લામી દેશોમાં વિધવાના નિકાહનો રીવાજ છે. જ્યારે કુંવારી પુત્રીના લગ્ન કરવામાં આવ્યા ત્યારે કાંઈ અડચણ કે આડખીલી સમજવામાં ન આવી તો ફરી બીજા નિકાહને શા કારણે એળ ગણવામાં આવે છે. આ તો પીર પમગમ્મજોની સુન્નત છે અને મુસલમાન તરીકે આપણાથી એકે શબ્દ બોલી શકાય નહીં. ” આ સાંભળી હમીદા કાંઈક વિચાર્યા બાદ બોલી:—

“ જો એમજ છે તો હું હજો જવાનું માંડી વાળુ છું. ”

“ હજને શા માટે માંડી વાળો છો, ઇસ્લામ ધર્મ નેજ માંડી વાળો તો સાફ ” આબિદાએ ટકોર કરતાં કહ્યું:—“ ઇસ્લામ મુકી દેશો તો તેની બધી કેદોથી છુટકારો પામી જશે પરંતુ બાદ રાખો કે તેની સાથે ખરે ખરો આનંદ અને ખુશી પણ નાશ પામશે. ”

“ ના હજીયાણીમાં આવું ન બોલો ” હમીદાએ શરમથી પાણી પાણી ચતાં કહ્યું:—“ દીન ધર્મ માટે આવું ન બોલો. ધર્મ—મંડિહ બંધાઈ દિલ છે અમારી જાન છે. એને તે મર્યાદા મુકી શકતા નથી. ”

“ જ્યારે તમે એના હુકમોને ખોટા માનો છો તો ફરી તેને તમારી જાન કેવી રીતે કહી શકો છો ? ”

“ તમારી વાતો ખરી, ઇસ્લામ ધર્મ સાચો, તેના એક એક હુકમ ઉપર ધર્માન પણ ફરજાન પણ લોક લજ્જાનું શું ? લોકો શું કહેશે ? ”

“ જો લોકોના કહેવા ઉપરજ દીન ધર્મના એકામેનો આધાર હોય તો કોઈ તમારા નમાઝ પઢવા ઉપર હંસશે તો તમે નમાઝ મુકી દેશો ? કદાપી નહીં મુકા. એવી જ રીતે તમારી સારી વાત ઉપર કોઈ મુખાં હસે તો તમારે તેનો કદાપી ખ્યાલ ન કરવો જોઈએ. અને ફરી હું કાંઈ હિંદુસ્તાન માટે તો કેહતી જ નથી કે તમને લોક લજ્જા આડે આવે. હું તો તે દેશનું વર્ણન કેઈ છું કે જ્યાં તમે નિકાહનું ના પાડશો તો લોકો હંસશે. ”

આટલી વાત પછી મેં ચાલવાનો વિચાર કર્યો. એટલે હમીદાએ મને રોકવાનો આગ્રહ કર્યો. મેં મુસાફરીની ચાલનું બહાનું બતાવ્યું. હમીદાએ ખાણું ખાવાને કહ્યું મેં ના પાડી. હું અવાજ બદલીને વાતો કરતી હતી અને દરેક વખતે મને એજ ખીક રહેતી કે રખેને હું ઓળખાઈ જઉં ને કદાચ એમ થયું તો મારી બધી મહેનત ઉપર પાણી ફરી વળશે. એટલે હું ત્યાંથી ઉઠી પરંતુ મને જ્યારે ચિંતા આ લીતની થઈ કે રશીદા નજરે ન પડી.

હું હમીદાના ધરથી સ્ટેશન ઉપર ગઈ યુસુફને બધી વાતચીતથી જાણીતો કરી સરાયમાં આવી. આખો દીવસ હું સરાયમાં રહી

અને મગરેખની નમાઝ પછી જવાના વિચારમાં જ હતી કે દાસી તેડવા આવી, દાસીની સાથે હું હમીદાને ત્યાં ગઈ. હમીદા નમાઝથી પરવારી વઝીફામાં મશગુલ હતી. મેં ધારી લીધું કે રશીદાએ મને ખોલાવવા મોકલી હશે. રશીદા આ ઘરમાં છે એમ મેં દાસીથી જાણી લીધું હતું દાસીએ પણ કહ્યું હતું. કે મકાનના પાછલા ભાગમાં એક ઝોરડો છે તેમાં રશીદા ચુપચાપ જીવન ગાળે છે. જાણે તે પોતાની માની દેદમાં છે. ઉંચા ધરાણાની જીવાન બાળાઓ મોટે ભાગે આવી જ રીતે રહે છે એટલા માટે મને આ સાંભળીને લગારે અન્યથા થઈ નહીં પણ ચના એ થઈ કે હવે મારે રશીદા સુધી પહોંચવું કેવી રીતે ? હમીદા વઝીફાથી પરવારી તો તેણે પાનનું બીડું બનાવીને મને આપ્યું. આ બીજી મુલાકાતમાં હમીદા મારા ઉપર પહેલાં કરતાં વધુ મહેરબાન હતી એમ મને તેના હાવભાવ ઉપરથી જણાયું. પાન ખાધા પછી અમારા બંનેમાં વાતચીત ચાલી. હમીદાએ મને પુછયું:—

“ હજીયાણીમા શું ફરી હજો જવાનો વિચાર રાખે છો ? ”

“ હા ખુદા પૈસો અને ત્રંતોષ આપે તો આ કરતાં બીજી કંઈ ખુદાઈ નેઅમત છે ? ”

“ શું તમારા શવહર જીવતા છે ? ” આ સાંભળી મેં અણુગમેા જાહેર કરતાં જવાબ આપ્યો:—

“ બેગમ સાહેબ ! આ મારી ખાનગી બાબત છે અને વિધવાઓ કરતાં મારી સ્થિતિ બદલતર છે. શા માટે પુછો છો મારી હકીકત સાંભળીને આપને રંજ થશે. ”

“ નહીં એમાં કંઈ હરકત નથી જ્યારે એક બીજાથી મળે છે તો તેની હાલતથી જાણકાર થવાય છે. ”

“ પણ એવી વાત જોના વર્ણનથી બીજાનું દિલ દુઃખે ન પુછવી જોઈએ. ”

“ જો આપને ભાર જણાતું હોય તો જવા દો. માત્ર મારા પુછવાની મતલબતો એટલી જ કે જો આપ એકલા હોવતો હું આપને પણ પોતાની સાથે લઈ જતી. ”

“ તો શું આપે જવાનું નક્કીજ કરી લીધું છે ? રાતે તો મને એમ લાગેલું કે ત્યાંના રીત રીવાજના કારણે આપે હજે જવાનું માડી વાળ્યું છે. ”

“ ના એમ નથી ” હમીદા બોલી:-“ અગત્યતાએ મને અભણ બનાવી મુકી હતી. તમારી મુલાકાત પહેલાં હઝરત મવલાના ફઝલુર રહેમાન સાહેબે પણ આ બાબતમાં મારાથી બધી વાતચીત કરી હતી. રાતે મેં તમારી વાતો પણ સાંભળી. હું એવી છેક અભણ તો નથીજ કે કોઈ મને સમજાવે તોય હું ન સમજું. ” આ સાંભળી મેં લગાર મસ્કરાતા પુછ્યું.

“ તો શું આપ આપનો અને આપની પુત્રીનો બીજો નિકાહ કરવા રાજી છો ? ” હમીદાએ નીચી ગરદન કરીને જવાબ આપ્યો.

“ શરેઅમાં શાની શર્મ, શરેઅ શરીફ આ વાતની તાકીદ કરે છે તો હું જરૂર કરીશ. ”

“ શરેઅ તાકીદ જ નથી કરતો પણ જો માણસનો પોતાની જાત પર કાબુ ન હોય અને ખરેખર જુવાનીમાં કાબુ લાગ્યેજ હોય છે તો ફરી શરેઅ ફરજ પાડે છે. ”

“ વારૂ એમજ સમજો. ”

“ તો ફરી પહેલાં આપ પોતાના નિકાહે સાનીની તૈયારી કરો. સારી વાત તો એ છે કે અહીંથી જ નિકાહ કરીને હજે જવાય તો સાફ જેથી કોઈ તકલીફ ન પડે. ”

હમીદામાં શરીઅતનો એવો જુસ્સો પથ્થરા થઈ ગયો હતો કે તેણે આ સાંભળી તરતજ કહ્યું:-

“ હવે હું અહીં તો ક્યાં રોકવા જાઉં ? ”

“ આપ ચાહશો તો મળી આવશો. ”

“ હાલ તરત તો મારી નજરમાં કોઈ નથી. હા એક માણસ પાછળ પડ્યો છે જેણે અહીં સુધી પીછો પકડ્યો હતો. ભારે મુશ્કેલીથી એને કાઢવો પડ્યો છે. એની આવી વાતોથી હું ધભરાઈ ગઈ. ”

“ તે આપથી નિકાલ કરવા ચાહતો હતો કે આપની પુત્રીના હાથનો ઉમેદવાર હતો ? ”

“ હજાણીમાં તમે તો છેક શર્મ મુકીનેજ વાતો કરવા મંડી પડ્યા. ”

“ આપેજ હમણા કહ્યું હતું કે શરેઅમાં શાની શર્મ ને ફરી આપજ એમ કહો છો. જુઓ હું જો એમ પુછું કે આ મકાન આપના માટે બનાવ્યો છે કે આપની પુત્રીના માટે તો એમાં શું ખોટું. ”

“ પુછો હજાણીમા તમે પુછી શકો છો ” રહીમા ઉંડો શ્વાસ લઈ બોલી “ તે માણસ એવો ચક્રમ હતો કે ખારણા આગળ આવીને ઉભો થઈ ગયો. અને જે અંદર આવતો તેની મારફત નિકાલનો પેગામ મોકલતો. લલા આવા બેહુલ્લા ચક્રમને કોઈ પોતાની દીકરી કેવી રીતે આપે. મને તો એવી બીક લાગી કે ક્યાંક રાતે દીવાલ કુદીને ઘરમાં પેસી ન જાય ? બધા મોહોલ્લા વાળાઓએ જખરાઈથી તેને અહીંથી કાઢ્યો. ”

“ તો ફરી તમારા કુટુંબ કબીલામાં જુઓ કોઈને કોઈ લાયક વર મળી આવશે. ”

“ એમ તો મારી બહેનનો લાયક ખુબસુરત ને જુવાન પુત્ર છે. બણેલો ગણેલો ને ભારે નરમ સ્વભાવનો છે. માલ મિલકત પણ

સારી છે પણ.....” હમીદા અહીં સુધી પહોંચીને અચકી પડી એટલે મેં પુછ્યું:—

“ પણ હા કહો ફરી શું ”

“ ભાગ્યનું લખેલું મટતું નથી. એના માતા પિતા પણ ચોંટતા હતા અને એ પોતે ખરા અંતરથી ચાહતો હતો પણ મેં જીવ ખાધી. હું એમ સમજી કે આ લોકો મને ગરીબ સમજીને હલકી પાડવા ચાહે છે. મારા મગજમાં બસ આ વાત ભરાઈ ગઈ કે મારી બહેનની કોઈ પુત્રી હોત અને તે વિધવા થઈ હોત તો ભાગ્યે જ તે આવી સહેલાઈથી બીજો નિકાહ કરવા રાજી થઈ જત. ”

“ ખરેખર આપે જીવ ખાધી આપણા દેશમાં તો વર પક્ષને એ ઈચ્છા હોય છે કે વહુ કુંવારી આવે પણ જ્યારે સામી બાળુ વાળાએ આવા વિચારને સ્થાન ન આપ્યું તો આપની તરફનો ઈન્કાર બાજબી ન હોતો. ”

“ પણ એ તો હવે જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ”

“ શું તે આપની પુત્રીને ચાહતો હતો ? ”

“ હા, જાહેરમાં તો એમજ જણાતું હતું ”

“ તો ફરી આપે ભારે જીલ્લમ કર્યો. આવી યોગ્ય માંગણીની આપે કદર ન કરી. ”

દુનિયામેં અગર પુછીયે કયા કુચ્છ નહીં મિલતા

પર ચાહને વાલા નહીં મિલતા નહીં મિલતા.

“ હજાણી મા, જે થવાનું હતું તે તો થઈ ગયું હવે પ્રસ્તાવો કરવાથી કંઈ લાભ નથી. ”

“ તો શું તેના લગ્ન થઈ ગયા ? ”

“ ના. ”

“ તો ફરી નિરાશ થવાનું કારણ નથી, વાત ઉપાડો એટલે થઈ જશે ? ”

“ ના હવે ત્યાં થવું અસંભવિત છે. ”

“ કેમ ? ”

“ હવે હું પોતે પોતાના મુખે કેવી રીતે કહું ? ” “ જાણ્યામાં આપ આપની પુત્રીના દુરમન પણ છો ? ” મેં હમીદાની તરફ છેલ્લો તીર ફેંક્યો. “ ને સાથે જ પોતાની ફરજો પણ જાણતા નથી. હજી સુધી કાંઈ બગડ્યું નથી. આપે જે વખતે ના પાડી તે વખતે આપનો એવો જ મત હતો. અને હવે એમને ખબર આપ્યો કે ઉડો વિચાર કર્યા પછી હું મારો મત બદલું છું. ”

“ આપ અંદરની વાતો જાણતા નથી. ” હમીદાએ નિશ્ચાસ નાંખતા કહ્યું:—“ માત્ર હા કે ના સુધી આ વાત રહી નથી મામલો એથી આગળ વધ્યો છે ને એક બીજાનાં અંતરમાં ફાટ પુટ પડી ગઈ છે ”

“ બહેનોના અંતરની ફાટપુટ ને ફાટપુટ કહેવી ન જોઈએ. નાનપણમાં ફરજોજ સેંકડોવાર રીસામણા મનામણા થતા હતા. હવે મોટા થયા તો વરસે બે વરસે પણ રીસામણા મનામણા થાય તો તેને દુર થતાં કેટલી વાર લાગે ? ”

“ આ સાંભળી હમીદા ખડખડીને હસી પડી અને બોલી:—
“ વાર જોઈ લેવાશે. ”

“ જોઈ લેવાશે નહીં ” મેં એક મુરખ્ખીની પેઠે ગંભીર બનતાં કહ્યું:—“ મને આ કામ સોંપી દો હું અને પાર પાડી દર્શા અને અને ખુદા કરશે તો મારા જેવી ગરીબડીનું કાંઈક બહું પણ થઈ જશે. ”

“ વાર કાલે વિચારીને જવાબ આપીશ. ”

આટલી બધી વાતચીત થઈ છતાં મેં રશીદાને જોઈ નહીં એટલે પુછ્યું:—“મેં આપની પુત્રીને અત્યાર સુધી જોઈ નથી. ” આ સાંભળી હમીદાએ દાસીને કહ્યું.

“ જરા રશીદાને બોલાવી લાવ. ”

રશીદા આવી પહોંચી. તેણી ઓરઠાની ડેલીએ બેસીને બધી વાત સાંભળી રહી હતી અને પાછળથી જણાયું કે કાલ રાતની વાતચીત પણ તેણીએ સાંભળી હતી. રશીદાનો ચહેરો જોતાં હું એવેન થઇ ગઈ. મનમાં આવ્યું કે તેને બાઝી પડીને સારી પેઠે રહે. ચહેરો શીકા પડી ગયો હતો દીલગીરી અને રંજે તેના રંગરૂપમાં શીકાસ આણી હતી. ક્યાં લખનઉ અને ક્યાં આ અંજણા ગામની એકલવાઈ ઓરડી ! ત્યાં સારામાં સાઈ જમણુ ને સારામાં સાઈ પહેરવાનું મળતું હતું આખો દિવસ રમત ગમત ને વાતોમાં પસાર થઈ જતો અહીં મા અને પોતે અને એક દાસી. દાસી રાતે પોતાને ઘેર જતી તો આવા મોટા ઘરમાં મા અને દીકરી, ને માનો સ્વભાવ પણ ચીડીયો ટુંકમાં એટલું જ કે લખનઉથી અહીં આવતાં રશીદાને કેદખાનું મળ્યું હતું અને એ કેદ પણ એકાંતની હતી. એટલે ખીલેલો કમળ જેવો ચહેરો કરમાઈ ન જાય તો ફરી ખીળુ થાય શું ?

રશીદા આવી ને સલામ કરી બેસી એટલે મેં તેની મીઝાજ પુરસી કરી. તેણે આભાર માન્યો. હું કાંઈક એના જવાબમાં કહેવા ચાહતી જ હતી કે તે બોલી:—

“ હજાણીમાં તમે સરામાં ઉતર્યા છો તો તકલીફ થતી હશે. માટે અમારા ઘરને પોતાનું જ ઘર સમજે તો સાઈ ” આનો જવાબ મેં કાંઈ ન આપ્યો તો તે ફરી બોલી—

“ અમે પણ અહીં એક મુસાફરની પેઠે છીએ છતાં પણ આપની પરાણાગતથી અમને લગારે તકલીફ થતાની નથી. ”

“ આ સાંભળી મનમાં કહ્યું કે કાલથી હું જેની જીવન નૌકાને તેના અસલ ઠેકાણે પહોંચાડવાના પ્રયત્નોમાં લાગેલી છું તે આટલો વીવેક પણ ન બતાવે તો અજબ થવા જવું હતું. ” મેં રશીદાના જવાબમાં કહ્યું:—

“ દીકરી તમે આગ્રહ કરો છો પણ બેગમ સાહેબા તો કાંઈ બોલતાં જ નથી. ”

થોડી વાર ચુપકીદી પથરાઈ રશીદાથી વાતચીત કરવા મન ચાહતું હતું એટલે બેચાર વાતો કરી. રશીદા સમજી ગઈ કે તેની મા આગ્રહ કરવા ચાહતી નથી એટલે ચુપ થઈ ગઈ. એટલામાં કાંઈ કામસર પાંચેક મીનીટ માટે હમીદાને ધરના બીજા ખંડમાં જવાની જરૂર પડી એટલે તેના જતાંજ મેં આ એકાંતનો લાભ લઈ રશીદાને ગળે વળગાડી લીધી. પ્રથમ તો તે અચકાઈ પણ ન્યારે મેં કહ્યું કે:—

“ જુદેન મને ઓળખી ? હું લાહોરથી આવી છું. તમારા બીજા પત્રે મને આ રંગરૂપ બદલાને લાચાર બનાવી. ” આટલી વાત કહી કે હમીદા આવી ગઈ.

થોડીકવાર ફરી ચુપકીદી પથરાઈ રહી એટલે રશીદાએ પોતાની માંને કહ્યું:—

“ અમ્મા ! હજીયાણીમા ભારે દીનકાર અને પરહેઝગાર જણાય છે. બે ચાર દિવસ આપણે ત્યાં આપનો મુકામ રહેતો એમાં ખોટું શું છે. મારો જીવ પણ બહેલાસે અને એમને પણ આરામ મળશે. આવડા મોટા ઘરમાં તો દિવસ ભારે મુસીબતથી પસાર થાય છે. ” પોતાની પુત્રીની મરજી અને આગ્રહ જોઈ હમીદાએ કહ્યું:—

“ કાંઈ હરકત નથી તમારું મન ચાહે અને હજીયાણીમાં એને મંજૂર કરે તો બલે આપણે ત્યાં મુકામ રાખે. ”

આટલી વાત સાંભળતાંજ રશીદાએ મારો સર સામાન લાવવા પોતાની દાસીને સરાયમાં મોકલી દીધી અને મારો હાથ પકડીને પોતાની ઓરડીમાં લઈ ગઈ, અને મને બાકી પડી અને મને પણ એનું આવી રીતે બાજી પકડું સ્વર્ગસમ જણાતું થોડીવાર પછી છુટા પડતાં તેણે કહ્યું:—

“ હળશીમાં તમારા વેષ પલટા મારે મારે તમને હળરો ધન્યવાદ આપવા જોઈએ, રાત દીવસ તમારી યાદ રહે છે અને હું લાખો માણસોમાં તમને ઝાળખી કાઢું છતાં હળશીના વેષમાં તમે છો એવો મને ભાસ સરખો પણ થયો નથી. જ્ઞેન આ વેષ પલટો તમે ક્યાં શીખી આવ્યો ? ”

“ મારી સાથે કેટલીક બંગાલણો રહે છે તેઓ આ હુન્નરમાં ભારે હુશીયાર છે. અને તેમની પાસેથી જ મેં આ વેષ ને અવાજ પલટો શીખ્યો છે. ”

“ વાર હવે તમે તમારી વીતક મંભળાવો. ”

“ તમારા ગયા પછી મેં નવ્વાબ સાહેબનું મકાન મુકયું અને લખનઉના એક રઈસ ને ત્યાં ઉસ્તાની બનીને રહી. ત્યાં કેટલીક બંગાલી બાનુઓ સાથે લાહોર મેડીકલ કોલેજમાં પહોંચી અને ત્યાં હાલ ડોક્ટરીનો અભ્યાસ કરે છે. તમારા પ્રેમી મારી બાતમી મળતાં મારે ત્યાં પહોંચ્યા. મેં તેમને સમજાવીને પાછા કાઢ્યા. તેઓ મવલાના ફઝલુર રહેમાન સાહેબ પાસે પહોંચ્યા. યુસુફ અહીંથી નિરાશ બની પાછો મારી પાસે આવ્યો એટલે હું તેને સાથે લઈને અહીં આવી છું હું રવાના થઈ રહી હતી તેજ વખતે તમારો પત્ર મળ્યો હું તમારી સાથે અહીં બેસીને વાતો કરે છું અને યુસુફ રટેશતની પાસે વાણીયાની દુકાને બેઠા કે સુતા હશે. ”

“ તેઓ આવી બે સરો સામાનીથી અહીં આવ્યા છે ? ”

“ હા, ”

“ અફસોસ. ”

“ અફસોસ શાનો ? પ્રેમમાંતે એજ પ્રસાદ મળે છે. ”

“ પણ જ્ઞેન હવે એમને અહીં બોલાવવા જોઈએ. ”

“ અહીં બોલાવવા ના મુનાસીબ સૌ નહીં થાય ? ”

“ ના મુનાસીબ શાને થશે ? અંમા તો મત બદલાયો છે. એટલે તેઓ અહીં આવી ને મુકામ કરે તો હરકત જેવું નથી. ”

“ વાત એમ છે કે અહીં આવવા જેવી હાલત નથી. બંધાવી ખાનુની એક સાડી એમણે વીંટાળેલી છે, મે, માર્ગ ખમીસ પહેરવા આપ્યું છે ટોપી પણ નહોતી જે માર્ગમાંથી લીધી. જોડા ખરીદવાનો વખત ન મળ્યો જેથી ઉધાડા પગે છે. ”

“ એમના દુરમનોની આવી હાલત કેમ થઈ ? ”

મેં બધી વાત શરૂથી છેવટ સુધી કહી સંભળાવી જેમ જેમ હું સંભળાવતી તેમ તેમ રશીદાની આંખો ચોધાર આંસુ વરસાવતી ગઈ. જ્યારે મેં વીતક કહાણી પુરી કરી તો તેણે આંસુ લુછીને પુછ્યું:—

“ શું તેમના ગાંડપણનો કાંઈ ઈલાજ થઈ શકે છે ? ”

“ તે ન તો પહેલાં ગાંડા હતા ન હાલ છે. આવી સ્થિતિ માત્ર ત્યાં સુધી છે જ્યાં સુધી તેઓ તમારાથી જુદા છે ”

આ સાંભળી રશીદાએ ટકોર કરી:—“ તમે તો સાથે હતા ને ”

“ મારા અને તમારામાં મોટો ફેર છે. ક્યાં તમે ક્યાં હું ” આગળ બોલવા ચાહતી હતી કે કોઈના પગનો અવાજ થયો એટલે ચુપ થઈ. મામા ખાણું લઈને આવી. અમે બંનેએ પેટ ભરીને ખાધું. જ્યારે તે ખાણું લઈને જવા લાગી તો રશીદાએ કહ્યું. “ થોડીવાર પછી આવીને એક વાત સાંભળી જજે. ” તે બાદ મને કહેવા લાગી:—

“ યુસુફનું રટેશન ઉપર રહેવું તો કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી અને વળી આવી હાલ હવાલીની સાથે રહેવું તો ખીલકુલ મુનાસીબ નથી. કેમકે જો કાંઈ એ જોયા ને અંમાને તેમના ગાંડપણની ખબર આપી તો આ બંનેલો ખેલ બગડી જશે. ”

“ તો ફરી ક્યાંકથી લુગડા તૈયાર કરાવવા જોઈએ. ” આ સંભળી રશીદા ઉઠી અને પોતાની પેટીમાંથી એક પોટલી ઉપાડી લાવી અને બોલી:—

“ આમાં, પહેરણુ, પાયજમો, અંગરખો અને ટોપી છે. માત્ર જોડા નથી. ”

“ પણ એમના શરીરમાં આ લુગડા ન આવ્યા તો ? ”

“ ના એમના શરીર ઉપર પુરા બંધ બેસતા આવશે. ”

“ કેવી રીતે ! ”

“ ના પુછો ”

“ કહેવામાં શું હરકત છે. ”

“ વાત એમ છે કે લખનઉથી અહીં આવતી વખતે મને એમ થયું કે હું યુસુફની કાઠ નીશાની સાથે લઈ જઈ તો સારું. બીજી કાઠ વસ્તુ તો ન મળી પણ ઘોબણુ લુગડા ઘોઈને લાવી હતી તેમાંથી આ લુગડા કાઢી ને મારો પેટીમાં મુકી દીધા. જ્યારે તેમની યાદ આવે છે તો આ લુગડા કાઢીને જોઈ લઉં છું. ”

થોડીવાર પછી દાસી આવી તો મેં તેને તે લુગડાની પોટલી અને એક પત્ર તથા બે રૂપીયા આપ્યા અને કહ્યું કે તમે ઘર જવ તો પહેલાં સ્ટેશન ઉપર જાજો અને ત્યાં વાણીયાની દુકાને લાહોરનો જે ઉતાડ ઉતરેલો છે તેને પત્ર તથા પોટલી આપી દેજો. અને આ બે રૂપીયા તમારા પાન ખાવા માટે છે. તે ઉતાડને પોટલી આપતાં એટલું પુછજો કે હજણી મા ક્યાંથી આવ્યા છે અને તેના જવાબમાં એ કહે કે લાહોરથી તો તેને આપજો અને હજણીમા ને ન જોળખતો હોય તો ત્યાં તપાસ કરજો આ પોટલીવાલાનો ઉતારો તેજ સ્થળે હશે. ”

દાસી પોટલી લઈને વિદાય થઈ અને બંને જણુ લાંબા સમય પછી મળ્યા હતા એટલે વાતો ખુદામ ખુદતી નહોતી. થોડીક રાત

હશે કે અમે બંને જણા વાતો કરતાં કરતાં મુઠ ગયાં. ઘોડીવારમાં મસ્જીદના બાંગીએ બાંગ પોકારી એટલે અમે બંને જાગી ગયા. બાંગી કોઈ અરબ હતો. અરબના લોકો હિંદમાં માંગી ખાવા આવે છે અને જ્યારે કોઈ મસ્જીદમાં ઉતરે છે તો મોટા ભાગે તેઓ જ બાંગ આપે છે. સવારનાં શાંત સમયમાં અરબી લેહજાની બાંગ જ્યારે શું છે તે મન ઉપર અજબ આનંદની અસર કરે છે. ખ્રીસ્તી દેવલના ઘંટનાદો કે હિંદુ સાધુ સંતોના શંખ સાદોનો જે બાંગથી મુકાબલો કરવામાં આવે તો ઈસ્લામી કાયદાની મહત્તા જણાઈ આવે છે. અસ્લાહ અને અલાહના રસુલની બતાવેલી નમાઝ માટે તે બોલાવે છે. સવારની બાંગમાં તે એટલો વધારો કરે છે કે:—“અસ્સલાતો ખયરમ મિનન નવમ “ ઉંઘ કરતાં નમાઝ બેહતર છે. ”

“ બાંગ સાંભળીને ભાગ્યેજ કોઈ એવો કમનસીબ મુસલમાન હશે જે મસ્જીદ તરફ ન જાય. સ્ત્રીઓ મસ્જીદોમાં નથી જતી પરંતુ બાંગનો સાદ સાંભળીને તેઓએ પણ નમાઝ માટે ઉઠી બેસવું જોઈએ. કોઈ મુસલમાન બાંગ સાંભળીને નમાઝ માટે ન ઉઠે એના કરતાં ઈસ્લામનું બીજું કયું અપમાન થઈ શકે છે. હજુ અંધારું હતું અને આખી રાતમાં અમે બંને જણ એક કલાક પણ સુતા નહોતા છતાં બાંગના માન ખાતર ઉઠ્યા વગર છુટકો નહોતો મારી સાથે રશીદા પણ ઉઠી ગઈ. અને ઉઠતાંજ બોલી:—

“ દાસી તમારા પત્રનો જવાબ ન લાવી. ”

“ જવાબની જરૂર નહોતી. ”

“ અરે પણ હા વાતોમાં હું પુછવાનું જ સુલી ગઈ કે પત્રમાં શું લખ્યું હતું ? ”

“ મેં લખ્યું હતું કે તમારી માસીના વિચાર પલટો થયો છે તેથી તમને મળીને થઈ પુછ થશે માટે તમે તરતજ આવી જાવ. પરંતુ તમે લખનઉની બાઢીમાં આવ્યા છો એમ જાહેર કરજો. ”

“ લખનૌની માડી તો ચાર વાગે આવે છે. ”

“ તો એમ સમજે કે યુસુફ આવતો જ હશે. ”

આ વાતો થઈ રહી હતી કે કોઈએ બહારથી બારણું ખડખડાવ્યું એટલે કહ્યું:—

“ લો છંદગી બહુ લાંબી છે. નામ લેતાંજ આવી પહોંચ્યા. ”

દાસી આવી નહોતી એટલે રશીદાએ જઈને પોતાની અંમાને જમાડી જેથી હમીદાએ પોતેજ જઈને જવાબ આપ્યો અને જ્યારે તેણે યુસુફનો સાદ જોળખ્યો તો બારણું ઉઘાડી દીધું. યુસુફે અદખની સાથે નમીને માસીને સલામ કર્યો અને હમીદાની સાથે ધરમાં આવ્યો. મારી ધારણા જ હતી કે તે જોડા વોના ઉઘાડા પગે જ આવશે અને ખરેખર તે ઉઘાડા પગેજ હતો જેથી તેની માસીએ પુછ્યું:—

“ બેટા પગ ઉઘાડા કેમ છે ? ” યુસુફે શાંત ચિત્તે જવાબમાં કહ્યું:—

“ રસ્તેમાં કોઈ ચોરી ગયું. રાતનો વખત હોવાથી પત્તો ન લાગ્યો. ”

હમીદાએ યુસુફને અંદર લાવીને બેસાડ્યો અને ફરી પોતે પાસે બેસીને પુછ્યું.

“ અહીં કેમ આવવું થયું. ”

“ આપથી મળવા આવ્યો છું. અને હવે અહીં રહેતાં રહેતાં આપનું મન ભરી ગયું હશે એમ ધારી, ભેજા પણ આવ્યો છું. ”

યુસુફને જુદા બોલવાની ચીઠ હતી, તેથી તેણે એમ ન કહ્યું કે અમાએ મને મોકલ્યો છે પરંતુ હમીદાએ એમ સમજી લીધું કે યુસુફ એના માતા પિતાના કહેવાથી આવ્યો છે. તેથી તેણે કહ્યું:—

“ હું પોતે પત્ર લખનાર હતી પણ સાઈં થયું કે તમે આવી મથા. ”

એકદામાણી અમે બંને જણા યુમુક અને હમીદાની વાતો સાંભળી રહ્યા હતા. મેં રસીકને પુછ્યું:—

“ બોલો હવે બીજું શું ચાહો છો ? ”

“ બધાં સુધી કાઢ વાત આંખોથી ન જોઈ લઉં ત્યાં સુધી આ ઉપલક્ષીયા વાતોથી મુઝ અભાગણીને સંતોષ થઈ શકતો નથી. શરૂથી આજ સુધી કેટલીય વાતો સંતોષજનક જણાઈ પશુ સફળતા ન મળી. ”

“ અહીંક અહીં તો સફળતા પશુ મળી જશે. વાર હવે હું હાઠેર બહિં છું યુમુક તમારી માને લેવા આવ્યો છે અને તેઓ જવા રાજી છે તો હવે મારે અહીં રહેવું નહામું છે. ”

“ મે આર દીવસ અહીં વધુ થોભો અને લખનઉ પશુ સાથે આવો તો શું બગડી જવાનું છે ? ”

“ તમે જાણો છો કે મેં વેષ પલટો કર્યો છે અને દર પળે મને આ ભેદ ખુલ્લો થઈ જવાનો ભય રહે છે અને કદાચ આ ભેદ ખુલ્લો થઈ જાય તો જીતેલી બાજી હારી જવાશે. માટે બહેન ખુદા હાદિક ” આટલું કહેતાંજ હું બહાર આવી અને હમીદાથી રળ માંગી. ”

“ શું આપ જવ છો ? ”

“ બેચમ સાહેબા મારે એક સ્થળે જવાનું છે. અહીં કાઢ કદરહાન જણાવું નથી નહામા દીવસો બરબાદ કરવાથી શો લાભ. ”

હમીદાએ પોતાના ઓઢણાના છેડામાંથી ખોલીને આઠ આની મારા હાથમાં મુકી. હળણીયા સામાન્ય રીતે સવાલી હોય છે. પૈસા બે પૈસા એમના માટે બસ થાય છે પણ મારા પ્રત્યે તેને માન પેદા થએલું હોવાથી આઠ આની આપવા તૈયાર થઈ ગઈ ” મેં લેવાનો ઇનકાર કરતાં કહ્યું:—

“ એગમ સાહેબ અને તો આપ અત્યારે રાખો જે આપ હજો ચાલશે તો તે તેખતે મને આપનોજ આશરો હશે અત્યારે તકલીફની જરૂર નથી. ”

એટલું કહેતાંજ હું ધરની બહાર નીકળી ગઈ અને રસ્થાને પહોંચી થોડી જ વારમાં માડી આવી અને રેલમાં સવાર થઈ બીજી સવારે લાહોર પહોંચી. બોર્ડિંગમાં આવી અસ્લાહના શુકરાનાની નમાઝ અદા કરી કે તેણે આ કામમાં સફળતા આપી જ્યારે બધી બાબતો લગભગ નિરાંત થઈ તો મને ઇલાયાસના વિચારે ઘેરી લીધી.

એક દિવસે મને વિચાર આવ્યો કે આવતી રમતોમાં વીલાયત જઈને હું ઇલાયાસને જોઈ આવું તો કેવું ? કોઈ વખતે એવો પણ વિચાર આવતો કે વીલાયતના વિલાસમાં ઇલાયાસના વિચારો બગડી ગયા હોય અને તે ત્યાંના છુટાપછાટા કારણે અનિતીમાં પડી ગયો તો ફરી તે મારે શા કામનો ? આવા વિચારો મને મોટા બાગે ચિંતાતુર બનાવતા હતા તે સાથે જ એ વિચાર પણ આવતો કે મને ઇલાયાસ ઉપર હક જ શો છે ? મંગણીની રસમે થઈ નથી. જ્યારે મારા પિતા જીવતા હતા ત્યારે મારી ફાઈ એટલે ઇલાયાસની માએ મારા પિતાને કહ્યું હતું કે આપ ઇલાયાસને પોતાની ફરજંદીમાં કબુલ કરી લો. મારી માએ હા પાડી હતી. માત્ર આ વાતચીતથી મશહૂર થયું હતું કે ઇલાયાસના લગ્ન મારી સાથે થશે. તે પછી મારી ફાઈએ એવા વિચાર જાહેર કર્યા હતા પણ કોઈ દિવસ ઇલાયાસે મારી ઇચ્છા જાહેર કરી નહોતી. એટલે હું કંઈ દલીલથી એમ માની લઉં કે ઇલાયાસ મારી સાથે જ પરણશે. આ વિચારો એવા હતા કે જે મને આશા ને નિરાશામાં નાંખી દેતા હતા.

મારા ફાઈએ મારી ધારણા પ્રમાણે મારા પત્રનો જવાબ ન આપ્યો પણ ઇલાયાસે જવાબ આપ્યો. પત્ર ખોલ્યો તો માત્ર એ ચાર લીટીઓ હતી. નીચે તેના પત્રનો ઉતારો આપું છું.

૬મીજ ૧૮૮૫

બી આખિલા ! તમારા પત્રે તે બહેમોનું થોડું ધણું ખંડન
કયું જે અમાનનના પત્રે જન્માવ્યા હતા. છતાં પણ એક પરદેશીન
શરીર ઝાઝીનું લાહોરના મેડીકલ સ્કૂલમાં જઈને શિક્ષણ મેળવવું
તમે બણો છો કે કેવી નવો વાત છે.

તમારો હિતેચ્છુ

વાંચકો સમજી શકે છે કે આ ત્રણ ચાર લીટીઓમાં કેવો જાદુ
ભરેલો છે કે જેણે મારા અંતર ઉપર વીજળીનો ઝાટકો માર્યો.
મારી આશાઓ ઉપર નિરાશાનું પાણી ફરી વળ્યું. હું બેબાન જેવી
બની ગઈ મારી આવી સ્થિતિ જોઈ મારી પાસે બેઠેલી સાહેલી
ઓએ મારા હાથમાથી તે પત્ર લઈ લીધો. એક બીજીને બીજીએ
ત્રીજીને એવી રીતે મારી બધી સાહેલીઓમાં આ ચર્ચા ફેલાઈ ગઈ.
તે બધી ધક્કીયાસ અને મારા સંબંધની વાત જાણતી હતી. તેથી
મારી બધી સાહેલીઓ મારી નિરાશા સમજવા લાગી. થોડીવાર
પછી મોહીનીએ કહ્યું:—

“ તમે શા માટે દીલગીર થાવ છો. એટલાજ માટેઈકે લિયાસે
તમને પોતાના લાયક ન સમજ્યા તમે પણ એવી મોહજન્યતને
સલામ કરો જેમાં તમારા જેવી બાળાની કદ ન હોય જે તમે આજે જ
અમારી બહો સમાજમાં આવી જાવ તો તમારા માટે એવો વર
શોધી કાઢુ કે જગતમાં જેની જોડી જ ન મળે. ” આ સાંભળી
માલતીએ ટેકો આપતાં કહ્યું:—

“ બહેન, જે આખિલા બહેન બહો બની જાય તો પછી
પુછવું જ શું ? છતાં તેઓ પોતાના ધર્મ ઉપર જ રહે તો પણ
તમને શવહરોની શી ખોટ છે ? એકથી એક સરસ ને કેળવાયલાં
મુસલમાનો એમને મળી શકે છે. અને અત્યાર સુધી જે લોકોએ
એમની ઇચ્છા કરી છે તે ઇજ્જત આપે, ચહેરા મહોરા, માલ
દરજત કઈ વાતમાં આજા છે ? પરંતુ એમની તો એવી મત મારી
ગઈ છે કે ધક્કીયાસ વિના એમની આંખોમાં બીજે કાંઈ સમાતોજ
નથી. ”

આ સાંજની મેં જવાબમાં “કહ્યું:-રહેઠો બહેન તમારું ટાહેણું ! મનોવિકાર અને પ્રેમ એ મેં જુદી વસ્તુઓ છે, તમને કાંઈથી પ્રેમ થયો હોત તો આવી વાતો જીજ્ઞાસુ પર ન આવતી.”

“અરે રહેવા દો, મોટી પ્રેમની પંડીતા બની છો ? તે તો ચોખો નકાર બણે છે અને પોતે તેના પ્રેમમાં પાતળાં બની રહ્યાં છે.”

“બહેન સો વાતની એક વાત મેં કહી દીધી કે પ્રેમ એવી વસ્તુ નથી જે સમજાવવાથી સમજમાં આવે. એક ખાસ વિજ્ઞાપી, જે ચાણુ શક્તિ કે લોહચુંબકનું નામ પ્રેમ છે કાંઈ ઉપર મરી પીટશે તો ફરી ખબર પડી જશે. નહીં તો આખી જીંદગી વિચાર કરશે તેમ આ ભેદ સમજવામાં નહીં આવે.”

“લો હવે રહેવાદો. ઘણી વખતે તમને એવી લેલછા થઈ આવે છે કે અફલાતુન પણ તમારી વાત સમજી શકતો નથી, તમે કહો છો કે પ્રેમ લોહચુંબક છે તો શું વિલાયતમાં બેસીને ઇલિયાસ તમારું હૃદય ખેંચી રહ્યો છે ?”

“હા, હા, એમજ છે. હૃદય એની તરફ ખેંચાય છે પણ આ ખેંચાણની એને ખબર નથી. જ્યારે એની એને ખબર થશે ત્યારે કાંઈ જુદોજ આનંદ આવશે કેમકે:—

આહત કે મેં મએ હેં કે વોહબી હોં બેકરાર.

દોનોં તરફ હો આગ બરાબર લગી હુઈ

તમે કાંઈ વખતે લોહચુંબકની તરફ સાધારણ લોખંડના કટકાને ખેંચાતા જોયો છે ! જરૂર જોયો હશે. જ્યારે લોખંડના સાધારણ કટકામાં આ વાત છે તો ફરી હૃદયનાં ખેંચાણ માટે કેમ આશ્ચર્ય થાય છે ? આખા જગતના પ્રાણીઓ અને પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય અને મનુષ્યના આખા શરીરમાં એક હૃદયની અંદર તે બિંદુ જેમાં તમામ ઈચ્છાઓનો સમાવેશ છે. તેજ આખા જગતમાં એક

વસ્તુ છે. તમે શું જાણો કે તે શાશ્વત્ કાર્યો કરે છે. હા. તમારા જેવું બિન ધ્યેયો વાળું હૃદય ખુદા દેખીને આવે તો જેવું સાઈ હું તો મારા દિલથી ક્ષમાર છું.

બદલતે એર દિલ ઈશ દિલકે બદલે

ઈલાહી તુલો રખખુલખાલેમીં હય

આ શેર મારા મુખથી નીકળ્યું અને ફરી હું વારંવાર એજ શેર બોલતી રહી. બોડિંગ હાઉસની બાજાઓ મારી ટેવથી જાણીતી હતી. જ્યારે હું આ શેરમાં મસ્ત થઈ તો તે બધી મારી પાસેથી ખસી ગઈ. હું ખુદા પાસે દુઆ માંગતી હતી કે મારું દિલ બદલાઈ જાય. મારી કદાચ એવી ઈચ્છા નહોતી કે ખુદા પોતાના હાથે મારી છાતી કાપીને આ દિલ કાપીલે અને તેની જગ્યાએ બીજું દિલ મુકીદે. મારો મતલબ એ નથી કે ખુદા ચાહે તો એમ નથી કરી શકતો પરંતુ મને ખાતરી હતી કે ખુદાને જે કાનુને કુદરત છે તેના અમલ ચાલુ રહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ખુદા તેજ કરે છે જે તેના મનમાં આવે છે. બંદાઓ અને મારા જેવા ગંદા બંદાઓની દરખાસ્ત ઉપર તે પોતાનો વિચાર બદલતો નથી. દુઆના સ્વિકારમાં પણ ઉલ્લાસમાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે બંદા જે દુઆ માંગે છે ખુદા તેને સાંભળે છે પણ કરે છે તેજ જે તેના મનમાં આવે છે પરંતુ મુસીબત અને સંકટના સમયે બંદાઓની ધીરજ અને અંતરના સંતોષ માટે ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે તે પોતાની હાલત રડી રડીને નમ્રતાની સાથે ખુદાની દરગાહમાં અરજ કરે અને તેની મદદ ચાહે. બંદાની શાન પણ એજ હોવી જોઈએ અને કરમરીને અદલાદતની જનાબમાં માંગવું એક ઇબાદત પણ છે. જ્યારે એક દુઃખી બંદો હાથ બાંધીને ખુદાની સામે ઉભો થાય છે અથવા પોતાનું માથું સિજદામાં ઝુકાવે છે અને અશ્લુઓ વડે સિજદાલી જગ્યા પલાડી મુકે છે તે સમયે બહાદુર અને બંદા વચ્ચેના રાગો ન્યાય કાંઈ અજાણ હોય છે. મેં પણ સિજદામાં માથું નમાવી ઉપલા

શેરની તકરાર કરી અને અશક્તધારાથી સિંગદાની જગ્યા બીજીની નાખી, મને મારા અંતરની તે કેરીયત આખી જીંદગી સુધી યાદ રહેશે. થોડીકવાર પછી મેં મારા અંતરમાં શાંતી જોઈ, જાણે મેં બધી આપતીઓ ઉપર વિનય મેળવી લીધો ક્યાંય મને દુઃખનું નામ ન જણાયું ક્યાંય મેં ઈલિયાસનો પ્રેમ ન જોયો તેની જગ્યા અલ્લાહના પ્રેમે લીધી. મને ખાતરી થઈ ગઈ કે જે કંઈ છે તે માત્ર ખુદા છે બાકી આ બધા ઝંઘડા છે. હું તસવ્વુફ કે સુપ્રીવાદથી જાણીતી નથી પણ સુપ્રીઓ કેવા ધીરજવાન અને સંતોષી હોય છે તે જાણું છું અત્યારે મને પણ ધીરજ ને સંતોષનું સામ્રાજ્ય મળી ગયું હતું અને મેં માની લીધું કે તસવ્વુફના અનેક દરજ્જામાંથી મેં એકાદ દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી લીધો હતો.

અંતરની આવી સંતોષી હાલત થતાં મેં શુકરાનાની જે રકાત અદા કરી. હવે માફ બધું ધક બ્યાન અલ્લાહ તરફ હતું. ક્યાંય ઈલિયાસનું સ્થાન નજરે ન પડ્યું તેમ યુસુફ તથા રશીદનો ખ્યાલ પણ ન આવ્યો. હું સમજી ગઈ કે એ પરણીને સુખી જીવન માળતા હશે.

આ અરસામાં જ્યારે મોહીની ને માલતીને જણાયું કે મેં ઈલિયાસનો ખ્યાલ મુકી દીધો છે ત્યારે તે બંનેએ મને ધર્મ બદલવાની સલાહ આપી. અકબરના સમયમાં જેમ નાનકશાહી પંથની સ્થાપના થઈ હતી તેવીજ રીતે બંગાળામાં બ્રહ્મો સમાજ નામના પંથની થોડાક વર્ષો અગાઉ સ્થાપના થયેલી છે. મોટા પ્રમાણમાં તો બંગાળીઓજ એમાં જાણે છે છતાં ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો પણ આ પંથનો સ્વીકાર કરે તો ઈનકાર કરવામાં આવતો નથી. મોહીની ખીજા ધર્મોના સીદ્ધાંતોની માહિતી ધરાવતી હોવાથી કેટલીક વાર ધાર્મિક ચર્ચા પણ થતી હતી. જ્યારે મારા મનને શાંતી થયેલી જોઈ તો મોહીનીએ ધાર્મિક ચર્ચા ઉપાડી અને મને બ્રહ્મો સમાજમાં

દાખલ થવાની સલાહ આપી. હું એમની ચર્ચા સાંભળીને એમને ઈસ્લામમાં લાવવાના પ્રયત્નો કરતી આમ એક દીવસે મોહીનીએ વાત વાતમાં મને કહ્યું:—

“ મુસલમાનો મુર્તીપુજનની ભુરાઈ કરે છે છતાં પોતે મુર્તીપુજ કરે છે. ”

“ ખરું હશે, છતાં એથી ઈસ્લામ ધર્મ ઉપર આક્ષેપ થઈ શકતો નથી બલકે આ આક્ષેપ તો એવા મુસલમાનો ઉપર મુકી શકાય જેઓ નામના મુસલમાન છે અને દિલથી મુશ્કરિક. ”

“ હું જાણુતીજ હતી કે તમે આ સવાલનો જવાબ સહેલાઈથી આપશો. પરંતુ તમારે ત્યાં એક પુરૂષ અનેક સ્ત્રીઓ કરે છે એ શું ? ”

“ એનું કારણ એટલુંજ કે અમો મુસલમાનોમાં બ્યલિયાર બહુ મોટો મુનોહ ગણવામાં આવે છે. પુરૂષોની સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓનું જુદા જુદા રોગોમાં સપડાવું. સ્ત્રીઓના રૂપ પ્રત્યે પુરૂષોનું આકર્ષણ અને એ ઉપરાંત પણ અનેક બાબતો એવી છે કે જે પુરૂષોને એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ પરણવાની છુટ ન આપવામાં આવે તો ધણા પ્રસંગે તેમની પવિત્રતામાં ઉણપ આવશે. પરંતુ જે પ્રજાઓમાં બ્યલિયાર કરતાં એકથી વધુ સ્ત્રીઓ પરણવાને ખરાબ સમજવામાં આવે છે તે તમારી પેઠે મોટા ભાગે એકથી વધુ સ્ત્રીઓ પરણવાના સવાલને ચર્ચા રૂપ બનાવે છે. ”

“ વળી તમારા પયગમ્બર સાહેબે તો ધણાં લગ્નો કર્યા હતા ? ”

“ હ. પયગમ્બર સહબી એ જે લગ્ન કર્યા હતા તેમાં વિકારનું નામ નિશાન નહોતું. જે તેમજ હોત તો બર યુવાવસ્થામાં તેઓ કુવારી બાળાઓને પરણતા. જે કે આપના પવિત્ર જીવન ઉપર નજર નાંખતાં ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે કે આપે ૪૦ વર્ષની વય વીત્યા પછી વધુ સ્ત્રીઓ પરણવા તરફ લક્ષ આપેલું છે અને તેમાં

પણ મામ એકજ હજારત આપેલા રહી. કુવારાં હતાં. તે સિવાય નાકીની બીબીઓ રિધવાઓ હતી. વધુ સ્ત્રીઓ પરણવામાં પણ અનેક મસલેહતો હતી. તેમાં એક તો ખાસ રાજકિય મસલેહત હતી કે આવી રીતે લગ્ન કરતાં ચરખના બુદ્ધા બુદ્ધા કુટુંબો સાથે અર્ધકુલ સંધાતો હતો. બીબુ આ સ્ત્રીઓને લગતા શરૂ મસાયલનો પ્રચાર થતો હતો. સ્ત્રીઓને લગતા શરીરતના મસાયલનો પ્રચાર પુરૂષો મારફતે થઈ શકે તેમ નહોતું. હ. પયગમ્બર સલ્વંને ત્રીજે હેતુ પોતાની ઉમ્મતને આ બતાવવાનો હતો કે વિધવા સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની નાનમ કે નામોશી નથી બલકે પ્રસંશનિય અને પોતાના પયગમ્બર સલ્વંની સુન્નત છે. ”

“ પરંતુ જાહેર રીતે આ વાત બંધી જ ખરાબ છે કે પુરૂષ એક હોય અને સ્ત્રીઓ અનેક. ”

“ આ વાત તો કંઈ ખરાબ નથી. જે દેશમાં અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હોય ત્યાં તેની ખરાબી તોરફ કોઈનું લક્ષ્ય જતું જ નથી. અને આ કામ ખરાબ હોય જ શા માટે ? એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ પરણવી એ બિલકુલ પ્રકૃતિ અનુસાર છે. વસ્તી મળુત્રીમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે જોવામાં આવે છે. પુરૂષની જીવાની ક્ષાંત્ર સમય સુધી ટકે છે અને સ્ત્રીઓ જલદી ધરડી થઈ જાય છે. ”

“ તો શું તમારે ત્યાં એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાં સવાબનું કામ ગણાય છે ? ”

“ નહીં, બલકે કુરઆને મજીદમાં લખેલું છે કે તમે ન્યાય કરી શકો તો ચાર સ્ત્રીઓ સુધી પરણી શકો છો. પરંતુ ન્યાય કરવું બહુજ મુશ્કેલ છે તેથી આવી સ્થિતિમાં તમારા માટે એક કરતાં વધુ સ્ત્રી ચોગ્ય નથી. આ ઉપરથી તમે સમજી શકો છો કે કુરઆનમાં એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાનું ઉત્તમ સમજવામાં આવ્યું ”

છે. પણ તેની સાથેજ વધુ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી નથી. અમારા સરીઝલના ફરજનો પોતાની મન્યમતાના કારણે જ સમજી માણસોની નજરમાં અઘાહના કાનુન માનવામાં આવે છે. ”

આ સમોટ ફલીસોથી લાચાર બની મોહીની એ કહ્યું:—

“ જુદેન ! તમારી સાથે ચર્ચામાં ઉતરવું વધુ જ કહેણ કામ છે તમે તો પોતાના વિવેચનમાં દીવસ ને રાત અને રાત ને દીવસ સાખીત કરી દો છો. ” આ સાંભળી મેં કહ્યું:—

“ મારા માટે આ ન સમજી શકાય એવી વાત છે કે જ્યારે તમે મારી વાતોથી લા જવાબ થઈ જાવ છો તો તેને આવી રીતે ઉડાવવાના પ્રયત્ન કરો છો. ”

“ ના, એમ નથી, આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું જણાય છે કે અરબ દેશનો એ રિવાજ એજ દેશના માટે હશે. ”

“ જો તમે મારી ચર્ચાથી આવું સમજ્યા હોતો એ તપારી બુદ્ધ છે. મારી ચર્ચા કાંઈ કામ કે કાંઈ દેશને લગતી નથી. એ તો આખા જગત માટે છે. કુરાનનો ઉદ્દેશ ખુલ્લી રીતે મનુષ્ય માત્ર માટે જ છે કેમકે બાઈબલને ખરાબમાં ખરાબ કૃત્ય માની અને મનુષ્યની નબળાઈનો સ્વીકાર કરી એકથી વધુ નિકાહની રજા આપી છે. એને લગતાં મહોર, તલાક, ખુદ્યા વિગેરે જેટલા મસાલ છે તે બધામાં અનેક ખુબીઓ છે. લગ્ન વિચાર કરવાથી દરેક બુદ્ધિશાળી એની કુનેહ સુધી પહોંચી શકે છે. ”

“ એમાં કાંઈ શંકા નથી કે તમારે ત્યાંની કેટલીક વાતો મને પહેલાંથી પસંદ છે જો કે નિકાહના સલાહમાં મને મોટો મતભેદ હતો આજ તમારી વાતોથી એમાં પણ મોટા ભાગે ફેરફાર થઈ ગયો. ” આ સાંભળી મેં આનંદમાં આવી જતાં કહ્યું:—

“ ઇન્ચા અસ્લાહ ધીમે ધીમે તમારી તમામ શંકાઓ દુર થઈ જશે. હવે કાંઈ મધુ પુછવા જેવું હોય તો પુછો. ”

“ બીજું તો કાંઈ પુછવા જેવું નથી કેમકે ઈસ્લામના દરેક કાનુન કસોટી પર ચઢતાં પ્રકૃતી અનુસાર સાબિત થાય છે. તેમાં ખાસ કરી વારસાના કાનુન તો એટલા ઉંચા છે કે એની જોડ દુનિયાના કાંઈ પણ ધર્મમાં જણાતી નથી. ”

“ ખચિત હું પણ એમજ ધારૂ છું. અમારે ત્યાં આ સિદ્ધાંતનો સ્વિકાર કરવામાં આવ્યો છે કે દરેક માણસને પોતાની મહેનત અને કમાઈમાં બીજાનો હાગ રાખવો જોઈએ. જીંદગીમાં એકને બીજાની મિલકત સાથે કાંઈ સંબંધ નથી પરંતુ તેના મરણ પછી સગા વચ્ચે તેની મિલકતની વહેંચણી થઈ જાય છે. મરનારની સાથે જેટલો સંબંધ જેને હોય તેટલોજ હાગ તેને મળી જાય છે. સગસગ બધા સગાઓને કાંઈ ને કાંઈ થોડું ધણું મળે છે. એમ નથી કે માત્ર એક સગાને બધું મળી જાય અને બીજા તેનું મોહકું દેખતા રહી જાય. ”

“ હું વગર દલીલે ઈસ્લામના વારસા કાનુનને માની લઉં છું. ”

“ પરંતુ તમારે ત્યાંનો વારસા કાનુન બારે અજબ પમાડનારું અને મનુષ્ય પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ છે. ખુદાને એક માનવાની માન્યતા તમારે ત્યાં છે અને સુર્તોપુજ વીગેરે તો સામાન્ય વાતો છે. ખુદીવાનોની નજરમાં ધર્મ એક શીલસુરી છે. કદાચ એમજ હોય પરંતુ મનુ મહારાજે જ્યાં સુધી વારસા કાનુન સંબંધે જે કાંઈ કહ્યું છે તેમાં એવી વાતો છે કે જે સમજમાં આવતી નથી. ”

“ એ ઉપરથી જ જણાય છે કે ઈસ્લામી કાનુન ખુદાઈ કાનુન છે અને તેમાં બીલકુલ ત્રુટીઓ નથી. મનુજી મહારાજ મનુષ્ય હતા તેથી તેમાં ત્રુટીઓ હોય એ અજબ થવાનું નથી ” મોહનીની આ વાત સાંભળી માલતીએ કહ્યું:—

“ મનુજીએ સ્ત્રીઓના હકો ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું જ નથી જાણે તેઓ સ્ત્રીઓની ગણતરી મનુષ્યોમાં કરતાજ નથી. જો કે દુનિયાની જડ સ્ત્રીઓથી જ સ્થાપિત છે અને એમના ઉપર મોટી મોટી જવાબદારીઓ મુકાયલી છે. ”

“ હા, બહેન ખરું છે. ” મોહીનીએ પોતાની બહેનના કથન ને ટેકા આપતાં કહ્યું:—“ જુઓને આપણામાંથી કોઈ માણસ માત્ર એક સગી બહેન સિવાય કોઈ વારસ પાછળ ન મુકી જાય તો તેની મિલકત બિન વારસી મિલકતમાં ગણાઈ સરકારમાં જપ્ત થઈ જશે. બહેનને એક પાઈ પણ નહીં મળે કેમકે વારસોના લીસ્ટમાં એને સ્થાનજ આપવામાં આવ્યું નથી. ”

આ સાંભળી માલતીએ કહ્યું:—“અને આવું અંધેર અંત્રેજોમાં પણ છે. ત્યાંના મોટામાં મોટા જગીરદાર જો વસીયત કર્યા વગર મરી જાય તો તમામ મિલકત મોટા પુત્રનેજ મળશે. બીજા પુત્રો એ મિલકતમાં કાંઈ પણ હક ધરાવશે નહીં. હવે આ ધારો જગીરદારો ને નવાબોમાં પણ થઈ પડ્યો છે કે જગીર ને રાજ્યની વહેંચણી થતી નથી. મોટા પુત્રને ગાદી કે જગીર મળે છે ને નાના પુત્રને માત્ર જીવાઈ આપવામાં આવે છે. હા કાંઈ વસીયત કરી હોય તો તેના ઉપર લક્ષ અપાય છે. ”

“ શું મુસલમાનોમાં વસીયતનો હુકમ નથી ? ”

“ કેમ નથી ? છે. વારસા બહેંચણીનો સિદ્ધાંત એવો રાખવામાં આવેલો છે કે મરનાર સાથે જેનો જેટલો સંબંધ હોય તેના પ્રમાણમાં તેને વારસો મળે. સગાઓ વચ્ચે કેવી રીતે વારસો બહેંચાય તેનો ખુલાસો કરવાને પાઠમાં કરી દીધો છે પણ કદાચ સગા ન હોય એવા લોકોથી પણ સંબંધ હોય જેમકે કોઈ વફાદાર મિત્ર કે નોકર હોય અને મરનાર તેને પોતાની મિલકતથી લાભ પહોંચાડવા ચાહતો હોય તો શરીયત તેના આડે આવતી નથી.

મરનાર પોતાની મીલકતનો ત્રીજો ભાગ વસીયતની રૂએ આપી શકે છે. પણ પોતાની ત્રીજા ભાગની મીલકત સિવાયની બાકીની મીલકત તો તેના વારસોનો જ હક છે અને એ મિલકત વારસો સિવાય બીજાને આપવાનો કે બખસીશ કરવાનો હક નથી. ”

મારી આ વાત સાંભળી માલતીએ અળયબી જાહેર કરતાં કહ્યું. “ તમે આમ કહો છો અને અમે જોયું છે કે નજીકના સગાઓને પક્ષતા મુકી એકજ વારસ ને બધું આપી દેવામાં આવ્યું છે. ” મેં એના ઉત્તરમાં કહ્યું:-

“ મેં તો શહુકારોની એટલે દીન ધર્યાંવા ફરમાનોને માનનારાની વાત કરી છે. કાંઈ ચોરોને ડાકુઓ વિષે કહ્યું નથી. ”

“ એમાં ચોર અને ડાકુની શી વાત ? તે પોતાની મીલકતનો અધિક છે ને વસીયત કરે છે. જેમકે બે દીકરાઓ હોય તો એકને બધું આપી દે છે ને બીજાને થોડું આપે છે કે નથી આપતો. એવીજ રીતે દીકરીઓ છે પણ દીકરીઓ બીજા ધર નય છે તેથી તે પોતાની મીલકત બીજે જવા દેતો નથી પોતાના વારસોમાં જ રાખે છે તેથી ખોટું શું કરે છે ? ”

“ એટલાજ માટે તો હું એવા માણસને ચોર કહું છું કેમકે તે અસ્વાહ અને તેના ફરમાનોનો દ્રોહી છે એટલે ધર્મ દ્રોહી છે. કુર્આને શરીફમાં તો મુસલમાનોને ખુદશી રીતે વારસા હિસ્સાની વહેંચણી બતાવી દીધી છે કે દીકરાને આટલું ને દીકરી ને પતિને આટલું ને જો બિન વારસી હોય તો સગાઓમાં આવી રીતે વહેંચણી થાય. જ્યારે એક મુસલમાન કે જે કુરઆની આજ્ઞાએને માનવા બંધાએલો છે અને એ આજ્ઞાઓની અવગણના કરે તો હરિશામ દ્રોહી બની જાય છે. તે કેવી રીતે એ હક્ક હિસ્સાની વહેંચણીમાં ફેરફાર કરી શકે છે. ખરા મુસલમાનને તો કુરઆની આજ્ઞાઓ આગળ માથું નમાવેજ છુટકો છે પણ જે મુસલમાન એવી અવગણના કરે તો તે ખરા અથોમાં હરિશામ દ્રોહી અને ચોર ડાકુજ છે, ”

“ પણ બહેન ! જગાર જીહીને પણ કામે લગાડવી જોઈએ. એક માણસને એક દીકરા ને છ દીકરીઓ છે અથવા તે કુરઆનના પ્રમાણે વારસાની બહેનથી કરે તો એના ખરા પરસેવાની કમાણી ખારકાઓમાં જઈ પડે અને એનો વંશ વેલો એના પુરેપુરા લાભથી વંચિત રહે. આ કાંઈ ન્યાય ન કહેવાય. ” આ સાંભળી મેં કહ્યું:—

“ જો આપણે આ ચર્ચામાં લંગાણથી ઉતરીએ તો દીવસોના દીવસ વીતી ગયે પણ હું દુંકમાં પતાવું છું. મને આશા છે કે તમને એથી સંતોષ થઈ જશે. ઈસ્લામ જગતનો આખરી ધર્મ છે અને હવે પછી બીજો કોઈ પયગમબર આવનાર નથી એટલે એના કાનુન પણ છેવટના અને અટલ છે. વારસામાં એણે બારે ઈન્સાફથી કામ લીધું છે. અને બધાને સરખો ભાગ મળે એ લક્ષમાં રાખ્યું છે. એક જણની અવલાદમાં પુત્ર અને પુત્રીઓ પણ છે તેથી તેણે ચોખ્ખું જણાવી દીધું કે પુત્રી કરતાં પુત્ર ને ડબલ વારસો મળે. જાહેર રીતે પુત્રીને ઈસ્લામે ગેર ઈન્સાફ ક્યો કે પુત્ર કરતાં અર્ધા વારસાની હકદાર કરાવી પણ જગાર વિશાળ નજર કરતાં જણાશે કે એજ પુત્રી પરણી જશે તો એને એના ખાવીંદના વારસામાં હકદાર કરાવી છે એટલે તેને ત્યાંથી વારસો મળશે. આવી રીતે ઈસ્લામની નજરથી કોઈ છુપું રહી શક્યું નથી તેણે બધાને સરખો ભાગે હકદાર કરાવ્યા હવે તમારા ધર્મમાં દીકરીને કન્યાદાન આપો છો. અમારામાં પણ લગ્ન વખતે દીકરીને ધણું આપવામાં આવે છે છતાં તેને ધણીની મીલકતના હકથી દૂર રાખી નથી. ”

“ પણ મેં તો તમારામાં એમ જોયું છે કે દીકરીઓને પરણાવી દીધી કે થઈ શક્યું. મા આપના વારસામાંથી કોઈ હક હિસ્સો આપતો નથી. ધણી ખરી કવમોતો એવી છે કે તે વારસા ને હક હિસ્સામાં હિંદુ કાયદાને માને છે અને તે પ્રમાણે જ પોતાના

વારસાના ફેસલા કરાવે છે. સરકારે પણ એવી કવમો ઉપર હિંદુ લોજ લાગુ કરેલો છે. ”

“ એટલા માટે જ તો મેં એવી કવમો કે એવા લોકોને ચોર ને ડાકુના નામે ઓળખાવ્યા છે. પણ હવે એ કવમોની જહાલત દુર થઈ રહી છે. ઈસ્લામના સિદ્ધાંત ને કુરઆની ફરમાનની અજાણતાના કારણે એ અવળે માર્ગે ચઢી ગયેલી છે અને એવી જહાલતમાં ફત્વી જવા પામી છે, તેથી ઈસ્લામ ઉપર ટીકા થઈ શકતી નથી. અલ્લાહ ચાહશે ને ઈસ્લામી જ્ઞાનની માહિતી મળશે તો બધા ખરા માર્ગે આવશે ને નાણાના મોહમાંથી છુટકારો મેળવશે. ઈસ્લામમાં આ જગતને કાંઈ વધુ અગત્ય આપી નથી. ઈસ્લામે તો આલોક ને પરલોકની ખેતી બતાવી છે એટલે અહીં જેટલું વાવશે તેટલું લણુશે. આલોક તો ક્ષણ ભંગુર છે અસલ નિવાસ તો પરલોકમાં છે એટલે જે લોકો આ લોકના મોહમાં પરલોકને વીસારે છે તે શુદ્ધીશાળી નથીજ. વળી ઈસ્લામ જગતની મોહમાયા પરમરી શીટવાનું કે તેનાજ બની જવાનું કહેતો નથી. તે દરેક વાતમાં અલ્લાહ પર આધાર રાખવાનું અને જગતમાં સુલેહ શાંતી સ્થાપવા તથા હકદારોના હક આપવાનું કહે છે, હવે જે લોકો આ જગતના મોહમાયામાં લપટાઈ પોતાના ખરા હકદારોના હક કુબાવે છે તે ખોટું કરે છે. ઈસ્લામ ઉપર એમના કૃત્યનો આરોપ મુકી શકાય નહીં. ”

મારા આ લાંબા કથનની બંને બહેનો ઉપર ઉંડી અસર થઈ થોડીકવાર પછી મોહીનીએ ઈસ્લામી ઇબાદત વિષે ચર્ચા શરૂ કરતાં કહ્યું:—

“ તમારે ત્યાં ઇબાદતની જે રીત છે તે ધણી સારી છે. ઇબાદત પહેલાં વસ્તુ કરવું એટલે જાહેરી સફાઈ ઇબાદતના દિવાન્યા રૂપ છે. આંતરિક સફાઈ માટે નમાઝમાં લીન થવું એ બધું મને

પસંદ છે. પરંતુ મડદાંઓને દફન કરવાની રીત કાંઈ સારી જણાતી નથી. શરીર સડે છે કીડા પડે છે ને કોણ જાણે કબ્રમાં શરીરની શી શી વસ્તુ થતી હશે. ” આ સાંભળી મેં જવાબમાં કહ્યું:—

“ જોહન માફ કરજો, તમારા સવાલના જવાબમાં કાંઈ વધારે પડતું કહેવાય તો ખોટું ન માનતા. કબ્રમાં દફનાવવાથી તે। બાળવું વધારે અનિષ્ટ અને કશું તેમ વાંધા બરેલું છે. કેમકે પિતા પુત્રને ને પુત્ર પિતાને ને એવીજ રીતે પોતાના વહાલાંઓના શરીરને પોતાનાં હાથે અગ્નિદાહ આપવો અને લાકડીઓ મારીને ખોપરી તોડવામાં આવે કે આખું શરીર બાળીને બાળ કરી દેવામાં આવે. વિચાર તો કરો કે મૃત શરીરને માન મોહા ને સુગંધી વસ્તુઓ સાથે કબ્રમાં મુકી દેવું ઉત્તમ કે આમ બાળવું ઉત્તમ ? એનો તોલ તમેજ કરો. પણ ખરી વાત એ છે કે શરીરમાંથી આત્મા ઉડી જાય તે પછી એ શરીરને બાળો યા કબ્રમાં દાટો બન્ને સ્થિતિ એકજ છે. કેટલાક પોતાની નજરો આગળ શરીરને બાળવું ખરાબ સમજ્યા ને કેટલાકે તમે જણાવ્યું તેમ કબ્રમાં દાટવાને સારી નજરે ન જોયું. જગતની જુદી જુદી પ્રજાઓના મોટા ભાગે દાટવું ઉત્તમ ગણ્યું. ઈસ્લામ પહેલાં અરબસ્તાનમાં બાળ રીવાજ હતો. હજરત પયગમ્બરે ઈસ્લામ સ્થાપીને આ રીત પસંદ પડી. હું પણ એમજ વધારે પસંદ કરું છું. કુરઆને પાકની રૂએ જે અસલ ઈસ્લામ છે તેને આ વાતની જરૂર નથી કે તમે પોશાક કેવું પહેરો, જોડા કેવા પહેરો, કેવી રીતે જમો કેવી રીતે સુઈ રહો, મડદાંને કેવી રીતે દફન કરો. આ બધા સાધારણ સવાલો છે. ઈસ્લામતો સૌથી ઉત્તમ આ બોધ આપે છે કે ખુદાને એક માનો, કેઈને તેનો બાગીદાર ન બનાવો, પયગમ્બરને ખરા સમજો અને પયગમ્બર સહી ઉપર જે કુરઆન ઉતર્યો છે તેને ખરા માનો, કુરઆન ખરા સદાચારનો બોધ આપે છે. દુનિયાની બાબતોમાં તે સિદ્ધાંતિક કાનુન બતાવી દે છે. જુદા જુદા પ્રસંગે તેની અગત્યને જોતાં જે

નવી વાતો ઉભી થાય તે પર દરેક સમજી મુસલમાનને પોતાનો મત જાહેર કરવાની પુરેપુરી છુટ છે. પહેલાના જાણીતા મહાન આલિમોએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનની રૂએ જગતની જરૂરો જોતાં કાનુન બનાવી દીધો તે કાનુનથી બહાર જવાનું કોઈ મુસલમાન પસંદ કરતો નથી છતાં કોઈ એમ કરે તો તે ઈસ્લામમાંથી ખારીજ થતો નથી. ટુંકમાં એટલું જ કે જે ખુદાને એક માને અને તેના પયગમ્બર સલ્વંને સાચા સમજવાની અગત્ય એટલા ઉપરથી ઉભી થઈ કે અલાહનો કલામ એટલે કુરઆને પાક એમની માફતેજ બંધાઓ સુધી પહોંચ્યું. દુનિયામાં કુરાનની માફતેજ ખરી ખુશી પ્રાપ્ત થાય છે. અને મરતાં હોયેશની મુકિત મળે છે. આ બધી વાતોનો સાર એ છે કે જેણે લાઈલાહ ઈલ્લાહલાહ મુહમ્મદુર રસુલ્લાહ કહ્યું તે મુસલમાન થઈ ગયો. મુસલમાન થવા માટે બીજી કોઈ રીત રીવાજની જરૂરત છે. આ એક આંતરિક સુધારણાં છે. જેના અંતરે અલ્લાહની વહેદાનીયત એટલે એક હોવા અને હો પયગમ્બર સલ્વંની રીસાલતની શાક્ષી આપી તે તરતજ મુસલમાનોમાં શામીલ થઈ ગયો. ”

મારી આ લંબાણ વાતથી સંતોષ પામતાં મોહીલીએ કહ્યું:—

“ જહેન ! તમારી આ લંબાણ ચર્ચાથી મને પુરો સંતોષ થયો છે અને ઈસ્લામ સંબંધે જે કાંઈ શંકાઓ જન્મ પામતી હતી તે બધી નું સમાધાન થઈ ગયું છે. મેં ધણીવાર તમારી વાતો સાંભળી મુસલમાન થઈ જવાનો વિચાર કર્યો છે. અને હું તમને એટલાજ માટે સલાહો કરતી હતી કે મારા મનનું સમાધાન થઈ જાય. હૈથર કૃપાએ મને હવે કાંઈ શંકા રહી નથી. ”

“ ફરી મુસલમાન કેમ નથી થતા ? ”

“ તમારા કહેવા પ્રમાણે તો તમારે મને મુસલમાન જ સમજવી જોઈએ. ”

“ તમે અત્યારે જે કહ્યું તે ખરાં દિલથીજ કહ્યું છે તેથી હું તમારા ધર્મશાસ્ત્રી સાક્ષી આપી શકું છું. ”

“ તો શું મુસલમાન થવા માટે આટલું જ પુરતું છે ? ”

“ પુરતું તો છે પણ ખુલ્લી રીતે મુસલમાન થવાની તો વાત કાંઈ ઓર છે. જ્યારે અમને એક વસ્તુ પસંદ છે તો ફરી તેને જાહેર કરવામાં આનાકાની શા માટે ? ખરેખર તે માલુસ મુખ્ છે જે પોતાના ઉત્તમ વિચારોની કદર ન કરે. ”

“ ભવિષ્યમાં એવું જ થશે. પરંતુ અત્યારે કેટલાક અગત્યના કારણોસર હું મારા ધર્મશાસ્ત્રી જાહેર કરું તો મારાથી વધુ મુખ્ ખીલ કાઢી નહીં હોય. ”

“ કેમ ? ”

“ મુસલમાનોની રહેણી કરણીને આચાર વિચાર કાંઈ વધુ પસંદ કરવા જોગ નથી એટલે હું કોની સાથે મળવા માટે ધર્મશાસ્ત્રી સ્વીકાર કરું. ”

“ તે કેવી રીતે ? ”

“ ધર્મશાસ્ત્રી સૌથી મોટામાં મોટી બરકત યા ખુબી એ હતી કે તે પ્રજાઓ અને કબીલાઓના મતભેદને મટાડી એક બીજાને ભાઈ બનાવતો હતો પણ આજના મુસલમાનોએ આ બરકત ગુમાવી દીધી છે. હિંદના હિંદુઓની પેઠે મુસલમાનોમાં પણ વાઙા બંધી પેદા થઈ ગઈ છે. ધર્મશાસ્ત્રી શરૂઆતમાં જ્યારે અરબોના ગુલામ આઝાદ થઈને મુસલમાન થઈ જતા હતા તો તેઓ કુરેશીઓ એટલે પયગમ્બર સહના ભાઈ ભાંડુઓથી બરાબરી અને સમાનતાનો દરજ્જો રાખતા હતા. ઉઠતાં બેઠતાં, લગ્ન કે મરણ પ્રસંગે મેલ મીલાપમાં લગારે ભેદ ભાવ રાખવામાં આવતો નહોતો. પણ ચાલુ જમાનામાં કાંઈ ગમે તેવો આબરુદાર કે મોભાદાર માલુસ મુસલમાન થઈ જાય તો તે મુસલમાનોના ઉંચા દરજ્જાના

મુસલમાનોમાં જગ્યા મેળવી શકતો નથી. જો કે અન્યારે ખ્રિસ્તીઓ કરતાં મુસલમાનોની સ્થિતિ સારી છે. ખાવા પીવા, ઉઠવા બેસવામાં તેઓ યુરોપીયન અને દેશી ખ્રિસ્તીઓ જેવો બેદલાવ રાખતા નથી છતાં લગ્ન સંબંધમાં હજી તેઓ બેદલાવ રાખે છે તેથી ખાવા પીવાને મેલ મીલાપમાં ખરો આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. માની લો કે હું જાહેર રીતે મુસલમાન થઈ જાઉં તો મારા લગ્ન ક્યાં થશે, મારા કરતાં માન મોભામાં જે મુસલમાનો ઉતરતાં છે તે પણ મારી સાથે લગ્ન કરતાં અચકાશે, મારી જાહેર સ્થિતિ તેમને લલચાવે છતાં પણ તેઓ અચકાશે. કેમકે ભવિષ્યની અવલાદનો સવાલ ઉભો થશે. આ બધી વાતોને જોતાં હું મારા ઈસ્લામને જાહેર કરવા ચાહતી નથી. તમે જાણો છો કે મેં ખરા અંતકરણ પુર્વક ઈસ્લામ સ્વીકાર છકાર કર્યો છે. તમે બંને શાક્ષી છો હવે જાહેર રીતે ઈસ્લામનો છકાર વખત આવે થઈ જશે.

“ બહેન તમે ખરે કહો છો હું તમારા ઈસ્લામને મારા કરતાં પણ વધુ મજબુત માનું છું. તમારા વારંવાર ઈસ્લામ સંબંધે સવાલ જવાબ કરવા એજ કારણે હશે. ”

“ હા બહેન ! ખરીવાત એજ છે કે મેં ઉર્દૂ બાષાના કારણે ઈસ્લામને લગતાં અનેક પુસ્તકો વાંચ્યા અને તેથી મને સાબીત થઈ ગયું કે અસલ મુકિત માર્ગ ઈસ્લામમાં છે અને બધા કરતાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. પરંતુ તેમાં જે વધારાની વાતો પેસી ગઈ છે તેને હું પસંદ કરતી નથી. ”

આવી રીતે બોડીંગ હાઉસમાં બહુતી ઘણી બાબતોને મેં મુસલમાન બનાવી લીધી અને ઘણાંના મનમાંથી ઈસ્લામ પ્રત્યે જે અભાવ હતો તે દુર કરી દીધો. મને બોડીંગ હાઉસમાં જણાયું કે જો ઈસ્લામને લગતાં ચોડાંક નાના ટૂંકટો છપાવીને મફત બહેનવામાં આવે તો તેનો સારો લાભ થઈ શકે છે.

ત્રણ વરસ પછી હું પરિક્ષામાં પાસ થઇ અને હવે એ સમય આવી પહોંચ્યો કે કોલેજમાંથી નીકળી જીવનના ખીલ્લ ભાગમાં પગલાં મંડાય. મારી સાથે મોહીની અને માલતી પણ પાસ થઈ. ઇલીયાસની યાદ મારા મનમાંથી દુર થઈ ગઈ હતી. માલતીને મોહની બંને કોઠ વખતે મને યાદ અપાવતી પણ મારું અંતર એટલે દરજે ઇલીયાસથી ફરી ગયું હતું કે લક્ષ તે તરફ જતું જ નહોતું.

મોહીની અને માલતી મુસલમાન થઈ ચુકી હતી. હજરત પયગમ્બર સલ્વના સમયથી એ રિવાજ ચાલુ છે કે જે લોકો મુસલમાન થાય છે તેમના નામ બદલી નાંખવામાં આવે છે, નામ બદલવાનું મોટું કારણ એ છે કે મોટા ભાગે પહેલાંના નામ શિક્ક કે કુક્કના અર્થ પેદા કરે છે પણ જો એ નામોમાં એવી કોઈ વાત ન હોય તો બદલવાની જરૂર રહેતી નથી.

સ્કુલ મુકતાં મેં વિચાર કર્યો કે જતાં પહેલાં ઇસ્લામ ઉપર એક લેક્ચર આપતી જાઉં, એ માટે મેં સ્કુલ અને કોલેજની બધી બાળાઓને એકઠી કરી. અને માસ્તરો તથા પ્રોફેસરોને પણ બેઠાં કર્યા એ બધા એમ સમજતા હતા કે હું વિદ્યા લેતી હોવાથી એ સંબંધમાં કોઈ કહીશ પણ જ્યારે મેં લેક્ચર શરૂ કર્યું ત્યારે તેમને જણાયું કે હું તો જુદાજ વિષય ઉપર બોલી રહી છું.

લેક્ચર શરૂ થતાં પાંચ મીનીટ સુધી તો સાધારણ રીતે લેક્ચરોમાં બને છે તેમજ હાજર રહેલાઓએ ઉપર ચોટીયા સાંભળ્યું પણ જેમ જેમ હું આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ મને જણાયું કે હાજર રહેલાઓ એમાં લીન થઈ ગયા છે, આખું લેક્ચર તો મને યાદ નથી પણ સ્મરણ શક્તિ ઉપર ભાર દઈને જે કોઈ યાદ રહ્યું તે આ હતું.

જેનો અને ભાઈઓ !

હું આપની સાથે ત્રણ વરસ રહી અને આપની સંગતથી મને જે લાભો પહોંચ્યા તે માટે આપ બધાનો આભાર માનું છું મારા જીવન સ્મરણો પણ કુદરતના એક નમુના રૂપ છે. હું અત્યારે તેને ખુલાસાવાર વર્ણન કરવા ચાહતી નથી છતાં આગળ જતાં મારા પુસ્તકો ઉપરથી આપને જણાઈ આવશે કે હું કાણ છું અને અહીં આવવાનું કારણ શું હતું, જે તે પ્રસંગે આપના વિચાર પ્રમાણે મારા ઉપર કોઈ નૈતિક આરોપ મુકતો હોય તો હું અત્યારથીજ તે બાબે માફી માંગી લઉં છું અને આપના અંતરોમાં મારી થાદ તાજી રાખવા માટે ઇસ્લામ સંબંધમાં મારા થોડાક વિચારો રજુ કરવા ચાહું છું. અગર આપ સાહેબો આ વિચારો ઉપર લક્ષ આપી પોતાના અંતરોની તપાસ લેશો તો એક દીવસ અવશ્ય મુક્તિ માર્ગ સુધી પહોંચી શકશો.

અહરથો ! જગતના બધા ધર્મો આ વાત ઉપર એકમત છે કે આત્માની અસલીયત કોઈ જાણતું નથી. ઇસ્લામમાં તો આત્માની અસલીયત ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો છે. અથવા બંદાની સમજ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી એનો સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ ઇસ્લામ ઉપરાંત બીજા ધર્મોમાં અથવા શીલસુફનાત વચ્ચેનામાં આની અસલીયતને એના જ્ઞાન વિષે પ્રકાશ પાડવાના નહિ જેવા પ્રયત્ન થયાં છે પણ છેવટમાં ચોક્કસ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે આ મત કે તરંગ વિના ખરી વસ્તુ સ્થિતિ એમ કહી શકાય નહીં. જીવન, મરણ, આત્મા અને પરલોક આ વસ્તુઓ એકબીજા પ્રકારની છે. ચારમાંથી એકની અસલીયત જણાઈ આવે તો બાકીની ત્રણ પોતાની મેજે સમજમાં આવી જશે. બધા આ વાત ઉપર એકમત છે કે આત્મા અસલ વસ્તુ છે. શરીરમાં જ નહીં પણ આખા જગતમાં માત્ર આજ વસ્તુ એક જ વહર છે. માટીના

પુતળામાં આત્માનો સંચાર અને બહાર નીકળવું એનેજ જીવન અને મરણ કહે છે. જ્યાં સુધી આત્મા શરીરની કેદમાં છે ત્યાંજ સુધી બધા ઝગડાઓ છે અને જેને સમજવાની અમને શક્તિ આપવામાં આવી છે. અને તે કેદમાંથી છુટે કે પછી કંઈ જ નથી. મનુષ્ય જો આ વિષે વિચારવા ચાહે તો તેનું આખું જીવન પુરતું નહીં થાય કે અમે ક્યાંથી આવ્યા, શા માટે આવ્યા અને ક્યાં જઈશું ?

મદસ્થો । જો તમારામાં લગભગ પણ સમજ શક્તિ હોય તો આ સવાલ એવો નથી કે તમે આના ઉપર વિચાર ન કરો. એવા લોકો પણ છે કે જેઓ આ સવાલ ઉપર વિચાર કરતા રહે છે પરંતુ તેની અસલીયતને પામી શકતા નથી. વિચારકો ઉપર હેરાત થાય છે કે તેમનું મગજ કેમ નકામું થઈ જતું નથી અને આવા બારીક સવાલ ઉપર વિચાર કર્યા પછી એમની સમજ શક્તિ કેવી રીતે કાયમ રહે છે. દુનિયા આલમે અસબાબ છે. બેટો બાપથી, ને બાપ તેના બાપથી પેદા થયો. બાપ બેટાની પેદાશમાં માતા કારણ બની. દુનિયાની બાધ બોરાકી પોષણના માટે બનાવવામાં આવી. હવા અને પાણી આ બન્ને શરીરની અસલી સ્થિતિ ઉપર રાખવા માટે જરૂરી માનવામાં આવ્યાં, સેંકડો બીમારીઓ જીવન માટે ભયંકર છે. અને હજારો દવાઓ બીમારીઓની દુશ્મન છે. કોઈ કોઈ વખતે એક વસ્તુ એક બીમારીને કાયદો કરે અને બીજા વખતે તેજ નુકસાન કરે છે. કાયદાનું કારણ પણ જાહેર થાય છે. અને નુકસાનનું પણ કદાચ કારણ ન જાહેર થાય તો એમ માની લેવામાં આવે છે. કે કોઈ કારણ હશે પણ તે અમારી સમજથી પર છે હવે જણાવું કે દુનિયા આલમે અસબાબ છે. દરેક વસ્તુનું એક કારણ છે. મનુષ્યની હસ્તી તેમજ જગતની બધી વસ્તુઓના કારણને સમજવાની જુદી તેની સમજ શક્તિ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે. કોઈને વધુને કોઈને ઓછી પરંતુ એ ખાતરી પુર્વક છે કે એક સ્થળે સમજ શક્તિ સંકુચિત થઈ પડે છે. કદાચ આપ તેને

તે હકથી બહાર પણુ કારણેા હશે એમ માનેા છતાં પણ એક દરજે એવો માન્ય રાખવો પડે છે કે જ્યાં કારણો હોતા નથી. તેથી જ તે કારણોના સાતીના દરેક પ્રજા ને દરેક ધર્મ પોતાનો માલિક માને છે. અશ્વાહ, ગોડ, પરમેશ્વર એ ભાષાઓના ફેર બતાવે છે પણ મતલબ બધાની એક છે.

મહસ્થો ! આત્માનું શરીર રૂપી પાંજરામાં આવવું એવું છે જેવું એક અંધારા મકાનમાં કોઈ માખી અથવા બીજા કોઈ પ્રાણીને બંદ કરી દેવામાં આવે અને એક બાજુ પ્રકાશ આવવાનો માર્ગ રાખવામાં આવે જેથી બધી આત્માવાળી વસ્તુઓ તેજ પ્રકાશ તરફ ખેંચાશે. મનુષ્યને પણ કોઈ અંધારા ભોયરામાં બંદ કરી દેવામાં આવે, પ્રકાશ માટે એક નાહનું સરખું બકોઈ રાખવામાં આવે તો તો મનુષ્યને બાકેરાં તરફ અવશ્ય જંપલાશે. મનુષ્ય તેના સ્વભાવ પ્રમાણે જીવન મરણ અને આત્મા તથા પરલોક વિષે વિચારવાને ટેવાયલો છે. આ દ્રષ્ટાંત એવાજ છે જે આગળ મેં વર્ણવ્યા. એટલે જ્યારે શરીર પાંજરામાં આત્મા આવ્યો તો તે થોડાક વખત સુધી તો એવી રીતે બંદ રહ્યો જેવી રીતે અંધારા ઘરમાં કોઈ મનુષ્યને કેદ કરવામાં આવે. હવે મનુષ્ય તે બાકેરાં પાસે આવ્યા વગર રહી શકતો નથી. એટલે આત્મા જીંદીથી સલાહ કર્યા વગર કોઈ રીતે રહી શકતો નથી. તે સલાહ શું છે ? પોતાની અસહીયત જાણવી અને એ અસહીયત જાણવાનું નામ ધર્મ છે. મારા આ વિવેચનથી આપની સમજમાં આવ્યું હશે કે શા માટે બધી પ્રજાઓ જાણી જોઈને એક ને એક ધાર્મિક વિચારને પોતાની સાથે રાખે છે. આ દ્રષ્ટાંતથી મેં આ વાત સમજાવે કે ધાર્મિક વિચાર રાખવો દરેક મનુષ્ય પર સ્વભાવિક રીતે વાજીબ છે. જે મનુષ્યને ધર્મનો વિચાર નથી તે મનુષ્ય અપુર્ણ છે. વધુ બજાવા મજાવાનું જે આ પરિણામ હોય કે કોઈ મનુષ્ય પોતાના અંતરમાંથી ધાર્મિક વિચાર કાઢી નાખે તો સમજવું જોઈએ કે મનુષ્ય બજાવા મજાવાથી લાભ ઉઠાવવાના બદલામાં નુકસાન ઉભે છે. એમાં લગારે શંકા નથી કે ધાર્મિક વિચારોની સાથે રસ્મો રીવાજ

અને ઇન્સાની નિર્બળતાઓ દિન પર દિન ધર્મ ને બગાડતી ગઈ. દરમ્યાનમાં ધાર્મિક સુધારકો આવ્યા જેમને પચગમ્પર કહે છે. કેટલાક લોકો એમની સાથે થયા અને કેટલાક જુદા પડ્યા. હવે ધાર્મિક ટોળું બે ભાગમાં વહેંચાયું. થોડાક દીવસ પછી આ ધાર્મિક સુધારકોના અનુયાયીઓ પણ ગુમરાહ થયા અને એક બીજા સુધારકની જરૂરત જણાઈ. આ સુધારકે બે ભાગના બદલામાં ત્રણ ભાગમાં ધર્મની વહેંચણી કરી આવી રીતે કાળ વ્યતીત થતાં ધાર્મિક વિચારોમાં અનેક ફાંટા પડી ગયા અને ફાંટાઓમાં મુસલમાનોની એવી માન્યતા કે એકજ ફાંટો મુકિત સુધી પહોંચાડે છે. એટલે ધાર્મિક વર્તુળમાં સગથી મોટો માર્ગ તેજ છે જે ઇસ્લામ કેન્દ્રથી પસાર થાય છે. ખોટા ધર્મોની ખોટી વાતોએ બણેલા ગણેલા લોકોને ધાર્મિક બાબતથી વિખુટા પાડી દીધા છે અને તેઓ એક બીજા પંથ સ્થાપે છે જે પ્રથમ નાસ્તિક હતો અને હાલ નેચરી કે લામઝહબના નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ સમજદારોનું એકામ નથી કે અગર ધુંધણીઓમાં મોતી હોય તો ધુંધણીઓની સાથે મોતીને પણ ફેંકી દે. મોતીઓ કાઢવાની રીત તો આપે જોઈ નહીં હોય ? એટલા માટે હું એક દાખલો આપ સાહેબો સમક્ષ બેઠોનો રજુ કરું છું. આ લોકો જુસામાંથી કેવી રીતે ધર્મના દાણા જુદા પાડી દે છે અને તેને અનેક વાર દળીને મેદો બનાવે છે. ધુળ ધોયા ને જુઓ કે સેંકડો ધુળને ધોઈને ભારે મહેનત પછી સોના ચાંદીના ઝીણાં ઝીણાં અણંઓ એકઠા કરે છે. સમજુ મનુષ્યનું એ કામ છે કે તે ધર્મને નકામો ન ગણે બલકે એ જુએ કે અત્યારે જગતમાં જેટલા ધર્મ પ્રચલિત છે તેમાં સૌથી સરસ કયો છે. દરેક મનુષ્ય પોતાના ધર્મને સરસ કહેશે. હું પણ મારા ઇસ્લામને સરસ કહું છું પરંતુ મારો દાવો છે કે બધા ધર્મો શરૂઆતમાં સાચા અને ખરા હતા. ધાર્મિક સુધારકો દરેક દેશમાં જન્મ્યા છે. હિંદુ યીન, ક્રિસ્તિય, સાઈબીરીયા, યુરોપ જ્યાં જ્યાં જેટલાં ધર્મો છે તે શરૂઆતમાં સાચા સુધારકો કે

નખીઓના લીધે સ્થપાયેલા પણુ પાછળથી તેમાં જગાડ પેદા થયો. છેવટમાં ઇસ્લામ ધર્મનો સંદેશો લઈને અમારા નખીઓ આખેડઝકમાન હ. મોહમ્મદ સલ્લમ પધાર્યા. એમના પછી હવે કોઇ સુધારક થા શરી- અતની ભાષામાં કહું તો પચગમ્મર આવનાર નથી. ઇસ્લામ જગતનો છેલ્લો ધર્મ છે. આપ એના સિદ્ધાંત જુઓ અને એના શિક્ષણને તપાસો તો જગતનો એ સ્વભાવિક ધર્મ છે એમ આપને લાગ્યા વગર નહીં રહે. ચાલુ સમયમાં મુસલમાનોનો મોટો ભાગ અચાનતાના કારણે એના શિક્ષણો પ્રમાણે ચાલતો નથી તેથી એમને જોઈને ઇસ્લામનો તોલ ન કરો પણ ઉંડાણમાં ઉતરીને તપાસ કરશો તો તમને જણાશે કે જગતમાં જે નખીઓ જુદા જુદા દેશમાં આવ્યા અને જે જે સંદેશો લાવ્યા તથા જે જે શિક્ષણ આપ્યું તેની સંપૂર્ણતા અમારા ઇસ્લામના શિક્ષણમાં મળી આવે છે. હું આ વિષયમાં વીગતવાર કહેવા ચાહું છું પણ એટલો સમય મારી પાસે નથી. એટલે એટલું જ કહીને હું આપની રજા લઈશ કે આપનો આત્મા શરીરના અંધારા ધરમાં કેદ છે. સાંપ વીંછી કે સારા નરસાને આપ જોઈ શકતા નથી તેમ જાણી શકતા નથી પણ જોણે આપને અંધારા ધરમાં કેદ કર્યા છે તેણે આપના હાથમાં જુદી રૂપી ફાનસ આપ્યું છે. કદાચ આપ તે ફાનસને પીક પાછળ મુકશો તો અંધારામાં ડોકરો ખાશે અને જુદીવાનોના મુકાબલામાં પાછા પડશો. માટે જુદી રૂપી ફાનસને આગળ મુકી આ સવાલને તપાસશો તો સત્ય માર્ગ જાહેર થશે. ”

મેં પ્રથમથી મારું સર સામાન બાધીને તૈયાર રાખ્યું હતું. ગાડી પણુ સામે આવીને ઉભી હતી ભાષણ ખતમ થતાંજ હું મોહિનીને માલતી સાથે ગાડીમાં જઈને બેસી અને ગાડી સ્ટેશન ઉપર પહોંચી. ત્રણ ટીકીટો મુંબઈની લીધી અને લાહોરને છેલ્લી સલામ કરી ફ્રેન્ચમાં સવાર થઈ. ત્રીજે દિવસે અમે ખેરીવતથી મુંબઈ ઉતર્યા.

બાબ ૬

મુબદ્દમાં

અમારી પાસે એવી કળા હતી કે અમે કોઈના મહોતાજ ન હતા બલકે બીજા અનેકનું પોષણ કરી શકતા હતા. કેમકે અમે ત્રણે ડોકટરીમાં ડીગ્રીઓ લીધી હતી અને આ કળા એવી છે કે ગમે ત્યાં જઈએ તોએ તેની કદર થયા વગર રહેજ નહીં. અમે મુબદ્દ પહોંચીને પહેલાં તો શહેરના બગચા બીંડી બગ્ગરના લતામાં એક ત્રણ માળનું મકાન ભાડે રાખ્યું. અને નીચેના ભાગમાં અંગ્રેજ દવાઓ વેચવા તથા બનાવવાની દુકાન અને સાથે સ્ત્રીઓનું દવાખાનું પણ ખોલી દીધું. દુકાન પર બોર્ડમાં ડૉ. માલતી અને મોહનીનું નામ લખ્યું અને અહીં ડીગ્રીવાળી બાબુઓની ખાસ દેખરેખ હેઠળ સરતા ભાવે અંગ્રેજ દવાઓ મળે છે અને સવારના નવ વાગ્યા સુધી તથા સાંજના ત્રણથી પાંચ વાગ્યા સુધી બાળકો અને સ્ત્રીઓનો મફત ઇલાજ થાય છે અને ગ્રહસ્થ કુટુંબોમાં જઈને પણ દવા કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત શહેરના વર્તમાન પત્રોમાં દવાખાનાની જાહેરાતો પ્રગટ કરાવવામાં આવી.

માલતી અને મોહનીની પાસે ઘણાં ઘરેણાં હતા અને થોડાક મારી પાસે પણ હતા એટલે તેને વેચીને ચાર હજાર રૂપિયાની પૂંજ એકઠી કરી જેમાંથી બે હજારની દવાઓ ખરીદી, એક હજારનું ફર્નીચર વસાવ્યું અને એક હજાર બેઠમાં જમે કરાવ્યા.

દવાખાના અને મકાનને શણગારવામાં કાંઈ કમી ન રાખી. દવાખાનાની બાબુના હોલમાં દર્દીઓને તપાસવાનો ઝોરડો રાખ્યો હતો. ઉપરના હોલમાં મારી બેઠક હતી. આવનાર બાબુઓ પ્રથમ તો

દવાખાનાનો શુભાર જોઈને અંજાઈ જતી તે ઉપર માલતી અને
 મોહીનીનો પ્રેમ ભર્યો વર્તાવ અને મહત્ત્વ ઈલાજની ઉમદા
 અસર થતી હતી. ચારેક અઠવાડીયા પછી બારણા ઉપર લખીને
 નોટીસ ચોઢી દીધી કે જે દરદી મેલાં લુગડાં પહેરીને આવશે તેને
 દાખલ કરવામાં નહીં આવે આ નોટીસની સારી અસર થઈ.
 ખીમાર બાનુઓ અને તેમની સાથે આવનાર બાનુઓ પણ સાફ
 ધોએલા લુગડા પહેરીને આવવા લાગી અને મોહીનીના ઉંચ વર્તાવ
 અને ઈલાજની આખા મુંબઈમાં ધ્રુમ મચી ગઈ અને દરેક માણસની
 જીભ ઉપર એજ હતું કે બે હીંદીબાનુ ડોક્ટરોની સાથે કોઈ તુરકી
 કે મીસરની બાનુ ડોક્ટર પણ છે જે પરદામાં બેસીને આ બાનુ
 ડોક્ટરોથી કામ લઈ રહી છે. શહેરના શોખીનો અને હવસી જુવાનોનો
 જાણે રાફડો ફાટ્યો હતો. દવાઓ ખરીદવા અને ઈલાજ કરાવવા આવતા
 હતા પણ પુરૂષોનો ઈલાજ થતો ન હોવાથી મહોસ્લા કે માળાની
 ખીમાર બાનુઓને શોધી શોધીને લાવતા હતા. અને મેડીકલ હોલમાં
 બેસી મોહીની ને માલતીની સાથે વાતોનો લહાવો લેતા હતા. આ
 બંને પણ ભારે કુનેહબાજ હતી પોતાનો જીવ બહેલાવવા માટે
 અજબ જેવી વાતો કરતી હતી. નવજવાનો સમજતા કે અમે
 આમને પોતાના દાવમાં લઈએ છીએ અને બંને એમને બનાવતી
 હતી. લોકો વેખ્યાઓને પોતાની બહેન સ્ત્રી કે દીકરી બનાવીને
 લાવતા હતા. આવી સ્થિતિ જોઈતો થોડું ઉપરથી ગ્રહસ્થ કુટુંબોમાં
 જઈ ઈલાજ કરવાનો ફરો કાઢી નાખ્યો. છ સાત મહીનામાંજ
 અમારી પવિત્રતા નેકી અને લલાઈની તેમજ સારા ઈલાજની પણ
 શહેરમાં ભારે પ્રખ્યાતી થઈ ગઈ. અમે ગરીબોના ઈલાજ માટે બે ચાર
 મુયાણીઓ (દાઈઓ) પણ નોકર રાખી લીધી જે સાધારણ રીતે
 બાનુઓનો ઈલાજ કરતી અને જરૂર પડતાં અમારી સલાહથી
 ઈલાજ કરતી. જ્યારે અમારી પાઠદામનીની શહેરમાં શોખીનને
 હવસી જુવાનોને ખાત્રી થઈ ગઈ તો તેમનો ફરોડો બંધ થઈ ગયો

શહેરીઓએ અમને ઓળખ્યા અને અમે શહેરીઓને પણ ઓળખ્યા. અમારો સંબંધ હિંચ કુટુંબો સાથે થયો અને કુટુંબોમાં અમારા પગાર નક્કી થઈ ગયા અને આવી રીતે પાંચસોથી હજાર રૂપીયા સુધી માસિક પગારના મલવા લાગ્યા. બેટ સોગાદો મળતી તેતો જુદી અને દવાખાનાની આવક પણ સારી થવા લાગી, જે બીમાર બાળુઓ અમારે ત્યાં આવી ઈલાજ કરાવતી તેમની પાસેથી અમે કાપડી લેતા નહોતા તેથી તંદુરસ્ત થઈ જવા પર તેઓ અમને સારી બેટ સોગાદો આપતી હતી જેથી મહીને દહાડે સહેજે દોઢથી બે હજારની આવક થવા લાગી. થોડાજ મહીનામાં હિંચ અને મધ્યમ દરજ્જાની બાળુઓ અને કુટુંબો સાથે અમારો સંબંધ બંધાઈ ગયો અને તેથી મુંબઈ અમારા માટે પ્રદેશ છે એમ લાગતું નહોતું.

જેત જોતાં એક વર્ષ પસાર થઈ ગયો. આવક પણ પુરા બે હજારની થઈ અને દિન પર દિન તેમાં વધારો થવા લાગ્યો. જ્યારે આવી રીતે આવક થવા લાગી અને રૂપીયા સીલીકમાં રહેવા લાગ્યા તો મને લખનઉમાં નવાબ સાહેબના ઘેરથી નીકળતી વખતે મદદ કરનાર રઝીઢીદીનનો ખ્યાલ આવ્યો. મેં તેમને રૂ. ૧૦૦૦ની નોટ રજીસ્ટર્ડથી મોકલી આપતાં પત્ર લખ્યો. પત્રમાં લખ્યું કે:—

“ જનાબે આલી ! આપે મારા હિપર કરેલા આભારને હું વીસરી શકતી નથી. મારી સેવાઓ કરતાં આપે મને ઘણું વધારે આપ્યું જેથી હું તેને આભાર સમજું છું. આપે મને લખનઉ અને લાહોરમાં જે નાણાની મદદ કરી છે તે પેટે રૂ. ૧૦૦૦ની નોટ આ કવરમાં બીકું છું. હું ધારૂં છું કે આપ આ રૂપીયા લેવામાં અચકાશો અને પોતાના માન મોભા વિરૂદ્ધ ગણુશો અને આ રકમ પાછી ફેરવવા ચાહશો. તેથી મેં આ પત્રમાં માફ સરનામું લખ્યું નથી. આ પત્ર આપને પહોંચ્યો કે નહીં તેની હું ટપાલમાંથી ખાત્રી કરી લઈશ. હા એટલું લખી દઉં કે હું આપની મદદથી હાલ સારી

સ્થિતિમાં હું અને રૂ. ૧૦૦૦ની નોટ મારી સ્થિતિ સારી હોવાની સાબીતી રૂપ છે. મને શોધવાની કોશીશ કરતા નહીં. વરસલામ. ”

રૂ. ૧૦૦૦ મોકલ્યા પછી મને લાગ્યું કે જાણે મારા ઉપરથી એક બહુ મોટો બોમ્બે ઉતરી ગયો.

મુંબઈ બહુ મોટું શહેર છે. દરેક પ્રકારના લોકોની ત્યાં અવગત રહે છે. વેપારના કારણે પૈસાની રેલ છેલ્લે હોવાથી પૈસાદારોની સાથે સંબંધ ધરાવતી છુટાઈઓ પણ પુર બહારમાં છે. દિલ્લી અને લખનઉની લોકો નકામા બનનામ કરે છે. જ્યાં ધનવાનો વસે છે ત્યાં નૈતિક ખરાબીઓ પણ હોય છે. લખનઉ અને દિલ્લીની અનીતીઓ પૈસાની કમીના કારણે પડતી દશામાં છે અને હવદાખાદ તથા મુંબઈ અને એવા જ બીજા ધનવાન શહેરોમાં અનીતીઓ પોતાની પુર બહારમાં ખીલી નીકળે છે. મુંબઈમાં આવ્યા પછી મને એવી હાજરો વાતોની જાણ થઈ જેનો સ્વપને પણ ખ્યાલ નહોતો. જમતના એવા અનેક છુપા ભેડો પણ જાણવા મળ્યા કે જે જાણી મારો આત્મા કંપી ઉઠ્યો અને જેને લખવાને કલમ ચાલતી નથી.

પણ એક બનાવ હું મારા વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું. જે કે તે પોતાની નાપાકીના લીધે વર્ણન કરવા જોગ નથી છતાં નિર્બળ અંતર ધરાવનાર બાનુઓ માટે તેમાં મોટો પાઠ હોવાથી હું ટુંકમાં તેને વર્ણવું છું. જે મારી બહેનો આ પરથી કંઈ શીખ લેશે તો તેઓ પોતાના જીવનને આનંદિત બનાવી શકશે અને સંકટોના કંદાથી બચી જશે.

મારા મકાનની સામે એક વેબ્યાનું મકાન હતું. એક ધરડી નાયકોને ૧૫-૧૬ વર્ષની એક છોડી તેની સાથે રહેતી હતી, આવી સ્ત્રીઓ સાથે હું મળવાનું પસંદ કરતી ન હોવાથી મેં એ લોકો સાથે કંઈ જાતનો સંબંધ રાખ્યો ન હોતો, છતાં મકાન સામે આવેલું હોવાથી કોક વખતે મારી નજર તે તરફ જઈ પડતી હતી.

એક દિવસ એ જુવાન છોડી મારી પાસે આવી. આવી સ્ત્રીએને મારા ઓરડામાં દાખલ થવાની મનાઈ હતી કહાય તે બીમાર હોય તો નીચલા હોલમાંજ તેમને દવા આપી દેવામાં આવતી હતી, પરંતુ આ બાઈને પાડોશી સમજીને કહાય દરવાને અંદર આવવા દીધી અને સ્ત્રી નોકરે મારા ઓરડામાં પહોંચાડી. તે છોડી ઓરડાના બારણા આગળ ઉભી રહી અને મોહીનીને પુછ્યું—

“ રળ હોય તો અંદર આવું ” મોહીનીને ઓરડા સુધી આવી પહોંચેલી બાઈને અંદર આવતાં અટકાવવું વિવેકથી વિરુદ્ધ જણાયું તેથી આવવાની રળ આપતાં કહ્યું—

“ આવો ” આ સાંભળીને તે નીચે શેતરંજ ઉપર બેસી ગઈ. અમે એને કુરસી ઉપર બેસવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો. પણ તે ન બેસી અને બોલી—

“ મિસાલે અરક જહાં હમ ગિરે વહીં કે હુવે ” આ મિસરો સાંભળી મને તેના તરફ દયા ભાવ ઉપજ્યો અને ધણો આગ્રહથી કુરસી પર બેસાડી. નોકરને કહી કાશી મંગાવી પણ તેણે ખાલી હેતાં પુછ્યું—

“ મને કાંઈ નુકસાન તો નહીં કરે. ”

“ ડોક્ટર પોતેજ આપે છે તો ફરી લેવામાં વધી ન ઉઠાવવો બેઈએ. ”

તેણીએ કાશી પીધી તે બાદ મેં પુછ્યું—

“ આપનું નામ ? ”

“ આજ કાલ મને મુન્ના જાન કહે છે. ”

“ આજ કાલ કેમ ? ”

“ મારું ખરું નામ તો બીજું છે પણ હવે એ નામ સાથે સંબંધ રહ્યો નથી. ”

“ કેમ ”

“ અસ એમજ ”

“ કાંઈ હરકત ન હોય તો કહે, પોતાનું વતન મુકીને લોકો ફેટલીક વખતે પોતાનું નામ બદલી નાંખે છે. યુરોપમાં પણ આ રીવાજ સામાન્ય રીતે છે અને પોતાને પબ્લીકમાં રજુ કરતા બાનુઓ પોતાનું અસલ નામ બદલી નાંખે છે. આપણા દેશમાં પણ હવે આવેજ રીવાજ પ્રચલિત છે. મનેજ જુઓને ? વતનમાં મારું નામ બીજું છે પણ અહીં મુંબઈમાં લોકો મને તુરકાના ખાતુન કહે છે. મારા વતનમાં આ નામથી મને કાંઈ ઓળખતું નથી. ” આ સાંભળી મુન્નાજન બોલી:—

કબી ગુલશન મેં રહેતેથે કહસમેં અબ ગુઝરતી હે
પતા ખાના બદોશોસે ન પુછે આશિયાનેકા

એના ઇન્કારથી મારો આગ્રહ વધતો ગયો. કાંઈ ખોટી નિષ્ઠાએ મારો આ આગ્રહ નહોતો પણ તેની વાતોએ મને તેની હમદર્દ બનાવી દીધી. છેવટે મારા આગ્રહથી પોતાની કથા સંભળાવી, અમે ત્રણેની દયાની લાગણી તેના તરફ ખેંચાઈ. એણે સંભળાવેલી કથા બહુ લાંબી છે મોહિની અને માલતી બંને એની ભારે અસર થઈ, લંબાણ થવાના કામથી હું માત્ર તેનો સારજ જણાવું છું.

તે વડોદરાના એક ઉંચ કુટુંબની બાળા હતી. તેનું નામ મણી હતું. તેના પિતાના એક મિત્રના પુત્રના ફંદામાં ફસાઈને ખુવાર થઈ ચુકી હતી. તે બદમાશે આ બોળી બાળાને પોતાના લંપટી પ્રેમમાં ફસાવી ધરથી બે ધર કરી ધરવાળાઓને જાણ કર્યા વગર વીસ પચીસ હજારના ધરેણાં ગ્રાહી લઈને નાસી છુટી જ્યાં સુધી ધરેણાંના નાણા આવતાં રહ્યાં મોજ મજલ ચાલતી રહી. ધરેણાં ખતમ થતાં તે બદમાશ આ બોળી બાળાને મારા ધરની સામે

રેહતી વેખ્યાને ત્યાં વેચી ચાલતો થયો. વેખ્યાએ આપેલા નાણાં વસુલ કરવા માંડ્યા. પરિણામે આ ભોળી બાળા એવી રોગમાં ફસાઈ અને ભારે લાચાર બનતાં મારી પાસે આવી. મણી ઉર્ફે મુનાબનની કહાણીનો આ સાર છે પણ કાંઈ એવા દર્દમય લેહનમાં તેણે પોતાની કહાણી સંભળાવી કે મોહની અને માલતી રડતી આંખોએ બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. મારા ઉપર પણ એટલી બધી અસર થઈ કે વગર રોકાએ મારી આંખોમાંથી પણ અસરધારા બહેવા લાગી. એટલે હું મુનાને તે ઓરડામાં એકલી મુકી બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. આ બાળુ મુના પોતાની કહાણી સંભળાવી રડી રહી હતી અને પેલી બાળુ મોહની અને માલતી અને હું રડી રહી હતી. અને સિજદામાં માથું નમાવી ખુદાનો પાડ માની રહી હતી જાણે મારું મકાન માતમ ઘર અને મસ્જિદ બની ગયું હતું. એકાદ કલાક પછી જ્યારે આંસુઓ રોકાયા અને હૃદયનો ભાર ઓછો થયો ત્યારે મેં માલતી અને મોહનીને આમ ચોધાર આંસુએ રડવાનું અને સીજદા કરવાનું કારણ પૂછ્યું તો મોહીની બોલી:-

“ બહેન મણી ઉર્ફે મુનાબનની કહાણી સાંભળી અમે ભારે બેચેન થઈ ગયાં. કેમકે અમને તેની કહાણીમાં ક્યાંક ક્યાંક અમારી કર્મ કહાણીનો ભાગ જણાયો તો અમે બંને જણ રડવા લાગ્યા અને ખુદાની દરગાહમાં સિજદો કરી પાડ એટલા માટે માન્યો કે એ ગરીબ જે કુકર્મોમાં સપડાઈ તેમાંથી અલ્લાહે અમને બચાવી લીધી. અમે બંને જણ અસલમાં તે બંગાલીની પુત્રીઓ નથી જેણે અમને લાહોરમાં બંધવા મોકલી હતી. અસલમાં અમે નેપાલના રહીશ છીએ. એ બપોર નથી. કે અમે કોની પુત્રીઓ છીએ છતાં અમારા માતૃપિતાના ઉંચા અને બધા મકાનોની માદ તો અલારે પણ આવે છે. કોક વખતે અમારા પિતા એવા સ્થળે જતા હતા જ્યાં હજારો માણસો બંદુકો લઈને તેમની આગળ ઉભા રહેતા અને

તેમના દરેક એક ઉપર આગળ પાછળ ચલા હતા. માત્ર આટલું જ યાદ છે અને આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે કોઇ મોટા લશ્કરી અમલદાર હતા. અમો અને બહેમો ધણી જ નહાની વયમાં હતાં કે અમારી માનો સ્વર્ગવાસ થઇ ગયો. અમે અને એ એકજ માની કુખે જન્મ લીધો છે એ સારી ચેઠે યાદ છે કેમકે માલતીને મારી મા ગોદમાં લેતી તો હું તેની ગોદમાં જવાને બારે હઠ કરતી હતી.

અમારી માના મરણ પછી પીતા અમને સાથે લઇને આમ તેમ કરતા રહ્યા તેમની પાસે એક સ્ત્રી હતી જેની સાથે તેઓ એકાંતમાં હંસી મશ્કરી કરતા હતા, તે અમારા દેશની નહોતી કેમકે તેની ભાષા લખનઉ વાળા જેવી શુદ્ધ ઉર્દુ હતી, થોડાક વખત પછી તે અમો અને ને લઇને નેપાલ સરહદથી ગોરખપુરમાં આવી અને બંગાલી બાણુ રહેતા હતા ત્યાં આવીને રહેવા લાગી. જ્યારે અમે ગોરખપુરમાં આવ્યા ત્યારે મારી વય છ વરસની હતી અને મોહીનીની વય પાંચેક વરસની હશે. છ સાત વર્ષથી વધારે વય હોતો મને કાંઈક યાદ હોત પણ મને લગારે યાદ નથી કે અમે ગોરખપુર કેવી રીતે પહોંચ્યા પણ ગોરખપુરમાં લોકોની જીભે સાંભળેલી આ વાત મને હજી સુધી યાદ છે કે અમે નેપાલથી આવેલા છીએ, થોડીક મુદત પછી તે બંગાલી બાણુ અને અમને નેપાલથી લાવનાર સ્ત્રીના અવસાન થઈ ગયા. અમે લખનઉમાં જે બંગાલી બાણુની પાસે હતા તે ગોરખપુરની બંગાલી બાણુના સગા બાઈ હતા અને તેમને કોઈ અવલાદ નહોતી, એટલા માટે તેમણે અમે અને બહેમોની પરવરિશ સગી અવલાદ ચેઠે કરી. તમે જાણો છો કે અમારા શિક્ષણનો બધો ભાર તેમની ઉપર હતો તેથી અમે તેમના ધણાં આભારી છીએ એટલે જેવી રીતે તમે રઝીકીદીન સાહેબને શ. ૧૦૦૦ મોકલી આપ્યા તેવી રીતે

અમે બંને બહેનો તારથી એ બાથુની સેવામાં રૂ. ૧૦૦૦ મોકલી આપીએ. ”

માલતીના આ લાંબા સંભાષણથી હું હેરતમાં પડી ગઈ અને અશ્વત્થે કેવા સંજોગોમાં બંને બહેનો અને મણીનો મેલાપ કરાવ્યો તે ઉપર વિચારવા લાગી.

પોતાના પાપોથી તવબા કર્યા બાદ માણસ એવો થઈ જાય છે કે જાણે તેણે કોઈ પાપ કર્યું જ નથી. ઇસ્લામમાં આ એક એવો ઉત્તમ મસઅદો છે કે જેની જોડી ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. જો આજે મણીના કુટુંબમાં આ મસઅદા પર અમલ હોત તો મણીને કોઈ વાતનું દુઃખ નહોત કદાચ તેનો પિતા, પુત્રી પ્રેમમાં કોઈકે નરમ થાત તો નાત જતના બંધનોના કારણે તે પોતાની પુત્રીનો સ્વીકાર કરી શકે નહિ. કદાચ આ અડચણ ન હોત તો મણી ક્યારનીય પોતાને ઘેર પહોંચી ગઈ હોત. મેં મણીની મુસીબત સંભળી અને તે જો પશ્ચાતાપના આંસુ વહાવી રહી હતી, તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે તે મારા કરતાં પણ વધુ પવિત્ર થઈ ગઈ છે. મેં તેને બારે હેત પુર્વક મારી પાસે રાખવાનો વિચાર કરી લીધો અને મોહીની તથા માલતીએ પણ મારા આ વિચારને વધાવી લીધો.

મેં તરત જ પેલી ઘરડી વેબ્બાને બોલાવી અને મણીને મુકી દેવા માટે સમજાવી. ૨૦૦ રૂપિયા લઈને તે મણીને મુકી દેવા તૈયાર થઈ ગઈ. મેં તરતજ ૨૦૦ રૂપિયા મણી આપ્યા એટલે તે ચાલતી થઈ. મેં મણીને એક ઓરડો આપ્યો અને તેની બીમારીને ઉંચ પ્રકારનો ઈલાજ શરૂ કરી દીધો, ખાવા પીવાની પરહેજ રાખવા અને આરામ પહોંચાડવા માટે મેં દાસીઓને તાકીદ કરી. આવી રીતે મણીનો ઇલાજ થવા માંડ્યો.

મારૂં મકાન મુંબાઇના સરીયામ માર્ગ ઉપર હતું. મકાનના ઉપરના ભાગમાં ખારીઓ ઉપર ચક્રો પડી રહેતી હતી, અને પુરસતના સમયે અમે ત્રણે ચક્રોમાં બેસી માર્ગની સહેલ કરતા હતા. મુંબાઈમાં બહારથી આવનાર કોઈ પણ પરદેશી બીંડી બજારમાંથી પસાર ન થાય એ અસંભવિત હતું. દરરોજ લખનૌ, દીલ્લી, આગરા, લાહોર, અમદાવાદ, કલકત્તા, મદરાસ, વિગેરે શહેરોના માણસો નજરે પડતા હતા. કોઈ વખત લાહોર લખનૌમાં જોએલા માણસો પણ એ માર્ગે પસાર થતા જણાતા. મુંબાઈ મોટું શહેર છે. વેપારનું મુખ્ય મથક છે. વીલાયત, આફ્રીકા ને હજારો જનારા પ્રવાસીઓ પણ આ શહેરમાં આવીને જ ન્તય છે. તેથી સવારના પાંચથી રાતના બે વાગ્યા સુધી આ રસ્તો માણસોથી ભરેલો રહે છે. એક દિવસે મારી નજર એક એક એવા માણસ પર પડી જેને હું ઓળખતી હતી. સ્મરણ શક્તિ ઉપર લગાર ભાર આપતાં મેં એ માણસને તરતજ ઓળખી લીધો, તે આગરાનો મીરજા મકસુદ હતો, જેને કારણે મને આગ્રા મુઠ્ઠું પડ્યું હતું. પહેલાં તો હું તેને જોઈ બીહવા લાગી, પણ ફરી મેં વિચાર્યું કે અહિં મારૂં આ કાંઈ બગાડી શકતો નથી.

મેં તરતજ દાસીને મીરજા મકસુદને દેખાડ્યો અને કહ્યું—“તું એની પાછળ જા અને જોઈ આવ કે તે ક્યાં ઉતર્યો છે, અને જો લાગ મળે તો એટલી ખાતમી પણ લેતી આવજો કે એ શા માટે આવ્યો છે ?”

આ સાંભળી મોહીનીએ પુછ્યું—“આ કોણ છે કે દાસીને મોકલવી પડે છે. ”

“આ આગ્રાના મીરજા મકસુદ છે, જે મારી આમુસીબતોનું કારણ બન્યા છે; છતાં જે કાંઈ થયું, તે સારું જ થયું છે, મને એમની સામે કાંઈ ફરિયાદ નથી. ”

“હું ફરીયાદ વિષે નથી પુછતી, મહેરબાની વિષે પુછું છું. ”

“ મને એમનાથી એક કામ લેવું છે, તેથી કેટલાક દિવસ હું એમને અહિં રોકવા માગું છું. ”

આ વાતો થયા પછી અર્ધો એક કલાક વિત્યો હશે કે દાસી પાછી ફરી અને કહેવા લાગી—“ આ માણસ આગ્રાનો રહીશ છે અને હાજીઓના મુસાફરખાનામાં ઉતરેલો છે. એની ફાઈ કરખલા ગઈ છે; તે આવનાર હોવાથી તેને લેવા માટે આવ્યો છે. એક બે અઠવાડીયા રોકાવાનો છે.

હું આ સાંભળી ચુપ થઈ ગઈ અને મીરઝા મક્સુદને કેવી રીતે અહિં બોલાવવો એ વિષે વિચારવા લાગી. બે દિવસ સુધી વિચાર કરતી રહી પણ કોઈ ચુક્તિ સમજમાં ન આવી. ત્રીજે દિવસે મેં જોયું તો એક સ્ત્રીને લઈ મીરઝા મક્સુદ પોતે દવાખાનામાં આવી પહોંચ્યા. મેં દરવાનને કહેવડાવ્યું કે જો આ બાનુની સાથેના પુરૂષ ઉપર આવવા ચાહે તો આવવા દેજો. મીરઝા મક્સુદ રંગીલા સ્વભાવનો માણસ હોવાથી તે અમારા રૂપ અને વિવેકની પ્રખ્યાતિ સાંભળી ચુક્યો હતો; એટલે એકાદ વેશ્યાને ઈલાજના બદલાને સાથે લઈને આવ્યો. દરવાને ઉપરનો રસ્તો દેખાડ્યો; એટલે મોટા હોલમાં બંને આવીને બેઠાં. મારી સુચના મુજબ માલતી અને મોહીની બંને એ ઓરડામાં ગઈ અને હું અંદરના ઓરડામાંથી ચક્રા દ્વારા એમનાં હિલચાલને જોવા લાગી. મીરઝા મક્સુદે જ્યારે એ બંને બહેનોને આવતી જોઈ તો માન ખાતર ઉભો થઈ ગયો અને શેઠ હેંડ કરવા હાથ લાંબાવ્યો. આ જોઈ તરતજ મોહીનીએ પોતાનો હાથ ન આપતાં કહ્યું—

“ આપનો અહિં આવવાનો હેતુ શેઠ હેંડ કરવાનો છે અથવા આ બાનુનો ઈલાજ કરાવવાનો છે, જે દસ મિનિટ પહેલાં બીલકુલ તંદુરસ્ત હતી, અને આપથી હાથ મિલાવતાં જ ખીમાર થઈ

મઈ. ” આ સાંભળી મીરઝા ભેટી પડ્યો. જતાં શરમીદગી દુર કરતાં બોલ્યો—

“ હાથ મીલાવતાં બીમાર થઈ ગઈ એટલે ? ”

“ હું ભુલી ” મોહીની બોલી—“ બીમાર નથી થઈ, બીમાર બનવાની ઇચ્છા કરવા લાગી. ”

“ નહિં આ વાત નથી. આની આંખોથી ઓછું દેખાય છે, તેથી કાંઈ સારા સુરમાની તલાશમાં હું એને અહિં લાગ્યો છું. ” આ સાંભળી મોહીની બોલી—

“ આપનું કહેલું બરાબર છે એની આંખથી ઓછું દેખાતું હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી. આંખે આંધળી ન હોત તો આપના જેવા પ્રવીણ પુરુષને પારખવામાં ભુલ કેમ કરત ? ” આ સાંભળી પેલી વેબા હસી પડતાં બોલી—

“ આ પોતે આંધળા હશે હું શા માટે આંધળા હોઉં ” આટલું સાંભળી મોહીનીએ તેને સંબોધતાં કહ્યું.

“ જ્યારે આમણે તમને પોતાના માર્ગ દર્શાવે બનાવ્યા તો ફરી તમને એ આંધળા કહી શકતા નથી. હા, તે પોતે આંધળા બને તો એક વાત છે કે તમારા ટેકાથી તેઓ અહીં સુધી આવ્યા. ” આ સાંભળી મીરઝા બોલ્યો—

“ હું આંધળો ન હોત તો અહીં સુધી કેવી રીતે પહોંચત. ”

આ સાંભળી મોહીનીએ ખડખડાટ હસ્તાં પોતાનો હાથ આગળ કરતાં કહ્યું—

“ તમે ખુલા દિલનો ઈકરાર કરી લીધો તો લાવો હાથ, હવે રોકરોક કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. ખરું બોલનારને ઈનામ મળવો જોઈએ. ”

મીરઝાં મોહીનીથી હાથ મેળવીને ભારે ખુશ થયા અને ખીસામાંથી બે સોના મહોરો કાઢીને આપતાં બોલ્યા:—

“ નાડી જોવાની શી છે. ” શી લેવાનો ઈનકાર કરતાં સોના મહોરો પાછી આપવામાં આવી અને મીરઝાને કહેવામાં આવ્યું કે આપ ચાહો ત્યારે આવી શકો છો. મીરઝાને આટલુંજ જોઈતું હતું તેઓ ખુશી થતાં ગયા અને બીજે ત્રીજે આવવા લાગ્યા. અને કલાકો સુધી માલતી અને મોહીનીથી વાતો કરતા હતાં. હું તો પર દામાં હતો તેથી કોઈ વખત તેમની નજરે ચઢી નહીં. માલતી અને મોહીની એમને બનાવવામાં લગારે કસર રાખતી નહોતી. અને તેઓ એમ સમજતા હતા કે આ બંનેમાંથી અવશ્ય એક મને મળી જશે. બંને બહેનોનો વર્તાવ એવો હતો કે દુરથી જ વાતો થતી. પહેલા દિવસે મોહીનીએ શેકહેન્ડ કરવાની તક આપી પણ તે પછી એટલી છુટ પણ તેમને આપવામાં ન આવી.

અમારી પવિત્રતા અને સારા ચાલ ચલણની આખા શહેરમાં ખ્યાતી હતી. મીરઝા પણ એનાથી જાણીતો હતો અને તેણે પોતે અહીં આવીને અમારી પવિત્રતા જોઈ લીધી. અમારી રહેણી કરણી અને આચાર વિચારથી તેની હિમ્મત આગળ પગલું ભરવાની ચાલતી નહોતી. તે પોતે એમ સમજી રહ્યો હતો કે આ બંને મારા ઉપર મરી ફીટ છે. છતાં બંને માંથી કોની સાથે લગ્ન કરવો એ એક સવાલ હતો. મોહીની અને માલતીએ મીરઝાને એવા ચક્કરમાં નાંખ્યો હતો કે તેને કોઈ વાતની સુઝ પડતી ન હોતી. તે વધારે છુટ લેતાં ગભરાતો હતો. કેમકે બે કદાચ વધારે છુટ લીધી, અને એને સાફ જવાબ મળી ગયો તો એનું જીવન નકામું બની જશે. એક દિવસ મોહીનીની તબિયત કાંઈક ઠીક નહોતી, તેથી માત્ર માલતીજ મીરઝાની આગળ આવી. મીરઝાએ આ તકને એણે ન જવા દીધી. તરતજ પોતાની ટોપી તેના પગે ઉપર મુકીને હાથ

જેડીને સામે ઉભો થઈ ગયો, માલતી આવી વિચિત્ર હાલત જોઈ પોકારી ઉઠી અને ઠોકરથી ટોપીને હડસેલી દીધી. “ મીરઝા ! આ શું મુખર્જી છે ? ખીજવાર અહિં આવવું છે કે નહિં ? ”

આ સાંભળતાંજ મીરઝાના હોશ ઉડી ગયા. ટોપી માથા પર મુકી કુરસી પર બેસી ગયો. આ સ્થિતિ જોઈ મને હસવું આવી ગયું. થોડીકવાર ચુપકીદી પથરાયા બાદ માલતી બોલી:-

“ હવે આપની તખીયત કેમ છે ? ”

“ તખીયતનું શું પુછો છો ? મારો કે જીવાડો એ આપના હાથમાં છે. ધણાં દીવસ પછી તક મળી તો મુખર્જીમાં ખપવાનું થયું. એ પણ મારાં બાગ્યની વાત છે. ” આટલું બોલતાં મીરઝાની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા માંડ્યા. આ જોઈ માલતી બોલી:-

“ તમારામાં જુદી ને લગારે સમજ હોય એમ લાગતું નથી. જોતા નથી કે હોલના ચારે કોરના બારણાં ઉઘાડા છે. મકસુદ બેગના બદલામાં તમારું નામ મુખર્જી બેગ હોત તો તે વધારે બંધ બેસત. ”

“ જે કહો તે ખરું આપ કહેવાને માટે સરળતા છો અને અમે સાંભળવા માટે, ખુદાનો શુક છે કે એકાંતમાં વાત કરવાનું સુભાગ્ય તો પ્રાપ્ત થયું. ”

તે દીવસે માત્ર આટલી જ વાતચીત થઈને મીરઝાને વિદાય કરી દીધા. પણ મીરઝાને એન નહોતું. ખીજો દીવસે ફરી આવ્યા એટલે મોહીનીએ તેમનો સત્કાર કરતાં કહ્યું:-

“ કાણ જાણે કાલે તમે માલતીને શું કહ્યું કે તે અહીં આવવા ના પાડે છે, એટલા માટે મારે આવવું પડ્યું, અને તે પણ એટલાજ માટે કે જે કાંઈ કહેવું છે તે ચોખ્ખે ચોકખું કહી દઉં. અત્યાર સુધી હું એમ ધારતી હતી કે તમને મારા પ્રત્યે ભાવ છે, પણ કાલે જણાયું કે તમને મારા કરતાં માલતી તરફ વધારે રનેહ છે,

પણ એમાં મુશ્કેલી એ છે કે માલતી તમને બીલકુલ ચાહતી નથી. હા, મને તમારા તરફ લાવ છે. પણ તમે મારા પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવતા નથી, એટલે આ સંઘ કાશીએ કેવી રીતે પહેાંચે ?

“ હું આપ પ્રત્યે પ્રેમ નથી ધરાવતો એની કાંઈ સાબિતી ? ”

“ એક અંતરમાં બે નો સમાવેશ થઈ શકતો નથી; જ્યારે તમે માલતીને અંતરમાં સ્થાન આપ્યું તો ફરી મારું સ્થળ ક્યાંથી હોય ? ”

“ તમે શું જાણો કે મારા અંતરમાં શું છે ? કાલની વાતો માત્ર મનરંજન અર્થેજ હતી. ”

“ તો આજે પણ એમજ હશે ને ? ” મોહીનીએ મીરઝાને પોતાની જાગમાં સપડાવા પાસો ફેંકતાં કહ્યું—“ જો અમારા બંને માંથી એકને એમ સાબિત થઈ જાય કે તમે ખરા દીલથી ચાહો છો, તો તે તમારી દાસી બનવા તયાર છે. પહેલા દિવસે તમે જે બાનુને અહિ લાવ્યા હતા તેને પણ કાંઈને કાંઈ આશા તો આપીજ હશે ને ? ખરી વાત એ છે કે પુરૂષોની વાતચીતમાંથી ખરું કયું ને ખોટું કયું તે પારખવું સ્ત્રીઓ માટે મહા કઠણ છે. ”

આ વાતો સાંભળી મીરઝા નરમ ઘેંસ થઈ ગયા. બંને સુંદરીઓ એમને ચાહે છે બસ એ શબ્દોજ એમના માટે અમૃત સમાન હતા. તરતજ બોલ્યા:—

“ હું એ કાંઈ ન જાણું. મારા મનથી તો તમે બંને એક એકથી રૂપ લાવણ્યમાં ચઢીયાતી છો. હું રૂપનો પુજક છું અને તમો બંનેને સાહુ પરંતુ એક મળી જતાં બીજીની ઈચ્છા નહીં કરે. મારી માલ મોલકતમાંથી મને વાર્ષિક પંદર હજારની આવક થાય છે. જો એ બધી મિલકતને વેચી નાંખું તો લાખો રૂપિયા ઉપજી શકે છે. મુંબઈ પ્રેસીડેન્સી ટાઉન છે તેથી આખા હિંદના દસ્તાવેજોની રજીસ્ટરી

અહીં થઈ શકે છે. આપનો હુકમ હોય તો હું અબધદી મારી તમામ મીલકત આપના નામે ચઢાવી દઈં. કાંઈને આગ્રે મોકલીને પોતાના મનનું સમાધાન કરી લો એ કરતાં વિશેષ ખાત્રી કેવી રીતે આપું. આખી જીંદગી માટે હું આપનો શુધામ બનીને રહેવા તૈયાર છું. ”

“ આમ મિલકત આપી દેશો તો માલતીના માટે શું રહેશે ? ”

“ મારું દિલ રહી જશે તે જે ચાહશે તેને મળશે મારી નજરોમા તમે બંને એક છો તમારામાંથી જે ચાહે તે પોતાનો શુધામ બનાવી લે. ”

“ હું તમારા જેવા દિલકેંકની ઈચ્છા નથી રાખતી, તેમજ માલમિલકતની પણ પરવા કરતી નથી. હું તો એવા માણસને ચાહું છું જેના આચાર વિચાર રહેણી ને નિતિને હું પસંદ કરું. મનુષ્યમાં ઉંચું નિતીજ એક કિંમતી જવહર છે. માલમિલકત ને ધન દોલત તો ધુપ છાંવ છે. સમજી માણસોની નજરમાં તેની કાંઈ કિંમત નથી. ખાસ કરી મારા માટે તો પતિની માલમિલકત કાંઈ પણ જાતની કિંમત રાખતીજ નથી. હું પોતે એટલી લાયકાત ધરાવું છું કે જે વડે મારું ગુજરાન અમીરોની પેઠે કરી શકું છું. અલબત્ત તમે જે કાંઈ કહ્યું છે, તે હું માલતીને કહીશ અને કદાચ તે સ્વિકાર કરી લે. વળી તમે માલતીને મારા કરતાં વધુ ચાહો છો; જેની સાબિતી કાલે મળી ગઈ છે, એટલે આપ પધારો, ખુદા હાદિઝ ! ”

મીરઝા ખુદા હાદિઝ શબ્દ સાંભળતાં એક લાંબો હાથકારો નાખી વિદાય થયા, અને બીજે દીવસે ફરી આવ્યા. માલતી ઝોરડામાં મવજીદ હતી. મીરઝા હજી કુરસી ઉપર બેસવાય પાંખા નહતા કે માલતીએ ટકોર કરી:—

“ કાં સાહેબ ! પેલો દસ્તાવેજ લાવ્યા ? જેની લાલચ કાલે મોકલીને આપી હતી. આવી ઉડાઉ વાતો બજારમાં બેસનારી

વેરયાઓ સાથેજ કરો. ઉંચ કુટુંબની બાનુઓ સાથે આવી વાતો આપને પોતાને હલકા પાડી દેશે. ”

આ સાંભળતાંજ મિરઝા ઉઠીને ચાલતા થયા અને ત્રણ ચાર દીવસ વિદ્યા છતાં આવ્યા નહીં એટલે મને ચિંતા થવા લાગી કે જે કામને માટે મેં મીરઝાને મેળવી રાખ્યો છે તે કામમાં બારે અડચણ ઉભી થશે. પરંતુ પાંચમે દીવસે મીરઝા રજીસ્ટર્ડ થએલો દસ્તાવેજ લખને આવ્યા અને માલતીના પગો ઉપર તે મુકી દીધો. માલતીએ દસ્તાવેજ વાંચ્યો તો તેનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો.

“ મારે માલતી સાથે લગ્ન કરવા છે તેથી હું આ દસ્તાવેજમાં લખેલી મારી તમામ મિલકત માલતીને બખશીશ કરું છું લગ્ન પછી આ બધી મિલકતની ગણતરી મહેરમાં થશે. ”

મિલકતની પુરેપુરી વિગત હતી અને એક બખશીશ નામાના દસ્તાવેજમાં જે વાતો જોઈએ તે બધી વીગતવાર લખેલી હતી.

દસ્તાવેજ વાંચી રહ્યા બાદ માલતી બોલી:-“ મોહીનીને જે વાતની ધારણા હતી તેજ ખરી પડી. એટલે આપને બંનેમાંથી કોઈની સાથે પ્રેમ નથી. આ દસ્તાવેજના બદલામાં તમે મને વેચાણ લેવા ચાહો છો. આ બખશીશ નામું બદલા વગરનું નથી. પ્રેમ તો ત્યારે ગણાય કે આપ આપની બધી મિલકત કાંઈ પણ બદલા વગર મારા નામ ઉપર ચઢાવીને મને સત્તા આપત કે હું ચાહું તેને આ મિલકત આપી દઉં.” આ સાંભળી મીરઝાએ બારે ઠાવકાઈથી કહ્યું:-

“ ઇસ્લામમાં ખીજા ધર્મો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે. સ્ત્રીઓની યુવાવસ્થા ધણીજ કિમતી હોય છે, એટલા માટે તેની કીમત મહેરના નામે અદા કરવામાં આવે છે. ઇસ્લામની આ રીત આખા જગતની રિતીઓ કરતાં બહુ જ ઉત્તમ સાબિત થએલી છે. સ્ત્રી અને પુરૂષના આરામ અને આસાપશ માટે મહેરની રકમનું નક્કી થઈ જવું જોઈએ. એટલા માટે જ મેં

મારી તમામ મિલકત તમને મહેરમાં આપી દીધી છે. અલગત એટલી જુલ થઈ છે કે એમાં મેં મારું દિલ કાઢીને મુક્યું નથી, તેમજ આખો કાઢીને રાખી નથી. ” આ સાંભળી માલતી બોલી:—

“ હસ્તાવેજ રાખી લઉં છું અને ફરી હું એના પર વિચાર કરીશ. ”

મીરજાના મનમાં આશા બંધાઈ ચુકી હતી અને વાતોમાં પણ છુટ હતી તેથી બોલ્યા:—

“ મારી પાસે કુલ રોકડા બસો રૂપિયા હતા જે રજીસ્ટર્ડ રિટાઇપમાં લાગી ગયા હવે પુટી દમડી પણ નથી. ખાવાપીવાનો બદોબસ્ત આપને ત્યાં કરો નહીં તો મીરજા સાહેબને લાંધા કરવા પડશે. ”

આ સાંભળી માલતીએ તરત જ દાસીને બોલાવી સવાર સાંજ મીરજા સાહેબને મુસાફરખાનામાં જમણું પહેંચાડવાનો ઓરડર આપી દીધો.

હવે મીરજા સાહેબ દીવસમાં બે વાર આવવા લાગ્યા. અને કેમ ન આવે. એ બાપડાની બધી માલ મિલકત તો માલતીના નામે ચઢી ચુકી હતી, મોઢીની અને માલતી બંનેને મીરજાથી સખત મુગ હતી પરંતુ તેમણે જે કાંઈ ક્યું તે મારા લીધે ક્યું અને મને મીરજાથી જે કામ હતું તે હવે હું જણાવું છું.

વર્તમાન પત્રો ઉપરથી અમને જણાયું હતું કે ઈલીયાસે લંડનમાં બેરીસ્ટરીની પરિક્ષા પસાર કરી છે અને તે હવે આજકાલમાં હિંદ આવશે લંડનથી હિંદ આવનારા મુસાફરો મોટા ભાગે મુંબઈના બંદરે ઉતરે છે તેથી ઈલીયાસ મુંબઈ આવે તો મારે ત્યાં આવે એવી ગાઠવણ કરવાનો મારો વિચાર હતો અને એટલા માટે મેં બારીકાથી

વર્તમાન પત્રો વાંચવા માંડ્યા હતા. વીલાયતથી આવનારા મુસાફરોનું લીસ્ટ લંડનથી રવાના થતી વખતેજ વર્તમાન પત્રોને પહોંચાડવામાં આવતું હોવાથી તેઓ મુંબઈ પહોંચે તે પહેલાં વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થઈ જતું હતું ઈલિલાસનું નામ પણ લંડનથી રવાના થતાંજ વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થઈ ચુક્યું હતું. એટલે મેં માલતીની મારફતે મીરજાને બોલાવ્યો. અને કહ્યું કે વીલાયતથી કેટલાક હિંદી મુસ્લિમ યુવકો આવી રહ્યા છે. તેમના આચાર વિચાર અને રહેણી કરણી જોવાનો તુરકાના ખાતુનને શોખ છે એટલા માટે તેઓ જે દીવસે મુંબઈમાં આવે તેજ દીવસે તેમને અમારા તરફથી ડીનર આપવામાં આવે અને બની શકે તો શહેરમાં ફાઈ જલસાનો પણ બદોબસ્ત થાય તો સાઈ કેમકે આ યુવકોજ કવમના ભવિષ્યને ઉજવણ બનાવનારા છે માટે જે દીવસે એ યુવકો બંદર ઉપર ઉતરે તે દીવસે તમે તેમને મળો અને ડીનરની દબવત આપો. પરંતુ તે યુવકોના અંતરે ઉપર એવી છાપ પાડવાની જરૂર છે કે આ મકાન તમારું છે. તમે પણ મહેમાન બનીને આવશો તો કદાચ તેઓ એક અંગણ બાનુના આમંત્રણનો સ્વિકાર નહીં કરે. આ સંબંધતાંજ મીરજા મક્સુદ બેગતો બિલકુલ નરમ ઘેંસ બની ગયા. અને સ્ટીમર આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

શુક્રવારનો દીવસ હતો, સ્ટીમર આવવાની બાળ મળતાંજ મીરજા બંદર ઉપર ગયા અને તેમની સાથે હોટલ પહોંચ્યા. વર્ષો પછી યુવકો પોતાના હિંદી ભાઈને આવા વિવેકથી મળતાં જોઈ ઘણાં હરખાયા. વાતચીતમાં મીરજાએ પોતાના આપદાદાનું નામ બતાવ્યું જેઓ મુગલ શહેનશાહતમાં સારા દરજ્જા ઉપર હતા તેથી યુવકોના મન ઉપર સારી છાપ પડી. ફરી વાત વાતમાં મીરજાએ એક વાત ઘડી નાંખી અને પોતાનું મુંબઈમાં રહેવાનું કારણ એવી સરસ રીતે જણાવ્યું કે ઈલિલાસ તેની વાતોમાં આવી ગયો. મીરજા

બુઠ બોલવામાં પુરો પાવરશી હતો, તેથી આવ્યા તાજા વિદ્યાયત
યુવકોને લવમાં લેવાનું કામ કાંઈ કઠણ ન હેતું તેણે એક કિસ્સો
બધી કાઢતાં કહ્યું—

“ તુઝિથી કોઈ ઉંચ ફૂટુંબની બાનુ અહીં આવી મહી છે.
બપુમાં તે કોઈ લશ્કરી ડોક્ટરની પુત્રી કે વિધવા છે. બહુ મોટી
ધનવાન અને સુશિક્ષિત છે. ૪૦ કે ૫૦ વર્ષની વય છે. હિંદમાં શા
માટે આવી છે, તે બેદ ખુલ્લો નથી. તેણે અહીં બે હિંદી લેડી
ડોક્ટરનીઓને મેનેજર તરીકે રાખી દવાખાનું અને દવાઓની દુકાન
ખોલી છે. હજારો રૂપિયાની આવક છે. આખા શહેરમાં આ બાનુ-
ઓની ખુબ છે. હું મારી ફાઇને લેવા મુંબઈ આવ્યો હતો, પરંતુ
આ બાનુઓનાં પ્રેમમાં એવો ફંસાયો કે કાંઈ કહી શકતો નથી.
કરબલાની સ્ટીમર આવી અને મારા ફાઈ આવ્યા ને વતન ચાલ્યા
પણ ગયા છતાં મને પ્રેમ મસ્તીમાં કાંઈ ખબરજ ન પડી. આ બંને
માની મોટી સાથે મેં લગ્ન કરી લીધાં છે, તેથી હવે હું તો અહીંનાજ
થઈ ગયો, બાપદાદાનું વતન આગ્રા મારાથી છુટી ગયું. હું આજે
મારી ફાઈની તપાસ કરવા બંદર ઉપર આવ્યો હતો. તપાસ કરતાં
બજારીયું કે એક મહીનો થયાં તેઓ આવ્યા અને આગ્રે ચાલ્યા
પણ ગયા. આ સાંભળી મને બારે દીલગીરી થઈ પણ હવે શું થઈ
શકતું હતું, એટલામાં બંદર ઉપર જ મને ખબર મળી કે આપ
સાહેબો આજની સ્ટીમરમાં વીલાયતથી પધારો છો એ જાણી બારે
ખુશી થઈ કેમકે હું આપને સારી પેઠે જાણું છું. ન્યારે આપ
દિલ્લીથી વીલાયત ગયા ત્યારે જ મને ખબર મળી હતી. હવે હું
આપની સાથેજ દિલ્લી અને આગરે ચાલીશ જેથી લોકો સમજશે કે
હું આપને જ લેવા માટે મુંબઈ આવ્યો હતો. ”

મીરઝાએ ઇલીયાસને એવી રીતે વાતોમાં લગાવ્યો કે ઇલીયાસે

પણ વીલાયતનું દાસ્તાન શરૂ કરી દીધું, મીરજાએ બધોરનું આણું હેટકમાળ આપું અને ત્યાંથી એક ચીઠી લખી મોકલી કે મી. ઈલીયાસ રાતનું ડીનર આપને ત્યાં આશે, તેમની સાથે તેમનો એક મિત્ર પણ ફરો માટે ડીનરનો બદોબસ્ત કરી રાખજો.

આ ચીઠી મળતાંજ અમે ત્રણેએ મકાનને સાફ સુક કરી એવી રીતે શણગાર્યો કે જ્નેનારને એમજ લાગે જાણે વીલાયતનું કાઠ મકાન છે. મુખ્યમાં ધરને લમતી દરેક વસ્તુ સ્હેલાઈથી બાડે મળે છે. તેથી ઉચું ફનીયર અને જરૂરી સરસમાન બાડેથી મંગાવી લીધું. સાંજ સુધી માં તો અમારું ઘર સ્વર્ગનો નમુનો બની ગયું.

માલતી અને મોહનીએ ઉંચો પોશાક ધારણ કર્યો. મણી હવે તંદુરસ્ત થઈ ગઈ હતી એટલે તેને પણ સારો પોશાક પહેરાવ્યો અને ત્રણેના ચહેરાઓ જાલીના કપડાના નકાબમાં છુપાવી દીધાં. જાલીમાંથી આ ત્રણેના ચહેરાની ચમક સાફ જણાઈ આવતી હતી, મેં પોતે મુખ્યમાં તુરકી બાનુઓનો લિબાસ ધારણ કર્યો હતો. અને એક ઉંચી બનાવટનો કીમતી પોશાક પાંચસો રૂપિયાની લાગતથી તૈયાર કરાવીને ઈસ્તમબોલથી મંગાવ્યો હતો, તે મેં ધારણ કર્યો, અને જ્યારે હું એ પોશાક પહેરી આઈનાની સામે ઉભી રહી તો હું પોતે પોતાને જુલો ગઈ.

સાંજના છ વાગે મકાન આગળ એક ગાડી આવીને ઉભી રહી. ગાડી આવ્યાનું સાંજનાંજ મારા હોશ ઉડી ગયા. હૃદયનો ધબકારો વધી પડ્યો. અત્યાર સુધી મેં આ વાતનો ફેસલો કર્યો નહોતો કે મારે ઈલીયાસની સામે થવું કે નહીં હવે મારા અંતરમાં એનો પ્રેમ નહોતો છતાં તે ફાઈનો દીકરો હોવાથી તે મોહબ્બત બાકી હતી. વર્ષોથી જોયો નહોતો તેથી જોવાને મન ચાહતું હતું. પણ હું કાંઈ ફેસલો કરું તે પહેલાં તેઓ આવી પહોંચ્યા ફ્રાઈઝ રૂમમાં સૌથી આગળ મીરજા મક્સુદ બેગ દાખલ થયો તેમની પાછળ

અંગ્રેજ લિબ્રાસના એ જુવાનો હતા. જેમાંથી એકને મેં ઈલીયાસ તરીકે ઓળખ્યો. તેની સાથે તેનો મિત્ર હતો પાછળથી જણાયું કે બનારસની પાસેના કોઇ ગામનો રહેવાશી છે. વીલાયતથી બેરીસ્ટર બનીને આવ્યો છે અને મી. અસફરી નામ છે. મેં પરદાની પાછળથી ઈલીયાસને જોયો.

હોશ જાતા રહ્યા નિગાહકે સાથ
સખ રૂપસત હુવા એક આહકે સાથ

ચહેરો જોતાંજ પાછલા બનાવો તાગ થઈ ગયા. ખુદાવંદ તારા કાનુને કુદરતમાં ભારે બળ છે. આંખોએ સુંદર ચહેરો જોયો અને અંતરે સિદ્ધારથ શરૂ કરી દીધી. હૃદય જેવું બોળું અને અવિચારી અવધવ ભાગ્યેજ આખા શરીરમાં બીજું કોઈ હશે. ક્યાં તો મારો એ વિચાર હતો કે અગર ઈલીયાસને આખી દુનિયાની દવલત મળી જાય, રૂપમાં યુસુફે સાની બની જાય તો એ હું તેની તરફ નહીં જોઉં કેમકે તેણે મને નીચ સમજી તો ફરી તેને અને મારે શા સંબંધ ? મુઆઈમાં મેં એને મળવાનો પ્રબંધ એટલા માટે રચ્યો હતો કે તે મારી પવિત્રતાથી જાણીતો થઈ જાય અને એની મારફતે મારા કુટુંબીઓને પણ ખબર પડે કે આખીદાએ ધર મુકીને કુટુંબની નાક કપાવી નથી પણ મને શું ખબર કે ચહેરો જોતાંજ મારું મન લપસી પડશે. અને એની યાદમાં મારી પહેલાં જે સ્થિતિ હતી તે થઈ જશે. મેં માલતીને બોલાવી અને તેના કાનમાં કહ્યું:-“મારી સ્થિતિ મારા કાજીમાં નથી. તમે એમ સમજી લો કે હું ઘરમાં નથી તમે એ માટે ચાહે તે વ્યવસ્થા કરો પણ ઈલીયાસ પર આ વાત જાહેર ન થાય કે હું અહીં છું” આટલું કહી હું પલંગ પર પડી અને થોડીવાર સુધી એમને એમ રહી તે બાદ પરદાની પાસે જઈને બેઠી. આ વખત મારા દિલની હાલત અજબ હતી. હૃદય મનમાં આવતું કે હું જાહેર થઈ જઈ

અને એને કહી દઉં કે “ મારા જેવી અગળાને તેં જે જવાળ
લખ્યો તે શું થોગ્ય હતો. ” ઘણીવાર સુધી મારી એવી જ હાલત
રહી એટલામાં પરોણાઓ જમીને પરવાર્યા. અને રવાના પણ થઈ
ગયા, મેં જે સાંભળ્યું અને બીજાઓથી જે સાંભળ્યું તે અહીં
ઉતારી લઉં છું જેથી વાંચકો પણ એ વાર્તાલાપથી જાણીતા
થ જાય.

માલતી, મોહિની અને મણીએ ત્રણે મહેમાનોને આવકાર
આપી ડોરદોરે રૂમમાં બેસાડ્યા અને સૌથી પહેલાં માલતીએ ઇલી-
યાસને ચાનો પ્યાલો આપ્યો એટલે ઇલીયાસે મારી માંગતા કહ્યું:—

“ આપની ઈચ્છા હોય તો મને પીવામાં વધો નથી પરંતુ
સળખમતા લીધે માફ કરો તો સાહે ”

“ તો કાશી પીઓ એ સળખમને ખુરક કરી દેશે. ” માલતીએ
તરત જ જવાળ આપ્યો તો અસકરીએ હંસતા હંસતા કહ્યું:—

“ આ તો ડોક્ટરોનું ઘર છે અહીં ખાવા પીવા માટે કાંઈ
વિચારવા જેવું છે જ નહીં. ”

વાતચીતમાં ઇલીયાસે માલતીથી અમે બધાના હાલત પુછ્યા
તો તેણે મીરઝાની સામે જોઈ એમ કહીને આ વાત ઉઠાવી
દીધી કે:—

“ આપની મવજુદગીમાં અમે આ સવાલનો શો જવાળ
આપીએ ? ”

તે પછી અસકરીએ મીરઝાને પુછ્યું:—“ તુરકાના ખાતુન કેમ
જણાતાં નથી. ” તરતજ માલતીએ જવાળ આપ્યો:—

“ તેઓ પારકા પુરોષોથી પરદો કરે છે અને કાઠની સામે
આવતાં નથી. ”

“ તો ફરી અમને નોતર્યા કાણે ? ” ઇલીયાસે સવાલ કર્યો.

માલતીએ તરતજ મીરઝાની સામે જોતા કહ્યું:—“ એમના આમંત્રણથી કદાચ એમ માનવામાં આવે કે તુરકાના ખાતુને જ આપને બોલાવ્યા છે તો કોઈ મુસલમાન બાનુ કોઈ મુસલમાન પુરૂષને ઈસ્લામના પ્રેમને લીધે જમવા બોલાવે તો એ કોઈ જરૂરી નથી કે તે મેહમાનની સામે આવીને ઉભી રહે. તુરકો જે આજકાલ દુનિયાના મુસલમાનોના સરતાજ છે તેમનામાં પરાણાગતનો ભારે દસ્તુર છે. પોતાની કવમનો કોઈ માણસ જ્યારે બહારથી આવે છે, અને કોઈ ખાસ કાબેલીયતના કારણે માનને પાત્ર જણાય છે તો તુરકોમાં તેને જોવા અને મળવાનો જુસ્સો પેદા થઈ જાય છે તેથી તેઓ એ લોકો ભલે પારકા હોય પણ આપણા નજીકના સગા પેઠે સમજી તેમની ખાતર બરદાશત કરે છે, હિંદુસ્તાનમાં આ રીવાજ ઓછો છે. મીરઝા સાહેબે આપને આમંત્રણ આપ્યું તે માત્ર અમો લોકોના સહવાસથી જ છતાં પણ આપ એમને પોતાના મીઠાપાન ન સમજો તો તે આપની ભુલ છે. ”

“ ભુલજ નહીં પણ નગુણા પણું ને ના શુકરી પણ ? ”

આ હપર બધા હસી પડ્યા. થોડીવાર પછી મીરઝાએ મણીને કહ્યું:—

“ શું આપને પીયાનો વગાડતા આવડે છે ? ”

“ આવડે તો છે પણ આપને પસંદ પડશે કે કેમ તે કહી શકતી નથી. ” આટલું બોલી પીયાના પાસે જઈને બેઠી અને વગાડવું શરૂ કર્યું. આ જોઈ અસકરી એ ઇલીયાસના કાનમાં કહ્યું:—

“ ભાઈ મામલો કોઈ ગડબડી જણાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે તો આ મીરઝાનું સાસરુંય નથી અને ન તો આમાંની કોઈ તેની પત્નિ છે. પરંતુ આ સ્થળ છે મજેદાર અને બાનુઓ પણ દિલ ચરપ છે. ” આ સાંભળી તરજ ઇલીયાસે કહ્યું:—

“ પણ ભવિષ્યમાં કોઈ ઝગડો ન ઉભો થાય નહીં તો નકામા આપણા ચાલ ચલણ પર બટટો લાગશે. ”

“ એવું તો કાંઈ જણાતું નથી. ”

“ હું પણ એમજ સમજું છું. ”

મણીએ તથા તે પછી માલતી અને મોહીની એ પીયાનામાં એવી ગતો વગાડી કે પરાણાઓ સારી પેઠે રીઝાયા. અને અસકરીથી ન રહેવાયું તો બોલ્યા:—

“ અમે જો કે પેરીસ અને લંડનમાં લાંબા સમય સુધી રહ્યા છીએ છતાં આવી દિલ્લચરપીની મજલીસ ક્યાંય જોઈ નથી ” આ સાંભળી ઈલીયાસે કહ્યું:—

“ અમે ત્યાં નવરાઓની મજલીસમાં શામીલજ ક્યાં થયા છીએ નહીં તો આવી વાતોનો જન્મતો યુરોપમાં જ થયો છે. ”

એકાદ કલાક સુધી આ મજલીસ જમ્યા પછી ફાસીએ ટેબલ તૈયાર થયાની ખબર આપી એટલે બધા ટેબલ ઉપર જઈને બેઠા. ટેબલ ઉપર ખાણાની ગોઠવણ અને સફાઈ તથા ખાણું પીરસનારાઓની સુધડતાઈથી પરાણાઓ ખુશ થઈ ગયા. વાતચીત દરમ્યાન મીરઝા મક્સુદ બેગે પરાણાઓના મોટાભા બનતાં કહ્યું:—

“ આપ હોટલમાં. નકામા ઉતર્યા છો અહીં જ શહેરમાં આવી જવ તો શું ખોટું છે. ” આ સાંભળી તરતજ ઈલીયાસ બોલી ઉઠ્યો. “ વાત તો મુતાસબ છે. ”

મીરઝાએ માત્ર આ એક વાત કહી દીધી. એને સ્વપ્ને પણ વિચાર નહોતો કે આ લોકો આવવાને તૈયાર થઈ જશે. એટલે લગભગ ઝંખવાણો પડી આમ તેમ જોવા લાગ્યો અને કાંઈ કહેવા ચાહતો જ હતો કે માલતી બોલી:—

“ આ પાસેનું મકાન અમે ભાડે રાખી લીધું છે અને તદ્દન ખાલી છે. ચાહો ત્યારે આપ લોકો અહીં સરસામાન લઈને આવી શકો છો. ”

મીરઝાની વાત રહી ગઈ તેથી તેની લગ્ન દુર થઈ અને બીજે દીવસે એ લોકો હોટલમાંથી સર સામાન લઈને પાસેના ઘરમાં આવી પહોંચ્યા. મીરઝા પણ પોતાના સર સામાન સાથે પહેલાંથી આવી ધમકયા હતા. જ્યારે સર સામાન મુકીને ત્રણે ઠરીકામ થયા તો અસહરીએ મીરઝાને કહ્યું:—

“અમે એમ માનીએ છીએ કે આ ન તો તમારું સાસરું છે અને ન તો આ ત્રણે પરી પેકરોમાંથી કોઈ તમારી પત્નિ છે માટે સાફ સાફ કહી દો કે આ ભેદ શો છે? ઈલાયાસ તો આવા ભેદી મકાનમાં આવતાં અચકાતા હતા પરંતુ હું તેમને બારે આગ્રહથી લાવ્યો છું. મેં એમને એજ કહ્યું કે જોવાને સુંદર ચહેરા, રહેવાને સાફ મકાન, ખાવાને ઉમદા પકવાન, દિલ ખુશ કરતી દિલચસ્પ સોહજત મળે તો ઇનકાર કરવો કુદરાને નેઅમત છે.”

આ સંભળી મીરઝાએ અંતર ખોલતાં કહ્યું:— “ખરી વાત આ છે કે હું આ સુંદરીઓ ઉપર આશક છું.”

“આ સુંદરીઓ પર એટલે?” ઈલાયાસે પુછ્યું:—

“તારી આંખો નાનપણથી સુંદર ચહેરાઓ જોવાને ટેવાયેલી છે. અહીં એકથી એક સરસ સુંદરતાની ખાણો છે એટલે એમાંથી એક પણ મળે તો હું મારો દીન અને ઈમાન વેચવાને તૈયાર છું. મેં એમને લગ્નનો પેગામ આપ્યો છે અને કાંઈક આશા પણ બંધાઈ ચુકી છે.”

“તમારા પિતાતો બારે પ્રખ્યાત પુરૂષ હતા. અને જમીન જગીર ધરાવતા હતા.”

“હા બહુ જગીર હતી. એ બધી ઉડતાં ઉડાવતાં આવે પણ મોટી જગીરનો માલીક હતો પણ એ બધી જમીન જગીર મેં આ સુંદરીઓમાંની એકના નામે ચઢાવી દીધી છે છતાં પણ એ રાજ નથી થતી.”

“ શું જમીન જાગીર એમના નામે ચઢાવતાં પણ સાફ નન્નોજ જવાબમાં મળે છે? અસકરીએ ભારે અન્યથાથી પુછ્યું. તો મીરઝા બોલ્યો:—

“ હા, હા, હજુએ નન્નો છે ”

“ તો ફરી લઈ લો એ દસ્તાવેજ ? ”

“ તમે તો છો બાળક ! બાળપણમાં વીલાયત ગયા ને ત્યાં જાણવામાં રહ્યા. તમે શું જાણો કે આ સુંદરીઓમાં શું છે? મારી જાગીર જમીન તો શું વીસાતમાં છે અગર મોટી સલતનત હોત તોય હું એમને આપી દેત. મીયાં દિલની લગની ખુરી હોય છે. મારી આખી જીંદગીમાં આવી સુંદરીઓ જોઈ નથી. હા, કેટલાક વર્ષ પહેલાં મારી નજરે એક છોકરી ચઢી હતી અને તે અપ્સરા સમાન હતી. પણ હવે તેની વાત કરવી નકામી છે. ભાગ્યની વાત છે કે તે મારા હાથમાંથી છટકી ગઈ. ” આ સાંભળી ઇલયાસ બોલ્યો.

“ તમારા જેવા રૂપ પુજકો બધાજ મુખાં હોય છે. જ્યાં કોઈ સારી શીક્ષ જોઈ કે દિવાના બની ગયા. એટલે મારા ધારવા પ્રમાણે તો તમે આ સુંદરીઓના રૂપમાં અંગઠને બધું જોઈ બેઠા. પણ આ મુંબઈની વેશ્યાઓ જેવી છે તમને જુલ થાપ આપી તમારી માલમિલકત લઈ લીધી. હવે તમે ઉલ્લુ જેવા ફર્યા કરો. એ ચાર અઠવાડીયામાં તમે એમનો પીછો નહીં મુકો તો ચોરીનો આરોપ મુકી તમને જેલખાને મોકલી દેશે અને તમે હાથ ધરતા રહી જશો અને તે તમારી મીલકત પચાવી પડશે. ”

ઇલયાસની આ વાત સાંભળી મીરઝા ચોંક્યો અને ભારે વિચારમાં પડી ગયો. કોઈ રીતે મને આ વાત ચીતની ખબર પહોંચી ગઈ એટલે સાંજના ખાણા વખતે જ્યારે એ ત્રણે મારે ત્યાં એકઠા થયા તો મને એ ત્રણે કાંઈ જરમાયલા જણાયા. મારી ત્રણે

સાહેલીઓને પણ આ વાતની ખબર હોવાથી તેઓ પણ તેમની સાથે આ બાબે વાર્તાલાપ કરવા તૈયાર હતી. જ્યારે માલતીએ ચાનો ખાલો ધલયાસને આપ્યો તો તેણે ઈનકાર કરતાં કહ્યું:—

“તમારા મીરઝાજીને આપો.”

માલતીએ ચાનો ખાલો ટીપાટમાં ખાલી કરતાં કહ્યું:—

“આ મોમિન મુસલમાનોનો માલ છે તેની જો કદર કરવામાં ન આવે તો પાછો લઈ લેવોજ બહેતર છે.” આ વાક્ય સાંભળતાંજ આવેલી તક જવા ન દેતાં અસકરી બોલ્યો:—

“એમજ છે તો ફરી મીરઝા બાપડો પસંદ ન પડ્યો તો તેનો દસ્તાવેજ પાછો ફેરવવો હતો ને ?”

આ સાંભળતાં બારે ગંભીરતાથી માલતી ઉઠી અને કપાટ ઉઘાડી તેમાંથી દસ્તાવેજ કાઢ્યો અને લાવીને ધલયાસના હાથમાં મુકી દીધો અને કહ્યું:—“વાંચો” ધલયાસે દસ્તાવેજ પહેલાંથી છેલ્લાં સુધી વાંચ્યો તો જણાયું કે મીરઝાએ પોતાની તમામ માલ-મીલકત મોહીનીના નામે ચઢાવી દીધી છે અને મોહીની એ બધાની પુરી માલીક બની ચુકી છે.

જ્યારે ધલયાસ દસ્તાવેજ વાંચી ચુક્યો તો માલતીએ કહ્યું:—

“આ દસ્તાવેજની રૂએ મોહીની કોની ચઈ ?”

“મોહીની ચાહે તો મીરઝાની.”

“પણ તે આજે એમની સાથે રહે અને કાલે ન ચાહે તો મીરઝાનું કાંઈ ચાલે ?”

“કેમ ન ચાલે, મીરઝા જખરાઈથી મોહીનીને પોતાની કરશે.” અસકરી બોલ્યો એટલે ધલયાસે કહ્યું:—

“નિકાહ થઈ જાય તો પછી, પણ અહીં તો નિકાહ થયોજ નથી ને મિલકત મોહીનીની થઈ ગઈ.”

“ પણ આપ ધારો કે નિકાહ થઈ ગયો પણ મોહીની એમની સાથે રહેવાને ઇનકાર કરે તો ચાલી શકે કે નહીં ? ”

“ નિકાહ પછી તો મોહીનીને રહેવુંજ પડે. ” ઇલીયાસ બોલ્યો:—“ કાંઈ સ્ત્રીઓ પુરુષોને તલાક આપી શકે ? ”

આ સાંભળી માલતી ખુબ ખીલી એટલે ઇલીયાસ અને અસકરીને કહ્યું:—

“ આપ સાહેબો વિલાયતમાં શું કરતા રહ્યાં ? એટલું પણ નથી જાણતા ? જાણ્યામાં દીનરો આપીને ભેરીસ્ટરની સનદ લાવ્યા છો. હું તો ધાર છું કે આપે શરે મોહમ્મદીનું વાચનજ કર્યું નથી. જનાબ ! મહેર તો એક સાધારણ વસ્તુ છે. ઓછામાં ઓછા પાંચ રૂપિયાની મહેરમાં પણ નિકાહ થઈ શકે છે. અસલ વાત એ છે કે પુરુષ આખી જીંદગી સુધી કમાય અને બીબીને ખવડાવે. જો પુરુષ સ્ત્રીનું ભરણ પોષણ ન કરી શકે તો સ્ત્રીને પોતાની પાસે કેવી રીતે રાખી શકે છે ? જો પુરુષ ભરણ પોષણ કરવાને લાયક ન હોય તો કાજી બંનેને છુટા કરી દેશે. અથવા કહેશે કે સ્ત્રી પુરુષના નામે કરજ કરે. પણ પુરુષ કરજ અદા કરશે ક્યાંથી ? કરજ અદા ન થતાં ડીઝી થશે અને ડીઝીમાં મીરઝાજી પકડાશે તો મોહીની એમની કેદથી છુટી જશે. ”

આ દિલ્લચરૂપ તકરીર સાંભળી અસકરીએ ટકોર કરી:—“ તો શું મીરઝા મોહીનીનું ભરણ પોષણ નથી કરી શકતા ? ”

“ જાહેરમાં તો કાંઈ સાધન જણાતાં નથી. બધી માલ મિલકતતો મહેરમાં આપી દીધી. હવે એમની પાસે રહ્યું શું ? તેઓ પોતાના ભરણ પોષણનો પણ બંદોબસ્ત કરી શકતા નથી. કેમકે મહેનત મજૂરી એમનાથી થઈ શકતી નથી. રોટલા પેદા કરવાની લાયકાત નથી. ચાલચલગત એમની સારી નથી કે કાંઈ દાઝ ખાઈને કાંઈ આપી દે. અલબત્ત ચોરીનો ધંધો કરી શકે છે અને તે પણ

એવી રીતે કે દોસ્તોની મુલાકાતે ગયા અને ઉઠતી વખતે ચપ્પુ ધરીયાળ કે ખીજ કાઈ વસ્તુ ઉપાડીને ચાલતા થયા. આ ચોરીની અદના મીસાલ છે પણ એમાંય એમને મોટી અડચણ આવશે કે મોહીની એમનો ભેદ જાતો નહીં રાખે અને જ્યાં સુધી ધરની ખાનુ ભેદી ન અને પુરુષ ચોરી પણ કરી શકતો નથી, પરીણામ એ આબ્યું કે મોહીની એમને નહીં મુકે તો એ મોહીનીને મુકીને ચાલતી પકડશે. ” માલતીની આ દિલચસ્પ વાતથી અચકરી બોલી ઉઠ્યો:—

“ વાહ વાહ વાત તો બરોબર છે ” આ સાંભળી માલતીએ કહ્યું—“ આપ હગાર દસ્તાવેજ પલટાવીને વાંચો. ”

“ વાંચ્યું. દસ્તાવેજ રજીસ્ટર થઈ ચુક્યું છે અને મીરઝા મોહીનીના હાથ પર પુરેપુરી રીતે વેચાઈ ચુક્યા છે. ”

“ હવે નીચેનું લખાણ વાંચો. ” માલતીએ કહ્યું એટલે ઇલીયાસે નીચેના લખાણને વાંચ્યું તો એમાં લખેલું હતું કે:—

“ એક માંડાએ આ દસ્તાવેજ મને આપ્યો છે પણ મને આ માલ મિલકત અને માલ મીલકતના માલીકથી કાઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. સહી દા. મોહીની પોતે. ”

ઇલીયાસ આ ઇબ્રારત વાંચી રહ્યો હતો કે માલતીએ દસ્તાવેજના ઉપરનો અર્ધો ભાગ લેમ્પમાં નાખી દીધો. એટલે તે બળી ગયો.

“ આપ અર્ધો ભાગ મીરઝાને આપી દો. એટલે મોહીનીએ આના ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લીધો છે એની બાબતી એમની પાસે સંભાળ પુર્વક રહે. ”

માલતીની વાતચીત અને દસ્તાવેજના અર્ધો ભાગને બાળી નાખવાથી ત્રણે જણ અજબબીમાં પડી ગયા અને એક બીજાના

ચહેરા સામે જોવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી તો માત્ર એક મીરઝા પોતાનો જીવ નિહાવર કરી રહ્યો હતો. માલતીની આ અજબ અદાથી એ બંને ઉપર પણ અસર થઈ. ત્રણે જણુ આજા બનીને વિદાય થયા ને ઉતારા ઉપર પહોંચી એક બીબ્બની સામુંજ જોતાં એકાં. થોડીવાર પછી મીરઝાથી ન રહેવાયું તો તે બોલ્યો:—

“ તમે મારો તમામ ખેલ બગાડી નાંખ્યો. ” મહીનાઓની મહેનત ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હવે તેમનું દાવમાં આવવું મુશ્કેલ છે. મારા જોવાની હસ્તીજ શી છે જ્યારે શહેરના મોટા મોટા લખપતી અને કરોડપતી એક પળની વાત કરવા માટે તલપાપડ થઈ જાય છે અને તેમને ચહેરા જોવાને પણ મળતો નથી. એતો મારા મોહટા લાગ્ય હતા કે એમની સાથે સંબંધ જોડાયો. પણ હાય તમે માફ બનેલું હર બગાડી નાખ્યું. કાણે તમને બેરીસ્ટર બનાવ્યા. ” આ સાંભળી ઈશીયાસે કહ્યું:—

“ હું મારા મત ઉપર કાયમ છું. તમને તમારી માલ મિલકત મળી ગઈ તો કાલ કરતાં આજે તમે વધુ લાગ્યશાળી છો. અને એ બધું મારા પ્રતાપે થયું છે. અલબત્ત આ સ્ત્રીઓ માટે મારી સમજમાં કંઈ આવતું નથી. ”

“ અહીં સમજ અને બુદ્ધિનું કંઈ કામ નથી. પ્રેમ અને સૌંદર્ય જ્યાં મળ્યાં કે ફરી ત્યાં બુદ્ધિ રહી શકતી નથી. મારા માટે તો માત્ર એટલુંજ કાફી છે કે આ પ્રીયતમનું રહેઠાણ છે અને મારે રહેવું છે મને બીજી વાતોથી કંઈ કામ નથી પરંતુ જો તમે સમજવા ચાહતા હો તો સમજો કે ઇસ્તમખોલની એક આનુએ આ સુંદરીઓની લાગીદારીમાં એક દવાખાનું ચાલુ કર્યું છે જેના લીધે એમને લારે નફો મળે છે. ચહેરા મોહરો સુંદર અને આચાર વિચાર ઉંચા હતા તેમાં દવલતે તેમનામાં વધારો કરી લીધો. ખેર એમાં તમારું તો કંઈ

ન ગયું પણ માઈ જીવન ધુળધાણી થઈ ગયું. લાંબા સમય પછી આ એક ઠેકાણું મળ્યું હતું તે તમારા લીધે સદાને માટે ખોઈ બેઠો. ”

“ વાઈ, વિચારો તો ખરા કે હવે કોઈ રીતે બગડેલી બાજી સુધરી શકે છે ? ”

મીરજાએ ઈલીયાસની તરફ ઈશારો કરતાં કહ્યું:—“ સહુમાં આ વધારે બુદ્ધીશાળી છે એજ બગડેલી બાજી સુધારશે. ”

“ ભાઈઓ આજે તો મારી સમજ પણ કાંઈ કામ કરતી નથી કાલે તો મને આ બધું તીલરમ જોઈને અગ્નયખી થતી અને એને હું નાટક સમજતો હતો પણ આજે તો એમની અનોખી અદાઓએ મને પણ ભારે ચક્કરમાં નાંખી દીધો છે. હવે એમની સામે જવાની મારામાં હિમ્મત નથી. ત્યાં ગયો અને દીન ઈમાન બને ખોઈ બેઠો. તમારા કરતાં માઈ દિલ ધણું નરમ અને બે કાણુ થઈ જનાર છે. એટલા માટે હું આવી વાતોથી દુરજ રહું છું સોહબતની અસર થયા વગર રહેતી નથી તેથી આવી સોહબતથી હું દુર રહેવા ચાહું છું. ”

“ તો જાણે તમે મારા હરીફ પેદા થયા. ” મીરજા બોલ્યો એટલે તરતજ ઈલીયાસે તેમને દબાવતાં કહ્યું—

“ તમારી આવી વાહીયાત વાતોએ તમને આ દરજ્જે પહોંચાડ્યા અને માલતીએ તમને ન કહેવાનું કહ્યું. ”

આવી રીતે રાતના બે વાગ્યા સુધી આ લોકામાં વાતચીત ચાલતી રહી. બીજી સવારથી ફરી એજ વાતો ચાલી. એ બધા ઈલીયાસ ઉપરજ આરોપ મુકતા હતા, જે ઓરડામાં આ બધા વાતો કરતા હતા તે મારા ઓરડાની લગોલગ હતો અને હવા ઉભસ માટેના બકોરામાંથી હું મારા ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં આ બધાની વાતચીત સાંભળી રહી હતી. સવારે ફરી અમારી દાસીએ જઈને આજના જમવાની દાવત આપી એટલે એ લોકો જમવા આવ્યા.

ત્રણેને માલતીએ આવકાર આપી બેસાડ્યા અને મીઝાજ પુરસ્તી કરી એટલે ઇલીયાસે કહ્યું:—

“ ખુદાના ફઝલથી મીઝાજ તો સારો છે પણ કાલ રાતની બધી વાતોનો આરોપ મારા મિત્રોએ મારા ઉપર મુક્યો છે. ”

“ એમની જીલ છે. ” તરતજ માલતી બોલી “ એમાં આપનો લગારે વાંક નથી. મને અવિવેકી બનાવતાં આ બધું થયું. ”

“ કોઈએ આપને તો અવિવેકી નથી કહ્યા ? ” માલતીએ મીઝાજની તરફ ઇશારો કરતાં કહ્યું:—

“ આખા શહેરમાં આ કહેતાં ફરે છે કે મારી તમામ મિલકત લઈ લીધી અને પ્રેમથી વાત નથી કરતા. સાંભળનારો શું સમજશે ને એમાં સત્ય કેટલું ને જીઠ કેટલું છે તેનો તોલ કેવી રીતે કરશે. અમે એમને કોઈ પણ જાતની આશા અપાવી નથી. આ પોતેજ મુર્ખાઓની પેઠે દસ્તાવેજ લખાવી લાવ્યા અને મારે ત્યાં ફેંકી ગયા. કદાચ આ દસ્તાવેજથી તેમને કોઈ વખત નુકશાન પહોંચતું અને એવો સંભવ ખરો કે મારી દાનત ખરાબ થાત. કેમકે માણુસની દાનત ક્યારે બગડશે તે કોઈ કહી શકાય નહીં તેથી મેં એ દસ્તાવેજની નીચે તેજ વખતે આપને બતાવેલું લખાણ લખી દીધું હતું. આવી રીતે અમારું અંતઃકરણ સાફ છે છતાં લોકોમાં અમને બેવકા કહેવામાં આવે તો અમને ખોટું લાગે કે ન લાગે ” ? આ સાંભળી અસકરી બોલ્યો:—

“ આપનું કહેલું બિલકુલ મુનાસીબ છે, હું આપના શબ્દે શબ્દને ટેકા આપું છું. ” થોડીકવાર પછી ઇલીયાસે માલતીને સવાલ કર્યો:—

“ જો આપ ખોટું ન માનો તો હું એક સવાલ કરું ? ”

“ ફરમાવો ”

“આપ મીરઝાને પોતાની ગુલામીમાં કશું કરી દો તો શું ખોટું છે ?” તરતજ માલતીએ જવાબ આપ્યો.

“આ એવોજ સવાલ છે જેમ કોઈ કહે કે માલતી થોડુંક ઝેર ખાઈ દો તો શું ખોટું છે. ?”

“ઝેર અને મીરઝાનો શો સંબંધ ?”

“ઝેરથી જીવનનો અંત લાવી શકાય અને મીરઝાની સંગતથી સદાચારનો અંત આવે. શુદ્ધિશાળીઓની નજરમાં જેમના ગુણો સારા નથી તેમની ગણતરી જીવતાઓમાં થતી નથી.” આ સાંભળી મીરઝા બોલ્યો:-

“તમે મારા આચાર વિચારમાં શું ઉણપ જોઈ ?”

“બસ મીરઝાના આ સવાલ ઉપરજ ફેંસલો છે.” માલતીએ ઉત્સાહ પૂર્વક કહ્યું:-“હું સોગંદ ખાઉં છું કે આજસુધી મને કોઈ પુરુષનો સ્પર્શ થયો નથી. હાથ મેળવવા કે વાતચીત કરવાની છુટ લીધેલી છે. એવી રીતે મીરઝા સોગંદ પૂર્વક કહે કે તે પર અીથી દુર રહ્યા છે.” આ સાંભળી અસહકારી બોલ્યો:-

“ભાઈ આ શરત તો બારે આકરી છે.”

“આકરી કંઈ નથી. વાત બીલકુલ ચોખ્ખી છે.” ઈલીયાસે કહ્યું:-“જો તેઓ મને પોતાની ગુલામીમાં કશું કરવાનો ઈકરાર કરે તો હું એવા સોગંદ ખાવા તૈયાર છું.”

“ગુલામ નહીં પણ ખુશીથી મારા માલેક બનાવી હું પોતે દાસી બનું.” માલતી ખુશીના આવેશમાં બોલી:-

“પથગમ્બર અને પથગમ્બર ઝાદીઓના અનુકરણમાં કોઈને પણ ઈનકાર હોઈ શકે. આપના જેવો નીતીમાન શવહર કોના બાગમાં ?”

“ ને આપડા મીરઝામાં શું ઝેર લયું છે. ” અસકરીએ ટકોર કરી એટલે મીરઝા બોલી ઉઠ્યો:—

“ હા કોઈ એમ પુછે કે મારામાં એમણે કયા અવગુણો જોયા ? ”

“ બસ ચુપ રહો, માફ મોઢું શા માટે જોલો છો હું આપના બધા કુટુંબોથી જાણીતી છું. ”

“ જો એમજ છે તો કહો જોમએ ? ” મીરઝાના આ બોલ સાંભળી માલતીએ ઈલીયાસને સંબોધતાં કહ્યું:—

“ આપ એમને પુછો કે એમણે એમની પાડોશણુ આબિદા સાથે કેવો વર્તાવ કર્યો. ”

“ કઈ આબિદા ? ” અધીરાં થનાં ઈલીયાસે પુછ્યું તો માલતીએ ઠાવકા પણાથી જવાબ આપ્યો:—

“ આબિદા નામની એક ગરીબ માસુમ બાળા હતી જે લાહોરમાં મારી સાથે બણતી હતી. કોઈ વખતે પોતાના સગા સંબંધીઓને યાદ કરી રૂદન કરતી તો આ મીરઝા સંબંધે પણુ કહેતી. એમના લીધેજ એ નિરાધાર અનાથ બાળાએ ધરખાર મુક્યું. મારાથી આના માટે વધુ ન પુછો મીરઝા પોતાને ખરા કહે છે તો આનો ખરો જવાબ આપે. ”

આબિદાનું નામ સાંભળતાંજ મીરઝાનો ચહેરો ઉતરી ગયો. પણ ખરાપણાના વાક્યે એવી અસર કરી કે એને ખરી વાત કહેવીજ પડી. તેણે મારા સંબંધનો બધો હિસ્સો શબ્દે શબ્દે કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું:—

“ એમાં મારો કોઈ વાંક નથી. મેં આબિદાનું કોઈ બગાડ્યું નથી. બલકે તે રૂપ ને સુંદરતાની દેવી આજ સુધી મને દરબદર બટકાવી રહી છે. ”

“ એ કેવી રીતે ? ” અસકરીએ સવાલ કર્યો.

“હા, ભાઈ એમને કહેવાદો” ઇલીયાસે નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું.

“આપ સાહેબો મને બનાવો છો પણ કાઈના પ્રેમમાં પડવું આસાન નથી. માલતીનાં લીધેજ હું આ બનાવ કહું છું નહીં તો આ ભેદ મારી સાથે કબરમાં દફન થાત.”

“વાર કહી નાંખાને?” માલતીએ કહ્યું એટલે મીરજા બોલ્યા:—

“આ કથા ઘણી લાંબી છે પરંતુ હું હુંકમાંજ પતાવું છું. મારા પાડોશમાં એક છોકરી રહેતી હતી. આબિદા એનું નામ હતું. હું પરમ દહાડે પણ એના સંબંધમાં કાંઈક કહી ચુક્યો છું. બે આજે તે અહીં હોત તો આ ત્રણમાં એ ચોથી ભળતાં સારો દેખાવ તો. તે ભારે રૂપાળી હતી. ધાર્યામાં તેર વર્ષની વય હશે. હજુ પુરી રીતે જુવાન પણ થઈ નહોતી કે મારી નજરે ચઢી ગઈ. પિતાની દવલત મારી પાસે હતી. આખા શહેરના લુચ્ચા લકંગા મારા તાબામાં હતા. મેં એના રૂપ ને મોહકતાની વાત કરી તો તેઓ રાતે તેનો પલંગ ઉપાડી લાવવા તૈયાર થઈ ગયા. અઠવાડીયાઓ સુધી એજ વાતની ચર્ચા હતી. હું મારા મનમાં નક્કી કરેલી પ્રિયતમા આવી રીતે નક્કાડી લાવતાં બે આખરૂ બને એ ચાહતો નહોતો પણ લુચ્ચા લકંગા ઈનામની લાલચે આ કામ કરવા તત્પર થઈ ગયા હતા. હું આબિદા વિના બેચેન હતો હર હમેશ તેનો ચહેરો મારી નજરો સમક્ષ રહેતો હતો તેથી કદાચ એ લુચ્ચાઓના ભરમાવવાથી ભમી જાત પણ આબિદા મહા ચતુર હતી તેણે એ ધરજ ખાલી કરી દીધું. આખા આગ્રામાં મેં એની શોધ કરાવી પણ ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો. દીલ્હીમાં એની ફાઈ રહેતી હતી અને ફાઈના દીકરા સાથે એનું સગપણ થયું તેથી તે કદાચ દિલ્લી ગઈ હશે પણ ત્યાં તપાસ કરાવી તો તે ત્યાં ગઈ નહોતી. આગ્રામાં અને દિલ્લીમાં તપાસ કરીને હું થાક્યો પણ થોડા માસ પછી ખબર મળી કે લખનઉમાં

એના જેવી એક છોકરી બહારગામથી આવેલી છે એટલે હું લખનઉ પહોંચ્યો તો સમાચાર મળ્યા કે શેખ રઝીઝીદીન નામના એક મહસ્થે આવી એક બાળાને સ્કોલરશીપ આપી લાહોર બણવા મોકલી છે. હું થોડાક સમય પછી લાહોર ગયો તો જણાયું કે આવી એક બાળા લાહોરમાં બણતી હતી પરંતુ તે પરિક્ષા પસાર કરી અહીંથી ચાલી ગઈ. મારું એની પાછળ બટકવું કાંઈ ખરાબ નિશાથી નહોતું. મારી એ ઇચ્છા હતી કે હું એ પવિત્રતાની દેવીથી નિકાલ કરી લેત અને મારી પાસે જે કાંઈ માલમિલકત છે તે તેના ચરણોમાં ધરી તેના બારણા પર દરબાન બનીને બેસત. એની મરજીમાં આવત ત્યાં જતી અને એની ઇચ્છા હોત ત્યાં ફરત. મેં બારે રંજથી આ વાત સાંભળી કે લખનઉમાં તેણે પોતાને છુપાવવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા. ક્યાંક પુરૂષનો વેપ ધારણ કર્યો, ક્યાંક ઉસ્તાની બનીને રહી અને બ્યાં રહી પરદાની સખત પાંખંદી સાથે રહી. કાંઈએ એના પગના આંગળા સરખા પણ જોયા નથી. છતાં લખનઉમાં એના ચાહકો પેદા થઈ ગયા તેથી તે લાહોર ગઈ અને ત્યાં એવી રીતે રહી કે કોઈ તેના અસલ રંગરૂપને જોઈ ન શક્યો. તે પોતાના ચહેરાને એવી રીતે એડોળ બનાવીને રહેતી કે તેની સાથે રહેનારા પણ ઓળખી શકતા નહોતા. હમેશાં છુરખામાં રહેતી. આજે લાહોરમાં તેની પવિત્રતાની ધુમ છે. હું લાહોર અને તેની આસપાસ તપાસ કરતો રહ્યો પણ ક્યાંય પતો ન લાગ્યો. પાછાં ફરીને લખનઉમાં રઝીઝીદીન સાહેબને મળ્યો કે કદાચ એમને કાંઈ બાળ મળી હોય. એમને મળતાં જણાયું કે જે મદદ એમણે આખિદાને કરી હતી તેના બદલા તરીકે રજીસ્ટર્ડ કાગળ મારફત એક હઝારની નોટ એણે મોકલી છે પરંતુ તેણે તે ક્યાંથી મોકલી છે તે પત્રમાં લખ્યું નહોતું. કવર ઉપર પોસ્ટની છાપ જોતાં જણાયું કે એ પોસ્ટ ઓફીસ મુંબઈથી ચાલીસ માઈલ પુર્વમાં આવેલી છે. આ ઉપરથી મેં માન્યું કે તે મુંબઈ કે તેની

આસપાસના સ્થળે ફરી ઠામ થએલી છે. તેથી હું આ બાબુ આવ્યો. અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત, પુના, વીજેર શહેરોમાં તપાસ કરી મુંબઈમાં મુકામ કર્યો. આખા મુંબઈની ગલીએ ગલીએ ફરી વળ્યો પણ ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો. મહીનાઓ વીતી ગયા. એટલામાં આપ સાહેબોના દર્શન થયા એટલે ભટકેલા અંતર ને લગાર આનંદ મળ્યો. પણ આપ સાહેબોના કારણે એ આનંદ પણ જવા બેઠો છે.

મીરઝા અહીં સુધી પહોંચ્યા હતા કે માલતી વયમાં બોલી ઉઠી:—

“ જુઓ ક્યાં થી ક્યાં વાત મેળવી દીધી. મને તો કહેતા હતા કે ફાઈન લેવા આવ્યો છું અને આજે એ ફાઈન પોતાની પ્રેમદા બનાવી દીધી. હવે આપજ કહો કે આવા ઉઠાવગીરોનો ભરોસો શો ? ”

“ હા બાઈ આપનું કહેવું તો ખરોખર છે. ” અસકરી બોલ્યો:—
“ મારી આગળ પણ ફાઈનુંજ નામ લીધું હતું ” આ સાંભળી અઠળાઈને મીરઝા બોલ્યો:—

“ મેં ક્યાં એવું કહ્યું છે કે હું આખી જીંદગીમાં જુઠ બોલ્યો નથી. જો હું એમ કહેત કે હું મારી પ્રેમદાની શોધમાં અહીં આવ્યો છું તો લોકો મને મજાનું સમજીને ઈંટો મારત. પ્રસંગ આવ્યો તો મેં જે ખરી વાત હતી તે કહી દીધી. આપ સાહેબો આત્રા પત્ર લખીને પુછાવી શકો છો કે મારો કેઈ સગો સંબંધી કરબલા મયો હતો. વળી હું આબિદાની શોધમાં ખરાબ ખરતા થઈ ગયો હતો તેની પણ બાળ મળશે. લખનઉમાં રઝીઉદ્દીન ને પત્ર લખીને પુછાવી શકો છો કે હું કેટલી વાર આબિદાની તપાસમાં એમની પાસે જઈ આવ્યો છું. ”

આ વાત સંભળી માલતીએ ટકોર કરી:—

“ત્યારે આ વાત તો ખરીને કે તમે ફાઇને લેવા મુખ્ય આવી નહોતા ?”

“હા.”

“તો એના પરથી સાબિત થયું કે તમે જુડ બોલવામાં પાવરધા છો ?”

“ના, એમ નથી કેક વખત જુડ બોલવાની જરૂર પડે છે તો બોલી લઉં છું.”

“એટલા માટેજ અમે લોકો જુડા માણસથી સંબંધ રાખી શકતા નથી.”

“આપની મરજી”

“નહીં તો શું માફ દિલ અને મરજી તમારી ?” આ સંભળી અસકરી બોલ્યો:

“શુરસે શાને થાવ છો ? જેનું દિલ તેની મરજી. આપ આપના દિલના માલિક છો ચાહો તેને આપો ચાહો તેને ન આપો.”

“આટલા બધામાં એક આપજ સમજદાર જણાવ છો.” માલતીએ અસકરીની તરફ જોઈને જવાબ આપ્યો એટલે મીરાઝએ ઈલીયાસની તરફ જોતાં કહ્યું:—

“બેરીસ્ટર સાહેબ તો કાંઈ બોલતાં જ નથી ? શા માટે બોલે ? આ બધું એમના લાભમાં જ રહ્યું છે ને ?”

“મને પણ એમ જ લાગે છે.” અસકરીએ ટાપસી પુરી એટલે મોહીનીએ ટકોર કરી:—

“ફરી આપ કેમ બોલો છો ?” આ સંભળી અસકરીએ કહ્યું:—

“ ખુદાના શુક કે તમે બોલ્યા, પણ અરે આ શું ? ” અસ-
કરીએ ઈલીયાસના ચહેરા તરફ જોયું તો તેની આંખોમાંથી આંસુ
વહી રહ્યા હતા. “ બાઈ રડો છો કેમ ? ”

“ રડમસ ચહેરા ન બનાવે તો પાસા કેમ પોખાર પડે ”
મીરઝા બોલ્યો:—“ આવા રડમસ ચહેરાઓને જ પ્રેમદાઓ
આવકારે છે. ”

“ તમે પણ બનાવો ” માલતી બોલી જ હતી કે અસકરી
પોકારી ઉઠ્યો.

“ અરે ખરેખર બાઈ ઈલીયાસ તો રડી જ રહ્યા છે. ”

“ ખરેખર આંસુઓથી ચહેરા તરબોળ થઈ ગયો. ”

આ જોઈ માલતીએ દિલાસા રૂપે પુછ્યું:—“ કેમ કેવી
તબીયત છે ? ”

“ માઈ દિલ નરમ છે. ” ઈલીયાસે રમાલ વડે આંખો લુંછી
કહ્યું:—“ લગાર પણ કોઈનું દુઃખી દાસ્તાન સાંભળું છું તો જીવ
ભરાઈ આવે છે. તમે લોકોએ રમુજમાં મીરઝાએ કહેલી વિતક કથા
સાંભળી ન સાંભળી કરી નાંખી પણ જે તેમણે કહ્યું તે જો સાચું હોય
તો ખરેખર વિલાપ કરવા જેવું છે. તે બાપડી બાળાએ આ નાલાયક
મીરઝાના કારણે કેવા દારણુ દુઃખો ઉઠાવ્યા. અફસોસ મને માફ
કરજો અત્યારે મારી તબીયત ઠીક નથી તેથી હું રળ લઉં છું. ”

“ વાઈ આપ પધારો, અમે પણ આવીએ છીએ ” અસકરીએ
ઈલીયાસને વિદાય કરતાં કહ્યું. ઈલીયાસના જવા પછી
મીરઝા બોલ્યો:—

“ જોવામાં આ બેરીસ્ટર કેવો ભોળો ભાલો છે પણ તેમની
રીતભાતથી માલતી બાઈને ભારે આકૃષ્ટી લીધાં છે. ”

“ તમે એને જાણતા નથી. એનો સ્વભાવજ એવો છે. ”

“ બસ હવે રહેવા દો. મેં એવા ઘણાંય જોયા હોવા છે. ”
 મીરઝા તાડુક્યો:- “ તમે એને બોળો બોળો કહો છો પણ એ મહા પાખંડી જણાય છે. જુઓને મેં એને મુસલમાન જાણી લાઈ જેવા વર્તાવ કર્યો તો તેણે ત્રણ દિવસમાંજ મારી જામેલી બાજી ઉથલાવી પાડી અને ફરી એવી બાજી રચી કે મારા પગ ઉપડી ગયા. ”

“ તમે બધાને પોતાના જેવા સમજો છો પણ ખરી વાત છે કે ઈલાયાસ કદી પણ માલતીને ખરાબ નજરે નહીં જુએ તેમજ એની સાથે લગ્ન નહીં કરે, તે તમારી ને મારી પેટે સ્વતંત્ર નથી, તે કુટુંબ કબીલાવાળો માણસ છે. તેની મા જીવતી છે. પોતાના કુટુંબ સિવાય તે બહાર લગ્ન કરી શકતો નથી. ”

“ બસ બસ રહેવા દો, આપ એના કરતાં પણ વધુ ચોક્કસ જણાવ છો. વીલાયતના શિક્ષણની કાંઈ અસરજ ઓર હોય છે. જેવામાં સીધા સાદા પણ વાતોમાં મજબની જાદુમરી ભરેલી હોય છે. હવે આપ એમ ચાહો છો કે ઈલાયાસે એમનાં અંતરમાં જે જગ્યા કરી છે તેને છીનવી લઈ પોતાનો રંગ જામે પણ ધીરજ ધરો. મોહીની ને માલતી એ એવા પાઠ બાણેલા છે કે કેણુ કેની ગુલામીને લાયક છે તે સારી પેટે જાણે છે. ” અહીં સુધી પહોંચી મીરઝા અસહરીનો હાથ પકડીને ઉભો થઈ ગયો અને માલતીને કહ્યું કે:- “ હું એકાંતમાં આબેદાની કાંઈક હકીકત પુછવા ચાહું છું. અત્યારે તખીયત બેચેન છે છતાં આપ ફરમાવો તો અત્યારેજ વાત કરું. મને બારે અજબખી થાય છે કે એ મહીનાથી હું અહીં છું છતાં હું આપની નજરોમાં નીચ છું એની ખબર ન પડવા દીધી. ”

આ સાંભળી માલતી બોલી:- “ આપ પોતે પોતાના ગુનાહનો ઈકરાર કરો છો અને ફરી એ પણ આશા રાખો છો કે હું આપથી

મુલાકાત કરતી રહું એ કોઈ કાળે મારાથી બની શકતું નથી. એકાંતમાં નહીં પણ બીજાઓની સામે પણ હું આપની સાથે વાતો કરવાનું પસંદ નહીં કરું.”

આ વાતચીત પછી બંને વિદાય થયા. અને એક કલાક પછી કોઈએ બારણું ઠોક્યું. દાસી બારણા પાસે ગઈ અને એક ચીઠી પાછી લઈને ફરી મેં દોડીને દાસીના હાથમાંથી ચીઠી લીધી અને સરનામું વાંચ્યું તો તે ઉપર માલતીનું નામ હતું એટલે મેં માલતીને ચીઠી આપી. તેણે ક્વર ફોડીને વાંચ્યું તો નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

ડીયર માલતી !

મારા ઉપર તમારા ધણાં આભાર છે. તમે જે પરોણાગત કરી છે તેનો ઉપકાર જીવી શકતો નથી. જ્યાં તમે આટલું બધું કર્યું ત્યાં મને અર્ધો કલાક એકાંતમાં વાત કરવાની તક આપો તો મોટી મહેરબાની. આબિદાની હકીકત આપની જીભે સાંભળવાની ઈચ્છા છે. તે આપની મિત્ર હતી તો હું પણ તેના ચાહકોમાં છું. બીજાઓની સામે મેં થોડા ન ધાર્યું. આપના ઉંચા વિવેકથી મને આશા છે કે આ માંગણી રદ કરવામાં નહીં આવે પછી જેવી આપની મરજી.

આપનો આભારી

ઈલીયાસ

તરતજ આ ચીઠીનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપવામાં આવ્યો.

સર્વે સદગુણ સપન્ન મી. ઈલીયાસ

મારા અહો બાગ્ય કે આપ મને પત્ર લખીને એકાંતનો વખત મંજીરો છો. મારા બારણા આપના જેવા સદાચરણી નીતીવાન માટે દર વખતે ઉઘાડા છે. આપ ચાહો તે વખતે આવી શકો છો મને દર

વખતે દુરસત છે. આપના સાથીઓની વર્તણૂંક મને પસંદ નથી
આપ એમને સાથે ન લાવો એ હું ઇચ્છું છું.

આપની શુભેચ્છક
માલતી

ચીડી પહોંચતાં પાંચજ મીનીટમાં ઈલીયાસ આવ્યો. માલતીએ
આવકાર આપી રૂમમાં બેસાડ્યો અને નીચે પ્રમાણે વાતચીત શરૂ
થઈ. ઈલીયાસે ભારે ઉત્સુકતાથી માલતીને પુછ્યું—

“ આખિદા આપની સાથે કેટલાં દિવસ સુધી રહ્યાં ? ”

“ સાડા ત્રણ વરસ સુધી મારો એમને સાથ રહ્યો છ મહીના
લખનઉ અને ત્રણ વર્ષ લાહોરમાં ”

“ શું આપ લખનઉથી સાથે જ આવ્યા હતાં ? ”

“ હા, બલકે એમણે મેડીકલ સ્કુલમાં શિક્ષણ લેવું એવી મેંજ
સલાહ આપી હતી. ”

“ તો શું ફરી એ ત્યાં પાસ થયાં ? ”

“ હા, અસ્લાહના ફઝલથી તે અને હું બંને સાથે જ પાસ
થયાં. બધામાં તેમણે પહેલો નંબર મેળવ્યો અને એ કારણે તેમને
સોનાનો મેડલ પણ મળ્યો. ”

“ તો શું તે ડોક્ટરીમાં ભારે પ્રવિણ નીકળ્યાં ? ”

“ હા, જો તે અંગ્રેજી જાણતા હોત તો હું ધારૂં છું કે આજે
ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયા હોત. તો પણ આખા સ્કુલમાં એમની જોડીમાં
આવી શકે એવી એક વિદ્યાર્થીની નહોતી. ડોક્ટરીના જ્ઞાનથી
એમને ખાસ લગાવ હતો છતાં કેઈ પણ જાતના હુન્નર કે જ્ઞાનમાં
તેઓ ઓછા નહોતાં. કેટલીક વાતોમાં તો તેમની જોડી નહોતી હું
ક્યાં સુધી સંભળાવું. મહેરી દેખાવ કરતાં એમનું અંતર વધારે
સૌંદર્યવાન હતું. દયા, નીતી, પરોપકાર અને એવાજ બીજા સહ-

મુણીથી એમનું અંતર શણગારેલું હતું છતાં પણ કોઈ દિવસ મેં એમને અંતરની લાગણીથી ખુશી ન જોયાં, દર વખતે રંજ અને ગમમાં ઘેરાએલાજ જણાયા. મીરઝા મકસુદે જે વાતો કહી તે ઉપરથી એમની ચિંતાનું કાંઈક તોલ થઈ શકે છે. હું વધુ શું કહું એમની વાતો વર્ણન કરવા કરતાં ખાસ આખિથી જોવા જેવી હતી. ”

“ એમાં આખિથી જોવા જેવું શું હતું ? ”

“ જ્યારે હું દેખાડી શકતી નથી તો ફરી તેનું વર્ણન કરવું નકામું છે. ”

“ કાંઈક તો કહો ? ”

“ આખિલા પોતાની જીવન કથા રોજ નીશીમાં દરરોજ લખતાં હતાં. એમની એ રોજનીશી વાંચવા લાયક હતી. ધણીવાર અમે એમની પેટીમાંથી રોજનીશી કાઢીને વાંચતાં હતા. જે કે આવી રીતે બીજાઓ એમની જીવન કથા વાંચે એ તેમને પસંદ નહોતું છતાં મુશ્વેતથી તેઓ કાંઈ બોલી શકતા નહોતા. રોજનીશી વાંચવાથી ખુદાની કુદરત જણાઈ આવતી હતી. ન્હાની વયની એક બાળાને કેવા કેવા સંકેટોમાં સપડાવું પડ્યું હતું છતાં અણાહે તેમને પવિત્ર રાખ્યાં હતાં. ”

“ પણ તે સ્કુલમાંથી નીકળીને ગયા ક્યાં ? ”

“ કોઈ સ્થળે નોકરી કરી પોતાનું જીવન ગાળતાં હશે. ”

“ સ્કુલમાંથી નીકળીને તેઓ પોતાને ઘેર ન ગયાં ? ”

“ ઘરમાં કોણ હતું અને કોઈની પાસે જતાં ? એ બીચારીને આ વાતથી તો ભારે દિલગીરી હતી આખા કુટુંબમાં એમને સંઘરનાર કોઈ નહોતું. દીલ્લીમાં એક ફાઈ હતી અને તેમની સાથે સગપણનો સંબંધ જોડાયો હતો. તેથી ત્યાં જઈ શકતી નહોતી અને લાહોર આવ્યા પછી એ સગપણ પણ તુટી ગયું. ફાઈના

દીકરા સાથે વિવાહ થયા હતા. તે છોકરો જાણુવા કાળે બહાર રહેતો હતો. કમનસીબ આખિદાએ તેને એક દીવસ પત્ર લખી નાંખ્યો. તે છોકરાએ જવાબ એવો નાદાની ભરેલો આપ્યો કે તેમનું જીવન કમલ કરમાઈ ગયું. તેમને પોતાની આબરૂનો ભારે ખ્યાલ હતો. પહેલાં તેમને એ છોકરા પ્રત્યે પ્રેમ હતો પણ જવાબ મળ્યા પછી એ પ્રેમ પણ ન રહ્યો. તેમને આ વાત ઉપર ભારે દિલગીરી હતી કે તેમણે પોતાની પવિત્રતા કાયમ રાખવા માટે ભારે પ્રયત્ન કર્યા છતાં તે છોકરાએ તેમને શંકાથી જોયાં. આ વાત ઉપરથી તે હમેશાં રંજ અને ગમમાં ઘેરાયેલાં જ રહ્યાં. ”

“ એ તો બધું ખરું પણ એમનો ક્યાંક પત્તો છે ? ” ઇલીયાસ વચમાં બોલી ઉઠ્યો—“ તમે શું ધારો છો ? તેઓ ક્યાં ગયા હશે ? ”

“ ગમે ત્યાં હશે આપને શું ? જીવતાં હશે તો હાથમાં સફળ દુનનાર હોવાથી ક્યાંક પહોંચીને જીવન નિર્વાહ કરતાં હશે. અને જો મરી ગયાં હશે તો તે નેક બીબીના માટે આ ફાની દુનિયામાં કાણ રડનાર હવું ? ”

આ સાંભળતાંજ ઇલીયાસની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ નીકળી પડ્યાં અને ભારે ભેંચેની સાથે રૂમાલ વડે આંસુ પુછતાં બોલ્યો:—

“ તમે આખિદાના જે મિત્રનું કહ્યું તે હું પોતે છું. એશક મેં જવાબ લખવામાં સાવચેતી અને દિલ્લે દૃષ્ટીથી કામ લીધું નથી પરંતુ તેમાં મારો દોષ પણ નથી. કેમકે એક ઉંચ કુટુંબની બાળા આવી રીતે ઘેર ત્યાગીને દર દર બટકે તો દરેક સમજી માણસ એવોજ મત બાંધશે જેવો મેં બાંધ્યો હતો. કાલ સુધી હું એ મતનોજ હતો પરંતુ તેનું આ વર્ણન સાંભળ્યા બાદ કહેવું પડે છે કે ખુદાએ પાંચ આંગળા સરખાં બનાવ્યા નથી મને તેનાથી જે પ્રેમ હતો તે ખરેખર ઘણો વધારે હતો. નાનપણમાં એના

અંદાજ તફત નિરાળાં હતાં. તેની વાતોમાં મોહકતા હતી. તેનો કાઈ ફોટો હોય તો આપો હું જોઉં તો ખરો કે જવાન થઈને રંગ રૂપ કેવું નીકળ્યું છે ? ”

“ આખો કિસ્સો સાંભળી મયા ને ખબર ન પડી કે ખુલેખા મઈ હતી કે અવરત. બધા માણસ જે આનું બારે પવિત્રતાથી પરદાની પુરી પાખંદી સાથે રહેતી હતી, સ્કૂલમાં પણ ભુરકો પહેરીને શિક્ષણ લેતી હતી તે કેવી રીતે પોતાનો ફોટો પડાવે ? શું તે કાઈ વેબ્યા હતી કે પારકા પુરૂષ સાથે ઉભી રહીને ફોટો પડાવતી. ”

“ બેશક ખરી વાત છે. તે કાઈ યુરોપીયન લેડી નહોતી. ”
 ઘેનમાંથી કાઈ ચોંકાને બોલે તેમ ઈલીયાસ બોલ્યો એટલે માલતીએ કહ્યું:—

“ હવે આપ સમજ્યા. ”

“ વાર એનું કાંઈ પણ દામ ડેકાણું બતાવી શકે છે. હું એને શોધવા ચાહું છું માટે કહો હું ક્યાં જઈને તે કઈ બાબતોએ જોઉં. ”

“ મારી સલાહ તો આ છે કે આપ અહીંજ એમને શોધો. ”

“ અહીં ક્યાં શહેરમાં ? ”

“ નહીં આપ બેઠા છો ત્યાં ”

આ સાંભળી ઈલીયાસ આમ તેમ જોવા લાગ્યો ઉઠીને સોફા ને ટેબલની નીચે અને કબાટની પાછળ જોવા લાગ્યો એટલે માલતીએ ખડખડાટ હસી પડતા કહ્યું:—

“ આપ પણ અજબ માણસ છો. તે કાઈ બીલાડી કે ઉંદરડી નથી કે આ વસ્તુઓની નીચે દબાઈને બેઠી હોય. અરે જનાબ આપ એને પોતાના અંતરમાં શોધો અંતરમાં ”

“ આપ હવે ગંભીરતા મુકીને રમુજે ચઢ્યા છો. મારી સાથે આવું વર્તન ન કરો હું બારે પરેશાન છું. ” ઈલીયાસ અહીં મુધી પહોંચ્યો હતો કે બહારથી મીરઝાનો સાદ સંભળાયો:—

“ અરે એરીસ્ટર સાહેબ બહાર આવો, જુઓ આપને લેવા માટે આગ્રાથી માણસો આવ્યા છે. ”

વીલાયતના મુસાફરો ન્યારે સ્ટીમરમાંથી મુંબઈના બંદરે ઉતરે છે ત્યારે તેમના નામ પેપરમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. ઈલીયાસનું નામ પણ પેપરમાં પ્રગટ થઈ ચુક્યું હતું છતાં તે મકાન ઉપર ન પહોંચ્યો તો સગા સંબંધીઓમાં બહારાટ ફેલાયો અને તેમાંના કેટલાક એને શોધવા મુંબઈ આવી પહોંચ્યા અને હોટલોમાં તપાસ કરતાં એક હોટલમાંથી એમના ઉતારાની ખબર મળતાં તેઓ અહીં આવી પહોંચ્યા ઈલીયાસ ધરના માણસોને જોઈ બારે ગભરાયો અને તે લોકોમાં કાંઈ શંકાઓ જન્મ પામે તે પહેલાંજ તે આવેલા માણસો સાથે દેશ રવાના થઈ ગયો. અસકરીને પણ એની સાથે જવું જોઈતું હતું પરંતુ તે અહીંની દિલ્લચરપીઓમાં એવો લીન થયો કે જવાનું નામ ન લીધું. તેણે એટલો પણ વિચાર ન કર્યો કે ઘેર ઉપર માબાપ વરસોથી વિખુટા પડેલા પુત્રના વિયોગમાં ઝુરતા હશે અને વાટ જોતાં જોતાં તેમની આંખો થાકી ગઈ હશે. તે લાંડનથી ઘર જવા રવાના થયો પણ મુંબઈમાં બેચાર સુંદર ચહેરા જોતાંજ ધરને જુલો ગયો. બીજે દીવસે અસકરી અમારે ત્યાં આવ્યો. તો મોહીનીને માલતી એની સામે જવા રાજ નહોતી પણ મેં આજના દીવસે એની વાત સાંભળવાને કહ્યું પણ માલતીએ આજે ન મળવાનું જણાવતાં કહ્યું:—

“ મારો મન છે કે એને બેચાર દીવસ મુલાકાત ન આપવી જો તે પોતાના નિશ્ચયમાં દ્રઢ અને અડગ હશે તો ફરી જોઈશું. ”

“ વાત તો ઠીક છે પણ તેને નિરાશ ન કરો. આપણી કસોટી ઉપર ઉતરતો હોય તો ખોટું શું છે ? તમો વળી ક્યાં મુધી એમ

કુંવારી રહેશો ? છેવટે લમ તો કરવાં જ પડશે ને ? ઉમેદવારે આવવાનો આજ સમય છે. સમય વીતી જવા પછી કોઈ કોડીમાંય નહીં પુછે. દુનિયાના ફેરફારનો હજુ તમને અનુભવ નથી. જે ચાલચલણ સારા હોય અને તમને નલાવી શકે એવો હોય તો શરેહમાં શાની શરમ ”

માલતીની ઈચ્છા પ્રમાણે એ ત્રણ દીવસ બહાના ખતાવીને મુલાકાત ન આપી ચોથા દીવસે અસકરીને માણસ મોકલી બોલાવ્યો. અસકરીએ આવતાં જ કહ્યું:—

“ હવે હું ઘેર જવા ચાહું છું. ક્યાંક એમ ન થાય કે મારી શોધમાં પણ માણસો આવે. ”

“ જરૂર જાવ ” માલતીએ ટકોર કરી:—

“ આપ અત્યાર સુધી ઘેર ન ગયા એજ અજબ જેવું છે. ”

“ એમાં અજબ જેવું શું છે ? પુરૂષો તો બહારજ રહે છે. પાંચ વરસ સુધી હું વિલાયતમાં રહ્યો તો અઠવાડીયા બે અઠવાડીયાં અહીં મુબંઈમાં રહી ગયો તો શું હરકત છે. બે ત્રણ દીવસથી આપ સાહેબો તરફથી જે બેપરવાઈનો વર્તાવ જોવામાં આવ્યો તેથી હવે જીવ ઉચાટ થઈ ગયો છે. મુબંઈમાં સાફ લાગતું નથી. જે એવો વર્તાવ આપ તરફથી ન થયો હોત તો થોડોક સમય વધુ રહેત. જે મને એવી ખબર હોત કે ઈલીયાસના જતાંજ તમે આંખો ફેરવી લેશો તો હું ઈલીયાસની સાથે જ રવાના થઈ જાત. ”

“ આપ ખોટું ન માનો, અમે પારકા પુરૂષોથી મળતા અચકાઈએ તો તે આપ અબીમાન કે ગર્વ ન સમજો. અમે પણ મનુષ્ય છીએ જે વસ્તુ આપને ખુશી કરી શકે છે તેજ અમારા માટે પણ ખુશી આનંદનું કારણ છે પરંતુ આપ જાણો છો કે અહીં જાતી એવી છે કે જેમ કાયા રંગનું કાપડ, લગાર પાણીના ટીપા

પડ્યા કે ડાઘ લાગી ગયો. એટલા માટે અજણા પુરૂષો સાથે વધુ મેળ મેલાપ મુનાસબ નથી. ”

“ અજાણતાનું મટી જવું કાંઈ મુશ્કેલ નથી એતો આપના હાથમાં છે. ”

“ આપનું કહેવું મુનાસબ છે પરંતુ દમડીની હાંડલી લેવા જઈએ છીએ તો તેને પણ ઠોકી બળવીને લેવાય છે તો જીંદગી સુધીનું સગપણ જોડવું રહેલું નથી. એક બીજાએ અરસપરસ ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ અને એના માટે વખત અને અજમાયશની જરૂર છે. ”

આ સાંભળી અસકરીએ કહ્યું:—“ મેં અજમાયશ કરી લીધી. એક વફાદાર પતિન માટે જે વાતોની જરૂર છે તે મોહીનીમાં સંપૂર્ણ રીતે મવજુદ છે. હું એમનો શુલામ બનવા તઈયાર છું. ”

“ તૈયારીની વાત ખોટી ” માલતી બારે ગંભીરતાથી બોલી:—“ પહેલાં મનમાં એક વાત નક્કી કરી લો. માત્ર હૃદયના ઉભરાથી કાંઈ વળતું નથી. જીવાનીના ઉભરા કેવા હોય છે તેનો અનુભવ નથી. છતાં જગતના બનાવો આપણને બતાવી રહ્યા છે કે વાતો ઉપલક્ષીયા ન હોવી જોઈએ. માટે મારી વીનંતી છે કે પહેલાં આપ એ નક્કી કરો પછી જોઈશું ” માલતી અહીં સુધી પહોંચી હતી કે મોહીની વચમાં બોલી ઉઠી:—

“ બહેન મને તો એ સગપણ પસંદ નથી. ”

“ એમનામાં કઈ ખુરાઈઓ જોઈ ? ”

“ જે આપને એમનામાં કાંઈ ખોડ ખાંપણ જણાતી નથી તો આપ એમનો સુખેથી સ્વિકાર કરી લો, એમનામાં ભલે કાંઈ ખોડ ખાંપણ ન હોય મને લાગતી ઈચ્છા નથી. હું તો આ જાનજામ ફસવા માંગતી નથી. ” મોહીનીનો સાદ જવાબ સાંભળીને લગાર

બોઠા પડતા અસકરીએ માલતીને સંબોધતા કહ્યું:—

“ ખરી વાત તો આ છે કે હું આપને ચાહું છું. મોહીનીનું નામ તો એમજ લઈ લીધું હતું. ”

આ સાંભળી મણી અને મોહીનીએ માલતીને મુખારકબાદ આપી તો માલતીએ લજ્જાથી નીચી ગરદને જવામ આપ્યો:—

“ હજુ એ પોતાને ઘેર તો જાય. ત્યાં સલાહ તો કરી જુએ. કુટુંબ કબીલાના લોકો એમને ભાગ્યેજ બહારની વહુ લાવવાની રજા આપશે. વળી એ પોતે પણ ખુબ વિચાર કરી લે. ”

“ લગ્ન હું કરીશ તેમાં ખીજની સલાહની શું જરૂર છે. હું તો લગ્ન કરીને અહીં જ વસીલાત શરૂ કરીશ અને તમને સાથે રાખીશ. લગ્નના ખર્ચરજ નહીં આપું. ”

“ હું આવા લગ્ન પસંદ કરતી નથી. કુટુંબથી છુપી રીતે લગ્ન કરી મારી સાથે રહો, અને કુટુંબના માણસો પુછે તો તમે જુહું બોલો અને જો ખરું બોલો તો કુટુંબ કબીલાથી મને મેળવી ન શકો. આવા લગ્નને મારો દુરથી સલામ છે. ” માલતીએ ચોખું પરખાવ્યું એટલે અસકરીએ કહ્યું:—

“ એમાં શરીઅતનો તો કાંઈ બાધ નથી. તમે રાજી હોવ તો મારે ખીજનું શું કામ ? ”

“ આવી વાતો કોઈ ખીજને જઈને કહો. મને શી પડી છે કે હું છુપી રીતે લગ્ન કરીને નકકામી જંગલમાં પડું. ”

વાતો અહીં સુધી થવા પામી હતી કે મેં દાસીને મોકલી એ ત્રણેને મારી પાસે બોલાવી લીધી એટલે અસકરી ઉચાટ દીલે વિદાય થઈ ગયો અને ખીજે દીવસે ઘેર રવાના થઈ ગયો. મેં માલતીને કહ્યું:—

“ હવે પારકા પુરૂષો સાથે મેળખીલાપ રાખવું યોગ્ય નથી. આ લોકોનું આવવું ખીલકુલ બંદ કરી દેવું જોઈએ. સગપણ શાદીની

વાતો સમય આવતાં થઈ રહેશે. આખરફાર કુટુંબોની દીકરીઓ પેટે કોઈ વાત આવશે તો વિચાર કરીશું. આજ કાલના રીવાજ પ્રમાણે આંખો બંદ કરીને કુઠી પડવું પણ સારું નથી અને અંગ્રેજોની પેટે કોર્ટ શીપ પણ ઠીક નથી. અત્યાર સુધી જે કાંઈ થયું તે ખોટું થયું. જ્યારે તમે સુસલમાન થઈ ચુક્યાં છો તો ઇસ્લામના બધા ફરમાનો ઉપર પાળંદીની સાથે અમલ કરવો જોઈએ. તમે નથી જાણતાં કે જ્યાં સ્ત્રી પુરૂષે એકઠાં થઈને વાતચીત શરૂ કરી કે ત્યાં લાનતી શયતાન પોતાનું બધું કામકાજ મુકીને આવી પહોંચે છે. ”

આવી રીતે એક અઠવાડિયું પસાર થયું અને ઈલીયાસ મુંબઈ આગ્યો. હોટલમાં મુકામ કરીને માલતીના નામે ચીઠી મોકલી. જેમાં લખ્યું હતું કે:—“ જો તમે મને માત્ર પંદર મીનીટ આપી શકતાં હો તો હું ઉભા ઉભા બે વાતો તમારાથી કરી લેવા ચાહું છું. ” માલતી ચીઠી વાંચીને મારા તરફ જોવા લાગી. મેં કહ્યું:—

“ હું મારા વિચાર ઉપર મક્કમ છું. તમે એમને ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખી દો કે પારકા કે ના મેહરમ પુરૂષોની સાથે મળવું શરીર સુસલમાનોમાં દસ્તુર નથી. શરીરઅતની નજરે પણ યોગ્ય નથી. અત્યાર સુધી જે કાંઈ થયું તેજ બધું થયું અને ખોટું થયું. ”

માલતી આવો જવાબ લખવા અચકાતી હતી એટલે મેં પોતે જવાબ લખીને દાસીને આપ્યો. માલતી ના પાડતી જ રહી અને મેં દાસીને વિદાય કરી દીધી. તે બાદ મેં માલતીને કહ્યું—

“ જવાબ તમારી તરફથી લખાયો નથી. તમારી મરજી વિરૂદ્ધ જવાબ લખવાનો મને હક નથી. મેં તો એ જવાબ મકાનના માલીકના ફરજે લખ્યો છે એટલે તે સમજી જશે કે તુરકાના ખાતુનની ઈચ્છા નથી. ”

“ પણ આવી રીતે એ બાપડને પળવીને તમે શો લાભ ઉઠાવશો ? ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ તમે અસહરીને જે જવાબ આપ્યો તે મને ઘણાજ પસંદ પડ્યો. મારી ફાઈ કાઈ કાળે પણ મને પોતાની વહુ તરીકે પસંદ નહીં કરે. મારા કુટુંબની રીતભાત હું સારી પેઠે જાણું છું હવે મને એ ઇચ્છાજ નથી કે હું મારા ફાઈબાની સાથે જઘન રહું. તે સાથે હું એ પણ ચાહતી નથી કે ઇલીયાસની સાથે હું છુપી રીતે લગ્ન કરી લઉં અને મારી એ પણ ઇચ્છા નથી કે ઇલીયાસ પોતાની માને નારાજ કરી મારી સાથે લગ્ન કરી લે, ”

“ તો ફરી શું થશે ? ”

“ ધીરજ ધરીશ. શું માફ અંતર ઇલિયાસને જોવા અને મળવા નથી ચાહતું ? જરૂર ચાહે છે પણ શું એને જોઈને હું બહાવરી બની જાઉં ? જે કાંઈ થયું. એની ચીડીનો જવાબ લખતાં માફ હૃદય અને હાથ બંને ધુરંજતા હતા પણ જે લખાઈ ગયું તે ખરું મન દુઃખે છે પણ જે કાંઈ થયું તે સાફ જ થયું. સંબંધ વધારવાથી શો મતલબ ? ” આ સાંભળી માલતી બોલી:—

“ હું એમને મારા તરફથી ખીજી ચીઠી લખું અને પહેલાં જે ધરમાં એ ઉતર્યા હતા ત્યાં બોલાવું અને તેમને રૂબરૂ મળીને વાત ન કરું પણ પરદામાં રહીને વાતચીત કરું, જોઈં તો ખરી તે શું કહેવા માગે છે ? વળી આમ ખીજી ધરમાં મળવાથી તે સમજી જશે કે હું તુરકાના ખાતુનથી છાની મળું છું. ”

“ તમારા કરતાં માફ મન બેતાબ છે. મેં લખતાં તો જવાબ લખી દીધો પણ મારા અંતરનો જે હાલ થઈ રહ્યો છે તેનો હું જ તોલ કરી શકું છું. હૃદય અને બુદ્ધી વચ્ચે જંગ જામ્યો છે. બુદ્ધી નરસા પરિણામથી ડરાવે છે અને હૃદય તો એજ ચાહે છે કે દોડીને

ઈલીયાસને બેટી પડું. આટલા ઉપરથી તમે સમજો કે જે ઈલીયાસથી સંબંધ વધે તો પરિણામ શો આવે ? ”

“ વધારે પડતી બુદ્ધી પણ જીવની જંગળ બની બેસે છે હું તો સાવ સીધી વાત આટલીજ જાણું છું કે તેઓ તમારા ઉપર મરી પીટે છે ને તમને તેમતા પર હેત છે. હવે વાર કરવી નકામી છે. આજેજ ખિરમીલ્લાહ બોલીને સોહાગલુ બની જવ. વિચારો તો ખરા આપણે આમ ક્યાં સુધી મહાજનના વાછરડાની પેઠે છુટા ફરતા રહીશું. ક્યાંક લગ્ન કે નિકાહનો સંબંધ થાય તો સારું ” માલતીએ પુરા આવેશમાં કહ્યું જેના જવાબમાં મેં પુર ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો:—

“ ખુદાનો આભાર માનો કે તમારું છુટાપણું હજારો લાખો માણસ માટે અબીમાન લેવા જોગ છે. રહ્યો મારો ને ઈલીયાસનો મામલો. તો જુઓ કિસમતના બીતરમાંથી શું જાહેર થાય છે. એટલી કાઈ જલદી નથી.

તે દીવસે આટલી વાતો થઈ. એ ત્રણ દીવસ પ્રછી તૈયજી બેરીસ્ટરને ત્યાંથી એક દાસી બોલાવા આવી. આ કુટુંબમાં અમારી આવજવ હતી. એ આખું કુટુંબ સુશિક્ષિત કેળવાયલ અને મુંબઈમાં ઘણુંજ આગળ પડતું છે, એમની બાનુઓ પણ ભારે વીવેકી નીતીવાન અને કેળવાયલી હતી. અમારી સાથે એ કુટુંબનો સારો સંબંધ હતો. એટલે દાસીના આવવાથી માલતી ગઈ. માલતી ત્યાં પહોંચી તો ઈલીયાસ સામે ન આવ્યા પણ તેમણે કહેવડાવ્યું કે “ તમારી પાસે આખિદાની કાઈ નીશાનીની વસ્તુ હોય તો મને આપો. ” તે વખતે માલતીને ખાત્રી થઈ કે ઈલીયાસ મને ખરા અંતઃકરણ પુર્વક ચાહે છે. માલતીએ નીશાની આપવાનો વાયદો કર્યો અને રાતે જમવાનું આમંત્રણ આપતી આવી. ત્યાંથી આવતાં

માલતીએ મારા હાથમાં દસ રૂપીઆની નોટ મુકી અને કહ્યું:-
 “બેરીસ્ટર સાહેબે પોતાના નાહના બાળકને જોવા માટે બોલાવી હતી.
 મારી તપાસમાં તો તે માંદો નહોતો, જાણ્યામાં ધલીયાસની બલા-
 મણુથી મને બોલાવી હશે. મને તેના પ્રત્યે ભારે દયા આવે છે.
 હું એને રાતે જમવાનું આમંત્રણ આપી આવી છું. જ્યેન તમે તેને
 ન તડપાવો. અને પરદો પણ ન કરો. ક્યાંક તે તમારી લાલમાં
 ગાંડો ન બની બેસે. તેણે મને કહેવડાવ્યું કે તમારી પાસે આબિદાની
 કોઈ વસ્તુ હોય તો નિશાની દાખલ મને આપો. હું એને આબિદાની
 યાદગાર તરીકે મારી પાસે રાખીશ. બસ આટલા કામ માટે મને
 બોલાવી હતી. કોઈ વિચાર તો કરો. બાપડો આત્રાથી તમારી કોઈ
 વસ્તુ નિશાની દાખલ લેવા આવ્યો છે. એ ગાંડપણ નહીં તો
 બીજું શું છે ? ”

“ એ ન તો ગાંડો છે ન તો પાગલ છે તમારી મજલીસમાં
 આવવાનો એને ચરકો છે. એણે તો પોતાના મનથી આ વાત
 બનાવી છે. તમે એને બોલાવ્યો તે સાઈ કયું”. આવવાદો પણ હું
 બીહું છું કે ક્યાંક સંબંધનો વધારો ખરાબ પરિણામ ન લાવે. ”
 આ સાંભળી માલતીએ ભારે આજીજીથી કહ્યું:-

“ આજે તમે માત્ર મારી ખાતર એટલું કરો કે આવનામાં
 ઉભા રહીને પોતાનો ચહેરો દેખાડી દો. સારી નિષ્ઠાથી એક નજરે
 જોવામાં કોઈ એબ નથી. જુઓ તો ખરા તે તમારો ચહેરો જોઈને
 શું કહે છે. જો તે તમને પસંદ કરે તો જાહેર થઈ જવ. ”

“ તો તમે એમ કહો છો કે મારે તેની આગળ જાહેર
 થઈ જવું ? ”

“ હું એમ નથી કહેતી, કપાટના આઈનાની બાજુમાં ઉભા
 રહેજો એટલે તમારું પ્રતિબીંબ પડશે. હું એને કહીશ કે જુઓ તો

ખરા દર્પણમાં કેવો સુંદર ચહેરા દેખાય છે બસ એક ઝલક બતાવી ખસી જાવો. તે તમને ઓળખી નહીં શકે ચાર વર્ષની મુદતમાં તમારામાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે એટલે ભાગ્યેજ તે ઓળખી શકશે. ”

માલતીએ આટલું બોલીને ભારે આજીજી કરી એટલે હું રાજી થઈ ગઈ પણ મને ખબર નહોતી કે તે શું કરવા ચાહે છે સાંજે જ્યારે ઈલીયાસ આવ્યો તો માલતીએ જુદીજ ઢબે વાતચીત શરૂ કરી.

“ મેં સાંભળ્યું છે કે અંગ્રેજોએ એક એવી વિદ્યા ચાલુ કરી છે કે જે વડે તેઓ મરેલા માણસોના આત્માઓને બોલાવે છે અને મનુષ્ય આકૃતિમાં તેને દર્પણમાં દેખાડી આપે છે. ”

“ હા, વીલાયત જવા અગાઉ એવું જ કંઈ મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ વિલાયતમાં જઈને હું તો મારા અભ્યાસમાં એવો ગુંથાયો કે આવી વાતોની તપાસની તકજ ન મળી ” ઈલીયાસે આ વિદ્યાની અસલીયતનો ઈકરાર કરતાં કહ્યું:—“ પણ એમાં કંઈને કંઈ અસલીયતતો હશેજ નહીં તો આવી વાત પ્રખ્યાત ન થાત. ”

“ ખુદામાં તો બધી વાતની કુદરત છે પણ આવી વાતો શુદ્ધી વિરૂદ્ધની જણાય છે. ” માલતીએ કહ્યું જે ઉપરથી ઈલીયાસ બોલ્યો:—

“ આવી વાતોની જ્યાંસુધી અસલ ન શોધવામાં આવે ત્યાં સુધી વિરૂદ્ધ જણાય છે પણ અસલીયત જણાઈ આવતાં તે શુદ્ધી વિરૂદ્ધ જણાતી નથી. જો અહીં કંઈ એ વિદ્યા જાણનાર હોત તો અબ ઘડી ખબર પડી જાત કે આબિદા જીવતી છે કે નહીં ”

“ મુવે એના દુશ્મન ! ” ન્યાં હોય ત્યાં અલ્લાહ એમને મુખી ને તંદુરસ્ત રાખે. ”

“ હું એમ નથી કહેતો કે તે આ દુનિયા મુકીને ચાલી ગય છે પણ આત્મામાં મને એવોજ કાંઈ વિચાર આવતાં હું અહીં તમારી મુલાકાતે આવ્યો છું, જો એ જીવતી હોત તો ક્યાંક તો બાળ મળી આવત. પરિક્ષા પસાર કર્યા પછી એ શુભનામીમાં શા માટે જીવન માળત. ”

“ વાઈ ત્યારે હું તમારો વહેમ ટાળવાનો ઉપાય કઈ છું. જુઓ પેલા સામેના મકાનમાં એક બંગાલીબાણુ રહે છે તે આ વિદ્યાનો પારંગત છે તેને બોલાવી લાવો. પાંચ રૂપીઆ એને આપીને એટલું જ કહેજો કે મારી સાથે આવો તમારે કાંઈક કામ છે. તે આવશે આવશે. બીજું કાંઈ કહેશો કે પુછશો તો તે નહાસી જશે. ”

માલતીની આ વાત સાંભળતાંજ ઇલીયાસ સામેના મકાનમાં ગયો અને બાણુને બોલાવી લાવ્યો.

માલતીએ પહેલાંથીજ મોટું દરપણુ દરવાજાની સામે મુકી તેના ઉપર કપડાનો ગલેફ ચઢાવી દીધો. ન્યારે ઇલીયાસ બાણુને લઈ અંદર આવ્યો તો તેણે બાણુને કહ્યું કે:-“ જો આપ મરદાના આત્માને મનુષ્ય આકૃતિમાં બોલાવી શકતા હોતો આખિદાના આત્માને બોલાવો. ” બાણુ બાપડો ભાડાચીઠી ને દસ્તાવેજ લખનારો હતો. તે એમજ સમજીને આવેલો કે કોઈ ભાડા ચીઠી કે દસ્તાવેજ લખાવવા હશે પણ અહીં ઇલીયાસના વચનો સાંભળી આભોજ બની ગયો. અને મનમાં બળડવા લાગ્યો, ઇલીયાસ સમજ્યો કે તે કોઈ મંત્ર જપે છે. માલતીએ ઇલીયાસનું લક્ષ દર્પણની સામે ખેંચ્યું અને દાસીને કહી દર્પણનો ગલેફ ઉતારાવી નંખાવ્યો ઇલીયાસ આખિદાના દર્શન માટે આગળ વધ્યો. માલતીના ઇશારાથી હું

દરપણની સામે બાબુથી પસાર થઈ ગઈ. બાબુએ માફ પ્રતિબિંબ ન જોયું પણ તે અમને બધાને પાગલ સમજ્યો અને કદાચ કોઈ આક્રમક ન સપડાઈ જાય એમ સમજી ચાલતો થઈ ગયો. ઈલિયાસે મને જોઈ અને બાબુને જોયો તો તે ચાલતો થયો હતો. ઈલિયાસ સમજ્યો કે બાબુ જો ચોખ્ખો હોત તો તેની વિદ્યાના કાગળે હું પણ ચોલત. એટલે તે બાબુની પાછળ દોડ્યો અને બાબુને પકડી લીધો. બાબુ ઈલિયાસને પાગલ સમજતો હતો તેથી જુઓ પાડવા લાગ્યો. લોકો એકઠા થઈ ગયા આ જોઈ મેં દાસીને તરત મોકલી ઈલિયાસને ઉપર બોલાવી લીધો. તે ઉપર આવતાંજ સીધો દર્પણ આગળ આવ્યો પણ દર્પણમાં એના પોતાના ચહેરા સિવાય બીજું કંઈ ન દેખાયું આ જોઈ માલતીએ પુછ્યું:—

“ આપે દર્પણમાં શું જોયું કે બાબુની પાછળ પામલોની પેઠે દોડ્યા ? ”

“ મેં શું જોયું અને કેવો આનંદ અનુભવ્યો તે માફ પોતાનુંજ મન સારી પેઠે જાણે છે. કાણ જાણે આબિદા પર શું વીત્યું હશે. ”

આ પછી તે પામલોની પેઠે બબડવા લાગ્યો. રખેને તે પાગલ ન થઈ જાય અને તેનું ભેજું ચરકી ન જાય એમ ધારીને માલતી મારા ઓરડામાં આવી. તે શા માટે આવી છે એવો હું વિચાર કરું તે પહેલાં તેણે ઈલિયાસ ને ઓરડામાં આવવાનો ઈશારો કર્યો અને તે બેબાકજો બનીને ઓરડામાં ઘસી આવ્યો અને મને જોતાં જ સત્ત્રય પુતળાની પેઠે હકકો બકકો રહી ગયો. હું નદાસવાનો વિચાર કરતીજ રહી પણ મારા પગ સોસો મણના ભારે થઈ ગયા અને હાલો ચાલી શકી નહીં. માલતીએ આ શબ્દો સાથે ઈલિયાસની અજાયબી દુર કરી.

“ આ રહ્યાં બી આબિદા બાનુ જે તુરકાના ખાતુન બનીને આ મકાનમાં બીરાજે છે અને દર્પણમાં દર્શન આપી તમને શોહન્યુબકની પેઠે બેસે છે. ” આ સાંભળી મેં માલતીને કહ્યું:—

“ માલતી જે કે જાહેરમાં તમે મારી ખેરખવાહી કરી છે પરંતુ તે મને પસંદ નથી. જે માણસે કોઈ પણ જાતની તપાસ વિના મારી પવિત્રતા પ્રત્યે શંકા જાહેર કરી મને બદકાર ધારી ઘીધી એવા માણસને હું જેવાનું પસંદ કરી શકતી નથી. ” આ સાંભળી ઈલ્હીયાસ કાંઈ બોલવા ચાહતો હતો કે મેં તેનો હાથ પકડીને આરામ કુરસી ઉપર બેસાડી દીધો અને હું માલતીની પાસે જઈ બેઠી. ઈલ્હીયાસે મને પોતાથી દુર જઈને બેસવાની મના કરી પણ મેં કંઈ દીધું કે—

“ જ્યાં સુધી તમે પર પુરૂષ છો ત્યાં સુધી મારે તમારી સામે આવવું પણ ન જોઈએ બસ આટલી છુટ ઉપર જ ધીરજ ધરો કે મેં તમારાથી પરદો તોડ્યો. ”

આમ તેમની વાતચીત થયા બાદ ઈલ્હીયાસે તેજ દીવસે મારી સાથે નિકાહ કરી લેવાની ઈચ્છા જાહેર કરી પરંતુ મેં મારી આ શરત રજુ કરી કે જ્યાં સુધી મારા કોઈમા આ નિકાહ માટે રાજી ન થઈ જાય ત્યાં સુધી હું નિકાહ કરી શકતી નથી.

આ છેવટનો જવાબ સાંભળી ઈલ્હીયાસ તરતજ આગ્રા રવાના થઈ ગયો. તેણે ધારેલું કે અંમાને રાજી કરી લેવા આશાન છે પણ તેમાં તેણે ભૂલ ખાધી બે અઢવાડીયા સુધી તેણે દરેક રીતે અંમાને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરી જોયા પણ ડોશી ગાજી નજ થયાં ને કોઈ કાબે પણ મને પોતાની વહુ બનાવવા પસંદ કરતા નહોતા. છેવટે ઈલ્હીયાસ નિરાશ થઈ ને પાછો મુંબાઈ આવ્યો અને મને સમજાવવા લાગ્યો પણ મેં તો ના ની હા નજ બણી. માલતી કુદુંબી કારણોથી

અંજળી હતી તેથી તે નિકાહ કરી લેવા પર બાર આપતી. અને શરેઅમાં શું શરમ વિગેરે કહી મને નિકાહ કરવાને સમજાવતી.

ઇલીયાસે મારા માટે આત્રા મુક્યો અને મુ'અઈમાં વફીલાત શરૂ કરી દીધી. મને સમજાવવામાં તેણે કોઈ વાતની કસર ન રાખી પણ મેં જે શરત મુકી હતી તેના ઉપર હું કાયમ રહી. ઇલીયાસે મુ'અઈમાં સારી લાગવગ વધારી અને તેનું કામકાજ પણ ચાલી ગયું. ઉંચા કુટુંબોમાં તેની આવજાવ પણ થવા લાગી એટલે તેણે શહેરના સંભવિત કુટુંબોની મારફતે મને નિકાહ કરી લેવા બાર અપાળ્યો પણ હું એકની બે ન થઈ. તે દરરોજ મારે ત્યાં આવતો, કેટલીક વખતે ખાવા પીવાનું પણ મારે ત્યાંજ રાખતો પણ હવે અમે તેનાથી પરદો કરતા હતા.

નિકાહના ઇનકારથી સર સિકારથ કરનારા કુટુંબોના મન કચવાયાં એટલે મેં મુ'અઈ મુકવાનો વિચાર કર્યો. મુ'અઈ મુકીને ક્યાં જવું એના ઉપર સલાહ થઈ અને કલકત્તા જવાનું નક્કી કર્યું પરંતુ કલકત્તા જતાં પહેલાં મેં મણીનું ક્યાંક ઠેકાણું કરી દેવાનું નક્કી કર્યું. વિચાર કરતાં મને એજ યોગ્ય જણામું કે વડોદરે જઈ એને એના પિતાને સોંપી દઉં. ધરના બધા સરસામાનને વેચી નાંખી ધર ખાલી કરી દઈ રાતની ગાડીમાં અમે બધા વડોદરે રવાના થયા, સવારમાં વડોદરે પહોંચી ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો અને મણીના પિતાને એક અગત્યના કામસર આપથી વાતચીતની જરૂર છે માટે તરત પધારો એવી ચીઠી એક ગાડીવાળાને હાથે મોકલી આપી. થોડીજ વાર થઈ હશે કે મણીના પિતા આવ્યા. મેં મણીને બાબુના ઝોરડામાં બેસાડી એના પિતાથી વાતચીત શરૂ કરી. રૂમમાં માત્ર અમે બે જણાજ હતા. મેં ધુરખાથી પોતાનું શરીર છુપાવેલું હતું. જ્યારે મણીના પિતાએ મારી જીભે મણીનું નામ સાંભળ્યું તો તેણે શરમથી ગરદન નીચે ઝુકાવી લઈ કહ્યું—

“ એ તો ક્યારનીય મારા મનથી મરી ચુકી છે એનું નામ ન લો. આ વાત માટે મને ઓલાવ્યોહોય તો મારે એ સાંભળવી નથી.” એટલું બોલી મણીને પિતા ઉઠવા ચાહતો હતો કે મેં એને બેસાડ્યો અને ભારે ધીરજથી મારી વાત સાંભળવા હાથાર બનાવ્યો. ભારે રકડક પછી તે કાંઈક નરમ પડ્યો એટલે મણીએ આવી પિતાના પગો ઉપર માથું મુકી દીધું. બાપ દીકરી રડી પડ્યાં ને એક બીજને ભેટયાં માફ કામ પુરું થયું. પિતાએ એને પોતાની પાસમાં લેવાની હામી લાગી નાતમતના મુકાબલાની હિમ્મત બતાવી અને જો કદાચ નાતમત એને સંધરવા તૈયાર નહીં થાય તો નાતમતને તરછોડી દેવા પણ એ તૈયાર થઈ ગયા, મણી આજે અમારાથી વિખુટી પડે છે. એ વિચારથી અમે બધાને ઝોણું આવ્યું પણ શું કરીએ. એમ ક્યાં વિના છુટકોજ નહતો. સમાજે તરછોડેલી બાળા પોતાના પિતાને ત્યાં ગઈ એ સંતોષ સાથે અમે વિદાય લીધી. મણી અને તેના પિતાએ આગ્રહ કરી એક દીવસ અમને થોભાવ્યા. બીજે દીવસે અમે અમદાવાદના માર્ગે અજમેર આગરા થઈ કાનપુર આવ્યા અને ત્યાંથી અવધ રોહીલ્લ ખંડ રેલ્વેમાં અયોધ્યા આવ્યા અને ત્યાંથી ગોરખપુર પહોંચ્યા.

બાબ ૭

મોહીની અને માલતીનું બાળપણ ગોરખપુરમાં વીતેલું હોવાથી એમને અને એમના લીધે મને ગોરખપુરથી ખાસ લાગણી હતી. મોહીની અને માલતીના કુટુંબની શોધ કરવાની ઈચ્છા હતી પણ ગોરખપુર પહોંચ્યા પછી જણાયું કે આ બંને બાળકોએને લઈને જે સ્ત્રી નેપાલની સરહદ તરફથી આવી હતી તે એક ગુણીકા હતી અને ખાસ ગોરખપુરની રહીશ હતી પરંતુ હાલ તેનો અંતકાળ થઈ ચુક્યો હતો. તપાસ કરતાં એ ગુણીકાના સંબંધીઓની મુલાકાત થઈ તેમણે જણાવ્યું કે મરનાર ગુણીકા જે બે બાળાઓને નસાડી લાવી હતી તે એક આબરૂદાર મુસલમાન કેપ્ટનની દીકરીઓ હતી. સને ૧૮૫૭ ના બળવામાં ચાહઝાદા ખીરજીસ કહરની સાથે એક ખાનદાની કુટુંબનો અમીરઝાદો નેપાલ આવ્યો ગયો હતો અને ત્યાં એક ઉંચા લશકરી હોદ્દા પર નીમાયો હતો. સામાન્ય રીતે ગોરખપુરમાં એવી અફવા ફેલાઈ હતી કે નેપાલના મીરઝા કામરાનની બે પુત્રીઓને ગોરખપુરની કોઈ ગુણીકા ઉપાડી લાવી અને એ પણ જણાયું કે મીરઝા કામરાન હજી જીવતા છે. પોતે મુસલમાન કુટુંબમાં જન્મ લીધો છે એ ખબરથી મોહીની અને માલતીને બારે ખુશાલી થઈ. એટલે તેમણે થોડોક સમય ગોરખપુરમાં ગાળી પોતાના પિતાની બાતમી મેળવવાની ઈચ્છા જાહેર કરી પરંતુ હું ગોરખપુર રહેવાની વિરુદ્ધ હતી. કેમકે ખરચ ખુટ્યું હતું અને ગોરખપુરમાં ધંધો ખીલી નીકળે એવી આશા નહોતી તેથી તરતજ કલકત્તે જવાનું નક્કી કર્યું પરંતુ રવાનગીની પહેલાં ગોરખપુરના એક પ્રખ્યાત વકીલ અલી એહમદના નામે એક પત્ર મોહીનીના નામનો લખી મોકલ્યો. આ પત્રમાં નીચેનું લખાણ હતું:—

“ મહેરબાને મન, મને આપને પત્ર લખવાનો કાંઈ હક નથી છતાં આપ અને હું બંને મુસલમાન હોવાથી ધરલામના વિશાળ ભાઈચારાના અંગે હું આ પત્ર લખી રહી છું એટલે જો આપ આ હકને હક સમજતા હો તો હક છે અને ન સમજો તો કાંઈ નથી. ઉપરાંત મેં આપના વિષે સાંભળ્યું છે કે આપ મુસાફરોની સાથે સારો વર્તાવ કરો છો એટલે હું આ પત્રમાં કાંઈક પુછવા ચાહું છું. આશા છે કે આપ એનો જવાબ આપી આભારી કરશો. નેપાલના કેપટન મીરજા કામરાન જેમની બે પુત્રીઓ નાની વયમાં મુમ થઈ ગઈ હતી તેઓ હાલ જીવતા છે કે કેમ અને જો જીવતા હોય તો એમની સાથે કયા સરનામે પત્ર વ્યવહાર કરવો એ મહેરબાની કરી નીચલે સરનામે લખશો તો હું આભારી થઈશ. નેપાલની સરહદ આપના જીલ્લાથી મળેલી છે તેથી આ વાતની ખાતરી આપની મારફતે રહેલાઈથી મળી શકે છે એટલેજ મેં આ તકલીફ આપી છે. આશા છે કે આપ માફ કરશો.

મોહીની

આખિદા ખાતુનની મારફતે

રોયલ હોટલ-કલકત્તા

આ પત્ર પોસ્ટ કરીને અમે ગોરખપુરથી રવાના થયા અને બાંકીપુર પહોંચ્યા. અહીં અમારે મેલ ટ્રેન પકડવી હતી તેથી ડાક બંગલામાં જઈને ઉતર્યા, અમને ડાક બંગલામાં પહોંચ્યા ને એકાદ કલાક થયો હશે કે એક ગાડી આવીને ઉભી રહી અને એક અંગરેજ પોષાક પહેરેલો જુવાન તેમાંથી ઉતર્યો અને બીજો તેમાં બેસેલો રહ્યો. ગાડી ચાલી ગઈ અને પેલો જુવાન ડાક બંગલાના ખાનસામાંથી કાંઈક વાતચીત કરી ને અમારા ઓરડા તરફ ચાલ્યો. માલતી જોવા ઉઠી કે આ પરાયો માણસ કેમ આવી રહ્યો છે. લગાર ખ્યાન પુરક જોઈને તે તરતજ બોલી:—“ આતો અસકરી સાહેબ છે.” હું

આ જોઈને બીકથી ધુળવા લાગી કેમકે અસકરીએ અમારો પત્તો લગાવી દીધો તો અવશ્ય ઈલ્લીયાસ પણ આવ્યો હશે અને હું જે ધારણાએ કલકતે જઈ રહી છું તેમાં જરૂર નાસીપાસ થઈશ. માલતી અને મોહીની ઈસ્લામમાં દાખલ થયા પછી પરદાનો કાંઈક ખ્યાલ રાખવા લાગી હતી. મીરજા અસકરીને જોતાંજ માલતીએ પોતાનો ચહેરો ધુરકામાં છુપાવી દીધો અને દાસીને બહાર મોકલી અસકરીને અંદર બોલાવી લીધો. અને પરદાની આડમાંથી માલતીએ અસકરીને આવકાર આપ્યો તે બાદ એમનામાં નીચેની વાતચીત થઈ. અસકરીએ કહ્યું:—

“ હું કલકતે જઈ રહ્યો છું. મારો વિચાર ત્યાં પ્રેક્ટીસ શરૂ કરવાનો છે. કલકત્તા જતાં હું અહીં એક કામસર ઉતર્યો છું અને અલહાબાદમાં એક મિત્રની મુલાકાત લેવી છે તેથી હું આજે અલહાબાદ જનાર હતો એટલામાં આપની દાસીને સ્ટેશન ઉપર ઓળખી લીધી અને આપ ત્રણેને ધુરકામાં એની સાથે જોઈ મને ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ મુબઈનોજ કાફલો છે છતાં વધુ ખાત્રી કરવા મેં મારા નોકરને મોકલી તપાસ કરાવી તો આપના હોવાની પુરતી ખાત્રી થઈ ગઈ તેથી હું શહેરમાં જઈને મારા મિત્રની સાથે અહીં આવ્યો અને તેમને થોડીવાર પછી આવવાનું કહી વિદાય કરી દીધા. ”

“ તો આપે આપના મિત્રને અમારી વાત કરી હશે. ”

“ ના, આપ વિષે કાંઈ વાત કરી નથી. ”

“ વારૂ, ઈલ્લીયાસના કાંઈ સમાચાર મળ્યા છે ? ”

“ લાંબા વખતથી એમનો પત્ર આવ્યો નથી પરંતુ એટલું જાણું છું કે તેઓ મુબઈમાં છે. મળવાને મન તો બહુએ વ્હાય છે પણ પુરસત ન મળી. વારૂ હવે એ તો કહો કે આપ બધા ક્યાં પધારે છો ? ” આ સાંભળી માલતીએ ટકાર કરી:—

“ આપની શોધમાં ? ”

“ શોધની પણ એકજ કહી. ” મોહીનીએ વધુ ટકાર કરી એટલે માલતી બોલી:-

“ એ પણ કલકત્તે જાય છે અને અમે પણ કલકત્તે જઈએ છીએ. ”

“ વાહ તો એનાથી શું ઉત્તમ હોઈ શકે. હવે હું પણ અલહાબાદ નથી જતો. સાંજની મેલમાં તમારી સાથે કલકત્તે ચાલું છું. ”

“ અમારી સાથે ચાલવું કેવું ? આપ આપના રસ્તે જાવ અને અમને અમારા માર્ગે જવાદો. ” મોહીની બોલી એટલે અસકરીએ કહ્યું:-

“ મોહીનીને મારા પ્રત્યે ભારે અભાવ છે. માલતી તરતજ બોલી ઉઠી:-

“ અભાવ નહીં ભાવ છે ” આ સાંભળી મોહીનીએ કહ્યું:-

“ મારા દુઃખમોને ભાવ હોય તો કાણ જાણે મને તો પહેલાંથીજ એમની ઉપર ભારે અભાવ છે. મેં કાંઈ પણ વખતે એમની સાથે વાત કરવાનો ભાવ જણાવ્યો નથી. અલગત બહેન તમને એમનું બહુ લાગી આવે છે તો તમેજ એમના પર ભાવ રાખો. મારે તો એમનો ભાવ તાલ કરવો નથી. જુઓને મુંબઈમાં હતા તો કેવી રીતે મળતા હતા અને મુંબઈથી ગયા તો પછી આજ સુધી ભાવજ ન પુછ્યો. એક કાડું સરખો તો એમને મળ્યો નહીં. અને હવે અહીં જોઈ લીધા તો લલલો પત્તો કરતાં આવી પહોંચ્યા. આવા પુરૂષોનો શો ભગસો ? ”

“ મોહીની બાનુ ! મુસ્સે ન થાવ, ભાવ અભાવની ચર્ચાને બંદ કરો, હું અત્યારે ને અજ ધડી આપનો મુલામ બનવા તૈયાર

હું. જાહેરનામું લખાવી લો, મરજી પડે તેવો દસ્તાવેજ લખાવી લો, મારી તમામ માલ મીલકત જાગીર જે ચાહો તે મહેરના પેટે લઈ લો અને ચાહો તો મને પોતાને ગીરવી મુકી લો. ”

“ આવી વાતો એના કને જમને કરો જે આપને ચાહતી હોય અથવા આપને નહીં તો આપની માલ મીલકત ને જાગીરને ચાહતી હોય. મને ન તો આપ પસંદ છો ન તો આપની જમીન જાગીર અને ઈનામદારી પસંદ છે ફરી આવી નકામી વાતો કરવાથી શો લાભ ? ”

મોહીનીની આ તડને ફડ વાત સાંભળી અસકરી ચોકચો અને નરમધેંસ બનીને બોલ્યો:-

“ મારામાં આપને હજાર દુર્ગુણો જણાયા પણ મારી જમીન જાગીરે આપનું શું બગાડ્યું છે કે તેને પણ આપ ચાહતા નથી ? ”

“ જે બાબુ તમારાથી લગ્ન કરવા ચાહશે તે પ્રથમ તમને જ્વેશો અને તેનામાં લગાર પણ ભુલ્લીનો છટો હશે તો તે તમારી માલ મિલકત કે જમીન જાગીરને નહીં જીવે. લગ્ન તમારી સાથે કરવાનું છે ન કે તમારા ધન દવલત સાથે. છતાં પણ તમારી જમીન જાગીર ઉપર નજર નાખવામાં આવે તો તે પગથી માથા સુધી અનેક દુર્ગુણોથી ભરેલી છે. અને એની મને પુરે પુરી માહિતી છે કેમકે મીરઝા મકસુદ બેગે ૨૦ પાનાનો પત્ર લખ્યો હતો જેમાં પોતાના અને આપના કુટુંબનો પુરે પુરે એકલાલ લખ્યો હતો. મને ખાતરી છે કે એ પત્ર તમારી સલાહથી લખવામાં આવ્યો હશે. તમારી અંતરની ઇચ્છા અમે જાણીએ છીએ. આબિહા બાબુ સાથે મીરઝાએ જે હલકટ વર્તન ચલાવ્યું હતું તે એની જીવે સંભળાવી દીધું અને તમારા કુટુંબમાં જે નાપાક રીવાજ છે તે તેના પત્રથી

જાહેર થઈ ગયા એટલા માટેજ અમે આપથી દુર રહ્યા નહીં તો તમારામાં કંઈ વાતની કમી છે. જાહેરમાં તમે હજારોમાં એક છો પરંતુ અમે જાહેરી હાલત જોતા નથી. માણસની ખરી ખુબી તેના હિંચા સદગુણો છે. પુલનો જાહેરી રંગરૂપ શા કામનો જ્યારે તેમાં સુગંધ ન હોય. ” આ લંબાણુ વીવેચન સાંભળી અસહકરીએ પુછ્યું:-

“ કાંઈ કહો તો ખરા કે તમે મને ને મારા કુટુંબના રીવાજને દુર્ગુણથી ભરપુર ને નાપાક કેમ જણાવ્યા. ”

“ વાત બરોબર છે. બસ હું એટલીજ વાટ જોતી હતી કે આપ મને પુછો અને હું આપને કહું. ”

“ વાર ફરમાવો. જેને ચાહો તેને શુરો કહો. મને તો વાતનો સંબંધ ચાલુ રાખવો છે. આપ ગાળો આપશો તોય મને તો આનંદ થશે. ”

“ સાંભળો ત્યારે ” મોહીની બોલી:-“ આપના કુટુંબમાં જે જાગીર વડીલો પારજીત ચાલી આવે છે તે જોઈએ વગરની છે. તમારા કુટુંબમાં પણ શાહજહાં બાદશાહના કુટુંબની પેઠે એક બીજામાં ભારે દુરમની છે. પણ એમના અને તમારા કુટુંબની દુરમનીમાં ફેર છે. શાહજહાંના પુત્રો રાજ્ય માટે લડતા હતા. જે પ્રજાની અનામત રૂપ હતું અને તમારે ત્યાં એમ નથી. તમારા પિતાએ બીજા હકદારોના હક મારી જાગીર મેળવી છે એજ કારણે તેઓ જ્યાં સુધી જીવતા રહ્યા સગાઓની આંખોમાં કણાની પેડે ખુંચતા રહ્યા. એમના મરવા પછી તમને જે જમીન જાગીર ને માલ મિલકત મળ્યાં છે તેમાં ગરીબ કુટુંબીઓના હક છે તેથી તમારું પોપણુ હક હલાલની ઉપજમાંથી ચયું નથી એટલે તમારામાં હિંચા આદર્શો બાએજ હોવા જોઈએ. હલાલની કમાણીથી જે કુટુંબનું પોપણુ થાય છે તેમના આદર્શો હિંચા હોય છે. ”

“ બસ કરો બાનુ ! આપ દાદાના હાડકાં ઉમેડવાનું બંદ કરો. હું તમારો ગુનેહગાર છું માટે તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે મને કહો મારા મરી પરવારેલા વડીલોને કહેવાનો કાંઈ સાર નથી. જગતમાં તો એમજ ચાલતું આવ્યું છે. ભાગ્યેજ કોઈ ધનવાન એવો હશે જેની મિલકત આવી રીતે ભેગી ન થઈ હોય. તમે પણ જે શીના રૂપીઆ લો છો તેમાં પણ આવા રૂપીઆ તો જરૂર આવતાજ હશે. ”

“ શીના રૂપીયાની વાત જુદી છે અને જમીન જગીરની વાત જુદી છે. તમારા પિતાએ જે જમીન જગીર વિના હકે પડાવી લીધી હોય અને તમે તેમને નાહક પર સમજતા હો તો હવે તમારે તે જમીન જગીરના હકદારોમાં તેમનો હક વહેંચી દેવો જોઈએ. મને સારી પેઠે માહિતી પુરી પાડવામાં આવી છે કે જ્યારે આપના પિતા આ દુનિયામાંથી રૂખસત થયા ત્યારે ચાર પુત્રો અને એક પુત્રી પોતાની પાછળ મુકી ગયા હતા. તમારા ચાર ભાઈઓએ પિતાનો વારસો સરખે ભાગે વહેંચી લીધો અને બીચારી બહેનને એક પાઈ પણ ન આપી. એ કરતાં વધુ નિર્લજ્જતા શું હોઈ શકે ? ”

“ આપ કહો છો તે ખરૂં છે. પરંતુ અમારા બહેન બહુ ભલા અને નેક છે. મારા ભાઈઓએ વારસો ન લેવા માટે સમજાવ્યા ને તેઓ રાજ થઈ ગયા. આવી રીતે વહેંચણી રાજ ખુશીથી થઈ છે એમાં જોર જુલમનો અંશ પણ ન હોતો. ”

“ હું તમારા બહેનના મોટાં મનની તરીકે કંઈ છું પરંતુ અત્યાર સુધી હું આપને માત્ર જલીમ સમજતી હતી અને આ હકીકત જાણ્યા પછી નિર્ભજ પણ કહું છું એ બાપડીએ ભેયું કે તમે એનો ભાગ દયાવી લેવા મંજી છો તો તેણે મને કે કમને

માત્ર તમને રાજી રાખવા ખાતર વારસા પરથી હાથ ઉઠાવી લીધો. નહીં તો કોઈ ને પણ આવતી મિલકત ખરાબ લાગતી નથી. ”

“ તમે કહો છો એ ખરું હોય તો પણ મોટા ભાઈએ બહેનને તેમના વારસા કરતાં વધારે આપ્યું છે. હું તે વખતે નાહનો હતો તેથી કદાચ ભાઈથી યુનાહ થયો હોય તો તે ભાઈના યુનાહનો ભાર મારી ગરદન ઉપર ન મુકાવો જોઈએ. ”

“ આમ કહી દેવાથી આપ છુટી શકતા નથી. આપના કહેવાથી જણાય છે કે આપ બહેનના વારસા હકનો સ્વિકાર કરો છો. ”

“ બેશક કોઈ પણ મુસલમાન તેનો ઇન્કાર કરી શકે નહીં. કુરાને પાકે જે વારસા હકો સ્થાપિત કર્યા છે તે દરેક મુસલમાનની નજરમાં હક છે અને જે ઇન્કાર કરે તે કાફર છે. હિંદના મુસલમાનો હિંદુઓના સહેવાસથી સ્ત્રીઓના વારસા હકો આપતા નથી પણ તે ઇસ્લામની નજરે હું કહી ગયો તેમ કુદની બરાબર છે. હિંદુઓમાં સ્ત્રીને વારસા હક મળતો નથી અને જે કાંઈ મળે છે તેના ઉપર પણ તેમની પુરેપુરી માલિકી ગણાતી નથી. પહેલાં પુત્રીઓને મારી નાંખવાનો રીવાજ હતો, પતિની સાથે સ્ત્રીઓ બળી મરતી હતી. ઇસ્લામની જ્યાં અનેક બરકતો છે ત્યાં આ બરકત પણ બહુ મોટી બરકત છે કે તેણે સ્ત્રીઓના હકોનું રક્ષણ કર્યું. કોઈ મુસલમાન બાદશાહને એક ખ્રિસ્તી એલચીએ સલાહ કર્યો કે કુરાનમાં સુન્દરનું માંસ અને શરાબના માટે એકજ હુકમ છે પરંતુ મુસલમાનો તે બંનેનું પુરેપુરું પાલન કરતા નથી તેનું શું કારણ ? બાદશાહે જવાબ આપ્યો કે શરાબના બદલાની વસ્તુ મળતી નથી અને સુન્દરના માંસના બદલામાં અતિ ઉત્તમ ને સ્વાદિષ્ટ માંસ મળે છે એટલે તેને અડકતા પણ નથી. એવી રીતે ઘણા બદલાહના એવા ફરમાનો છે

જેને બળવી લાવતા મુસલમાનો અચકાય છે અને કાંઈ કાંઈ વખતે અલ્લાહના ફરમાનો પર ટીકાઓ કરે છે પણ એટલું સમજતા નથી કે જે ખુદાના ફરમાનને તે ઠીક સમજતા નથી અને અન્યાયી માને છે તો તેઓ ઈસ્લામથી ખારિજ થઈ જાય છે. એમાં કાંઈ શક નથી કે હિંદના કેટલાક મુસલમાનો ઓઓના હકોની બાબત કુરાનના ફરમાનને ઠીક સમજતા નથી અને ઓઓને ધરની લોંડીઓ ગણે છે અને તે બરકતોની કદર નથી કરતા. જે કુરઆની ફરમાનના કારણે અજ્ઞાન અરબોમાંથી આ નાપાક રીવાજને નાબુદ કરી જમતમાં ફેલાવા દીધી.

અસકરી પોતાની વાત ચાલુ રાખતાં બોલે જતો હતો. તેણે કહ્યું:—“ અંગ્રેજોમાં ઓઓના હકોનું ખાસ ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે તેથીજ આજે તે ઉન્નતીના શીખરે પહોંચ્યા છે. જ્યાં સુધી ઓઓના હકોનું રક્ષણ નહીં કરવામાં આવે ત્યાં સુધી કોમ કાંઈ કાળે પણ ઉભતીએ પહોંચી શકશે નહીં. અરબસ્તાનમાં લોંડીઓ પણ હિંદુસ્તાનની બીબીઓ કરતાં સારી સ્થિતિમાં હતી. જ્યાં સુધી ઓઓને નીચ ગણી લાચાર સ્થિતિમાં રાખવામાં આવશે ત્યાં સુધી તેમના પેટે જે બાળકો અવતરશે તે નિર્માદ્ય અને પોતાની માની ગુલામીના કારણે ડરપોક થશે. અને જીવન થતાં તેમનામાં સદગુણો જેવામાં નહીં આવે, એટલા માટે જ્યાં સુધી કવમની ઓઓને લોંડીઓ સમજવામાં આવશે ત્યાં સુધી તે કવમ ચઢતી દશાએ નહિ પહોંચે, માફ અને મારી પેટે અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવેલા બીબા ગ્રહસ્થોનું માનવું છે કે હિંદના મુસલમાનો મુસ્લિમ બાબુઓના હકો દબાવી શરીર અતે ઈસ્લામના ફરમાનોનું ખુન કરી રહ્યા છે એના પર ખાસ પ્રતિબંધ મુકવાની જરૂર છે અને જ્યાં સુધી આવા ખુનો અટકાવવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી મુસલમાનોની ઉન્નતી અશક્ય છે. ભાઈઓ બહેનોનાં હક કુખાડે છે એતો સમજી શકાય એમ છે પણ પોતે બાપ પોતાની પુત્રીઓના વારસા હક કુખાડી રહ્યા છે.

નહિજે બિલ્લાહ વાત જ્યાં એટલી હદે પહોંચી હોય તો પછી પુછવું શું ? માત્ર પોતાની મિલકત પુત્રીને મળતા તે બીજાના કુટુંબમાં ચાલી જશે એ બીકથી આજે મુસલમાનોની કેટલીક કવમો ચુસ્ત ઇસ્લામી હોવા છતાં વારસા હકમાં હિંદુ લો પ્રમાણે અમલ કરે છે. અના એ અર્થ થાય છે કે એ લોકો કુરઆનના ખુલ્લા ફરમાનનો અનાદર કરે છે અને કુરઆને પાકના ફરમાન આગળ હિંદુ ધર્મના ફરમાનોને સરસાઈ આપે છે. દુનિયાએ આવા લોકોની આંખો ઉપર અફલતનો પરદો નાંખી દીધો છે. તેઓ દુનિયવી માલ મિલકત માટે જહન્નમ ખરીદી રહ્યા છે. કેમકે અલ્લાહ કરીમ પોતાનો હક તો માફ કરી શકે છે પણ બંદાઓના હકો માફ કરી શકતો નથી. બંદાઓના હકોતો ઇસ્લામની આગા પ્રમાણે અદા કર્યેજ છુટકો છે હું આ તકે હઝરત રસુલે અક્રમ સલ. ના સમયનો એક બનાવ રજુ કરું છું. હિમામ નિસાઈએ પોતાની સનનપર એક હદીસ રિવાયત કરી છે કે બશીરે એક દીવસ આં હઝરત સલ. ને કહ્યું કે “ મેં મારા દીકરા નોઅમાનને એક ગુલામ આપ્યો છે આપ તેના શાક્ષી રહેજો. ” આં હઝરત સલ. એ પુછ્યું કે “ બીજા દીકરાને તમે શું આપ્યું ? ” બશીરે જવાબ આપ્યો કે:-“ બીજા દીકરાઓને હું આ વખતે કંઈ આપતો નથી. ” આ સાંભળી હઝરત સલ. એ ફરમાવ્યું કે:-“ શું આ જુદમના માટે હું શાક્ષી રહું ” આ ઉપરથી સ્હેજે સમજાય છે કે વારસા બહેંચણી વિષે ઇસ્લામની કેવી સખત આગા છે. મને મારા મોટા ભાઈની વર્તણૂક ઉપર ઘણો ગુસ્સો અને અન્યયબી હતી કે તેમણે કાઈ ભાઈનો હક પચાવી પાડવાની શા માટે હિમ્મત ન દેખાડી અને બીચારી બહેનના વારસા પર ત્રાપ પાડી. આ હક પચાવીને તેમણે એકલાએજ હજમ ન કર્યો પણ ચારે ભાઈઓને સરખો બહેંચી દીધો. આ બહેંચણીમાં મને પણ લાભ થયો. પણ હું તે વખતે સગીર હતો. મોટો થઈને હું મોટા ભાઈને જરૂર નીચ માણસ ગણત પરંતુ તેમણે બહેનની સાથે એવો સરસ વર્તાવ

કર્મો કે હવે હું મોટા બાઈને નીચ સમજતો નથી. મોટા ભાઈએ જીવનને તેમના વારસા હક કરતાં ધણું વધારે આપ્યું તેથી મોટા બાઈ વિરૂદ્ધ મને કાંઈ કહેવું નથી બલકે તેમની પ્રસંશા કરું તો કાંઈ ખોટું નથી છતાં પણ સાવચેતી અને પરહેઝગારીને જોતાં હું એની ઉમેદ રાખું છું કે જીવનના વારસામાંથી મારા હિસ્સામાં જે કાંઈ ભાગ આવ્યો છે તે જીવનને પાછે ફેરવી દઉં. ”

અસકરીનું આ લંબાણ સંભાષણ સાંભળી મારા અંતરની તો કળી કળી ખીલી ગઈ. મોહીની અને માલતી કાંઈ બોલે તે પહેલાંજ મેં બુલંદ અવાજે તેના આ સુવિચારોને વધાવી લેતાં કહ્યું:—

“ શાહબાશ, આફ્રીન, ધન્ય છે તમારી હિંમત અને મહાનગીને. તમે જે કાંઈ કહ્યું તેથી તમારા પ્રત્યે મારા અંતરમાં જે કાંઈ ગેર સમજુતીઓ લાંબા સમયથી જન્મ પામી હતી તે દૂર થઈ ગઈ. આ બંને જણીઓ પોતાની જાહેર કાંઈ ન કહે પણ હું પોતે કહું છું કે આ બંનેમાંથી તમે ચાહો તે તમારી દાસી બનવા તૈયાર છે.” આ સાંભળી મોહીની બોલી ઉઠી:—

“ અસકરી સાહેબ ! જે દાસીની જરૂર હોય તો માલતીનેજ પસંદ કરજો ” આ સાંભળી માલતીએ કહ્યું:—

“ અને બીબીની જરૂર હોય તો મોહીની હાજર છે. ”

આ ટકોર સાંભળી મારાથી ન રહેવાયું એટલે હું બોલી ઉઠી:—

“ મુબારકબાદ, જણાઈ આવ્યું કે તમે બંને જણમાંથી એકને પણ અસકરી સાહેબની માંગણીનો ધનકાર નથી. ” માલતી અસકરી તરફ ઈશારો કરતાં બોલી:—

“ આપ પોતે કહી રહ્યા છો પણ એ કાંઈ બોલશે કે નહીં ?” માલતી અને મારા જવાબમાં અસકરીએ આંખોમાં ઝળઝળાયાં લાવી કહ્યું:—

“ ખુદાની હસમ મને મંજુર છે અને દિલથી મંજુર છે. કલકતા ચાલો અને કાલેજ નિકાહ થઈ જાય અને જો આપને મારી ખાત્રી ન થતી હોય તો અબ બડી કાજને બોલાવો હું હાજર છું. હું તમે જાનેમાંથી કોઈને પણ એક બીજા ઉપર સરસાઈ આપી શકતો નથી. મારી નજરોમાં તમે જાને એક મેકથી ચઢીયાતા છો. તમે જાને આપસમાં નકકી કરી લોકે મને કોણુ પોતાના દાસ તરીકે સ્વીકારશે. ” આ સાંભળી મોહીનીએ મુસ્કેરાતાં કહ્યું:—

“ આ કાંઈ ખાવાનું નથી કે કબ હેતાને કાળીયું મોઢામાં મૂક્યું. પહેલાં કલકતા ચાલો પછી થમ્મ રહેશે. ”

“ મીરઝા સાહેબ ” મેં પુછ્યું:—“ મહેર કેટલી થશે ? ” આ સાંભળી માલતી વચમાં બોલી ઉઠી:—

“ જહેનના વારસામાં જતી જે રકમ એમના ભાગમાં આવી છે તે તેઓ પોતાની જહેનને આપી દે તો હું સમજીશ કે એમણે મહેર મને આપી. અને મેં તે અબોલી બીબી ને બખશીશ કરી. ” આ સાંભળી અસકરી બોલ્યો:—

“ માત્ર જહેનને ભાગે જતી વારસાની રકમ નહીં પણ મને મારા પિતા તરફનો જે હિસ્સો મળ્યો છે તે પણ જહેનને આપી દઈશ. કેમકે મારામાં માફ ગુજરાન કરવાનું બળ છે તો ફરી વડીલો તરફથી મળેલા વારસા ઉપર ગુજરાન કરવું ઠીક નથી. વળી હું તમારી ઉદારતા માટે બારે સંતોષી છું કે તમને પોતાના પત્નીની જાતી કાબેલીયતના મુઝાબલામાં પત્નીની વડીલો પારજીત મીલકતની પરવા નથી. ” આ સાંભળી માલતી હસ્તા હસ્તા બોલી:—

“ પોતાના પત્ની ? શું આપ પતિ પણ બની ગયા ? ! ”

“ હવે તો ન ના પાડો.” મોહીની બોલી. “એમને ચુંટવાનો અધીકાર આપ્યો તો તેમણે ચુંટી લીધા.”

“ નહીં મારા બોલવાનો એ ભાવાર્થ નથી. હું હજી પણ અનેને એકજ નજરે જોઈ છું. ”

“ તો શું દુઃખાભાઈ અનેને ચાહે છે ? ”

“ નહિજોખિલાહ, હું એમ નથી કહેતો. માત્ર મને ચુંટણી કરવાની પીડાથી વિશેષ છે. ”

“ તો ફરી એમાં શો વધા છે. ” હું બોલી-“ કદાચ ભુલથી માલતીની તરફ ઈશારો થઈ ગયો છે તો સમજો કે એજ બાળુ પાસે પડ્યો છે. હું પણ એને ટેકો આપું છું મોટી બહેનની હાજરીમાં નાની બહેનનું લગ્ન કાંઈ મુનાસબ પણ નથી લાગતું.”

“ આ સાંભળી મોહીનીએ મુઆરકબાદ આપી એટલે માલતીએ શરમથી મરદન નીચી કરી લીધી. મીરઝા અસકરીએ પટનામાંજ નિઠાહ થઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો, માલતી હા ના કરતી હતી. મને લગ્નની જલ્દી એટલા માટે હતી કે એકનું લગ્ન થાય તો કોઈ પુરૂષ તો દર વખત સાથે રહે. ત્રણે જવાન જોધ કુંવારી બાળાઓનું આવી રીતે વગર પુરૂષે રહેવું મુનાસબ નથી. આ વિચાર આવતાં મને ઈલીયાસનો વિચાર આવ્યો. કદાચ મેં લગ્ન કરી લીધું હોત તો આજે તે સાથે હોત, પણ મેં મારા અંતરને એમ કહીને વાળ્યું કે ઈલીયાસ પોતાની માને નારાજ કરી મારી સાથે લગ્ન કરે તો એ લગ્ન શા કામનું ? ટુંકમાં એટલું જ કે મેં અને મોહીનીએ માલતીને નિઠાહ કરી લેવા તૈયાર કરી લીધી એટલે તરત જ મીરઝા અસકરી રવાના થઈ ગયા અને એક કલાકમાં ત્રણ ગાડીઓમાં પાંચ દશ મિત્રોને લઈને આવ્યા અને તેમની પાછળ ખીજ માણસો પણ હતા.

પટના શહેરમાં થોડાક સમયથી એવો રીવાજ પડી પડ્યો છે કે બે ત્રણ સ્થળે બીજે ત્રીજે લોકો એકઠા થાય છે. જેમાં આલિમે પણ હોય છે અને જાહેસો પણ. કુરાન હદીસ, મસ્નવી મવલાના રૂમ અને બીજી મઝહબી કિતાબોનું દરસ (શિક્ષણ) અપાય છે. એક માણસ કિતાબમાં જોઇને ખ્યાન કરે છે અને પચાસ પચાસ સાઠ સાઠ વર્ષના ધરડાઓ કિતાબો આગળ મુકીને સાંભળી રહ્યા છે. મઝહબી શિક્ષણનો આ ધણોજ સરસ તરીકો છે. તે દિવસે ભોગ જોગે એક કાઝી સાહેબના ઘેર ઉપર આવી મજલીસ હતી. એમનું નામ કાઝી રઝાહુસેન હતું. અલ્લાહ એમને જન્મતમાં ઉંચો દરજે આપે. ઘણા લલા અને નેક હતા. પુરાની તાઅલીમની સાથે નવીન તાઅલીમમાં પણ પ્રવીણ હતા. નિકાહ પઢાવવાના નેક કામનું સાંભળી તરતજ મીરઝા અસકરીની સાથે આવ્યા અને તેમના દરસમાં ભેગા થતા લોકો પણ આવીને આ નેક કામમાં શામીલ થઇ ગયાં. માલતીનો નિકાહ કાઝી સાહેબે પઢ્યો. કાઝી સાહેબ કાંઈ નિકાહ પઢાવનારા કાઝીઓમાં નહોતા તેમ ખ્રીસ્તીઓ કે હિંદુઓની પેઠે ઇસ્લામમાં નિકાહ સારૂ કોઈ રીત રીવાજની જરૂર છે. મીરઝા અસકરી એ સ્વીકાર કર્યો ને પરદામાંથી માલતીએ ઇકરાર કર્યા અને હાજર રહેલા બધા લોકોએ નિકાહની શાક્ષી આપી. પ્રમુખ સ્થાને કાઝી સાહેબ બીરાજેલા હતા. કાઝી સાહેબે ઇકરાર સ્વીકાર પછી તબરકકન કુરઆને પાકની કેટલીક આયાતો પઢી અને તે બાદ નિકાહનો તે ખુટ્યો પઢ્યો જે આ હજરત સલ્મ એ પોતાની પ્યારી પુત્રી હજરત કાતમા રદીવના હજરત અલી કરન્ની સાથે નિકાહ વખતે પઢ્યો હતો. મીરઝા અસકરીએ મેહેરમાં પોતાની તમામ માલ મિલકત માલતીને આપવાનો ઇકરાર કર્યો અને માલતીએ તે તમામ માલ મીલકત અસકરીની જાહેનને બક્ષીશ આપી દીધી અને એ બાબતનો ફરતાવેજ લેખીત તેની જાહેન પાંસે બનારસ મોકલી દીધો.

આવી નવીન રીતની મહેરથી હાજર રહેલાઓમાં ભારે અનુભવી ઉપજા જેથી એની તફતીલ સંભળાવવાનો આગ્રહ થયો અને જ્યારે એની તફતીલ સંભળાવવામાં આવી તો દરેકની જીભે અસકરી અને માલતીના માટે આફ્રીનના શબ્દો સરી પડ્યા. અને આ બંનેની પ્રશંસામાં કોઈ વાતની મણા ન રાખી. અસકરી અને માલતીને પોતાના લગ્નથી જેટલી ખુશી થઈ તે કરતાં હજાર દરજ્જા વધારે ખુશી આ નેક કામથી મને થઈ. તે ઉપર લોકોના વખાણુ સોના પર સુહાગાનું કામ કરી ગયાં. અહીં દાતારને દેતાં જોઈને બળનાર લઈતોની વાત નથી. ઉદાર લોકો સારી પેઠે જાણે છે કે કોઈની હાજત પુરી કરી ને કે કોઈની બીડ ટાળીને કેટલી બધી ખુશી થાય છે. સીંહના શીકારથી અથવા દુશ્મન પર વિજય મેળવવાથી જેટલી ખુશી કોઈ શૂરવીર ચોદાને થાય છે તેટલીજ બધે તેથી વધારે ખુશી તે સખી અને ઉદાર ગ્રહસ્થને તે વખતે થાય છે જ્યારે તે કોઈના પણુ દબાવ વિના પોતાની ખુશીથી વગર મોજે કોઈ લાચાર નિરાધારને કાંઈ આપે છે. અને જ્યારે તે લાચાર નિરાધાર ખુશીના આવેશમાં આવી બંને હાથ આકાશભણી ઉઠાવી દુઆઓ આપે છે. નિરાધાર લાચાર માણસ ખુશીના આવેશમાં સારી પેઠે આનંદના શબ્દો અદા કરી શકતો નથી અને સખી નર તેના ચહેરાનો આનંદ જોઈને એમ ચાહે છે કે બીજો કોઈ એવોજ ખરો હકદાર મળી આવે તો તેને આપીને તેના ચહેરા ઉપર ખરા આનંદનો પ્રકાશ જોવાની મોજ માણે.

પટનાના લોકો ભારે પરાણા ચાકરી કરનાર અને વિવેકી છે તેથી એક ગ્રહસ્થે પોતાનો બંગલો અમારા રહેવા માટે આપ્યો. અમે એક અઠવાડીયા સુધી તેમાં રહ્યા. તે પછી કલકત્તા ચાલવાનો વિચાર કર્યો. હું માલતીથી અલગ થવા અને મોહીનીને પણ તેની સાથે રાખવાનું મુનાસજ્જ ધારતી હતી પરંતુ તેઓ આ વાતને પસંદ કરતા નહોતા. મીરઝા અસકરી આ વાત ઉપર ધણોજ ભાર મુકતા

હતા કે જ્યાં સુધી મારો નિકાહ ઇલ્લીયાસથી ન થઈ જાય ત્યાં સુધી આ બધા મારો સાથ મુકવાને તૈયાર નથી. હું પોતે પણ એ બધાની જુઠાઈનો દુઃખ સહેવા તૈયાર નહોતી પણ માલતીનો નિકાહ થઈ જવા પછી પણ તે મારી સાથે રહે એ મને યોગ્ય જણાતું નહોતું પરંતુ તેઓ કોઈ રીતે ન માન્યા એટલે અમે બધા કલકત્તા રવાના થયા.

બાંકીપુર રેલ્વે સ્ટેશને અમે પહોંચ્યા તેને લાગ્યેજ એ મીનીટ વીતી હશે કે કલકત્તા મેલ ટ્રેન આવી. સુર્ય અસ્ત થઈ ચુક્યો હતો છતાં હજી અજવાળું હતું મેં દુરથીજ જોઈ લીધું કે એક ડાખમાં ઇલ્લીયાસ એકલા બેઠેલા છે. અને બારીમાંથી ગરદન ઝાઢી કાઢીને જોઈ રહ્યા છે. ગાડી થોભી. ઇલ્લીયાસે અસકરીની સાથે કાંઈક અંગ્રેજીમાં વાતો કરી. હું સાધારણ અંગ્રેજી સમજતી હતી. તેથી ઇલ્લીયાસે કરેલી વાતનો મેં એ ભાવાર્થ કાઢ્યો કે તેઓ મારી તપાસમાં કલકત્તા જતા હતા. બકસર સ્ટેશને આ પીવાને ઉતર્યા તો અસકરીના નોકરને જોયો જેને સેકન્ડ ક્લાસનો ડબ્બો રીઝર્વ કરાવવા અસકરી એ મોકલ્યો હતો. જે કે બાંકીપુર સ્ટેશને ડબ્બો રીઝર્વ થઈ શકતો હતો છતાં અસકરીએ સાવચેતીની ખાતર પોતાના નોકરને બકસર મોકલી દીધો. ઇલ્લીયાસે નોકરથી બધી માહિતી મેળવી લીધી અને તેજ ડબ્બામાં પોતે પણ બેઠો જે રીઝર્વ કરવામાં આવ્યો હતો.

બાંકીપુર સ્ટેશને ઇલ્લીયાસે પોતાની સીટ બદલવાનો ઇરાદો કર્યો પણ અસકરીએ તેમને ઉતરવા ન દીધા. અમે બધા એકજ ડબ્બામાં બેઠા અને ગાડી હિપટી. માલતીના લગ્ન પછી મારા મનમાં અજબ ગડમથલે જન્મ લીધો. જે કે લગ્નના બારામાં હું કેટલેક અંશે પોતાની અંદર રાજી પહોં જોતી હતી છતાં હું ઇલ્લીયાસની બીબી બનું અને તેની માંની આંખોમાં કણા સમાન ખુંચતી રહું એ કદી પણ હું સાંખી શકતી નહોતી. અને તેથી ઇલ્લીયાસથી લગ્ન કરવાનો

મને ભારે વિરોધ હતો કે ઈલોયાસથી લમ ન થાય તો ફરી હું જાહેરી બર કુંવારી રહીશ ગાડીમાં આવાજ વિચારો આવી રહ્યા હતા. એટલા માટે ઈલોયાસે અસકરીને કહ્યું:—

“ શું મિત્રતાની એજ ફરજ હતી કે તમે ઘર માંડીને બેસી ગયા ? ”

“ ચિંતા ન કરો, હવે તમારી વારી છે. ખુદા ખુદા કરીને તો આ બધાનું કુક દુટયું છે ” આ સાંભળી મોહીની બોલી ઉઠી:—

“ આ બધાનું કેમ કહો છો ? માત્ર આપાનું કુક દુટયું. હમણાં એક અઠવાડીયા પહેલાં તો આપાના જોડા ઉપર માથું મુકીને નિકાહની ભિક્ષા માંગી રહ્યા હતા ને હવે આપ આગળ વધીને બેઠા છો. ”

“ તમે જે ચાહો તે કહો ” અસકરીએ કહ્યું:—“તમને બધું માફ છે. જ્યાં સુધી લગ્ન થયા નથી ત્યાં સુધી બોલી લો. જેટલું બોલવું હોય. તમારી આપાને જુઓ પહેલાં કેટલું બોલતા હતા અને હવે કેવા ગંભીર બની ગયા છે. ” આ સાંભળી માલતીએ ઠણકો કરતાં કહ્યું:—

“ એમ કે ? ” એ પછી મોહીનીએ મને સંબોધીને કહ્યું:

“ બહેન તમે પણ મારી આપાની પેઠે કેમ ગંભીર બની જતા નથી. તમારા ચાહનારા પણ આવી ગયા છે. ” મેં આ વાતને કાંઈ જવાબ ન આપ્યો એટલે ઈલોયાસે મારી સામે જોઈને કહ્યું:—

“ ઓહો ! આપ પણ આજ ડબ્બામાં છો કે ? ” મેં આનો જવાબ પણ ન આપ્યો.

રાતના આઠ વાગે અમારી ટ્રેન મોઢાખા સ્ટેશને પહોંચી. અહીં મુસાફરો રાતનું જમણુ લે છે. તેથી ગાડી અર્ધી

કલાક થોભે છે, અમે લોકો જમીને રવાના થયા હતા તેથી ખાવા પીવાની જંગળથી આઝાદ હતા. સ્ટેશનની બહાર જોઈ રહ્યા હતા એટલામાં એક પારસી ગ્રહસ્થ પાંચ છ વખત અમારા ડબ્બા આગળ આવ્યા અને પાછ ચાલ્યા ગયા. એમને કલકત્તે જવાનું હતું. ટ્રેનમાં જગ્યા ન હતી તે પારસી અસકરીથી ટ્રેનમાં જગ્યા ન હોવાની ફરીયાદ કરતો હતો. તે જાણતો હતો કે અમે પુરો ડબ્બો રીઝવડ કરેલો છે અને બાનુઓ પણ સાથે છે. તેટલા માટે કાંઈ કહેતાં અચકાતો હતો. અસકરીને તે ઓળખાણ વાળો હતો. એટલા માટે અમારા ડબ્બા આગળ ઊભા રહીને વારંવાર રેલ્વે વિરૂદ્ધ ફરીયાદ કરતો હતો. હું અને મોહીની ઉપરના બર્થ ઉપર સુતી હતી. ઈંદીયાસ નીચેના વચલા બર્થ ઉપર હતા. માલતી અસકરીની પાસે બારી આગળ બેસીને સ્ટેશનની રહેલ કરી રહી હતી. પારસીને વારંવાર આવતો જોઈ માલતીએ અસકરીને પુછ્યું:—

“ શું આ ગ્રહસ્થ તમારા ઓળખીતા છે ? ”

“ હા, વિલાયતમાં અમે સાથે જાણતા હતા. હું લૉ કોલેજમાં હતો અને એ મેડીકલ કોલેજમાં હતા. મારાથી એક વર્ષ પહેલાં પાસ થઈને તેઓ હિંદમાં આવી ગયા અને હાલ કુગલીમાં સીવીલ સરજનના હોદ્દા પર છે. કોઈ દરદીને જોવા મોકામાં આવ્યા હતા. લોકોમાં એમના ઈલાજની સારી છાપ પડી છે. થોડાજ દિવસમાં એમણે સારી કમાણી પણ કરી છે. ક્યાં કુગલી ને ક્યાં મોકામાં પણ એમની પ્રખ્યાતીના કારણે આટલે દુરથી એમને ઈલાજ માટે બોલાવ્યા છે. ” આ સાંભળી માલતીએ કહ્યું:—

“ બીચારને ટ્રેનમાં જગ્યા ન મળવાથી ભારે નિરાશ થઈ રહ્યો છે અને મને એના ઉપર દયા આવે છે વળી તે તમારો મળનારો છે તો ફરી તેની સાથે માણસાઈનો વર્તાવ કરવો જોઈએ.

જુઓ હું મોહીનીના બર્થ ઉપર તેની સાથે જઈને સુઈ રહું છું. નીચે ત્રણ બર્થ છે. વચલા પર ઈલીયાસ સુતા છે. બાકી બેમાંથી એક આપ દ્યો અને મારો બર્થ એમને આપો. આ સાંભળી તરજ અસકરીએ પેલા પારસી ગ્રહસ્થને બોલાવી લીધા. તે આભાર માનતાં આવીને બેઠા. તેમના આવતાંજ ઈલીયાસ પણ ઉઠી બેઠા અને ત્રણેમાં વાતો શરૂ થઈ. લગભગ દોઢેક વર્ષ પછી આ લોકો મળ્યા હતા. એટલે વિદ્યાર્થી અવસ્થાની વાતો ચાલવા માંડી, અગીયાર વાગતા સુધી તો હું જાગતી રહી પણ ફરી આંખ લાગી ગઈ અને ઠેક સવારે હાવરા સ્ટેશને આંખ ખુલી. હુગલી સ્ટેશન આવતાં તે પારસી ઉતરી ગયેલો જણાયો.

કલકત્તા પહોંચીને અમે બધાએ રાયલ હોટલમાં મુકામ કર્યો એ વાગ્યા પછી તે પારસી ડોક્ટર હોટલમાં આવ્યો. અમે પરદો કરી લીધો. ઈલીયાસ અને અસકરીએ પેટ ભરીને વાતો કરી દરેકે પોતપોતાની વીતક કહી સંભળાવી. ઈલીયાસ અને અસકરીની તો એજ વાતો હતી જે આ કથામાં આવી ગઈ છે. અસકરી પોતાના સુભાગ્ય પર પુલાતો હતો અને ઈલીયાસ પોતાના દુર્ભાગ્ય પર દિલગીર થતો હતો. પારસી ડોક્ટરની વીતકમાં આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે તે વીલાયતમાં હતો ત્યારે જાણીતા નવ મુસ્લિમ અંગ્રેજ મી. અબ્દુલ્લા કવીલીમમના લેખો અને ભાષણોથી ઈસ્લામ પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો અને તે પછી તેણે ઈસ્લામ વિષે પુરો અભ્યાસ કર્યો અને હાલ હુગલીના એક મોલવી સાહેબની મિત્રતાના કારણે ઈસ્લામની વધુ માહિતી મળતાં તે જાહેરમાં મુસલમાન થઈ ગયો હતો હવે તેને કોઈ મુસલમાન કુટુંબમાં લગ્ન કરવાની ઈચ્છા હતી. મોહીનીની હકીકત સાંભળીને તે જોયા વગર લગ્ન કરવા રાજ થઈ ગયો. અસકરી મોહીનીનો બનેલી હતો તેણે આ લગ્ન કરી આપવાની હામી ભરી. બીજે દિવસે આવવાનો વાયદો.

કરી ડોક્ટર રવાના થયો એટલે તરતજ મોહીની એ અસકરીની ખબર લેવા માંડી તેણે કહ્યું:—

“ આપે મારા માટે કેમ હામી ભરી લીધી ? આપ આપની બહેન હોય તો તેના વાઘી તરીકે લગ્નની હામી ભરી શકો પણ મારા પર આપનો શો હક કે આપે આ વાત કરી. આવી વાત પર મને હસવું આવે છે. જાણે હું આપની તાબેદાર કે મુલામડી ન હોઉં કે આપે મને એક પારસીના હવાલે કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર ન કર્યો કે હું આ મુવા આતશ પરસ્ત ને લાયક છું કે નહીં ? જો કદાચ હું આવા કોઈ પર રીઝી હોત તો આપે મને વારવાની જરૂર હતી પણ આપેતો વગર પુછે ગાછે એને હવાલે કરી દેવાનો બંદોબસ્ત કરી લીધો ” અસકરીએ મોહીનીની વાત ધીરજથી સાંભળી જવાબ આપ્યો—

“ એમાં કઈ ખોટ ખાંપણ છે કે તમે આટલું બધું બોલો છો. જોવા કરવામાં તમારા મારાથી સુંદર, ઉમર પણ બંધ એસતી, પૈસા ટકા ને વિદ્યા હુન્નરમાં પણ આપણાથી ઉતરે તેવો નથી ફરી એમાં ક્યા કીડા પડ્યા છે કે નારાજ થાવ છો. ”

“ એ બધું ખરું પણ એ આતશ પરસ્ત સાથે મારો સંબંધ કેવો ? ”

“ એ મુસલમાન થઈ ગયો તો ફરી આતશ પરસ્તી ક્યાં રહી ? ”

“ એની અસલતો આતશ પરસ્ત ખરીને ? ”

“ એમ તો દરેક માણસની અસલીયત એક નાપાક પાણીનું ટીપું છે. ” આ સાંભળી મેં વચમાં બોલવાનું મોઝા ધાતું એટલે મેં કહ્યું:—

“ દરેક માણસ પોતાની પ્રકૃતિમાં પવિત્ર છે દુનિયાવી વિચારોના કારણે તે નેક કે બદ બને છે. જ્યારે તેના વિચારો ઉંચા થયા કે તે પોતાની પ્રકૃતિ પર આવી ગયો. અને મુસલમાન થવાથી તે એવો બની જાય છે જાણે કોઈ ગુનાહીન કર્યોજ નહોતો. અગર કોઈ બિન મુસ્લિમ ખરા અકીદા અને સમજથી મુસલમાન થયો તો તે મુસલમાન મા બાપના પેટે અવતરેલા મુસલમાન કરતાં સારો હોય છે. કોઈ પણ નવ મુસ્લિમને ખરાબ નજરે જોવું મુનાસબ નથી. હિંદુઓની દેખાદેખી મુસલમાનોમાં પણ આ રીવાજ થઈ પડ્યો છે કે પોતાની નાત સિવાય બીજા જોડે લગ્ન કરતા નથી. પણ તેઓ એટલું સમજતા નથી કે મુસલમાનો તો એકજ નાત અને એકજ કવમ છે. એમનામાં પક્ષ કે નાત જાત જેવું છેજ નહીં. ઈસ્લામ એટલે વિશ્વ યંત્રવત. એમાં ઉંચ નીચ છેજ નહીં જેના કામ સારા તે ઉંચો ને જેના કૃત્ય નકારા તે નીચ. પણ હીંદી મુસલમાનોની જહાલતના કારણે વાડા બંધી થઈ છે અને એ વાડા બંધીના કારણે તેમણે ઈસ્લામની ચઢતી ને ઉન્નતીને રોકી રાખી છે કોઈ નેક હિંદુ કે ખ્રિસ્તી પોતાનો ધર્મ મુકી ઈસ્લામમાં આવે તો તેને સૌથી પહેલાં એ બીક રહે છે કે તેના લગ્ન વિગેરે સામાજિક સંબંધો ક્યાં થશે. કહેવાતા ઉંચ મુસલમાનો પોતાના કુટુંબમાં લગ્ન નહીં થનારે અને માત્ર ખાવા પીવાથી સંતોષ થઈ શકતો નથી. જ્યારે લગ્ન આદીમાં ઇન્કાર કવામાં આવે તો તે મહેમાન નવાઝીની રૂએ અથોગ્ય છે. એક માણસ પોતાનો બાપીકો ધર્મ તજીને અમારામાં ભળવા આવે છે અને અમે અમારી જહાલતના કારણે તેની નિખાલસતા અને શુદ્ધ દાનતની કદર નથી કરતા. ઈસ્લામની શરૂઆતમાં આવી જાતની જહાલતનો કોઈને ખ્યાલ પણ નહોતો કુરેશીઓ પોતાની પુત્રીઓ આઝાદ થએલા મુલામોને ખુશી સાથે આપતા હતા, અને એમન સાથે સંબંધ જોડવામાં લગારે એવ સમજતા નહોતા અને તે

પછીના કાળમાં પણ જુઓ કે જ્યારે ખરા મુસલમાનોના કાળ હતો કે નવ મુસ્લિમ તુગરલ બેગ સલજુકીને તે સમયના બગદાદના ખલીફાએ પોતાની પુત્રી આપી. બાગદાદના ખલીફાના હિંચ કુટુંબ હોવામાં કેને શંકા હોઈ શકે. નસલ જોતાં તેઓ હઝરત સલ્વના કાકા હ. અબ્બાસની વંશમાં હતા. અસલ જોતાં તેમની જોડીમાં કોઈ નહોતું અને તેઓ આખી દુનિયાના મુસલમાનોના મઝહબી પેશ્વા સમજવામાં આવતાં હતા. “ મારી આ લંબાણ તકરીર સાંભળી માલતીએ કહ્યું:—

“ બહેન ! તમે આ બધું કેને કહી રહ્યા છો. એ તમારી જોડે નહીં સાંભળે કેમકે જ્યારથી એને ખબર પડી છે કે તે મીરઝા કપતાન નેપાલીની પુત્રી છે. સારથી તેની ખાનદાનીયત આકાશ જેટલી હિંચી ચઢી ચુકી છે અને હવે દુનિયાના બધા લોકો એની નજરમાં નીચ ને છેક છેલ્લી પાયરોના જણાય છે. તે સમજે છે કે હું અફરાસીયાબના વંશમાં છું પણ એને ખબર નથી કે તે પારસી પોતાને કેકાહિસની અવલાહમાં હોવાનું કહે છે ”:- આ સાંભળી મોહની તડુકી ઊઠી:—

“ વાહ બહેન વાહ તમે પણ મને ગિલકુલ નાદાનજ સમજો છો. હું સારી રીતે જાણું છું કે જ્યારે તે ઈસ્લામમાં આવી ગયો તો ફરી અફરાસીયાબ અને કેકાહિસના વંશજની વાતજ ક્યાં રહી ? અમારા માટે તો હવે એજ ગૌરવની વાત છે કે અમે ઉસ્મતે મુહમ્મદીયા છીએ પણ તેની સાથે એ પણ કહી દઉં કે કોઈ સાધારણ રીતે ઈસ્લામનું નામ લઈ લે તો હું મને પોતાને હંમેશના માટે તેના હવાલે કરી દઉં ? જ્યારે લખનીજ વાત છે તો પહેલાં એના આચાર વિચાર, રહેણી કરણી જોવી જોઈએ અને પણ આ સવાલ પર વિચાર કરવાની તક મળવી જોઈએ. તમારી વાત જુદી હતી. મહીનાઓ સુધી એમને તપાસ્યા અને તે પછી લખ થયું.

વળી તે સમયે આપણને એક પુરૂષની જરૂર હતી મારા લગ્ન માટે એવી કાંઈ જલદી નથી. હજુ સુધી ગોરખપુરનો પત્ર આવ્યો નથી. કદાચ કેપતાન સાહેબનો પત્રો લાગી ગયો અને તેઓ આપણને જીવતા સલામત મળી ગયા તો ફરી એમની મરજી વિનાજ મારા લગ્ન થઈ જાય એને તમે પસંદ કરશો ? એક પુત્રીના લગ્ન તો તેમની તેની સામે થવા જોઈએ. ” મોહીનીની આ વાત સાંભળી મેં કહ્યું:—

“ બેશક મોહની ! તમારું કહેવું યોગ્ય છે. ” હજુ આ વાક્ય મારા મોહદામાંથી નીકળ્યું જ હતું કે ટપાલ વાળાએ એક પત્ર આપ્યો. પત્ર ફેડીને વાંચતાં ત ગોરખપુરનો હતો. વકીલ અલીએકમદે લખ્યું હતું:—

“ આપની ભલામણ પ્રમાણે મેં બહુજ જલદી તપાસ કરી અને તેના પરિણામમાં મને જણાયું છે કે નેપાલની સરકારથી એક મુસલમાન કેપટનની બે પુત્રીઓ ગોરખપુરની એક ગુણીકા ચોરી લાવી હતી. તે બાળાઓના નામ હુસ્ન આરા અને હુસ્ન બાદી હતાં તે બંને જણીઓ ગુણીકાની સાથે એક બંગાલી બાણને ત્યાં રહી. અને એમનું અહીંથી લખનઉ સુધી જવું જાહેર થાય છે. તે પછી કાંઈ પતો લાગતો નથી હા, આટલી વાત જણાઈ છે કે આ છોકરીઓના નામ બદલી નાખ્યા છે. ગોરખપુરમાં તેમને માલતી અને મોહીની કહેતા હતા.

કેપટન સાહેબના સંબંધમાં મેં જે કાંઈ તપાસ કરી તે ઉપરથી જણાયું છે કે એમનું નામ મીરઝા હામરાન છે. ગુજરાતના સુલતાનેના વંશમાં હોવાનું કહેવાય છે. શહેનશાહ જહાંગીરના સમયમાં એમના વડીલો દિલ્લી આવ્યા અને દિલ્લીની બરબાદી પછી તેઓ

લખનઉ પહોંચ્યા અને સારા હોદ્દાઓ ઉપર નીમાતા ગયા. છેલ્લા સમાચાર ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ નેપાલના લશ્કરના કેપ્ટન થઈ ગયા. અને જોરખપુરની સરહદ પાસે એમનો મુકામ રહેતો હતો. થોડાજ દીવસ થયા તેઓ રીટાયર્ડ થયા છે. પેનશન મુકર્રર થતાં તેઓ નેપાલની રાજધાની ખટમન્ડુમાં રહે છે. પહેલાં એમની ભારે ચઢતી હતી. પરંતુ જ્યારથી જંગ બહાદુર પોતાના કુટુંબીઓને ફ્રાંસ મોકલીને લશ્કરી કોલેજનું શિક્ષણ અપાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો છે ત્યારથી જુના સીપેહસાહારની કદર ઓછી થઈ છે. અને એજ કારણ છે કે કેપ્ટન સાહેબ પેનશન ઉપર ઉતરી ગયા. જતાં આજે આખા નેપાલમાં કેપ્ટન સાહેબનું જે દરજે માન આપરૂ અને ઈજ્જત છે ત્યાં બીજા કોઈ મુસલમાન અમલદારની નથી. મીરજા કામરાન સાહેબની પુત્રીઓની વીતક કથા સાંભળવાની મને પણ ભારે ઉત્કંઠા છે અગર આપ તે જાણતા હો તો મને પણ જણાવો. આપ આ બાબતોની કેમ તપાસ કરી રહ્યા છો એ જાણવાની પણ મને ભારે ઇન્ટેન્સરી છે તો તે પણ મને જણાવો, ”

મેં આ પત્ર વાંચીને માલતીને આપ્યો હતો તેણે વાંચીને મોહીનીને આપ્યો ફરી અસકરી અને ઈલીયાસે અને કહ્યું:—“ આજથી એમને કોઈ માલતી અને મોહની ન કહેવું કેમકે હુસ્નઆરા અને હુસ્ન આદી ધણાં સરસ નામ છે, ”

આખ ૮.

દિવસો રૂંધા.

“ હવે બાપડા ફરતમજીને નિરાશ થવુંજ પડશે, કેમકે સુજરાતના સુસ્તાનોના વંશની કન્યા બાઈને પોતાની પ્રજાના એક નવ મુસ્લિમ પારસીથી લગ્ન કેવી રીતે કરી શકે ? ” અસકરીની આ કટાક્ષ સાંભળી મોહીની ઉર્ફે હસન બાંદીએ કહ્યું.

“ જુઓ ભાઈ જન આવી રીતે કાઢને હલકો ન પાડવો જોઈએ ” આ સાંભળી ઇલીયાસે ટકાર કરી:—

“ હા ભાઈ અસકરી હવે એ પારસી હસન બાંદીના હાથનો ઉમેદવાર છે માટે એની જ્ઞાન વિરૂદ્ધ કોઈ પણ શબ્દ ન કહેવો જોઈએ. ” હસન બાંદી આ શબ્દો સાંભળી શરમાતાં બોલી:—

“ ભાઈ જાને મને બનાવવા માંડી તો મેં તેનો જવાબ આપ્યો તેમાં તમે ક્યાં વચમાં કુદી પડ્યા. મારે ને એ મુવા પારસીને શો સંબંધ ? ” હસન બાંદીના જવાબમાં માલતી ઉર્ફે હુસ્નઆરા બોલી:—

“ તમે બીયારા ડોક્ટર સાહેબને બાંડો છો કેમ ? જુઓ આખિદા બહેનની પાછળ મી. ઇલીયાસ કેવી રીતે મરી પીટ્યા છે પણ આખિદા બહેનના ફિલ પર તેની લગારે અસર થતી નથી, આ એક ખુલ્લી વાત છે છતાં કોઈ દીવસ ઇલીયાસભાઈની જ્ઞાન વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ તમે સાંભળ્યો ? ”

હુસ્નઆરાની આ વાંત સાંભળી મેં ઇલીયાસનો ચહેરો જોયો અને ઇલીયાસે મારી સામે જોયું. અમો બંનેએ બોલવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ બંનેમાંથી એકનીયે જીભ ન ઉપડી એટલામાં હસન બાંદીએ

પોતાની જાહેન માલતી ઉર્ફે હુસ્નઆરાને કહ્યું:-

“ બિચારા ડોક્ટરને કાંઈ ખબર નથી અને અહીં વિચારોના ઘોડા પુરપાટ દોડી રહ્યા છે. ”

“ હજી સુધી તમે વિચારોના ઘોડાજ દોડવાનું સમજો છો ને મેં ક્યારનીય ડોક્ટરથી વાતચીત કરી લીધી છે. ” અસકરી બોલ્યા:-
“ માત્ર તમારી રજમંદીની વાટ જોવાય છે. મેં એવી સરસ રીતે તમારી નીતી ને રહેણી કરણી વિષા વિગેરેની પ્રસંશા કરી છે કે તે બિચારો તમારા ઉપર આંખો બંધ કરીને આશક થઈ ગયો છે અને જાણે વર્ષોથી તમારા પ્રેમમાં ન પડેલો હોય એવી બેચેની જાહેર કરે છે. ” આ વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં ડૉ. રસ્તમજી આવી પહોંચ્યા.

રસ્તમજીના આવતાંજ સૌથી પહેલાં હસન બાંદી ઉડી અને તેની પાછળ હુસ્નઆરા પણ ચાલી ગઈ અને હું પણ તેની સાથેજ બીજા ઝોરડામાં પહોંચી, હવે તે ઝોરડામાં માત્ર ઈલીયાસ, અસકરી ને રસ્તમજી રહી ગયા. સાહેબ સલામત બાદ ઈલીયાસે ઝોરખપુરથી આવેલો કાગળ રસ્તમજીના હાથમાં મુક્યો. રસ્તમજીએ કાગળ વાંચીને પુછ્યું:-

“ આ પત્રની માહિતી મળ્યા પછી મોહીનીના વિચારોમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નથી ને ? ”

“ એમને મોહીની ન કહો હવે એ હસન બાંદી છે. ”

“ બરોબર, મારી જીલ થઈ. ” રસ્તમજી બોલ્યા:- “ હવે બ્યારે ગુજરાતના સુલતાનોની અવલાદમાં હોવાનું એમને જણાયું છે ત્યારે તેઓ મારા જવાનો સ્વીકાર કરશે કે કેમ ? ”

“ પહેલાં પણ એ ક્યાં તમારા પ્રત્યે પુરતું લક્ષ આપે છે ? ” ઈલીયાસ બોલ્યો.

“ નહીં એમ નથી. ” અસકરી બોલ્યો:—“ તે આપનો સ્વિકાર નહીં કરે તો કેનો કરશે. ઇલીયાસ તો માત્ર રમુજ કરે છે તમારી સફળતામાં લગારે શક કે સંકા નથી. જાહેર રીતે તો તેમણે સ્વિકાર કર્યો નથી પણ વાતચીત પરથી જણાય છે કે તે આ સંબંધને નાપસંદ કરતી નથી ” આ સાંભળી માલતી ઉર્ફે હુસ્નઆરાએ પરદાની પાછળથી કહ્યું:—

“ આપ એમના કહેવાનો ખ્યાલ ન કરો. મેં કાંઈ વિચારીનેજ આપને વચન આપેલું છે. ”

“ મેં એમની વાત પણ સાંભળી ને આપની પણ સાંભળી. ” દસ્તમજી લગાર શરમાઈને બોલ્યા:—“ પણ આ વાત તો ચોક્કસ છે કે હું બહુ ભુરી રીતે ફસી પડ્યો. ”

ચોડીકવાર સુધી આમ તેમની વાતો કરીને ડોક્ટર વિદાય થઈ ગયા. તે બાદ હસન બાંદીએ ખટમન્ડુ (નેપાલ) ચાલવાની ધુમ મચાવી. હુસ્નઆરાએ પોતાની બહેનના આ ઉત્સાહને દબાવવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ છેવટે બંન્ના ચાલવાને રાજી થઈ ગયા.

જેમ સામાન્ય રીતે દીકરીઓ પિતા સાથે વધુ પ્રેમ દાખવે છે, પરણેલી કરતાં કુંવારી કન્યાઓ વધુ ચાહે છે તેમ હુસ્નઆરાથી વધુ હસન બાંદીને પોતાના પિતાની મુલાકાતનો શોખ હતો. પત્ર વ્યવહારમાં ધણી વાર થવાનો સંભવ હોવાથી તરતજ તાર મારફતે ખટમન્ડુથી મીરઝા કામરાનની ખબર મંગાવી અને ચાર કલાકમાં તેઓ સહીસલામત હોવાની ખબર આવી ગઈ. એટલે લગભગ બે પાનાનો એક તાર સંપૂર્ણ ખુલાસા સાથે ચાલીસ રૂપી આના ખર્ચે કરવામાં આવ્યો. રાતના દસ વાગે મીરઝા કામરાનનો જવાબ મળી ગયો કે મીરઝા કામરાન પોતાની પુત્રીઓને મળવા બહુજ જલદી ગેરખપુર પહોંચશે અને પોતાની પુત્રીઓને મળી તેમને ખટમન્ડુ લઈ જશે.

હુસ્નઆરા અને હસન આંદી મુસાફરીની તૈયારી કરવા લાગી. મીરઝા અસફરીને પુરો સંતોષ હતો. હુસ્નઆરા એમની પત્નિ બની ચુકી હતી એટલે ચિંતા જેવું કંઈ નહોતું પરંતુ આ ખબરથી ઈલીયાસની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો અને ડો. ફ્રેડરિક પણુ ધભરાઈ મથા. બીજે દીવસે દાસીએ મારા હાથમાં એક પત્ર મુક્યો. કવર ફેડીને જોયું તો મારા નામનો ઈલીયાસનો નીચેનો પત્ર હતો.

બી આબિદા !

ઇતેજરની પણુ કાંઈ હદ હોય છે ? જુલ મારી થઈ છે પણ તે માફ થઈ શકે એવી નથી. આખી દુનિયાના માટે તમારું દીલ શીલુ જેવું નરમ છે પણ મારા માટે પત્થર. હું ખોટો છું પણ તમે તો ખોટા નથી ને ? જો મને પહેલાંથી આ વાતની ખબર હોત કે તમને મારાથી આટલે દરજે અભાવ છે તો કદી તમારા પાછળ ન આવતો. મને માફ કરો. આજે સાંજની ટ્રેનથી વિદાય થાઉં છું. ઈનશાઅલ્લાહ હવે તમારી નજરો આગળ કદાપી નહીં આવું જો કે જાહેરમાં જીવવાની આશા નથી. તમારાથી વિખુટો રહીને જીવતા રહેવું મુશ્કેલ છે. પણ કદાચ હું જીવતો રહ્યો તોય તમારાથી મળવાનો પ્રયત્ન નહીં કરું.

ફેકદું દિલકો કહીં ચીર કર પહેલુ અપના

ગુમ પે કાળુ નહીં દિલ પર તો હે કાળુ અપના

જીવનથી નિરાશ

ઈલિયાસ

વાંચકો સારી પેઠે જાણે છે કે મારી તમામ આશાઓને ઉમીંઓ ઈલીયાસના જીવન સાથે લાગેલી હતી. મારી નજરોમાં જે કંઈ હતું તે ઈલિયાસજ હતો. જેટલો હેત તે મારા પર ધરાવતો નથી તેથી ખમણો મારા અંતરમાં તેનો વાસ હતો. તે એવો

ફ્રદ નિશ્ચય કરી શકતો હતો કે જીવતો રહે અને મારાથી ન મળે પણ મારા માટે એ અસંભવિત હતું કે હું એના વગર જીવતી રહી શકું. પરંતુ મુરકેલ આ વાત હતી કે હું કોઈ પણ કામ વગર વિચારે કરતી નહોતી. અને જે વિચાર કરી લીધો ફરી તેને પુરો કરતી હતી. મેં નક્કી કરી લીધું હતું કે ફોઈની જાંદગીમાં હું ઈલીયાસની પત્નિ બની શકતી નથી. હું કોઈ પણ રીતે ફોઈની પાસે જઈ શકતી નહોતી અને ઈલીયાસને એવી સલાહ આપી શકતી નહોતી કે તે મારા લીધે પોતાની માનો ત્યાગ કરે. અંતરમાં ઉછળતા પ્રેમ મોજાંએને હું એક અસ્થિર વસ્તુ સમજતી હતી. મારી નજર પરિણામ ઉપર હતી આ બધા વિચારો લાંબા સમયના જડ ધાલીને અંતરમાં બેઠાં હતાં. ઈલીયાસનો પત્ર ન મળતો તો કોણ જાણે આ વિચારો ક્યાં સુધી રહેતા પરંતુ ઈલીયાસના પત્રની હિંચારતે આ વિચારોને મારા અંતર પટ પરથી જુસી નાંખ્યા. તે એક સ્વપ્ન સમ ભાસ્યા. હું એકાએક બેબાકળી બનીને ઉઠી. ઈલીયાસનો પત્ર એક લોહચુંબક હતો કે તેણે મને તેના ઓરડા તરફ ખેંચી. તે નીચી નજરોએ દિલ્લગીરીમાં ગરકાવ બેઠો હતો. પોતાના પત્રની અસર જોવાની ઈતેજારીમાં હતો. હું ત્યાં પહોંચી ને મેં તેની પીઠ પર હાથ મુક્યો. તે ચોંક્યો. મને જોઈને તેના કરમાએલા ચહેરામાં તેજ આબ્યું. તે ખીલી ઉઠ્યો. મેં ચોખ્ખા શબ્દોમાં કોઈ પણ વાતની શરમ મલાહેજે વિના કહી દીધું:-

“હુરનઆરા અને હસન બાંદી બે સ્ત્રીઓ એક પુરૂષના બદલામાં હાજર છે. બીજા સાક્ષી તરીકે અસહરી મવજુદ છે. તમે ચાહો તો અત્યારે નિકાહ થઈ શકે છે. તમે નારાજ થાવ તે મને મંજુર નથી. તમે ગજી રહો એજ મારી ઈચ્છા છે.”

હું બારે જુસ્સામાં આ બોલી અને ઈલીયાસ દીગમુદ બનીને સાંભળતો રહ્યો. જ્યારે મારો જુસ્સો નરમ પડ્યો તો મને રશીદાનો

વિચાર આવ્યો. મેં ઈલ્લિયાસને કહ્યું કે મને રશીદાની હાલતની કંઈ ખબર નથી મળી. તે યુસુફથી અળગી રહે અને હું તમારાથી મળી જાઉં એ મને પસંદ નથી માટે લગાર થોભો અને યુસુફ તથા રશીદાની ખબર લાવી આપો. ” ઈલ્લિયાસને મારી આ વાત મોઝ્ય લાગી. એટલે તે બીજે દીવસે કલકત્તાથી વિદાય થયા.

ઈલ્લિયાસ અમારી સાથે બાંકીપુર સુધી આવ્યા અને ગોરખપુર જવા માટે ત્યાં ઉતરી પડ્યા અને તે સીધા લખનઉ ગયા. ડોક્ટર રસ્તમજીએ પણ અમારી સાથે ગોરખપુર આવવાની ઈચ્છા બહાર કરી હતી પણ મીરજા કામરાનના સ્વભાવની પુરી માહિતી ન હોવાથી હાલ તરત એમને કલકત્તે થોભાવી દીધા હતા અને જણાવ્યું હતું કે અમારો તાર મળે તો તરત આવજો.

રવાનગીની ખબર તારથી આપેલી હોવાથી વકીલ અલી એહમદ સ્ટેશન પર પોતાના મિત્રો સાથે હાજર હતા. અસકરીના આ બધા ઓળખીતા હતા. સ્ટેશનથી ગાડીમાં બેસીને અમે બધા શહેરના વચલા ભાગમાં આવેલા એક બાગમાં જઈ પહોંચ્યા જ્યાં અમારો ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો. આ બાગની વચોવચ એક બંગલો હતો. પરોણા ચાકરી માટે સ્ત્રી અને પુરુષ નોકરો હાજર હતા. બાગના બિતરમાં એક વિશાળ મેદાન હતું અને તેની પાસે એક સુશોભીત તળાવ હતું. રાતનો સમય થતાં અમે બિતરના ઝાંપાથી બહાર નીકળ્યા ને તે વિશાળ મેદાનમાં પહોંચ્યા. રાતની શાંતીમાં આ મેદાન અને તળાવની અજબ બહાર હતી. તેની પુર્વે એક બંગલો હતો જેના વિશાળ કંપાઉન્ડમાં તંબુઓ અને રાવટીઓની મોટી હાર લાગી હતી. તપાસ કરતાં જણાયું કે આ મીરજા કામરાનનો ઉતારો હતો. વળી એ પણ જણાયું કે દોહસો બરસો માણસના પુરા રસાલા સાથે મીરજા કામરાન આવી રહ્યા છે. આ સાંભળવાથી તેઓ કેવા જુના મુગધાઈ વિચારના છે તે

જણાઈ આવ્યું. ખીજે દિવસે સાંજે મીરઝા કામરાન સ્પેશીયલ ટ્રેનમાં પ્રધાર્થા. અમો લોકોનું તેમના સત્કાર માટે સ્ટેશન પર જવું યોગ્ય ન જણાયું. જીજ્ઞાસા કલેક્ટર તરફથી તેમનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. વકીલ અલી એહમદ અને ગોરખપુર મ્યુ. ના સેક્રેટરી બાબુ મોહનસિંઘ કપતાન મીરઝા કામરાનની પરાણા ચાકરી અને ખાતર બરદાશતમાં અમત્યનો ભાગ લઈ રહ્યા હતા. આ જોઈ મને ખુશી થઈ. મારી આ ખુશી કોઈ ખાસ કારણથી નહોતી. હિંદુ અને મુસ્લિમોમાં આવો ભાઈચારો જોઈને મને ભારે ખુશી થાય છે. પાછલા બનાવોને બાબુએ મુકીને ચાલુ સમય જોવામાં આવે તો હિંદના રાજદ્વારો ગાડાની એ બંને કામો બળદની પેઠે છે. હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચેની ફાટપુટ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. હિંદુ મરણ પામતાં નદી કીનારે પહોંચીને બળે છે તો મુસલમાનો ભોંયમાં દટાય છે. એક ખીજની માન્યતાને બાબુએ મુકીએ તો જાહેરમાં માત્ર આટલોજ મતભેદ જણાય છે. એટલે બંને પ્રજા પોતાની જાંઘીમાં શા માટે મતભેદ રાખે? તે લોકો ખરેખર શત્રુ છે જેઓ એક ખીજમાં ફાટપુટ પડાવવાના પ્રયત્ન કરે છે. મુસલમાનોની માન્યતા પ્રમાણે અગર હિંદુ ભાઈઓ ગુમરાહ છે તો પ્રેમભાવ અને હેતથી તેમની ગુમરાહી દુર કરવી જોઈએ. એમ ન થવું જોઈએ કે તેમના તરફ તિરસ્કાર દાખવવામાં આવે અને સહિષ્ણુતાનો વર્તાવ ન કરવામાં આવે. એવીજ રીતે હિંદુઓ ગેરસમજના કારણે મુસલમાનોના આભારોને દુશ્મની ને શત્રુતા સમજતા હોય તો ચાલુ સમયમાં શા કામની? ચાલુ સમયમાં પાછલી વાતોની યાદ કાઢ લાભ આપી શકતી નથી.

સ્ટેશન ઉપર અસહરીએ પોતાના સસરાને જોયા પણ ત્યાં વાતચીતની તક ન હોતી. મુર્ચ્ચ અસ્ત થવા પહેલાં કપતાન સાહેબ પોતાના ઉતારે પહોંચી ગયા. એમની સાથે ગાદીઓની એક લાંબી

હાર હતી જેમાં એમના નોકરો, દાસીઓ અને મુસાફિઓ બેઠેલાં હતા. એમના મુસાફિઓમાં નેપાલના એક પંડીત રતનસેન પણ હતા. હુસ્નઆરા અને હસન બાંદી રાતે એક પરદાવાળા રથમાં બેસીને પોતાના પિતાને મળવા ગઈ. બે કલાક પછી મને બોલાવવામાં આવી. અને અમારા ઉતારામાં માત્ર મીરઝા અસકરી રહ્યા. મેં ત્યાં પહોંચીને પિતાની મુલાકાતની હકીકત પુછી. અને બહેનો પિતાથી મળીને બારે ખુશી થઈ હતી. મેં તેમને પુછ્યું:—

“શું હજી સુધી તેઓ પોતાના જમાઈ મીરઝા અસકરીથી મળ્યા કે નહીં ?”

“અત્યાર સુધી તો તેઓ પોતાનીજ કથા સંભળાવતા રહ્યા. જમણનો ટાઈમ થતાં તેઓ નીચે ઉતરી ગયા અને મને કહ્યું કે તમારી સાથે વાળી બાનુને બોલાવી લો તેમને અમારી માત્ર એટલીજ માહિતી છે કે કોઈ બાનુ એટલે તમે અમારી સાથે છો. મારી અંમાના મરણ અને અમારા ગુમ થવા સુધી હજી કથા પહોંચી છે. ગણીકાએ અમને નસાડ્યા એ કથા તેઓ ચાવી ગયા.”

“ચાવી ન જાય તો શું કરે” મેં કહ્યું “વાર એતો કહો કે કપતાન સાહેબનો સ્વભાવ કેવો છે ?”

“બહુજ સારો, દયાળુ, માયાળુ વિવેકી ને નરમ” બંને બહેનો એક સાથે બોલી:—“પણ વિચાર જુના પુરાણા નવાઓ જેવા છે. અને નેપાલમાં રહેવાથી ઉંચ ને મધ્યસ્થ વિચારના લોકોની સંગત નસીબ થઈ નથી. તેમ તેમના સ્વભાવમાં નકામા બહેમો જડ ધાલીને બેઠા હોય એમ જણાય છે.”

“નાહ આટલી વારમાં તમે બંનેએ કપતાન સાહેબના સ્વભાવની પુરેપુરી માહિતી મેળવી લીધી.”

આ વાતચીત પછી અમે બધા જમવાબેઠા. જમીને પરવાર્થાજ હતા કે કપતાન સાહેબ ઉપર આવ્યા. હું પરદામાં ચાલી ગઈ અને હુસ્નઆરાએ પોતાની અને પોતાની બહેનની હકીકત કહેવા માંડી. કપતાન સાહેબ ભારે ધ્યાન પુર્વક સાંભળી રહ્યા હતા. જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે તેમની પુત્રીઓએ લાંઘોરની મેડીકલ સ્કૂલમાં લાશો ચીરી છે અને ઓપરેશન કર્યા છે ત્યારે તેઓ ધણું નારાજ થઈ બોલ્યા:—“ તમારા હાથનું તો પાણી પીવું એ જાયઝ નથી. પણ ખેર લાચારી છે. તમારો શો વાંક. પ્રાચિતની કાઈ રીત શોધી લઈશું. હું હમણાજ પંડીત રતનસેનની સલાહ લઉં છું. જોઈએ તેઓ શો અભિપ્રાય આપે છે. ”

આ સાંભળી બંને બહેનો દિગ્ભ્રમ બની ગઈ અને અવાચક બનીને બાપનો ચહેરો જોતી રહી. કપતાન સાહેબે ફરી હાલાત પુછ્યા અને બંને બહેનોએ હુંકાણુમાં આ મુલાકાત સુધીની હકીકત કહી સંભળાવી. ખાસ ખાસ કહેવા જેવી પણ વાતો નહીં કહી, જેમકે મીરઝા અસકરી સાથેના લગ્નની વાત પણ ન કરી અને મારા સંબંધમાં એટલુંજ કહ્યું કે આ બાબુ લખનઉ અને લાહોરમાં અમારી સાથે હતાં અને સાથેજ દવાખાનું ચલાવતા હતા. આ વાતો પછી કપતાન સાહેબ નીચે ગયા એટલે બંને બહેનો અને મેં વિચાર કર્યો કે “ આ પંડીતજી છે કાણુ? અને કામ શું કરે છે?” એક દાસીને એમની બાતમાં લાવવા માટે મુકરર કરી જે લખનઉથી અમારી સાથે આવી હતી. થોડીજ વારમાં તે તપાસ કરીને આવી અને બોલી:—

“ કપતાન સાહેબ આ પંડીતના હાથમાં રમી રહ્યા છે. કાઈ પણ કામ તેની સલાહ વિના કરતા નથી. જ્યાં સુધી પંડીત શુભ શુકન પોથીમાં જોઈને ન બત્તવે તેઓ એક ડગલું પણ આગળ ભરતા નથી. પંડીત તદ્દન જાહેલ અને મુખ્ય છે. તેને જોવું હમારે

જ્ઞાન હોય એમ જણાતું નથી. પણ કપતાન તેને પુરો ભવિષ્યવેત્તા અને જ્ઞાની માને છે. કપતાન સાહેબ પોતે દરરોજ પા તોલા અરીજી ખાય છે તો પંડીતજી તેમનાથી કબલના બંધાણી છે. કદી સાચું બોલતા નથી. ગમે તેવી ઉટપટાંમ વાતો કરે છતાં તે વાતો કપતાન સાહેબના કાનોમાં પહેંચીને આકાશવાણી બની જાય છે.” દાસી અહીં સુધી કહેવા પામી હતી કે મેં વચમાં સવાલ કર્યો.

“ આ વાતો તમે ક્યાંથી જાણી ? ”

“ એ તે વળી કંઈ મોટી વાત હતી. બધા લશ્કરીઓ કપતાન સાહેબના આ ચક્રમખણાથી ધરાઈ ગયા છે. એ લોકોને પોતાની મેળેજ બધી વાતો કહી નાંખી નેપાલથી અહીંના પ્રવાસ કાંઈ મોટો પ્રવાસ ન હોતો. પાંચ દસ માણસ સાથે હોતો આરામથી મુસાફરી થઈ શકત. સેંકડો માણસોને સાથે લાવવાની કાંઈ જરૂર નહોતી પરંતુ પંડીતજીએ કુંડળા જોઈને હુકમ કર્યો કે આ પ્રવાસમાં બરસોથી ઉપર માણસો હશે તો કાર્ય સિદ્ધ થશે. તરતજ કપતાન સાહેબે લશ્કર એકઠું કર્યું. આ બધા પોતાના ધરનું કામકાજ મુકીને વેદમાં આવ્યા છે તેથી પેટ ભરીને બધા પંડીતજીને ભાંડી રહ્યા છે.

દાસીની બધી વાતની ખબર એક ચીઠી મારફતે મીરઝા અસ-કરીને આપવામાં આવી. જે સમયે મીરઝા અસકરીને ચીઠી મળી તે વખતે ગોરખપુરના એક જાણીતા વકીલ મુન્શી ભેરવપ્રસાદ તેમની પાસે બેઠેલા હતા. તેઓ હિંદુ દિલોસોશીના પુણું જાણકાર હતા. બ્રાહ્મણ નહોતા છતાં વેદની પણ પુરી માહિતી ધરાવતા હતા. તેઓ આ વાત માનતા નહોતા કે બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા લોકો ધાર્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરે. ચીઠી વાંચી મીરઝા સાહેબે મુન્શી ભેરવપ્રસાદની સલાહ લીધી, તેમણે સલાહ આપી કે કાલે પંડીતજીથી વાદવિવાદ કરવામાં આવે અને તેમને હાર આપી કપતાન સાહેબના

અંતરમાંથી આ વહેમને દૂર કરી દેવામાં આવે કે જે વાતો પોતે સમજી હિંદુઓ માનતા નથી તે આપ મુસલમાન થઈને માને છે તે પુરેપુરી જઠાલત છે.

બીજે દીવસે કપતાન સાહેબને ખબર આપવામાં આવી અને બધા લોકો તેમની સેવામાં હાજર થયા. મીરજા અસકરીના અંગ્રેજ લિયાસ જોઈને કપતાન સાહેબ આબરૂથી અંગળા અને ઉભા થઈને તેમને માન આપ્યું. કપતાન સાહેબને ખબર નહોતી કે આ મારો જમાઈ છે એ તો માત્ર અંગ્રેજ લિયાસ જોઈનેજ અંગળા હતા. વાતચીત દરમિયાન મીરજા અસકરીએ પંડીતજીનેવા વિદ્વાન પુરૂષની મુલાકાતનો શવક જાહેર કર્યો, પંડીતજી એક બાજુએ બેઠેલા હતા. અસકરીની જીભે પોતાની મુલાકાતનો શવક સાંભળી તરતજ બોલી ઉઠ્યા: “સેવક અહીં હાજરજ છે.” અસકરીએ બારે બાવથી પંડીતજીને દંડવત કર્યા અને ફરી વાતચીત ચાલી. મુન્શી ભેરવપ્રસાદ પણ તેમની વાતોમાં બળ્યા અને તેમણે વાતોની સીમા બદલી ઈસ્મી વાતો થવા લાગી, પંડીતજી બહારાયા. તેમને માત્ર એટલુંજ જ્ઞાન હતું કે પંચાગમાં જોઈને સારી નરસી તારીઓ વીગેરે જોઈલે. સંસ્કૃતથી તદ્દન કોરા હતા. ધાર્મિક જ્ઞાન પણ કાંઈ નહોતું. સારી નરસી ઘડીપણ તેઓ પોતાના મનથી કહી નાંખતા હતા. પંડીતજી મુન્શી ભેરવપ્રસાદની વાતોથી મુંઝાયા અને મુન્શી ભેરવપ્રસાદ પંડીતજીની અજ્ઞાનતાથી પરેશાન થયા. તેમને આશા હતી કે જોષ વિદ્યા અને ધર્મ બાબે ઠીક વાદ વિવાદ થશે પણ તેમાંનું કાંઈયે ન થયું પંડીતજી સમજી ગયા કે મારી પોલ ઊઘડી જવાનો સમય આવી ગયો છે તેથી તેમણે બારે નમ્રતા મુવક જણાવ્યું:—

“હું તો માત્ર સને સવત અને સારી નરસી ઘડીપણ ખતારી હઉં છું. માત્ર કપતાન સાહેબની મહેરબાની છે કે મારું પેટ પાળે

છે. મારામાં કંઈ પણ જ્ઞાન હોત તો હું આમ દર બદરની ઠોકરો ન ખાત.” આ સાંભળી કેપતાન બોલ્યા:—

“ મને પંડીતજી પર ભારે આસ્થા છે. તેઓ જ્યાં સુધી પોથીમાં જોઈને સારી થાડી પણ ખતાવતા નથી ત્યાં સુધી કંઈ પણ કામ હું કરતો નથી. ”

પંડીતજીએ તો પહેલાથીજ હાર માની લીધી હતી. થોડીવાર સુધી આમ તેમની વાતો કરી આ લોકો રૂખરૂત થયા. એટલે પંડીતજી પણ તેમની સાથે થયા. જ્યારે અસકરી અને પંડીતજી ઉતારા ઉપર એકાંતમાં મળ્યા તો તેમનામાં આ વાતચીત થઈ. પંડીતજીએ વાતનો આરંભ કર્યો:—

“ મેં આપને ક્યાંક જોયા છે ?

“ ક્યાંય જોયો હશે ? ”

“ શું આપ અલહાબાદમાં હતા ? ”

“ હા, હું ત્યાં શિક્ષણ સાચ રહ્યો હતો. ” આ સાંભળી પંડીતજીએ પુછ્યું:—

“ શું આપે સને ૧૮૭૬ માં ઈન્ડિયનની પરિક્ષા આપી હતી ? ”

“ હા, ”

“ તેજ વરસમાં હું પણ મીડલ ક્લાસની પરિક્ષામાં બેઠો હતો પણ પાસ ન થઈ શક્યો ”

“ તમે કઈ સ્કૂલમાંથી પરિક્ષા આપવા આવ્યા હતા ? ”

“ આપ જે સ્કૂલમાં હતા, તેમાંજ હું પણ હતો. બલકે એક વર્ષ સુધી આપણે એકજ ક્લાસમાં રહ્યા હતા. ”

“ આપનું નામ ? ” આ સાંભળી પંડીતજી હસી પડ્યા અને બોલ્યા:—

“ હસન રઝા ”

આ સાંભળી અસકરીની અમ્મયબીને પાર રહ્યો. તરતજ હસન રઝાને બાઝી પડતાં બોલ્યો:—

“ વાહ ભઈ વાહ, અજગ ૩૫ ધારણ કર્યો છે, હું બોળખીજ ન શક્યો ?

ધણીવાર સુધી બંને મિત્રો હસતા રહ્યા. તે બાદ અસકરીએ પુછ્યું ”

“ આ પંડીત બનવાની તમને કેમ સુઝ પડી ” અસકરીના પુછવાથી હસન રઝાએ પોતાની હકીકત કહી:—

“ ભણવું ગણવું મારા ભાગ્યમાં નહોતું. માત્ર પિતા મારી મારીને ભણાવતા પણ મારો જીવ લાગતો નહોતો. છેવટે જ્યારે ચોથીવાર અલાહબાદમાં નાપાસ થયો ત્યારે સ્કુલમાંથી નામ કપાવી નાંખ્યું. પિતાની આજ્ઞા લીધી નહોતી એટલે હું ઘેર ન ગયો, હવે ગુજરાન કેવી રીતે ચલાવવું એ સવાલ ઊભો થયો એટલે હું સીધો ગોરખપુર આવ્યો અહીં મને બોળખનાર કાઈ નહોતો. એટલે અહીં આવીને બ્રાહ્મણનો છોકરો બન્યો અને અહીંના એક મુસલમાનની પાસે જઈને મુસલમાન થવાની ઈચ્છા જાહેર કરી. તેમણે મારી સારી પેઠે ખાતર બરદાશ કરી મને મુસલમાન બનાવ્યો ને પછી મેં તેમની કનેથી અનેક જુઠા બહાના બતાવી આહસો નવસો રૂપિયા વસુલ કર્યા. ખુદા એ નેક મુસલમાનને જન્મત નસીબ કરે. ભારે ભલા અને જોશીલા મુસલમાન હતા. મારી જુઠી વાતોને ખરી સમજી દરેક વખતે મદદ કરતા હતા.”

“ વાહ ભઈ વાહ તમે તો ખુબ કરી ? ”

“ ત્યારે મને આ વાતમાં કામ્યાબી થઈ તો મેં પંડીતને. વેપ બદલી કાઢ દેશી રાજ્યમાં પેસ્વાનો ઇરાદો કર્યો આના માટે મેં નેપાલને પસંદ કર્યો અને મને ત્યાં ભારે કામ્યાબી થઈ. ત્યાં મારો કાઢ ઝોળખતાર નહોતો તેથી પંડીત તરીકે મારી સારી વિખ્યાતી થવા પામી પરંતુ ત્યાં એક બીજાથી ચઢીયાતા પંડિતો અને જોશીઓ હતા. એટલે હિંદુ પ્રજામાં મને સફળતા ન મળી. એક વર્ષ સુધી તો ત્યાંની હિંદુ પ્રજાએ મને બ્રાહ્મણ સમજી દાન આપી નહાવ્યો ભોગ જોગે આ કપતાન સાહેબની મુલાકાત થઈ ગઈ. કહેવાને તો તે મુસલમાન છે પણ અનેક વહેમોએ તેમને ઘેરી લીધા છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કાઢ બુણીકા તેમની બે પુત્રીઓ ચોરી ગઈ ત્યારથી તેઓ દરેક વાતમાં ધણાજ સાવચેતીના પગલાં ભરે છે. એક પ્રકારની એમના મગજમાં લેલછા સમાઈ ગઈ છે. ગમે તેવું નજીવું કામ પણ હોય છતાં તેઓ શુભ ધડી અને શુભ પળની તપાસ કરે છે. શુભ અને અશુભ ધડી પણ બતાવવાનું કામ બ્રાહ્મણ કરે એટલે હું કપતાન સાહેબના સહવાસમાં આવ્યો અને હવે હું એમનો હાથ પગ બની ગયો છું અને કપતાન સાહેબના અંતર ઉપર એટલો બધો કાળુ મેળવી લીધો છે કે તેઓ મારી સલાહ વિના કાંઈ કામ કરતા નથી. પરંતુ હવે હું બહુવાર એમની સાથે રહી શકતો થયો. મારા દુશ્મનો વધી ગયા છે અને આ મુસાફરીએ તો ધણાને મારા દુશ્મન બનાવ્યાં છે. કેમકે મુસાફરીની તૈયારી થઈ ત્યારે મને જણાયું કે કપતાન સાહેબ મને જરૂર સાથે લઈ જશે. ગોરખપુરમાં એવા લોકો ધણાં છે જેઓ મને હિંદુથી મુસલમાન થએલો માને છે એટલે મેં બસસો માણસો સાથે લઈ લેવાની સલાહ આપી એમાં મારી એ મતલબ હતી કે વધુ માણસો હશે તો મને કાંઈ ઝોળખી શકશે નહિ અને હું રહેલાઈથી પોતાને વધુ માણસોમાં છુપાવી શકીશ. હવે જે માણસોની મોટી સંખ્યા ને મેં મુસાફરીમાં સાથે લેવાની સલાહ આપી હતી તે બધા લોકોમાં

આખ્યા. એમને કામ ધંધા બંધ કરીને વેઠમાં આવવું પડ્યું છે. તેથી તેઓ મારા લોહીના તરશ્યા બની રહ્યા છે અને મને કાશ કરવાનો વીચાર કરે છે. આવી સ્થિતિમાં મેં અહિંથી પલાયન થવાનેનો વિચાર કર્યો છે. હું મારા અંતરનો આ ભેદ કાઢ પર જાહેર કરતો નથી કેમકે અંતરનો ભેદ જાહેર કરવો નાદાની છે. પરંતુ હું તમને મારો હિતેચ્છુ અને શુભેચ્છક માનું છું એટલે મેં અંતર પટ ખોલીને જે ખરી વાત હતી તે કહી દીધી. કપતાન સાહેબ સાથે વધુ વખત સુધી ચાલ બાજી કરવાને હવે મારું અંતર ના પાડે છે. તેથી જતાં પહેલાં આ લલા મુસલમાનને તેની ભુલો બતાવી દઈ બહેમોના વમળમાંથી નિકળી જવાની સલાહ આપવા ચાહું છું અને ચોખે ચોખું જણાવી દેવા માંગું છું કે ઈસ્લામી શરેમાં આવી વાતોને લગારે અગત્ય આપવામાં આવી નથી બદ્દે આવી વાતો ઈસ્લામી શરે વિરુદ્ધ છે. ”

અસકરી હસન રઝાની આ વાતો સાંભળી અજબબીમાં ગરકાવ થઈ ગયા. તેઓ જેને પંડીત રતનસેન સમજતા હતા તે તો ચવ-ચવનો મુરખો નિકળ્યો. છુદ્દી, અડગતા, હમીયત લજ્જ, દમાબાજી, જુઠ અને એવીજ એક બીજનો વિરોધ કરતી વાતો હસન રઝામાં એકઠી થએલી જણાઈ. અસકરી ધણીવાર સુધી તો અજબબીમાં ગરકાવ રહ્યા તે બાદ બોલ્યા:—

“ આપની કમઠયા સાંભળીને હું હેરાન છું કે આપને સારા કહું કે ખોટા, સદગુણી સમજી કું દુર્ગુણી. છતાં આપની વાતોથી એટલું સાફ જાહેર થાય છે કે તમે આ વાતોને ખોટી સમજો છો. છતાં એ જણાવું નથી કે ભવિષ્યમાં પણ તમે આવી ચાલબાજીઓને ખોટી સમજશો. ”

“ જ્યારે હું ખેતે મારી આ ચાલબાજીઓને ખરાબ માનું છું તો ફરી ભવિષ્યની બાંહેધરીની જરૂર જ રી છે ? ”

“ મારી એ ઇચ્છા છે કે તમે તમારા આ કુકર્મોની ખરા અંતઃકરણ પુર્વક તવખા કરો. જોટા કામો ને જોટા સમજવા અને તે કરતાં રહેવું તવખામાં આવી શકવું નથી. બધકે આમ કરવાથી ગુનાહની સંગીનતા વધી જાય છે. ખરી તવખા તો તે છે જે નસુહાએ કરી હતી. તમે પોતાની દગાખાણમાં નસુહાને મળતા છો માટે તમારા માટે એજ એકતર છે કે તમે નસુહાની ચેઠે ખરી તવખા કરો. મારી ખરા દિલની તમને સલાહ છે કે તમે તમામ દુગુંથોની ખરી તવખા કરી સદાયરણ આદરો. પણ મને આશા નથી કે તમે મારું કહેવું માનશો. મનુષ્યની નિર્બળતાની આ ખાસી-ચત છે કે તે ખારા જોટા ને સમજે છે પણ જોટી વાતને મુકી દેવાની હિમ્મત કરતો નથી. ”

મીરઝા અસકરી અને હસન રઝામાં આ લંબાણ વાતચીત થઈ રહી હતી તે વખતે કપતાન સાહેબ કલેક્ટરને મળવા ગયા હતા એટલે તક સાધીને હુસ્નઆરાએ અસકરીને બોલાવ્યો. અસકરીએ હસન રઝાથી થયેલી બધી વાતચીત સંભળાવી પંડીતજીની અસલ હકીકત અને વાતો સાંભળી બંને બહેનોને અફસોસ થયો. હુસ્નઆરા તો પહેલાંથી જ બાપની વાતોથી કંટાળી હતી હવે હસન બાંદીને પણ કંટાળો આવ્યો. પણ અસકરીએ આ વાતોને હાલ જાહેર ન કરવાની સખત તાકીદ કરી. અને કહ્યું:—“આજે જ હસન રઝા જવા આહતો હતો પણ મેં તેને થોભાવી લીધો છે. હવે તે જેટલા દીવસ અહીં રહેશે મારા ઠલા પ્રમાણે જ કરશે. ”

ઈલિયાસ લખનઉથી પાછો ફર્યો અને ડોક બંગલામાં ઉતર્યો. મને ખબર મળી તો મેં બાગમાં બોલાવ્યો અને જ્યારે તે આવ્યો તો સૌથી પહેલાં મેં ચુસકની હકીકત પુછી પણ તેણે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. મેં ફરીવાર પુછ્યું તો તેણે એક ચીઠી મને આપી. તેની ચુપકાદીએ જ મને ચિંતાતુર બનાવી મુકી વતી. ચીઠી જોતાં જ

મારા કલેજમાં તીર ભેંકાયો. મેં ઉભાં ઉભાંજ ચીઠી વાંચી અને ચીઠી વાંચી રહ્યા બાદ આરામ કુરસી ઉપર બેઠામ પડી ગઈ. ચીઠી નીચે પ્રમાણે હતી.

“ પ્યારી આબિદા ! તમે મારા માટે અનહદ પ્રયત્ન કર્યા હું ઘણી આભારી છું. તમે તમારો હક અદા કરી છુટયા પણ અફસોસ કે લલાટના લેખ મટાડવા તે તમારું કામ નહોતું ન તો ખુદાની ખુદાઈ તમારા હાથમાં હતી. તમે એમ સમજતા હશો કે હું યુસુફની સંગતમાં તમને ભુલી ગઈ તમને શી ખબર કે ચિંતાઓના કારણે હું યુસુફ જેવા વહાલાને પણ વિસરી ગઈ છું હવે હું પહેલાં જેવી રશીદા રહી નથી.

સાંભળો ! સંદીલાથી અમે આવ્યા. મા અને માસી અમને જોઈને ભારે ખુશી થયા, એક અઠવાડીયામાંજ નિકાહની તારીખ નક્કી થઈ ગઈ આખા શહેરના આગેવાનો એકઠા થયા. યુસુફ દુલ્હા બનીને બેઠા નિકાહનો ઈકરાર મીયાં યુસુફે કર્યો લોકો મારી પાસે નિકાહની રજા લેવા જનાતામાં આવ્યા. હર્ષના લીધે મારો સાદ પણ નીકળતો નહોતો છતાં મેં ગમે તેમ કરી “હા.” કહી મારા ઈકરારની ખબર યુસુફને મળી તો તે વખત સુધી તો તે તંદુરસ્ત અને હુશીયાર હતો મારી “ હા ’, સાંભળીને તેણે સિજદા માટે માથું ઝુકાવી દીધું. પંદર વીસ મીનીટ સુધી લોકો સમજ્યા કે શુકરાનાનો સીજદો કરી રહ્યો છે પણ ઘણીવાર થઈ તો લોકોએ તેનું માથું ઉંચું કર્યું જોયું તો તે પોતાની બધી બુદ્ધી ને હુશીયારી ગુમાવી બેઠો હતો ગાંડપણના ચિન્હ જણાયા. તે દીવસ છે ને આજની ઘડી છે. જે મેડી ઉપર તમારો ઉતારો હતો હવે ત્યાંજ મીયાં યુસુફનો મુકામ છે. અને હું પણ તેમની સેવામાંજ રહું છું. માસા તો કોઈ દીવસ આવતા નથી પણ માસી દીવસમાં બે વાર આવીને જોઈ જાય છે. હું રાત દીવસ તેમની ચાકરી કરું છું તોફાન ન કરે.

એટલા માટે તેમના પગમાં બેડીઓ નાંખી છે જે કે મારી નજરમાં
એની જરૂર નહોતી. પરંતુ લોકોને એજ વ્યાજખી જણાયું. કેટલાક
દીવસ સુધી તો મને ઠીક લાગ્યું કે મારો બહાલો મને તેવી હાલ-
તમાં છે પણ છે તો મારી પાસે જ પરંતુ છેવટ ક્યાં સુધી ? હવે
મારી આતુરતા પણ પુર્ણ થવા આવી છે હું યુસુફની સંગતથીજ
નથી ધરાઈ બલકે જીંદગીથી પણ ધરાઈ ચુકી છું. ઇચ્છા છે તો
તે માત્ર મવતની બીજ કોઈ પણ આશા કે ઇચ્છા અંતરમાં રહી
નથી હવે તમે સમજી શકશો કે હું કેવી હાલતમાં છું મનુષ્ય કોઈ
પણ સ્થિતિમાં ખુશ નથી. આપણે જે લોકો ની જાહેરી હાલત જોઈને
તેમને સુખી સમજીએ છીએ તેઓની આંતરિક તપાસ કરવામાં આવે
તો નાખુશ જણાશે. આજ વાત લગાર ધીરજ અપાવે છે. બાકી
ખુદાનો શુક કંઈ છું અને જીંદગીના દીવસો વીતાવી રહી છું.

દુઃખી રશીદા

ચીડી વાંચતાં જ મારી બેચેનીનો પાર ન રહ્યો. ઇલિયાસથી
વધુ હઠીકત પુછી પણ તેઓ કોઈ કહી ન શક્યા બસ એટલું જ
બોલ્યા કે તેઓ પોતે યુસુફના ઘેર ગયા નથી નતો રશીદાને તેમના
લખનઉ આવવાની વાત જાહેર થઈ. મેં જે ચીડી મોકલી હતી તે
ઇલિયાસે કોઈના હાથે રશીદાને મોકલી આપી રશીદાએ ચીડીને
જવાબ મોકલી આપ્યો. બસ ઇલિયાસનો આ રીપોર્ટ હતો મેં
આવી સ્થિતિમાં લખનઉ જવાનો વિચાર કર્યો. ઇલિયાસ તો લખનઉ
આવતાજ, અસકરી પણ સાથે ચાલવા તૈયાર થઈ ગયા. ફસ્તમજી
પણ એક માસની રજા લઈને ગોરખપુર આવ્યા હતા. દુસ્નઆરા
અને હસન બાંદી પણ મારી સાથે લખનઉ ચાલવા તૈયાર હતી
પરંતુ તેઓ બાપની કેદમાં હોવાથી નીકળવું મુશ્કેલ જણાયું. મીરઝા
અસકરીએ પંડીત રતનસેન ઉદેઈ હસન રઝાથી આ હઠીકત કહી

તેણે કહ્યું આ વાત કરી આપવી મારા ડાખા હાથનો ખેલ છે. અબ ધડી કપતાન સાહેબની બને દીકરીઓ ને લખનઉ પહોંચાડી દઉં છું પરંતુ કપતાન સાહેબ પણ લખનઉ સાથે ચાલશે. ”

“ કાંઈ પરવા નહીં, કોઈ બી રીતે લખનઉ પહોંચવું જોઈએ. ”
અસકરીએ જવાબ આપતાં હસન રઝા તરતજ કપતાન સાહેબ પાસે ગયો. અને બંનેમાં નીચેની વાતચીત થઈ. હસન રઝાએ પુછ્યું:-

“ અહીં ક્યાં સુધી મુકામ રાખવાનો વિચાર છે ? ”

“ વધુ રહેવાની કાંઈ જરૂર તો નથી. ”

“ હા, પુત્રીઓની મુલાકાત તો થઈ ગઈ. હવે રહેવાનું કારણ નથી. મેં બંને બેહોશની કુંડળીઓ જોઈ તો જણાયાં કે બંને બેહોશ મહા ભાગ્યાશાળી છે. ”

“ છોકરીઓનું મહા ભાગ્ય એજ હોય છે કે સારા વર મળે અને બે પૈસે સુખી હોય. ” આ સાંભળી હસન રઝા કાંઈ વિચારતો હોય એવો ડોળ કરતાં બોલ્યો:-

“ હું આપને કહેવાનું જ ભુલી ગયો કે એ બંનેની કુંડળીઓ માં છે કે આ માસમાં જ તેમના લગ્ન થઈ જાય તો સારું. એવા ધડી પણ ભાગ્યે જ આવે છે. કદાચ આ માસમાં લગ્ન ન થયા તો ફરી એવી શુભ ધડી બાર વરસમાં તો નહીં જ આવે. ” આ સાંભળી કપતાન સાહેબ અકળાયા ને બોલ્યા:-

“ પંડીતજી ! તમે આ ખબર તો બારે ચિંતા ઉપજાવનારી સંભળાવી. ”

“ આપના દાસને પણ લગ્નની કુંડળી જોતાં એવીજ ચિંતા ઉપન્ન થઈ હતી. ”

“ ફરી કવું શું ? ”

“ નેપાલમાં આપના કુટુંબ કપીલાનો વસવાટ નથી. ગોરખ-પુરમાં આપને કાઈ જાણતો નથી. અલબત્ત લખનઉમાં આપના કુટુંબીજનો છે પણ કાણ જાણે આપે એમની સાથે સંબંધ રાખ્યો છે કે નહીં. ? ”

“ લખનઉમાં મારા કુટુંબના માણસો છે છતાં તેમની સાથે પત્ર વ્યવહારનો સંબંધ નથી. અને એક રીતે એવો સંબંધ ન રહ્યો એ ઠીકજ થયું. કેમકે જો એ લોકોને ખબર પડે કે છોડીઓ શુભ થઈ ગઈ હતી અને એમનું જીવન બહાર રખડવા તથા ભણવા મણવામાં પસાર થયું છે તો કાઈ હા નજ બણે. ”

આટલી વાત ચીત પછી હસન રજાએ કપતાન સાહેબને લખનઉ ચાલવા તૈયાર કરી દીધા. બીજેજ દીવસે માત્ર દસ માણસો સાથે કપતાન સાહેબ લખનઉ રવાના થયા. બાકીના માણસોને નેપાલ રવાના કરી દીધા. હું તે બંને બેહેનોની સાથે જ હતી. મીરજા અસકરી અને ઈલીયાસ અમારાથી જુદા હતા હસન બાંદીની ખેંચાણના કારણે ડો. રસ્તમજી પણ એક માસની રજા લઈને કપતાન સાહેબની રવાનગીના વખતેજ ગોરખપુર આવી પહોંચ્યા. આ ત્રણે જણ દ્રેનના સાથી તરીકે કપતાન સાહેબની સાથે લખનઉ રવાના થયા.

મેં રશીદાને રવાનગીનો તાર લખનઉ કરી દીધો હતો અને એમાં એમ પણ લખ્યું હતું કે મારી સાથે ઘણા માણસો છે. રશીદાના માસા નવાબ યાકુબ સાહેબ વર્ષો વિત્યાથી પાછલી વાતો વીસરી ગયા હતા. રશીદાએ નવાબ સાહેબને તાર આપતાં તેઓ સ્ટેશન ઉપર લેવા માટે આવ્યાં. સ્ટેશન ઉપર કપતાન સાહેબની મુલાકાત લેતાં તેમને યાદ આવ્યું કે કપતાન સાહેબ તેમના નાનપણના મિત્ર છે અને એકજ મદરેસામાં સાથે બણેલા છે. નવાબ યાકુબે કપતાન સાહેબ અને એમના સાથીઓ ઈલીયાસ અસકરી અને ડો.

સ્તમજીને પણ પોતાને ઘેર લઈ જવા હચ્છયું કપતાન સાહેબે પણ એમ કહીને ટેકા આપ્યો કે “ આપ પણ અમારી સાથેજ ઉતારો રાખો હોટલમાં કરીશટાનોની સાથે મુસલમાનો એ ઉતરવું સાફ નથી. આ ત્રણે જણુ પણ સાથે જ રહેવાનું બહાનું શોધતા હતા. એટલે કપતાન સાહેબનો આગ્રહ ભાવતું ને વૈદે કયું ની કહેવત પ્રમાણે થોડીક આનાકાની પછી રાજ થઇ ગયા. એટલે અમે બધા નવાબ ચાકુબ ને ઘેર પહોંચ્યા. મને તે સમયે ભુતકાળની યાદ આવી. પુરૂષ વેષે મારું આ ઘરમાં પ્રવેશવું યાદ આવતાં મારાથી રડી જવાયું. યુસુફની અમા ભેગમ સાહેબા મને રડતી જોઈ ગળે વળગી પડી ને ખુબ રડ્યા. જ્યારે લગાર ધીરજ વળી તો હું મેડી પર યુસુફને જોવા મઈ યુસુફને કોઈના પગરવ સાંભળીને નજર ઉઘી કરી. બે મીનીટ સુધી તે મને ટીકતો રહ્યો અને ફરી નજર નીચી કરી લીધી. હું તો યુસુફની ગાંડપણની ખબર સાંભળી એને જોઈ અફસોસ જાહેર કરવા મઈ હતી પરંતુ ત્યાં પહોંચીને એની હાલત ઈર્ષા કરવા ભેગ જણાઈ. અહેરા ઉપર નચિંતાઈ અને આંખોમાં કેદ જણાયાં.

મારા ધારવા પ્રમાણે તો તેજ ગાંડો છે જે યુસુફને ગાંડો સમજે જેને દુનિયાની કોઈ પણ ચીંતા ન હોય તેને ગાંડો કહેનારજ મને ગાંડો જણાયો, એકાદ કલાક સુધી હું ત્યાં બેસી પણ યુસુફ જે સ્થિતિમાં બેઠો હતો તેજ રિયતિમાં બેસી રહ્યો મારી સામે નજર સરખી પણ ન નાંખી મારી હાજરી કે ગેર હાજરી તેની નજરમાં સરખી હતી.

ખીજે દીવસે મેં ડોક્ટર સ્તમજીને અંદર બોલાવ્યા. યુસુફની માએ મને કહ્યું કે લખનઉ અને તેની આસપાસના બધા ડોક્ટરોને બોલાવીને મેં યુસુફને ખતાવ્યો હતો પણ તેમણે યુસુફને તપાસી એકી મતે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે યુસુફને ગાંડપણ લાગુ પડ્યું છે અને તેનો કોઈ ઈલાજ નથી. છતાં તમે ચાહો તો ડો. સ્તમજીનો

પણ મત લઈશો. ડૉ. રસ્તમજીની સાથે ઈલીયાસ અને અસકરી પણ આવ્યા. રસ્તમજીએ યુસુફની બધી હકીકત સાંભળી અને કહ્યું:—“ હા તકનતુ મીર રહેમતુલ્લાહ ” અલ્લાહની રહેમતથી નિરાશ ન બનો. ખુદાએ કાંઈ પણ ખીમારી હા ઈલાજ બનાવી નથી. આપ જાણો છો કે દરેક ખીમારીમાં ડોક્ટરી ઈલાજ અકસીર હોય છે પણ અસલમાં એમ નથી, કેટલીક બાબતોમાં યુનાની ઈલાજ ડોક્ટરીથી ચઢીઆતો છે. અહીંથી થોડેક દુર મોકામા હકીમ અબ્દુલ લતીફ સાહેબ રહે છે તેઓ બહુજ કાબિલ હકીમ છે તેમને ખોજાવી લો અલ્લાહ ચાહશે તો યુસુફ સારો થઈ જશે. અમે બધા આ વાતચિત અંદરના રૂમમાં બેસીને સાંભળતા હતા. ડૉ. રસ્તમજીની ભલામણથી તરતજ ઈલીયાસને હકીમ સાહેબને બોલાવવા મોકલ્યા, ત્રીજે દીવસે તેઓ હકીમ સાહેબને લઈને લખનઉ આવ્યા. હકીમ સાહેબ તદ્દન સાદા હતા. કપડા પણ સાધારણ હતા હકીમ સાહેબના આવ્યા અગાઉ ડોક્ટર રસ્તમજીએ તેમની ઉંચ રહેણી કરણી ને પવિત્ર જાંઘળી વિષે લોકોના મનમાં સારા વિચારો ઉત્પન્ન કરી દીધા હતા તેથી આખા ઘરને બલકે આખા મોહલ્લાના લોકોની નજરમાં હકીમ સાહેબ નહીં પણ જાણે કાંઈ મોટા પીર આવ્યા હોય એમ જણાવા લાગ્યું.

હકીમ સાહેબની પધરામણી પહેલાં એક નવોજ બુટરો ઉઠી ચુક્યો હતો કપતાન સાહેબે પોતાના કુટુંબીઓની તપાસ કરી તેમાંથી બે જીવાનો મુન્ના સાહેબ અને છુટટન સાહેબને જમાઈ બનાવવા માટે ચુંટ્યા હતા. માની તરફથી તેઓ બહુ બેગમના વંશજ હતા અને નવાબ કાદાઓમાં તેમની ગણતરી થતી હતી. સગીર વયમાં માસિક વીસ વીસ રૂપીયાનો વજરો મળતો હતો પણ હિમર લાંબક થતાં એકજ વરસમાં પતંગ બાજીની લતમાં એ વજરો વેગે નાખ્યો હતો. બાપદાદાઓના વારસામાં એક ઘર મળ્યું હતું ત એક બગ્ચરમાં

એસનારી વેખાને લખી દીધું હતું. ધરનો સરસામન એશ અશરતમાં વેચાઈ ગયો હતો. નીચાખાણમાં પુરા હતા. આજકાલ કાંઈ કામકાજ નહોતું. ચોરી કે જુગારથી રોજ ચાર આઠ આના પેદા કરતા હતા. સાયકાત જુઓ તો એટલીજ કે બોલવામાં કિબ્લા, કાચખા વલાહ, તસલીમ આદાબ વીગેરે શબ્દો વધુ વાપરતા હતા. કપતાન સાહેબ બિચારો બોળા હતા. એમને ખતાવવા તે કાંઈ મોટી વાત નહોતી. હસન રઝાને, હુસ્નઆરા અને અસકરીના લગ્નની ખબર નહોતી. તેણે લગ્નના બહાને કપતાન સાહેબને લખનઉ પહોંચાડી દીધા. જ્યારે તેણે અસકરી ને હુસ્નઆરાના લગ્નની ખબર પડી તો તે ભારે વમાસણમાં પડ્યો પણ હવે આ વાત તેના કાશુ બહારની હતી અસકરીએ ડોકટરને આ વાતની ખબર આપી અને સલાહ કરી અને એક ચીઠી હુસ્નઆરાના નામે લખી મને મોકલી. ચીઠી નીચે પ્રમાણે લખેલી હતી.

બહાલી હુસ્નઆરા,

કપતાન સાહેબે તમો બંને બહેનોના લગ્નનો બંદાબસ્ત કર્યો છે. એકમાં કપતાન સાહેબના ચનારા જમાઈઓ કપતાન સાહેબથી વાતો કરી રહ્યા છે. બાબુની મેડીમાંથી ચાહે તો હસનખાદી પોતાના ચનારા પતિને જોઈ શકે છે. લાંબા વાળ વાળો અને મોટી વયનો તમારા માટે પસંદ કર્યો છે અને ચપટી નાકવાળો હુસ્નખાદી માટે પસંદ કરાયો છે. ચહેરાની પીળાશ હલદીનો રંગ નથી પણ ચંડુલ પીવામાં એ પુરો પાવરધો છે અને ચંડુલના ચિન્હ ચેહરા ઉપર પીળાશના રંગે પ્રકાશી રહ્યા છે. અફસોસ તમે વિના કારણે પોતાને પણ મુસીબતમાં ફસાવ્યા અને અમને પણ આશ્વતમાં નાંખ્યા. ”

આ ચીઠી મેં હુસ્નઆરાને ખતાવી, તરતજ બંને બહેનો મેડી ઉપર પહોંચી હુસ્નઆરાએ છુટકન સાહેબને ખતાવી હસન ખાદીને કહ્યું:—

“ જુઓ ! અબબાએ પેલા વરસાદના દેહડાને તમારા માટે પસંદ કર્યો છે અને તેઓ આ કામ માટે જ લખનઉ આવ્યા છે. વળી હમાર ઉંચી નજર કરીને પેલા ડો. ફ્રેડમજીને પણ જુઓ જે કયાની વંશનો શેઠઝાદો જણાય છે અને તેના મુકાબલામાં પિતાએ તમારા માટે પસંદ કરેલો મુલામ પણ ઉતરતો છે. એના ચહેરા પર જાણે લાનત વરસી રહી છે. ” આટલું બોલી હુસ્નઆરા ખસી મઈ હસન બાંદી વિચારમાં પડી.

હકીમ સાહેબના આવવાથી લખનની વાત અચકી ગઇ. અને દરેક જણ યુસુફના ઇલાજ તરફ લાગી ગયા. હકીમ સાહેબે યુસુફની બધી હકીકત સાંભળી ખાત્રી કરી લીધી કે નિકાહ પહેલાં યુસુફ તફન તંદરસ્ત અને બુદ્ધિમાન હતો. નિકાહ પછી તરતજ રશીદાના મિલનની ખુશીમાં તેની આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. હકીમ સાહેબે થોડોક વખત વિચાર કરી કહ્યું:—

“ ઇલાજ લાગુ પડશે હાલત અસંતોષકારક નથી. પરંતુ ઇલાજ શરૂ કર્યા પહેલાં એ જાણવાનો જરૂર છે કે યુસુફની બીમારીને દિલથી સંબંધ છે કે દિમાગથી “ આ સાંભળી ડોક્ટરે પુછ્યું:—

“ આપ ક્યાં કારણે આ બીમારીનો સંબંધ દિલથી અથવા દિમાગથી સમજે છો તેનો ખુલાસો કરો તો અમે પણ કાર્ધક વિચારીએ. ”

“ રશીદાએ નિકાહ કર્યાના સમાચાર મળતાંજ યુસુફને એકાએક એટલી બધી ખુશી થઈ કે તેની અસરની દિલમાં હદ ઉપરાંત ગરમી પહોંચી. જે તે લગાર વધુ પહોંચત તો દિલનો ધબકારો બંધ પડી મવત આવી જાત. ઠીક થયું કે આમ ન થવા પામ્યું. માત્ર દિલની સમજ શક્તિ મુમ થઈ ગઈ. એવી જ રીતે એમ પણ બની શકે છે કે અનેક વિટંબણાઓ પછી જ્યારે રશીદાને પોતાની થઈ ગએલી જોઈ તો તેના મગજની વિચાર-શક્તિ રશીદાના

સૌંદર્ય અને મિલનના શોખથી તે મહા સૌંદર્યવાળા માલિકના કુદરતી સૌંદર્ય તરફ વળી ગઇ જેથી હવે તેનું માટીનું શરીર આ જગતમાં છે પણ તેના બધા વિચારો બીજી જગતમાં રમી રહ્યા છે. પહેલી બીમારીનો ઇલાજ ફવાઓથી થઇ શકે છે પરંતુ બીજી બીમારીનો ઇલાજ હકીમો વૈદ્યો અને ડોક્ટરોની શક્તિ બહાર છે. કદાચ કંઈ થઈ શકે તો તે લોકોથી થઈ શકે જેઓ પોતાના આત્મિક બળથી બીજાઓ ઉપર અસર નાંખી શકે છે. આપડી રશીદાની દુઃખ ભરી વિતક સાંભળ્યા પછી તો બધાની લાગણી યુસુફ તરફ જ વળે છે અને બધા એજ ચાહે છે કે તરતજ તંદુરસ્ત થઈ જાય. પરંતુ મારો મત એ છે કે યુસુફ હાલ જે હાલતમાં છે તે બારે કેફની હાલત છે. તેને એની ચાલુ હાલતમાંથી હોશમાં લાવવાના ઉપાયો જો કે મોઝ છે છતાં સુપ્રીઓની નજરોમાં ઠીક નહીં લાગે ” આટલું બોલીને હકીમ સાહેબે યુસુફને પોકાર્યો. યુસુફે ઉંચું જોયું અને પછી નજર નીચે કરી લીધી. હકીમ સાહેબ બોલ્યા:—

“ અમારા ધાર્યા કરતાં યુસુફનો કેફ અને ધ્યાન કેટલું ઉંચું છે. અમે લોકોએ આટલી બધી વાતો કરી પણ તેને ખબર ન પડી. ”

“ તો ફરી આપ એના માટે કયો ઇલાજ મુનાસબ ધારો છો ? ”

“ જો મને એના ઇલાજનું પુછતાં હો તો હું તો એજ કહીશ કે કોઈ કામિલ દુરવેશ પુરૂષ તરફ રજુ થવું જોઈએ. ”

“ ફરીથી ઇલાજ શું જાણે ? આ લોકો તાવીજ ગંડા લખી લોકોની પાસેથી પૈસા વસુલ કરે છે અને અચાનેને ધુતે છે. ” અસકરીએ વિરોધ કરતાં કહ્યું:—“ હકીમ સાહેબ, જે અદબી માફ ! ફકીરોની તરફ રજુ કરતાં તો કંઈ ઇલાજ ન કરવો બેહતર છે. ”

“ જો કાંઈ માણસને કાંઈ વસ્તુનું યત્ન ન હોય તો તેના વિષે તે એવું જ અનુમાન બાધિ છે જેવું આપે કહ્યું. અમુક પ્રમાણમાં હું આપનું કહેવું સાચું માનું છું. દુઆ, તાવીઝ, મંડા એ બધાં કમાઈ ખાવાના સાધન છે પણ મારી એ માન્યતા નથી કે સુધીઆએ કિરામતી કરામતો બિલકુલ માનવા યોગ્ય નથી ! ”

“ પહેલાં આપ કરામતોની વ્યાખ્યા કરો ” અસકરીએ પુછ્યું.

“ હું અત્યારે આપની આમળ સંપૂર્ણ ને સચોટ વ્યાખ્યા તો બ્યાન નહિં કરી શકું પરંતુ એટલું જણાવી શકીશ કે આપ મારા મુદ્દાને સારી પેઠે સમજી જાઓ. ”

“ વાઈ એટલું જ સમજાવી દો. ” અસકરીએ જગાસા બ્યક્ત કરી.

“ હું કરામતનો એ અર્થ કરતો નથી કે કુદરતની સરજત વિરૂધ્ધ કાંઈ કરી દેખાડવામાં આવે ? બાહ્ય સંયોગો અનુસાર જે નિત્ય કર્મ ઉપસ્થિત થાય છે, તેને હું ને આપ બધાં કરી શકીએ છીએ. તથા તેના કારણો સમજી શકીએ છીએ. પણ તે કાર્યો જે આઘાત્મીક શક્તિથી ઉદ્ભવે છે, તેના કારણો સમજનારા તથા કંઈ કરી દેખાડનારા જો કે બહુ ઓછા છે. પરંતુ દુર્લભ પણ નથી દુનીઆમાં ઘણા એવા થઈ ગયા છે અને આજે પણ મવજુદ છે જેઓ પોતાની રહાની શક્તિથી અદ્ભુત વાતો કરી દેખાડે છે. આવા કાર્યોને જ તસબુદની પરિભાષામાં કરામતે અવલીયા કહે છે. ”

“ તો શું આપ રહાની પ્રભાવમાં માનો છો ? ” અસકરીએ પુછ્યું.

“ જુત પ્રેતની ચર્ચા સામાન્ય લોકોમાં થાય છે તેની હું વાત કરતો નથી બલ્કે હું એમ કહું છું કે જેવી રીતે એક ઇન્સાન પોતાના મુખમાંથી યાજો હિન્ચારી અન્બોને નાખુશ અને દુઆઓ

આપી ખુશ કરે છે, એવી રીતે પોતાની રહાની કુળવત વધારી તે ધણા એવા કાર્યો કરી શકે છે જેની અસર તો જાહેર થઈ જાય છે, પણ સ્વરૂપ ને સ્થિતી જલદી સમજી સહાતી નથી. આપે પુસ્તકોમાં વાંચ્યું હશે કે યુનાની હકીમો રહાની શક્તિઓ વિશે આમ ધણુ જાણતા સમજતા હતા. એક વખત એવો આવ્યો કે આખો દેશ શુતપ્રેત જીન ચુકેલ છાયા વળગાડ વગેરે વગેરે ને માનવા તથા પુજવા લાગ્યો. જેવી સ્થિતી આજકાલ હિન્દુસ્તાનની નીચ જાતિઓની છે. એવી હાલત યુનાનના બધા વતનીઓની થવા પામી. અને રહાની શક્તિઓનો તદ્દન ઇન્કાર કરી દીધો, અને તેમના અસ્તીત્વને નાસાખીત થએલા લખી પ્રવચનો સંભળાવવા માંડ્યા. તાત્કાલીક પંડીતોએ જ્યારે કારણ પુછ્યું ત્યારે હકીમે જણાવ્યું કે આ આત્માઓના અસ્તીત્વને માનવાથી જે જહાલત કવમમાં ફેલાતી જાય છે તે એમ માંગે છે કે કવમી સુધારકો આત્માઓના વળુદનોજ ઇન્કાર કરી દે. આવી રીતે હિન્દુસ્તાનની અજ્ઞાનતા મટાડવા માટે રહાની શક્તિ ને ન માનવું જ બહેતર છે. હું એને સ્વીકારું છું પરંતુ ખાસ ખાસ સભાઓમાં જ્યાં માત્ર વિદ્વાનો એકઠા થયા હોય, આત્મીક પ્રભાવનો સર્વથા ઇન્કાર કરવો અસ્થાને છે. ”

“ ત્યારે આપ કરામાતે અવલીયાને લગલમ એવી માનો છો જેવી યુરોપમાં મેસમેરીઝમ વિદ્યા નીકળી છે, અથવા શુતકાળમાં યુનાની હકીમોમાં જેમ પ્રેત વિદ્યા હતી. ”

મવલવી સાહેબની વતી હું જવાબ આપું છું ” ડોક્ટર સાહેબ બોલ્યા “ આપ એમ ન માનો કે માન્યતાનું કામ છે કરામતે અવલીયા એ મજહબી સિદ્ધાંત નથી. ન ખરલામ ધર્મ સાથે તેનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ખુદાની મારફતમાં જે લોકો વિશેષ તસ્લીમ રહે છે, તેમના અંતરમાં વિશુદ્ધી ને સાથે શક્તિ વધતી જાય છે.

અને મેસમેરીઝમના અમલથી પણ એ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મોહું કાચમાં પણ જોઈ શકાય છે, અને ઢોળ ચઢાવેલા દર્પણમાં પણ સુસ્ત દેખાય છે પણ એ બન્નેમાં જે ફરક છે તે સારી જનોથી છુપો નથી. ”

“ ડોક્ટર સાહેબે તદ્દન ખરું કહ્યું છે ” હકીમ સાહેબ પુછી આપતાં બોલ્યા—સમગ્રવવાની એક આ રીત પણ છે કે કરામતે અવલીયાને લગભગ મેસમેરીઝમ જેવીજ માનો. હિંદુ જોગીઓના ચમત્કારોને પણ ઈસ્લામી કુકરાઓએ સાચા માન્યા છે ફરક એટલોજ છે કે એક પુલ માત્ર જોવામાં સુશોભીત છે જ્યારે બીજો જોવામાં સુશોભીત હોવા ઉપરાંત સુંઘવામાં પણ સુવાસીત છે.

ડોક્ટર સાહેબ હકીમ સાહેબને ઉદ્દેશી બોલ્યા:—“ ત્યારે આપ એમ માનો છો કે યુસુફને ઈલાજ માટે કોઈ કામીલ ફકીર અથવા મેસ મેરીઝમના પ્રયોજક પાસે પેશ કરવામાં આવે ? જે પોતાની આકંષણ શક્તિથી એના મગજની વિચાર શક્તિને મુળ હાલત પર કરી આપે. ”

“ બેશક, મારો એ અભિપ્રાય છે ” હકીમ સાહેબે પોતાનો મત દર્શાવતાં કહ્યું:—“ અગર મીઝાં યુસુફના વિચારો આલોકથી ફર્યા છે તો તેનો ઈલાજ સરળતા પુર્વક થશે, પણ જો તેણે પરલોક સાથે પણ કશો સંયોગ સાધી લીધો હશે તો પછી ઈલાજ જરા મુશ્કેલ થશે. બદલે આવી હાલતમાં ઉપચારકને એ બિત્તી રહે છે કે તેની પોતાની કરામત ખેંચાઈ ન જાય. આપે અકસર કિતાબોમાં વાંચ્યું હશે કે એક ફકીરે બીજા ફકીરની કરામત ખુંચવી લીધી. તેનો આ પ્રકાર છે. ”

સારાંશ કે તે દિવસથી ડોક્ટરો તથા તખીમોને બદલે ફકીરો તથા આમીલોની તલાશ થવા માંડી. આ કળામાં કામીલ બહુ ઓછા છે અને જે છે તેઓ પોતાની એકાગ્રતામાં એવા મસ્ત છે કે

મુમુક્ષુએને ઓળખવાની તક આપતાજ નથી. સવારથી સાંજ સુધી અનેકનેક ફકીરો આવતા હતા ને દરરોજ સેંકડો રૂપીઆ ખર્ચાતા હતા. લોકો કેવી રીતે વેશ બદલીને આવતા ને કેવી કેવી વાતો કરતા હતા. જાણે જમીન આસમાન એમના કબજામાં છે અને કુદરતના કાર્ય વાહકો એમના અધીકારમાં છે. એક અકવાડીયામાંતો સેંકડો ફકીરોની પરિક્ષા થઈ ગઈ. હકીમ સાહેબે કાઈ એકને પણ કામનો ન બતાવ્યો જ્યારે હકીમ સાહેબને લોકો બહુ પજવતા ત્યારે તેઓ કહેતા “ બાઈ તમે પોતાના મનમાં જેમને પુરા કામીલ માનો છો તેઓ એ કળાની બારાખડી પણ જાણતા નથી મારી નજરમાં કાઈ ચોગ્ય લાગશે ત્યારેજ હું યુસુફને દેખાડીશ. ” અહીં તો યુસુફના માટે કાઈ કામીલ દુરવેશની તલાશ થાય છે. અને પેલી તરફ કપતાન સાહેબની કન્યાઓ માટે જે વર શોધવામાં આવ્યા હતા તેમનો હેવાલ પણ વાંચકાએ જરા જાણવો જોઈએ. રાત્રી સમયે હુસ્નાઆરાએ મિરઝા અસકરીને પોતાની અગાસીમાં તેડાવ્યા જ્યાં હું અમૃતસરની વિદ્યાર્થીની તરીકે અન્ના સાથે આવી હતી. હુસ્નાઆરાએ મિરઝા અસકરીને કહ્યું કે “ તમે અત્યારેજ અમે બંને બહેનોને સાથે લઈ પોતાની આખી ટોળા સાથે મુંબઈ ચાલો ? હું આવા પીતા સાથે રહેવા ઈચ્છતી નથી મને તો ગોરખપુરમાંજ શંકા આવી હતી પરંતુ હસનબાઈ પિતા પર બહુજ રીઝી ગઈ હતી તે પણ આજ પોતાના મુસ્તીયાનું મોઢું જોઈ પિતાની સુરતથી એકાર બની ગઈ છે અમે બંનેને બાળપણમાં જેમ રામજની હરી ગઈ હતી તેમ તમે પણ નસાડી લઈ જાઓ. કપતાન સાહેબ સવારમાં જ્યારે અમને નહિં જુએ, ત્યારે સમજશે કે અત્યાર સુધી હું સ્વપ્ન જોતો હતો. હવે આંખ ઉઘડી ગઈ ” પણ મિરઝા અસકરી અંદરબાને સસરાથી જુદો થવા ઈચ્છતો નહોતો. પ્રેમાવેગમાં તે હુસ્નાઆરા સાથે દિલ લગાડી બેઠો હતો પરંતુ તે વિટંબણાએને પણ ખુબ જાણતો હતો જે પરાયા કુળ-જોતમાં લગ્ન કરવાથી

ઉપરિચિત્ત થાય છે. વળી કપતાન સાહેબનું લખનઉના ઉચ્ચ વર્ગના સહમહસ્થોમાં હોવું મોટાભાગે મિરઝા અસ્કરીના આનંદનું કારણ બન્યું. તે આ બિના પર બહુ રાજી થયો કે કપતાન સાહેબની પુત્રીઓનું શ્રમ થવું કપતાન સાહેબના ન્યાતીલા બળ્યતા નહોતા. અસ્કરી ઈચ્છતો હતો કે કપતાન સાહેબને કોઈપણ રીતે એના પર રાજી કરી લેવામાં આવે કે તેઓ હુસ્તઆરાના પુનઃ મારા સાથે લગ્ન કરી આપે. વળી હસનબાદીનું સગપણ પણ કોઈ એવા સ્થાને થઈ ગય, જ્યાં હસનબાદીને કશી આનાકાની ન હોય. મિરઝા અસ્કરીએ હુસ્તઆરાને બધી ઉંચ નીચ સમજાવી શાન્ત કરી પણ હસનબાદીને સમજાવવી મુશ્કેલ છે.

ત્યારપછી લાંબા સમય પર્યંત મિરઝા અસ્કરી સાથે મસલત થતી રહી. હકીમ સાહેબને પણ મંત્રણામાં શામીલ કરવામાં આવ્યા. સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે હકીમ સાહેબ કપતાન સાહેબ સાથે વાતચિત કરે. બનતાં લગી મિરઝા અસ્કરીની વાત વચમાં ન આવે, પણ તેના વિના કામ નજ ચાલે તો મજબુરી છે. ઝોહરની નમાઝ પડી હકીમ સાહેબ કપતાન સાહેબના ઓરડામાં પહોંચ્યા. અંદરથી બહાર સુધી નાના મોટા બધા હકીમ સાહેબના પ્રશ્નસક્ર હતા. સાંજળી સાંજળીને કપતાન સાહેબના દિલમાં પણ હકીમ સાહેબના પ્રભાવે જમા કરી લીધી હતી. હકીમ સાહેબ પહોંચ્યા તો કપતાન સાહેબે ઉભા થઈને એમની તાઝીમ કરી પછી હકીમ સાહેબે વાતચિતનો પ્રસ્તાવ કંઈ એવી રીતે ઉઠાવ્યો કે કપતાન સાહેબ ક્ષાતા ગયા અને હકીમ સાહેબનો પ્રભાવ વધતો ગયો.

“ મેં સાંજળ્યું છે કે આપ પોતાની પુત્રીઓના લગ્ન કરવા માટે અત્રે પધાર્યા છો ? ” હકીમ સાહેબે મુળ મુદ્દાનો આરંભ કરી કપતાન સાહેબને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“ હા, હજરત ! કેવળ એ કામ સિવાય બીજું કંઈ કામ નથી ” કપતાન સાહેબ પોતાનો આશય દર્શાવતાં કહેલા લાગ્યા:—

“ હું ૧૮૫૭ના બળવા પછી હમણું જ લખનૌમાં આવ્યો છું. ન કાંઈ ઓળખીતો છે ન જાણીતો છે. ખુદ શહેરની પણ સુરત બદલાઈ ગઈ છે. કદાચ આ કારણ સિવાય મારું આગમન અત્રે આત તો હું ઓળખી શકત નહિં કે આ લખનઉ છે. ”

“ આવી હાલત છે તો પછી આપને અત્રે આવવાની શી જરૂર હતી ? ” હકીમ સાહેબે ટકોર કરી.

“ ત્યારે પુત્રીઓના લગ્ન કેવી રીતે કરત ? ” કપતાન સાહેબે પોતાની મુંઝવણ દર્શાવી.

“ શું દુનીયામાં જેટલી અવરતોને પરણાવવામાં આવે છે તેમના પિતા લખનૌ જરૂર આવે છે ? ” હકીમ સાહેબે ટકોર કરતાં કહ્યું.

“ બધા શા માટે આવે ” કપતાન સાહેબ જવાબ આપતાં બોલ્યા. “ હું એટલા માટે આવ્યો છું કે મારી ભતની બિરાદરીના લોકો અહિં છે ”

“ એમ ! તારે આપે પોતાની બિરાદરીમાંથી કાઢીને ચુંટી કાઢ્યો હશે ? ”

“ હા, બે છોકરા બેયા છે ખરા, ઉતાવળમાં એજ ગનીમત લાગે છે ” કપતાન સાહેબે પોતાની પસંદગી જાહેર કરી.

“ કંઈ એવું કામ ના કરશો ? ” હકીમ સાહેબ મુજ હેતુ પર આવતાં કહેવા લાગ્યા. ‘ એ ગનીમત નથી જે કાંઈ એમને કન્યા આપશે, એના માટે તેઓ ઉપાધિરૂપ થઈ પડશે જેમને એમના સાથે પરણાવવામાં આવશે, તેમના માટે તેઓ પીડા રૂપ થશે. આ બંને લક્ષ્યા આપની પુત્રીઓને લાચક હરગીઝ નથી. આપ તેપાલમાં રહેલા હોવાથી આપને એમના વિશે બહુ ઓછી માહિતી હશે. હું એમના લક્ષણો પરથી ખુબ ઓળખું છું. મેં એ છોકરાઓને બેયા

અને સાંભળ્યું કે આપ એમને પોતાના જમાઈ તરીકે કબુલ કરવાના છો. મુસલમાન મુસલમાનો બાઈ થાય છે એ જોયું કે આપ કુવામાં પડી જશો, તેથી ખામોશ બેસી રહેવું ગુનાહ માન્યું. ”

“ હા બેવામાં એ તેઓ નાલાયક લાગે છે ! ” કપતાન સાહેબ હકીમ સાહેબની વાતને ટેકા આપતાં બોલ્યા.

“ એટલુંજ નહિ કે તેઓ નાલાયક છે બલકે તેઓ આપની મુશીબ તથા સુચારિત્ય કન્યાઓને નાલાયક માનશે બલકે જ્યારે તેઓ જોશે કે તેણીઓ તેમની બદકારીઓથી દુર રહે છે, ત્યારે તેમને અચોગ્ય મણી અળમાં ચર્ષ જશે. ”

“ ત્યારે પછી કન્યાઓ ક્યાં આપવી ? ” કપતાન સાહેબ પોતાની મુસ્કેલી દર્શાવતા કહેવા લાગ્યા “ ન્યાત જાતમાં તે એમના કરતાં સારો છોકરો કોઈ મળતો નથી ? ”

“ ન મળવાનો હતો, અને નહિં મળે ? ”

“ કેમ શા માટે ? ”

“ એટલાં માટે કે જ્યારે ચુંટણીનું વર્તુલ મર્યાદિત હશે, તો સારો મુરતીયો મળવો દુર્લભ છે. આપ અમુક ખાસ ઝાડ પરજ કોઈ પક્ષીની તલાશ મર્યાદીત રાખો તો તે શખ્સના મુકાબલામાં જે આખા બાગ અથવા તમામ જંગલના ઝાડો પર દ્રષ્ટી દોડાવી રહ્યો હોય, હમેશાં નિષ્ફળ રહેશે. આપની તબવીજનું વર્તુલ અગર સાંકડું હશે, તો સંકેઝશ દિન પર દિન વધતી જશે, અને આપની તપાસનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે તો વિસ્તાર વધતો જશે. પુત્રીને પરણાવતાં બહેલાં થોડીક વાતોનો વિચાર કરવો જરૂરી છે.

૧. વર મોખીન હોય.

૨. સારા સ્વભાવનો હોય.

૩. લાયકાત ધરાવતો હોય.

૪. પૈસે ટકે સુખી હોય.

આમાંથી અગર કોઈ એક વાતની ઉલ્લેખ હશે, તો કન્યા માટે દુનીઆમાં કંઈ છે. વળી આ ચાર ઉપરાંત એમ પાંચમી વાત પણ છે તે એકે કન્યા અગર કમ વયની નથી તો જમાઈએ પણ કમ વયના ન હોવું જોઈએ. આ પાંચે વાતોનું એક જગાએ મળવું જોઈએ મુશ્કેલ છે છતાં આપ કન્યાઓના શુભ ચિંતક હો તો પ્રથમ આ બાબતોની તપાસ અવશ્ય કરો. ન્યાત જાતના બંધનો આપને તોડી નાખવા પડશે. બન્ને પગ રસ્સીથી બાંધી લીધા પછી રસ્તે ચાલવું બહુ મુશ્કેલ છે. આપની ન્યાતના ચાર ધર છે, અને એ ચાર ધરામાંજ તપાસ મર્યાદિત હોય તો પછી સારા જમાઈ મળવાની આશા માંડી વાળો ! કેટલાક કુટુંબોમાં લગ્ન વિષે આ પ્રકારના ટુંકા વિચારો પ્રચલિત છે તેથી તેમની હાલત દિન પર દિન ખરાબ થતી જાય છે. દુઃખ દારિદ્ર્ય પોતાનો વાસ કરી રહ્યો છે. ઈન્સાનની ઉંમર વધે છે છતાં તેઓ એમ માને છે કે ઉંમર વધે છે. એવી રીતે પોતાની કુલીનતા પર ગર્વ ધરાવનારા અજ્ઞાનો પોતાની હાલતનું અનુમાન કરી શકતા નથી, અને એમ માને છે કે એમના સિવાય કોઈ કુલીન નથી. એ લોકો ન બુદ્ધીમાં માને છે ન શરેને તેઓ માત્ર એટલું જાણે છે કે અમોજ સૌ કરતાં વિશેષ કુલીન છીએ કપતાન સાહેબ આપે નેપાલથી અત્રે આવવામાં બારે લુટ કરી. શું નેપાલમાં કોઈ એવો માણસ નહોતો જેના સાથે પોતાની પુત્રીઓને પરણાવે તો તેઓ આપની કન્યાઓને હલકી ન માને, તેમ ન આપની કન્યાઓ તેમને ઉતરતા માને, કુફ (કુળ) નો પણ એજ અર્થ થાય છે કે પરસ્પર એક બીજાને સમાન માને. આ બન્ને છોકરા બંને આપના આલમ ના સગા થતા હોય, પણ જ્યારે કન્યાઓ ચાલ્ય ચલણની દ્રષ્ટીએ એમને નાલાયક માનશે, તેમ છોકરાઓ પણ આપની કન્યાઓને ચંડુ પીવાના કાયદાથી અજ્ઞાત જાણી પોતાની સહોત્ત માટે અયોગ્ય ગણશે, તો પછી એક મેકની સમાનતા ક્યાં રહી ? એ છોકરાઓ કરતાં તો આપના નોકરો સારી

ચાલ ચલગત ધરાવતા હોય અને આપની કન્યાઓ એમને પસંદ કરે તો તેમ કરતાં નોકરો પર માફું ન લગાડશો, ભયારથી મેં સંભળ્યું કે આપની કન્યાઓ બણેલી મણેલી અત્યંત લાયક ને પાકી મોમીના છે, સાથે એમ પણ સંભળ્યું કે જે એ સાહબો આવ્યા હતા તેમને એ કન્યાઓના વર બનાવવામાં આવશે, ત્યારથી મને ભારે જ્વેશ હતો ને એ જ્વેશ માત્ર નુરે હિમાનની ખરકતનો છે. જે વડે એક મુસલમાન ખીજ મુસલમાનના લાભને પોતાનો લાભ ને તેની હાનિને પોતાની હાનિ માને છે. 'વમા અલ્લમના ઇલ્લલ બલાગ' હકીમ સાહબની વાતોએ કપતાન સાહબના વિચારોમાં ભારે સુધારો કર્યો. તેઓએ પોતાના વિચારોને માંડી વાળ્યા. એ દીવસથી પેલા બંને છાત્રાઓની આવ જીવ બંધ કરવામાં આવી. હવે હુસ્નઆરા અને હસનબાદી માટે વર શોધવાની ચર્ચા ધરથી બહાર પણ થવા લાગી. આણીગમ યુસુફના ઉપચાર માટે દુરવેશોની શોધ થતી હતી. શહેરના પરવારતાઓને ચર્ચા માટે એક સારો જોવો વિષય હાથ આવ્યો હતો. નવાજ સાહેબ શહેરના અગ્રેસર હતા. એમના ધરની વાત સરળતાથી આખા શહેરમાં ફેલાઈ શકતી હતી. સવારથી સંજ સુધીમાં સેંકડો માણસો આવતા હતા. કોઈ સગપણની ખબર આવતો ત્યારે કોઈ દુરવેશોની વાતો કરતો. દિલ ચરપીની એક નવી મુરત ઉપરિચિત થવા પામી હતી.

આ પ્રસંગે એક દીવસ હુસ્ન આરાને તે બંગાલી બંગાલી બાણુનો વિચાર આવ્યો જેણે આ બંને બહેનોને બણવા માટે લાહોર મોકલી હતી. એટલે તેણે બાણુની તપાસ કરાવી તો ખબર મળી કે તે બાણુ છ મહીના ઉપર મરી ગયો છે અને મરતાં પહેલાં એક વીલ લખીને રજીસ્ટર્ડ કરાવતો ગયો છે આ ઉપરથી તરતજ વીલની નકલ મંગાવવામાં આવી જે હું અહીં હિતારી લઉં છું તે ઉપરથી આ વાર્તાને લગતી કેટલીક બાબતો બણવામાં આવશે.

“ હું રામચંદ્ર મુકરજી કલકત્તાનો રહીશ છું. ધારૂં છું ત્યાં મુધી મારા કુટુંબનો કોઈ માણસ હયાત નથી. મારા ભાઈ શામા ચંદ્ર મુકરજી કોમેસેરીયેટ ખાતાના કંટ્રાક્ટર હતા. જ્યારે ગોરખપુરનું લશ્કરી કેમ્પ બાંધ્યું ત્યારે ત્યાંનું લશ્કર લખનઉ આવ્યું. લશ્કરની સાથે મારા ભાઈ ઘણા સમયથી ગોરખપુરમાં રહેતા હતા. તેઓ પણ લખનઉ ચાલ્યા આવ્યા. તે સમયે હું ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ભણતો હતો. ભાઈની વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે મારે કોલેજ મુકીને ભાઈનો કારોબાર સંભાળવો પડ્યો. ભાઈતો થોડાજ સમય પછી સ્વર્ગવાશ થયા અને તેમની બધી માલ મીલકત મારા હાથમાં આવી. હું અત્યારે એવી માંદગીમાં સપડાયો છું કે મને મારા જીવવાની આશા રહી નથી એટલા માટે હું મારી મીલકત બાળે વસીયત કરવા ચાહું છું. હજારતગંજ નામના લતામાં મારા ચાર બંગલા છે. જેમનું માસીક બાકું ચારસો રૂપીયા આવે છે. અને બંગલ બેંકમાં એંસી હજાર રૂપીયા જમે છે તેમજ ચાલીસ હજાર રૂપીયાના ઝવેરાત કલકત્તાની મેસર્સ હેમીલ્ટન એન્ડ કો, માં અમાનત પડ્યા છે.

માલતી અને મોહીની નામની બે બાળાઓને મારા પરભોક્તાસી ભાઈએ પાળા પોશીને મોટી કરી છે, અમે બંને તેમને પોતાની પેટની પુત્રીઓ પેઠે સમજતા હતા. આ વર્ષે એ બંને એ લાહોરની મેડીકલ સ્કૂલમાં પરિક્ષા પાસ કરી છે અને અત્યારે તે બંને મુઆઈમાં છે. આથી હું મારી તમામ સ્થાવર અને જંગમ મિલકત એ બંને બહેનોને આપવાની વસીયત કરું છું. ”

આ વસીયત નામું સાંભળીને બંને બહેનો એ ખુશી થવું જોઈતું હતું પરંતુ ચાલુ સ્થિતિમાં એ બંનેએ કોઈ પણ રીતે ખુશાલી જાહેર કરી નહીં.

અસહરી આ વસીયતનામાના વાંચનથી ખુશી થયો અને કાનુનની રૂએ એના પર વિચાર કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે અસકરીએ પોતાના મિત્રાને એકઠા કરી ચાલુ ગુચવણુ કર્યા મામલા પર વિચાર કર્યો. તે કેળવાયલો હોવાથી તેણે આવી સ્થિતિ ચાલુ રહે તે તરફ અણુમતો દેખાડ્યો. પરંતુ હુસ્ન-આરા કપતાન સાહેબની પુત્રી જાહેર થઈને તેના નિકાહમાં રહે એ પરિસ્થિતિ ને પસંદ કરતો હતો. હુસ્નઆરાની પાછલી સ્થિતિ જાહેરમાં ન આવે એમ પણ ચાહતો હતો. કપતાન સાહેબની મુગ-લાઈ અને સ્થિતિની લાંબાણથી તે લજારાઈ ગયો હતો તેથી તેણે મિત્રાને ચોખ્ખું જણાવી દીધું કે હું હુસ્નઆરાને લઈને આજેજ મુબમ્મ જઈ છું. આપિદા બાનુ અને હસનબાદી ચાહે તે કરે. અહીંના ગુચવણુ કર્યા મામલાથી અલગ થઈને મુબમ્મમાં બેસી ભવિષ્યનો વિચાર કરીશ મિત્રાએ આ વાત પસંદ કરી પરંતુ હજીમ સાહેબે લગાર વધુ વિચાર કરી લેવા એક રાતની મેહતલ માંગી અને પોતે રાતના સમયે કપતાન સાહેબની પાસે પહોંચ્યા. કપતાન સાહેબના મન ઉપર તેમણે કાણુ જમાવી લીધો હતો. તેમણે કપતાન સાહેબની પાસે પહોંચતાંજ પુછ્યું:—

“ હવે હું તે છોકરાએને કેમ જોતો નથી જેમને આપે આપની પુત્રીએને માટે પસંદ કર્યા હતા ? ”

“ આપે જે સલાહ આપી હતી તેને માન્ય રાખી અને તેની ખબર પેલા બંને જણાને પડતાં તેમણે અહીં આવવાનું માંડી વાળ્યું. ”

“ તો ફરી આપની: પુત્રીઓ માટે કંઈ વિચાર કરી લીધો હશે ? ”

“ અત્યાર સુધી તો કંઈ નજરમાં નથી ” આ સાંભળી હજીમ સાહેબે થોડીવાર વિચાર કરવાનો ડાળ કરી ધીમેથી કહ્યું:—

“ આપણી સાથે જે મીરઝા અસકરી છે તે કેવો છે ? ”
“ કપતાન આ સાંભળી ને વિચારમાં પડી ગયા અને બોલ્યા:—

“તેઓ આ વાતનો સ્વિકાર કરશે ?”

“માની લો કે તે સ્વિકાર કરી લે તો ફરી આપનો શો મત છે.”

“મારા ધારવા પ્રમાણે તો કંઈ ખોટું નથી. હું ચ કુટુંબના છે. જોવા કરવામાં સારા છે બેરીસ્ટર છે. આણુ સમયમાં આના કરતાં બીજી કંઈ લાભકાર જોઈએ ? હા લીઆસ વિગેરે કીસ્ટાનનો છે. લખનઉ આવ્યા પહેલાં જો મને પુછવામાં આવત તો હું પસંદ ન કરત. પણ અહીં આવ્યા પછી તો મેં દુનિયાને તદ્દન બદલાયેલી જ જોઈ. શહેરના હું બાનદાની નખીરાઓએ અંગ્રેજી બણીને પોતાની રીતભાત ને પહેરવેશ બદલી નાંખ્યો છે. અરે જે બાણુલા છે તેમની વાત તો જાણે ઠીક પણ જેમને અંગ્રેજીની અલેફ જે પણ આવડતી નથી તેઓ પણ કોટ પટલુનને કોલર ટાઈમાં ફરતા નજરે પડે છે. જ્યારે આખી દુનિયાજ બદલાઈ રહી છે તો તે તરફ મારા એકલાનો અણુમો શા કામ આવે ?”

હકીમ સાહેબે કપતાન સાહેબની આ વાત સાંભળી અસહકરી અને હુસ્નઆરાના નિકાહની વાત એવી સરસ રીતે સમજાવી કે કપતાન સાહેબને હા મળ્યે જ છુટકો થયો. હકીમ સાહેબે જણાવ્યું કે હસનઆદીના નિકાહની સાથે જ હુસ્નઆરાના નિકાહ પણ અસહકરીની સાથે કરી આપવામાં આવે. આ સરસ રીત બતાવવા માટે કપતાન સાહેબે હકીમ સાહેબનો આભાર માન્યો અને બીજી બાજુ અસહકરી અને હુસ્નઆરા પણ ખુશી થયા.

હુસ્નઆરાની નિકાહની વાત તો આવી રીતે રહેલાઈથી પતી ગઈ. હવે હસનઆદીનો ઝગડો બાકી રહી ગયો. વખત પસાર થતાં હસન આદીને ડો. ફત્તમજીની ખુબીઓ જણાવા લાગી તેથી આ સંબંધમાં તે જે અનાકાની કરતી હતી તે રહેવા ન પામી. ફત્તમજી તો કમારનાથ હસનઆદી ઉપર મરી પીટયા હતા. એટલે આ

મામલામાં પણ હકીમ સાહેબને વચમાં પડવાની અરજ કરવામાં આવી પણ હકીમ સાહેબે આ બાબતમાં જલદી ન કરવાની સલાહ આપી.

હસન રજા અથવા પંડીત રતનસેન આ વાતોનો ખાસ ભેદ હતો. એક દીવસ તેણે કહ્યું કે “ રસ્તમજીનું કામ મારા વિના બીજાથી ભાગ્યે જ થઈ શકશે. ” રસ્તમજીએ આ સાંભળીને કહ્યું કે “ જો માફ કામ થઈ જાય તો તમે કહો તે તમને આપું. ” હસન-રજાએ કહ્યું કે “ ઘણાં વરસ પછી હું ઘેર જવાનો વિચાર રાખું છું ખુદાએ મને નાલાયક તો બનાવ્યો છે ઘેર ખાલી હાથે જઈશ તો મારી નાલાયકીમાં ઓર વધારો થશે. તેથી મને બે હજાર રૂપિયા આપવાનો વાયદો કરો તો હું આપનો સંબંધ જોડી દઉં. ઘેર પહોંચીને જ્યારે હું બે હજાર રૂપિયા મારી અંમાની સેવામાં મુકી દઈશ તો આખા ગામ અને કુટુંબમાં મારી બાહોશીની ધુમ મચી જશે. જો બે હજાર રૂપિયા આપવાનો વાયદો કરો તો હું અબ ઘડી આપનું કામ કરી આપું ” આ સાંભળી રસ્તમજીએ ખુશી થતાં કહ્યું:-

“ બે હજાર નહીં પણ હું અઢી હજાર આપવા રાજી છું. ”

“ હું અઢી હજાર નથી માંગતો માત્ર બે હજાર અને ચાહો તો તેમાં પણ પાંચ પચાસ ઓછા આપો. ”

રસ્તમજીએ તરત જ કેશ બોક્સ ખોલીને હજારના બે નોટ અને સોસોના પાંચ નોટ કાઢીને હકીમ સાહેબને આપતાં કહ્યું:- “ આ અઢી હજાર રૂપિયા હકીમ સાહેબની પાસે મુકું છું. માફ કામ થઈ જતાં એ તમારા થઈ જશે. ”

હસન રજા પોતાના પેટના પોપણ માટે હજારો જુક ખોલતો અને ખરી ખોટી વાતો કરી કપતાન સાહેબને હાથમાં રાખી રહ્યો હતો તેની નજરમાં આ કામ કાંઈ મુશ્કેલીભર્યું નહોતું આવા સાધારણ

કામ માટે અઢી હજારની રકમ જોઈ તેનાં મોઢામાં પ્રાણી આવી ગયું એટલે તે બીજે દીવસે સવારથી બહાર ચાલ્યો ગયો અને સાંજે મગરેબની નમાઝ પછી એક શાહ સાહેબ એટલે દુરવેશને લઈને આવ્યો અને સીધા કપતાન સાહેબની પાસે પહોંચ્યો. શાહ સાહેબનો નુરાની એકરો જોઈને કપતાન સાહેબ ઉપર બારે અસર થઈ. તેમણે પુછ્યું—

“ ક્યાંથી પધાર્યા ? ”

“ આ પંડીતના કમળમાં હું એમાંથી છુટકારો થાય તો ધરનો રસ્તો લઉં. શું બતાઉં કે ક્યાંથી આવ્યો ? ” આ સાંભળી હસન રઝાએ કપતાન સાહેબને કહ્યું—

“સરકાર ! હું નદીએ નહાવા ગયો હતો માર્ગમાં આ શાહ સાહેબ મળ્યા. શાહ સાહેબે મારાથી ચહેરનો માર્ગ પુછ્યો અને મેં બતાવ્યો ત્યારથી બસ મારા મનમાં એમજ થાય છે કે શાહ સાહેબની સાથે જ રહું અને એમનાથી જુદો ન પડું. મેં માર્ગ બતાવી દીધો પણ શાહ સાહેબે કોણ જાણે મારા ઉપર કેવી ભુરફી નાંખી છે કે હું તેમની સાથે ચોક્કસ સુધી ચાલ્યો આવ્યો. અને જ્યારે મને ચોક્કસ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું તો મારી શક્તિ બહારની વાત હતી જેમ કુતરાઓ પોતાના માલિકોની પાછળ ભમે છે તેમ શાહ સાહેબની પાછળ ભમવાનું મારે મન થાય છે અને મેં આ હકીકત શાહ સાહેબને જણાવી એમનાથી જુદો થવાની ના પાડી તો શાહ સાહેબે કહ્યું કે મારી પાછળ એક હિંદુ પંડિતનું રહેવું મને પસંદ નથી. મેં હિંદુ ધર્મ તજી મુસલમાન થવાનું જણાવ્યું તો તેજો રાજ થતા નથી. કહે છે કે તને મુસલમાન બનાવતાં તારા સગા સબંધીઓ મને હેરાન પરેશાન કરશે મેં કહ્યું કે આ જગતમાં કપતાન સાહેબ સિવાય મારો કોઈ નથી એટલે તે આપની પાસે આવ્યા છે આપ શાહ સાહેબને મારા તરફથી ખાત્રી આપો અને મને આઝાદ કરી

“ દે કે હું આ શાહ સાહેબની સેવામાં જીવન પસાર કરી દઉં ”
આટલું બોલીને હસન રજા કપતાન સાહેબના પગોપર માથું મુકીને
એક ગાંડાની પેઠે વારંવાર કહેવા લાગ્યો:—

“ મને આજ્ઞાદ કરી દો, હું શાહ સાહેબના પગોમાં જીવન
પસાર કરવા ચાહું છું. ”

અરકરી પણ ત્યાં બેઠો હતો તે આ સ્થિતિ જોઈ બોલી ઉઠ્યો:

“ પંડિતજી ગાંડા કાં બને છે ? આવા બહુ રૂપીઓ તો
ધણાએ આથડે છે. ” આ સાંભળી શાહ સાહેબ જુસ્સામાં
આવીને પોકાર્યો—

“ તારા કરતાં કયો બહુરૂપી હશે જે અંદરથી બહાર સુધીને
માલીક બનીને બેઠો છે. અને બહારમાં મહેમાન બનીને વૃદ્ધ
કપતાન સાહેબની આપલુસી કરી રહ્યો છે. આ પંડિત અને તમે
એકજ ઝોલીના રમકડા છો. કોણ જાણે આ પંડિત મારી પાછળ
શા માટે પડ્યો છે ? એ સમજતો હશે કે મારા જેવા ફકીરની
ઝોલીમાં કાંઈ ધન દવલત હશે પણ એને ખબર નથી કે મારી પાસે
તો કંઈના માટે એક ટોડીય નથી ” કે આટલું બોલી શાહ સાહેબ
જુસ્સામાં ને જુસ્સામાં ઉઠીને ચાલવા લાગ્યા. પહેલાંથી બધાએ
એકઠું એકઠી રાખ્યું હતું તેથી કોઈએ આવી રીતે એક દુરવેશ
જુસ્સામાં જાય તે સારું નથી એમ કહ્યું એટલે કપતાન સાહેબ શાહ
સાહેબના રાખમાં દબાઈને ધુરંજવા લાગ્યા. શાહ
સાહેબની વાતો એમને ખરી જણાઈ અને તેઓ એને મહા કામિય
વલી સમજવા લાગ્યા. અસકરીએ પણ ટોંગ કરવામાં ક્યાસ ન
રાખી હાથ જોડીને શાહ સાહેબને કાંઈ કહેવા ચાહતો જ હતો કે
શાહ સાહેબે પોતાના દડો ઉઠાવીને કહ્યું:—

“ તું તારા અકીદાને દુરસ્ત કર, ધસાઈઓની સંગતથી તારા
મગજમાં ભરેલું ભુલું ખાલી કરી નાખ અને આ બાબા (એટલે

કપતાન સાહેબ) ની સેવાથી લાભ ઉઠાવે અને જે આ (ડા. રસ્તમજીની તરફ ઈશારો કરીને) શરીર જાદાના પગલે ચાલે. જેણે તારા મજ-હબના માટે પોતાનો મજહબ મુઠી દીધો અને ટુંક મુદતમાં તેજ દરજ્જે હાસલ કરી લેશે જે તને હાસલ છે. જેવી રીતે તારો નિકાહ અર્થ ઉપર થઈ ચુક્યો છે તેવી જ રીતે આનો નિકાહ અર્થ ઉપર થયો છે. ફેર એટલો છે કે “તારો નિકાહ જાહેર થઈ ગયો છે અને ખીજની જાહેરાત થવાની તૈયારી છે. કપતાનના દરબારમાં લાગવગ પામવાથી પુલી ન જા” આટલું બોલીને શાહ સાહેબ જુસ્સામાંને જુસ્સામાં ધરની બહાર નીકળી ગયા. ત્યાં બેઠેલાઓ ઉપર એટલો રોષ છવાઈ ગયો કે કોઈની એમની પાછળ જવાની હિંમત ન પડી બધા સત્બંધ પુતળાઓની પેઠે એક ખીજનું મોઢું જેવા લાગ્યા. પંડીત એક કલાક સુધી બેથઈ પડી રહ્યો. જ્યારે હોશમાં આવ્યો તો જાણે કાંઈ બન્યું જ ન હોય એવો ડાળ કરવા લાગ્યો. લોકો બનેલા બનાવેલું સ્મરણ કરાવતા હતા પણ પંડીતજી કાંઈ પણ બન્યાનો ઈન્કાર કરતા હતા. પંડીતજી જાણે એક નીશામાં હતા અને નીશા એવો હતો કે તેમને કાંઈ પણ જાન ન હતું. શાહ સાહેબના ગયા પછી અને પંડીતના હોશમાં આવવા પછી લોકોની અભ્યર્થના ઓછી થઈ. અસકરી એ વાતની પહેલ કરતાં કહ્યું:

“ કોઈ મેસમેરીઝમનો જાણકાર હતો. પંડીતજીને મેસમેરીઝમ ક્યાં હતા. ”

“ મારી એ માન્યતા નથી. મારા ધારવામાં તો તે મહા કામિલ પુરૂષ હતો. ગુપ્ત વાતો મેસ મેરીઝમમાં જાહેર થતી નથી બુઝુર્ગોની વાતો સાંભળ્યા પછી તે ઉપર વાદ વિવાદ કરવો ન જોઈએ. કદાચ તે બનાવટી હોય તોય આપણને શું ? ” હકીમ સાહેબે ચર્ચાને દુકાવતાં કહ્યું એટલે કપતાન સાહેબ બોલ્યા:—

“ એમની બાતમી મેળવવી જોઈએ. ”

“ હવે એમનો પત્તો લાગવો કઠણ છે. આવા લોકો એક સ્થળે રહેતા નથી સાંપની પેટે હોય છે. સાંપ દેખાતાં તરતજ અલોપ થઇ જાય છે. સાંપ તો ક્યાં નો ક્યાં પહોંચી જાય છે અને લોકોની જીભે એની ચર્ચા લાંબા વખત સુધી રહે છે કહેવત પણ છે કે “ સાંપ ગયા ને લીસોટા રહી ગયા. ” હવે શાહ સાહેબની ભાળ મળવી મુશ્કેલ છે. ” આ સાંભળી કપતાન સાહેબે લાંબા વિચાર પછી કહ્યું:—

“ હું એમ ધારું છું કે તેઓ ખ્વાજા ખિઝર હશે. ધરડાઓથી એવી ધણી વાતો સાંભળી છે કે ખ્વાજા ખિઝર ખાસ અણીના સમયે આવી લોકોને ખરી દારવણી આપે છે. ”

“ હું તો શાહ સાહેબના માટે એવું માનતો નથી. ” હકીમ સાહેબ બોલ્યા:—“પણ વાતતો ચોક્કસ કહી ગયા. ”

“જો અસકરી વચમાં ન બોલ્યો હોત તો થોડો વખત વધુ થોભત”

“ બેશક તેઓ કંઈ વધુ કહેવા ચાહતા હતા. અને કપતાન સાહેબ ઉપર તે ધણાજ મહેરબાન દેખાતા હતા. ” હકીમ સાહેબ બોલ્યા એટલે તરતજ કપતાન સાહેબે કહ્યું:—

“ તેઓ જે કંઈ કહેવા ચાહતા હતા તેતો પરદા પરદામાં કહીનેજ ગયા. ” આ સાંભળી હકીમ સાહેબે ધીમેથી કહ્યું:—

“ હું પણ કંઈક સમજ્યો છું. માટે હવે એકાંતમાં એ પર ચર્ચા કરીશું. ”

આ સાંભળી કપતાન સાહેબે બધાને જવાની રજા આપી. એટલે બધા વિદાય થયા માત્ર હકીમ સાહેબ કપતાન સાહેબની પાસે રહી ગયા. જ્યારે એકાંત થઈ ગયું તો હકીમ સાહેબ બોલ્યા:—

“ હું આ શાહ સાહેબની કરામતને તો માનતો નથી અને ન તો હું આપના પંડીત સાહેબને સાચા મણું છું પરંતુ અસારની

ચર્ચાથી એવો વિચાર થાય છે કે ડા. રસ્તમજીની સાથે હસનખાંદીના લગ્ન કરી આપવામાં આવે તો કંઈ ખોટું નથી. ”

“ શાહ સાહેબે તો એજ હુકમ કર્યો છે. ” કપતાન સાહેબ ખોલ્યા જેના જવાબમાં હકીમ સાહેબે ઠાવકા પણાથી કહ્યું:—

“ આપ તે શાહ સાહેબને હદીસ અને આમત સમજે પણ હું તો ખીજી રીતે વાત કરી કહ્યો છું. એટલે જે શાહ સાહેબની સલાહ યોગ્ય હોય તો તેના ઉપર જરૂર અમલ કરવો જોઈએ. ”

“ આપ તો છો મોલવી. પીર ફકીરની વાતો ને ન જાણો પણ હું તેમના હુકમને ઉઠાપી શકતો નથી. અને શાહ સાહેબે જે ઈશારો કર્યો છે તેની અવગણના પણ કરી શકતો નથી. ભલા કે શુરા પર આપ વિચાર કરી લો. જે સલાહ સારી હોય તો સારી વાત છે અને સારી ન હોય તો હસનખાંદીનું લાગ્ય. હું તો એમના બોલ પાળ્યા વગર નહીં રહું. ”

“ આપે જે ફરમાવ્યું તે આપના અકીદા પ્રમાણે મુતાસબ હશે પણ જેની સાથે હસન ખાંદીને પરણાવવી છે તે મુસલમાન છે કે નહીં એની માન્યતાઓ ઈસ્લામ પ્રમાણે છે કે નહીં? એ જેવાની ખાસ જરૂર છે. ”

“ મારે જેવાની જરૂર નથી આપ પોતે એની તપાસ કરી લો. જે રસ્તમજી મુસલમાન નહોત તો શાહ સાહેબ એની લલામણ કરતા ? ” આ સંલિખા હકીમ સાહેબે બનાવટી ગુસ્સો જાહેર કરતાં કહ્યું:—

“ આપ જુલો છો. આપનું કહેવું યોગ્ય નથી. કોઈ વટેમાર્ગ દુરવેશ કોઈ કાફરની સાથે આપની પુત્રીના લગ્ન કરવાનું કહે તો શું આપ વગર વિચારે મંજૂર કરી લેશો ? ”

“ હકીમ સાહેબ ! ” કપતાન સાહેબે કહ્યું:— “ મને વિચાર કરવાની જરૂર જણાતી નથી. પણ આપને વિચાર કરવાની અને

એના અકાચક જાણવાની જરૂર જણાતી હોય તો હું મનાઈ પણ કરતો નથી. શાહ સાહેબનું કહેવું મને તો મુનાસબ નહીં પણ ઘણું જ ચોખ્ખું જણાય છે. છતાં રસ્તમજી પર શાહ સાહેબના હુકમની શી અસર થઈ એ પણ જોવું જોઈએ. ”

“ માત્ર રસ્તમજીની ઇચ્છાની તપાસની જરૂર છે એટલું જ નહીં પણ હસનબાંદીની પણ આ બાબતમાં શી મરજી છે તેની તપાસ કરવી જોઈએ. ”

“ વારૂ જેવી આપની મરજી. ” કપતાન સાહેબે હકીમ સાહેબને રજા આપતાં તેમણે રસ્તમજી ને બોલાવ્યા અને કપતાન સાહેબની રૂબરૂ વાતચીત ચાલી. હકીમ સાહેબે પુછ્યું;—

“ આપ કેટલા વર્ષ યુરોપમાં રહ્યા ? ”

“ આઠ વર્ષ સુધી તો હું લાગત ત્યાં રહ્યો પણ મારા પિતાની સાથે તો ઘણીવાર યુરોપનો પ્રવાસ કરી ચુક્યો હતો. ”

“ ઇસ્લામ મઝહબના સ્વીકારનો વિચાર આપને ક્યારે થયો ? ”

“ હું વિદ્યા અભ્યાસ માટે યુરોપમાં રહ્યો ત્યારે અનેકવાર યુરોપના મુસ્લિમ મીશનરી શેખ અબ્દુલ્લા કવીલીયમથી મળતો હતો એમની પાસે આવવા જવાથી મને જણાયું કે જમતના ખીજા ધર્મોમાં ઇસ્લામ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. પહેલાંથી હું એવી માન્યતા વાળો હતો કે મનુષ્યના મગજમાં ધાર્મિક વિચારોનો વાસો ન હોય તો તે જનાવરોથી પણ બદતર છે. શેખ અબ્દુલ્લા કવીલીયમની વાતોથી મને આ નફો પહોંચ્યો કે મેં તમામ ધર્મો પર ઇસ્લામને સરસાઈ આપી ” આ સાંભળી હકીમ સાહેબે રસ્તમજીના ઇસ્લામની તપાસ લેતાં કહ્યું :—

“ પરંતુ ઇસ્લામમાં સૌથી મોટી ખોટ એ છે કે એવી

પાખંદીઓ અને શરતો બધીજ સખત છે. સાંપ્રત સમયના સ્વતંત્ર વિચારના લોકોને અનુસરતી નથી. ”

“ આપના જેવા વિદ્વાન અને બુદ્ધીશાળીની જીભે આવી વાત સાંભળી મને ભારે અભયબી ઉપજે છે. મારી સમજ પ્રમાણે કોઈ પણ બુદ્ધીશાળી અને કેળવાયેલો માણસ ઈસ્લામ ઉપર એ આરોપ મુકી શકતો નથી જે આપ મુકી રહ્યા છો. એના રહસ્યો અને ખુબી-ઓતો તે વખતે જણાય છે જ્યારે તેના ફરમાનો ઉપર અલગ અલગ ચર્ચા કરી બીજા ધર્મો અથવા અધાર્મિક વિચારોની સાથે તેની તુલના કરવામાં આવે. પરંતુ આપે એના ઉપર કોઈ ટીકા કરી નથી. માત્ર પાખંદીઓ અને શરતો વિષે આપે સાંપ્રત સમયના સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનારાઓની વકીલાત કરી છે એટલા માટે હું એ વિષેજ મારા અલ્પ વિચારો જાહેર કરવાનું યોગ્ય ધારૂં છું. ”

આટલું કહી ફરતમજીએ આગળ ચલાવ્યું:—

“ મનુષ્ય અને જનાવરમાં આકાશ અને પાતાળનો ફેર છે જનાવરો બિલકુલ આઝાદ અને છુટા છે અને મનુષ્યને લગાર પણ આઝાદી કે છુટાપણું નથી. જનાવરને પોતાનો ખોરાક મેળવવા માટે કાંઈ વધુ તકલીફ લેવી પડતી નથી અને મનુષ્યની જીંદગીનો મોટો ભાગ આજીવિકા મેળવવામાંજ પસાર થઈ જાય છે. મનુષ્ય ને શરીર ઢાંકવાની ચિંતા લાગેલી છે ને જનાવરો એ ચિંતાથી દુર છે. મનુષ્યના સંતાનોનું પોષણ જનાવરોના સંતાનોની પેઠે સહેલ નથી. મનુષ્ય સંતાન જન્મી માટે લાયક છે કે તે જાયઝ રીતે થાય કે જેથી પિતા ઉપર બાળકોના પોષણનો બોજો પડી શકે. મનુષ્યને સુખડ અને સાફ રહેવાની જરૂરત છે. બીજાની મદદ કરે અને પોતે બીજાની મદદ મેળવે. સમય અને તકને પીછાણવી, બક્ષિશનો આભાર માનવો સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી. સમય અને સંજોગ-સાર નરમી અને સખતીથી કામ લેવું. બાપડા મનુષ્ય ને અલ્પ સમયના જીવન-દરમ્યાન તરફવાર ચિંતાઓ કરવી પડે છે.

અધુરી કેળવણી પામેલા જુવાનીયા ઇસ્લામની શરતોનો વિરોધ કરે છે તેને પણ સાંભળી લો. ઇસ્લામ કહે છે કે સુરુ ઉદય પહેલાં પથારીને મુકી દો અને જરૂરત હોય તો સ્નાન કરીલો. નહીં તો તમારા શરીરનો જે ભાગ ઉધાડો રહે છે તેને ઘોષ નાંખો. જેથી સફાઈ થઈ જતાં તમારામાં ચુસ્તી ને આલાહી આવી જશે અને નિંદ્રાની ખુમારી દુર થઈ જશે. દુનિયાવી કારોબારમાં લક્ષ આપવા પહેલાં તે ખુદાને લગાર યાદ કરી લો જેના ઉપર તમારી તમામ કાશીશો અને મહેનતો તથા વિચારોની સફળતાનો આધાર છે. તે યહી હિમતથી મરદાના વાર આખો દીવસ કારોબારમાં મંડ્યા રહો પણ સુરુ નમતોને તેના અસ્ત થતાં પહેલાં લગાર ખુદાને યાદ કરી લો તેથી દુનિયાની ખરાબીને ખોટી વાતો તમારા અંતર પટ ઉપરથી દુર થઈ જાય અને તમે નિતી ન્યાયમાં અડગ રહો. આજના કેળવાયેલા જુવાનો ચહેરા મોઢરાની ટીપટાપ કરીને દહાડામાં દસ વખત ડરેસીંગ રૂમમાં જઈને દસ વખત વાળ બનાવે છે ને આઈનામાં જોઈને ચહેરા ને ઠીક કરે છે એવી રીતે જે સવારથી સાંજ સુધીમાં ત્રણ ચાર વખત અક્ષાહની યાદ કરી લેવામાં આવે અને તે યાદ પહેલાં શરીરના ઉધાડા રહેતા અમુક ભાગને ઘોષ લેવામાં આવે તો એમાં સખતાઈ અને પાપંદીની શરતો કયાંથી આવી મઈ? શરીરના ઘોષણ માટે મનુષ્ય દીવસમાં કેટલાય વખત જમણ લે છે. વારંવાર પાણી પીએ છે. કેટલાક તો આખો દીવસ સીગરેટ સિગાર અગર પાર્શ્વ મોઢાથી લગાવેલાજ રાખે છે. પાન ખાનારા પાનના ડુઆ મોઢામાં ખોસ્તાજ રહે છે. પોતાની વાંછનાઓની આ બધી પાપંદી-ઓને સખતાઈ સમજવામાં ન આવે અને પોતાની નીતી માટે ખુદાને દીવસમાં ત્રણ ચાર વખત યાદ કરવાને પાપંદી અને સખત શરતો સમજવામાં આવે એ મોટામાં મોટી ભુલ છે.

ઇસ્લામ એ પણ કહે છે કે સુતી વખતે ખુદાને યાદ કરો.

અને આખા દીવસની હાઠમારી અને મહેનત મજુરીની શાક દુર કરવા માટે સુપચાપ સુધ્ધ જવ. જે રાતે જાગી ઉઠે અને ખુદાને યાદ કરવા ચાહો તો સારી વાત છે પણ યાદ ન કરી શકો તો કાંઈ હરકત નથી. ઈસ્લામ એમ પણ કહે છે કે અઠવાડીયામાં એક વખત બધા મુસલમાન બાઈચો બરોર પછીની નમાઝ વેળા એકે સ્થળે એકઠા થાય, અને એવી જ રીતે વર્ષમાં બે વખત ઇદના પ્રસંગે શહેર અને આસપાસના મુસલમાનો એક સ્થળે ભેગા થઈને પોતાના માલિકની યાદ કરે અને આખી જીંદગીમાં જે આર્થિક સ્થિતિ હજના પ્રવાસને બંધ બેસતી હોય તો એક વેળા હિજ્જત જઈને હજ કરી આવે, વર્ષના બાર માસમાંથી એક માસમાં દીવસના ખાવાનું મુકી દે એટલે અલ્લાહની બખશીશોની કદર થાય અને જરૂરની સુધારણા થઈ જાય પણ જેને આમ કરતાં શારિરિક તકલીફ થવાની બીક હોય તેઓ માટે છુટછાટ છે. બંને ઇદો ઉપર કાંઈક ખોરાક અને કુરબાની માટે ખર્ચ કરવાનો હુકમ છે અને કેટલીક શરતો સાથે માલદાર માણસ ઉપર પોતાની મીલકતનો ચાલીસમો ભાગ અલ્લાહના નામે તેના ખરા હકદારોને આપવાની ફરજ છે. શરીઅતે આપેલા હુકમ પ્રમાણે નિકાહ કર્યા વગર કાંઈ પણ સ્ત્રી સાથે સંબંધ જાયઝ નથી કાંઈ પણ હાલતમાં જીકું બોલવું મુનાસબ નથી. કાંઈ પણ મનુષ્યને વગર કારણે કાંઈ પણ જાતની ઈજા કરવી ગુનાહમાં દાખલ છે. માત્ર આવાજ કેટલાક શરીઅતના હુકમો છે જે અનેક મસલેહતોથી ભરપૂર છે, જે કાંઈ માણસ સત્યવાદી, બહાદુર, હિંમતવાન, મહેનતુ અને સખ્તતાવાળો દુનિયાદાર બનવા ચાહતો હોયતો તે ઈસ્લામી આગાઓની પાબંદી કરે. ખુદાને સર્વ શક્તિમાન માને અને તેના ફરમાનો બંદાઓ સુધી પહોંચાડનારા પયગમ્બર સલ. નો આહાર પ્રશંસા સાથે માને. બંને જહાનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ વાતો છે અને સખ્તાર્થ સમજવી, પરતંત્રતા માનવી, મોટામાં મોટા

જુલ અને વિકારની મુલામી ને જુદીની ખામી તથા અપુર્ણ સિદ્ધિનું ખુલ્લું પરિણામ છે. ”

ડો. રસ્તમજીની આ અસરકારક વાતો સાંભળી હકીમ સાહેબ અને કપતાન સાહેબ ઉપર ભારે અસર થઇ એટલે હકીમ સાહેબ બોલ્યા:—

“ હું આપની આ અસરકારક વાતો સાંભળી ભારે ખુશી થયો. હું તમને મુખારકબાદી આપું છું કે તમે એક નવ મુસ્લિમ છો છતાં હજારો લાખો ઉંચ વર્ગમાં પોતાને ખપાવતા ખાનદાની મુસલમાનો કરતાં અતિ ઉત્તમ છો. આવી વાતો ઉપર દ્રઢ આસ્થા રાખવા અને અમલ કરવાથી મનુષ્ય મુસલમાન બને છે મુસલમાનના ધરમાં જન્મ લેવાથી કાંઈ તે મુસલમાન બનતો નથી. ”

આ પછી આ બંને જણ કપતાન સાહેબ પાસેથી વિદાય થયા. અને બંનેએ લગ્ન વિષે વાતચીત કરી લીધી તે બાદ રસ્તમજી લગ્ન માટે રાજી છે એવી ખબર કપતાન સાહેબને આપવામાં આવી. હસનખાંદાના મન ઉપર પેલા ચંડુલીઆ અને અશીષી ખાનદાની જીવાન સાથે લગ્ન થવાની જે ચિંતા છતાંએલી હતી તે દુર થઈ ને તેણે તરતજ રસ્તમજી સાથે લગ્ન કરવાની હા પાડી. માત્ર એક અઠવાડીયામાં જ હુસ્નઆરા અને હસનખાંદાના લગ્ન નક્કી થયાં. લખનઉના લગ્નમાં શાહી કુટુંબના લોકો ભેગા થયા અને કપતાન સાહેબે ભારે ધામધુમથી બંને પુત્રીના લગ્ન કરી આપ્યા. લગ્નના બીજે જ દિવસે હકીમ સાહેબે વિદાય થવાનો ઈરાદો કર્યો અને યુસુફને તરતજ કારમીર મોકલવાની સલાહ આપતા જણાવ્યું કે ત્યાંની આબો હવા અને મોસમની સુંદરતાના કારણે એને ઘણો લાભ થશે પણ આત્મિક બળથી પણ કામ લેવામાં આવે અને હવા દારૂ પણ થોડી ઘણી થતી રહે તો તે ઘણી જ ટુંક મુદતમાં સારો થઈ જશે.

આટલા દિવસના લખનઉના નિવાસ દરમિયાન લોકોને હકીમ

સાહેબની બહેરી અને આંતરિક શક્તિઓના સારા પરિચય થઇ ચુક્યો હતો અને તેમને ખાતરી હતી કે હકીમ સાહેબ ખરેખર પ્રકારનો ઇલાજ કરી શકે છે. એટલે બધા જણા એ હકીમ સાહેબને જ યુસુફની સાથે કાશ્મીર જવાનો આગ્રહ કર્યો. મહા મુસીબતે હકીમ સાહેબે સ્વીકાર કર્યો અને પ્રવાસનો બંદોબસ્ત જઈ જતાં હકીમ સાહેબ યુસુફને લઈને પ્રથમ નૈનિતાલ, સીમલા અને કાશ્મીર ગયા અને છ મહીના પછી પાછા આવતાં જણાયું કે યુસુફ તદ્દન તંદુરસ્ત હતો. આમ યુસુફ તંદુરસ્ત થઈ જતાં રશીદાના સુખી જીવનના મંડાણ મંડાયા.

યુસુફ જ્યારે પાછો ફર્યો તો હું દીલ્લીમાં હતી. રશીદાના પત્ની આ બધી હકીકત જણાઈ. તે પછી રશીદાથી ધણી વખત મળવાનું થયું અને એક દુખીને સુખી કરવામાં જે સેવા કરી તેથી હું પુલાતી નથી પણ એક નેક કામ માટે અલ્લાહના ફરખારથી સારા બદલાની કે તેના રાજપણાંની ઉમેદવાર છું.

યુસુફ કાશ્મીરના પ્રવાસે ઉપડ્યો તે પછી થોડાજ દિવસમાં હું પણ સૌભાગ્યવંતી બની ગઈ. કલકત્તા પહોંચીને મેં ઈંદીયાસની બેચેની જોઈ તો મારી દાનત બદલાઈ ગઈ ને હું લગ્ન કરવા રાજ થઇ ગઈ. પણ લખનઉ આવીને મેં વિચાર બદલી નાંખ્યો અને મેં ઈંદીયાસને ચોખું કહી દીધું કે જ્યાં સુધી ફાઈબા રાજ ન થાય ત્યાં સુધી હું લગ્ન કરી શકતી નથી. ઈંદીયાસે પોતાની માં ને રાજ કરી લીધાં છે એવું વારંવાર જણાવ્યું છતાં મને ખાતરી થતી નહોતી પરંતુ જ્યારે ફાઈબા પોતે અમો બંનેને લેવા માટે લખનઉ આવ્યા ત્યારે ખાતરી થઈ અને હું એમની સાથે દિલ્લી આવી દિલ્લી આવતાંજ મારા લગ્ન થઈ ગયાં આઠ દસ દિવસમાંજ ફાઈબાએ જોષ લીધું કે આવી વહુ દીવો લઈને જમતના ખુણે ખુણા પણ શોધતાં લાગ્યેજ મળત.

લાહોરથી મુંબઈ જતાં મારી અંના મારાથી અલગ થઈને આગ્રા આવી મઈ હતી. કેમકે વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે મુસાફરીની તાકત નહોતી. પણ જ્યારે મારા લગ્ન નક્કી થયાં તો તે આગ્રાથી દિલ્લી આવી પહોંચી અને મારી સાથેજ રહેવા લાગી.

હું ઈલિયાસથી અલગ હતી ત્યાં સુધી તો મારા જીવન પ્રસંગો લખતી રહી. લગ્ન થતાં જ દુનિયાની જંગલોમાં પડી તેથી રોજનીશી લખવાનો વખતજ ન મળ્યો. પુરસત હોય છે તો આવી કથાઓ લખવાની સુઝ પડે છે હવે વખત ક્યાં છે એટલે હું મારી કર્મ કથની અહીં જ સમાપ્ત કરું છું. પણ સમાપ્ત કરવા પહેલાં એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે હસનખાંદી અને હુસ્નઆરા બંનેને પેલા બંગાલી બાલુનો બધો વારસો મળ્યો. હસનખાંદી અને રસ્તમજ બંને અત્યારે રંગુનમાં અમન ચેનનું જીવન પસાર કરી રહ્યા છે. અસકરી કલકત્તામાં વકીલાત કરે છે અને હમરો રૂપીઆની મહીને દહાડે પ્રેક્ટીશ છે અને તેથી એ બંને જણ પણ આરામ ને સુખમાં જીવન ગાળી રહ્યાં છે.

ઈલીયાસ અત્યારે કારમીર રાજ્યની કાઉન્સિલના મેમ્બર છે અને હું પણ એમની સાથેજ છું. ઘણાં સંતાન થયાં અને અક્ષાહની મહેરબાનીથી એ બધા આજે એમની દાદીના ખોળામાં મોટા થઈ રહ્યાં છે. ઈલિયાસ જેટલો મારો ખ્યાલ રાખે છે તે કરતાં મને એનો વધારે ખ્યાલ છે. અમે એક મેકને ખરા અંતરથી ચાહીએ છીએ. મેં જેટલા સંકટો સહ્યાં અક્ષાહ એના બદલામાં મને એટલો આરામ આપ્યો છે કે હું મારી બધી બહેનોને પણ એવુંજ સુખ મળે એવી દરેક નમાઝ પછી દુઆ કરું છું. બસ ખુદ હાકિમ.

બાલવિનોદનું બાલસાહિત્ય

બાલકો માટે સર્વોત્તમ છે.

પાંચથી પંદર વરસનાં બાળકો માટે
બાલવિનોદે ૧૪૫ પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં છે.

બાલવિનોદનો બાબાસંટ

મિથી પાંચ રંગમાં છાપેલી અઢીસો ચિત્રોવાળી ત્રણ
ચોપડીઓ રમત વાતમાં બાળકોને ઠંડો બાગબડી
આંક અને વાંચન શીખવે છે, બાહોશમાં બાહોશ
શિક્ષક જે ન કરી શકે તે બા. સંટ કરી ખતાવે છે.

બાલવિનોદ ગ્રંથાવલિ

બે રંગમાં મુંદર ચિત્રો સાથે મોટા અક્ષરે છાપેલાં
૭ થી આઠ વરસનાં બાળકો માટે તૈયાર કરેલાં
મૂળ મનોહર અને મુંદર પુસ્તકો.

બાલવિનોદ માળા

ભારેભાર ચિત્રોવાળાં, રસ મળે ને ડટકા પડે એવાં
સરસ આકર્ષી બાર વરસનાં બાળકો માટેનાં એક
એકથી અઢિયાતાં પચાસ મનોહર પુસ્તકો.

અશોક બાલપુસ્તકમાળા

યુજ્જ્વલતાના ભણીતા ક્ષેત્રોએ તૈયાર કરેલાં મુંદર
ચિત્રોવાળાં, વિવિધ પ્રકારનાં, દસથી પંદર વરસનાં
બાળકો માટેનાં અત્યંત રસિક દર પુસ્તકો.

નામ વિગત અને કિંમત માટે અમારું સુચિપત્ર મંગાવો.

બાલવિનોદ કાર્યાલય

૧૪૬ ટ્રિબીયલ સ્ટ્રીટ : : મુંબઈ તા : ૧

